МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МИРОНЕЦЬ Сергій Миколайович

УДК : 159.9:614.87/.88]:341.1

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ

19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ С.М. Миронець
(підпис)

Науковий консультант: **ТІМЧЕНКО Олександр Володимирович**
доктор психологічних наук, професор

КИЇВ – 2020

АНОТАЦІЯ

Миронець С.М. **Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Київський національний торговельно-економічний університет. – Київ, 2020.

У дисертації вперше, у вітчизняній психологічній науці, здійснено спробу розв'язати наукову проблему особливостей формування, підготовки, атестації та психологічного супроводу діяльності зведених рятувальних підрозділів ДСНС України у складі міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природнього характеру транскордонного масштабу.

Відзначено, що на межі XX-XXI століть у світі наряду з інтеграційними процесами значно активізувалися й ускладнилися природні й техногенні надзвичайні ситуації. Глобальний розвиток людської цивілізації, крім позитивних надбань, породив чисельні загрози життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави. Значне місце серед цих загроз займають небезпеки техногенної і природної сфери, що виходять за межі можливостей справитися з ними окремо взятою країною, тобто набувають міжнародного значення. За даними Міжнародного комітету Червоного Хреста природні НС у XX столітті позбавили життя більше 11 млн. осіб. Щорічна кількість постраждалих від стихійних лих збільшується, в середньому, на 6%.

Встановлено, що з часів виходу у світ у 1862 р. книги відомого швейцарського бізнесмена Анрі Дюнана (ініціатора і співзасновника Міжнародного Комітету Червоного Хреста) «Спогади про Сольферіно» основна увага більшості урядів країн світу приділялася захисту та допомозі жертвам військових конфліктів відповідно до норм і правил Женевських конвенцій.

З'ясовано, що за останнє десятиліття цій проблемі присвятили свої дослідження В. Алещенко, О. Блінов, С. Лєбєдєва, В. Осьодло, І. Приходько, В. Стасюк, О. Теличкін, О. Тімченко, О. Хміляр, Ю. Широбоков та інші вітчизняні вчені.

Водночас проблема психології діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій на теренах незалежної України досліджується вперше, оскільки, лише з утворенням у жовтні 1996 року Центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту населення, наша держава стала активно залучатися до участі у міжнародних гуманітарних місіях та пошуково рятувальних операціях.

Тільки наприкінці XX ст. світова спільнота почала проявляти ініціативу та порушувати питання зміни тенденцій у розумінні питань колективної безпеки світу. Переломним етапом стала X міжнародна конференція з цивільного захисту, що відбулася в Аммані (Йорданія) у квітні 1994 року, де держави-учасниці ухвалили Декларацію з цивільного захисту, в якій закликали уряди країн світу переглянути концептуальні питання безпеки у бік колективної відповідальності держав за попередження виникнення глобальних катастроф та консолідацію зусиль щодо спільного захисту від їх наслідків.

Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 27 лютого 2003 р. «Підвищення ефективності й зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах» практично було започатковано нове консолідоване реагування країн світу на надзвичайні ситуації транскордонного та міжнародного масштабу, а ООН взяла на себе місію координатора та організатора такої діяльності.

За період з 1997 року фахівці зведених аварійно-рятувальних загонів Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) здійснили понад 40 міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій в інших країнах земної кулі. Найбільш масштабними серед них були міжнародні гуманітарні місії та пошуково-рятувальні операції, пов'язані з катастрофічними

землетрусами в центрально-азійському регіоні (Туреччина, 1999 р.; Індія, 2001 р.; Іран, 2003-2004 рр.; Пакистан, 2005 р.); ліквідацією катастрофічних повеней в Угорщині (1999, 2001), Польщі (1997, 2001); ліквідацією лісових пожеж в Республіці Ізраїль (2016), Республіці Чорногорія (2017) тощо. Тільки за весь період роботи у складі мобільного госпіталю МНС України в осередках потужних землетрусів медиками-рятувальниками було надано медичну допомогу понад 24 тис. постраждалим, з яких більше 3 тис. лікувались стаціонарно. Більше 20% від загальної кількості постраждалих склали діти до 14 років.

Встановлено, що діяльність рятувальників міжнародних гуманітарних місій має свою, відмінну від інших воєнізованих формувань, специфіку й особливості та характеризується комплексом ситуативно-психогенних і особистісних факторів, які, пред'являючи підвищені вимоги до ресурсних і резервних можливостей організму на всіх рівнях організації, є предикторами психологічних і соматичних наслідків.

Доведено, що при вивченні індивідуального суб'єкта діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій важливо розуміти, що він здебільшого працює спільно з іншими людьми, утворюючи з ними різноманітні спільноти, які представлені у вигляді колективних (групових) суб'єктів цієї діяльності (тобто розгляд індивідуального суб'єкта діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій у відриві від групи, в якій розгортається діяльність цього суб'єкта, в якій він є взаємопов'язаним і взаємозалежним, робить психологічний аналіз діяльності міжнародних гуманітарних місій не повним).

Спираючись на методологію системного підходу дослідження суб'єктно-суб'єктних та суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій, було *з'ясовано* загальні принципи стратегії дослідження, що ґрунтуються на розумінні того, що діяльність міжнародної гуманітарної місії є організаційно

складною, полімодальною системою, а її вивчення має багатоаспектну спрямованість.

За результатами емпіричного аналізу:

✓ *Розроблені*: структурна модель психологічної готовності рятувальників до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій; програма цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників; структурно-функціональна модель спілкування рятувальників в умовах міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій (МГМ та ПРО).

✓ *Визначені:* вимоги до структури особистості рятувальника міжнародного класу та професійно-важливі якості, яким має відповідати рятувальник міжнародного класу.

✓ Ранговий аналіз стрес-факторів за 10-ти бальною системою дозволив *виявити* найбільш значущі стрес-фактори, які з високою вірогідністю можуть призводити до негативних психічних станів, а в подальшому і до професійного вигоряння рятувальників пошуково-рятувальних команд міжнародного класу а проведений факторний аналіз надав можливість виокремити 40 провідних стрес-факторів МГМ та ПРО, набір яких притаманний діяльності пошуково-рятувальної команди важкого класу, що залучається OSOCC ООН до участі у міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях. Виявлені стрес-фактори являють собою консорціум ситуаційно-середовищних, соціальних, етнокультурних, супутніх та власне психологічних стрес-факторів МГМ та ПРО.

Вперше було визначено та обґрунтовано роль та місце психологічної складової в діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій на нормативно-параметричному, морфологічному та функціональному рівнях.

Запропоновано інтегративний підхід до розгляду психології діяльності міжнародних гуманітарних місій, методологічну основу якого складає

системний принцип у поєднанні з антропоцентричною, науковою та культурно-історичною парадигмами, що дозволяють поєднувати гуманітарні цінності з кількісно-якісними моделями та алгоритмічними технологіями.

Удосконалено шляхи оптимізації законодавчого та нормативно-правового регулювання кваліфікації «Рятувальник вищої категорії» («майстер міжнародного класу») в Україні; систему утворення та професійно-психологічної підготовки команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста МРЦ ДСНС України.

Визначено оцінку якості професійної взаємодії серед рятувальників міжнародного класу ДП МРЦ ДСНС України, структуру індивідуально-психологічної сумісності та індивідуально-психологічні особливості поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях міжнародних гуманітарних місій.

Розроблено математичну модель прогнозування психологічної сумісності кандидатів при формуванні зведеного пошуково-рятувального загону ДСНС України для виконання конкретної міжнародної гуманітарної місії.

Дістали подальшого розвитку наукові погляди щодо міжнародної гуманітарної діяльності ООН.

Ключові слова: *міжнародні гуманітарні місії, пошуково-рятувальні операції, рятувальники міжнародного класу, психологія діяльності, ІНСАРАГ.*

ABSTRACT

Myronets S.M. Psychology of agency of international humanitarian missions. Qualifying scientific work retaining manuscript rights.

Dissertation for achieving the academic degree of the Doctor of psychology, speciality 19.00.09 – psychology of agency in special conditions. – Kyiv national trade and economic university. – Kyiv, 2020.

In the dissertation for the first time in the domestic psychological science it was attempted to solve the scientific issue of particularities of forming, preparation, attestation and psychological support of agency of the joint rescue troops of the State emergency service of Ukraine, which participate in the International humanitarian missions and search-and-rescue operations of relieving of the consequences of the situations of technical and natural emergency of the trans-border and international character.

On the verge of the XX-XXI centuries in the world along with the processes of integration has been essentially activated and got complicated natural and man-made emergency situations. Global development of human civilization, except positive attainments, has gave birth numerous threats to vitally important interests of humankind, society and state. Essential place among these threats gets the danger of man-made and natural spheres, which go beyond the limits of capabilities of a certain state to cope with them, i.e. it becomes the international importance. According to the data of the International committee of Red Cross the natural emergencies in the XXth century killed 11 millions of people. Yearly quantity of the victims of the disasters increases in average by 6%.

Accordingly, by the solution of the problem is been stipulated the elaboration of the specific mechanisms in the system of measures of the psychological support of the agency of the professionals, which work has its own contents and particularities, different from the other military troops.

It is stated, that since the publishing in the 1862 the book of the famous Swiss businessman Henri Dunant (initiator and co-founder of the International Committee of Red Cross) “A Memory of Solferino” the main attention has been paid to protection and aid to the victims of military conflicts in accordance to norms and rules of the Geneva conventions.

It is cleared out, that during the last decade in this realm worked V. Aleschenko, O. Blinov, S. Lebedeva, V. Osyodlo, I. Prikhodko, V. Stasyuk, O. Telichkin, O. Timchenko, O. Khmilyar, Yu. Shirobokov and others.

Simultaneously the problem of psychology of agency of the international humanitarian missions and search-and-rescue operations in the realm of independent Ukraine is been researched for the first time, because only after establishing the Central organ of the executive power on the issues of the civil defense in 1996, our state have started active cooperation with international humanitarian missions and search-and-rescue operations.

Only at the end of the XXth century the global community has started the initiative and raised a question of change of tendencies in understanding of issues of the global collective security. The breaking point was the Xth international conference concerning civil defense in Amman (Jordan) in April 1994, where participating states agreed Declaration on civil defense, where appealed to the governments of the states of the world to revisit the conceptual issues of security in direction of collective responsibility of the states for preventing the emergence of global catastrophes and consolidation of efforts concerning the common defense against their consequences.

By the resolution of the UN General Assembly from the 27th of February 2003 “Strengthening the effectiveness and coordination of international urban search and rescue assistance” was practically initiated new consolidated reacting of the states of the World to the trans-border and international emergencies, and UN took the mission of the coordinator and organizer of such agency.

It is cleared out, that since 1997 professionals of the emergency rescue units of the State emergency service of Ukraine accomplished over 40 international humanitarian missions and search-and-rescue operations abroad. The main large-scaled among them were international humanitarian missions and search-and-rescue operations related to catastrophic earthquakes in the Central-Asian region (Turkey 1999; India 2001; Iran 2003-2004; Pakistan 2005), relieving catastrophic floods in Hungary (1999, 2001), Poland (1997, 2001), fighting wildfire in Israel (2016), Montenegro (2017) etc. During all period of service in mobile hospital of the State emergency service of Ukraine in the areas of the heavy earthquakes the medics-rescuers served over 24 thousands of victims, and over 3 thousands were treated at hospitals. Over 20% of the total quantity of victims were children under 14 years old.

It was defined that the agency of the rescuers of the international humanitarian missions has its own specificity and particularities, different from the other military units and it is characterized by the complex of the situational-psychogenic and personal factors which, making increased demands to source and reserve capabilities of an organism on all levels of organization, are the predictors of the psychological and somatic consequences.

It was proved, that during the research of individual subject of agency of the international humanitarian missions and the search-and-rescue operations it is important to understand, that he or she mainly works together with other people, creating various communities with them, which are represented in the form of collective (group) subjects of this agency, i.e. the consideration of the individual subject of the international humanitarian missions and the search-and-rescue operations apart of the group where this subject acts, where he or she is interconnected and interdependent, makes the psychological analysis of agency of international humanitarian missions incomplete.

Being grounded on the methodology of the systematic approach of the research of the subject-subject relations in conditions of the international humanitarian missions and search-and-rescue operations, were cleared out the general principles of

the strategy of the research, which are based on understanding that the agency of the international humanitarian missions is organizationally complicated, polymodal system, and its study has multiaspect direction.

According to the results of empirical analysis were elaborated: “structural model of the professional-psychological readiness of the rescuers to the agency of the staff of the international humanitarian missions”, “Program of the purposeful professional-psychological training of the rescuers”, “Structural-functional model of communication of the rescuers in conditions of the international humanitarian missions and the search-and-rescue operations”.

Were defined requirements to the structure of personality of the international-class rescuer and professionally-important qualities, to which has to conform an international-class rescuer. The 10-point rank analysis of the stress-factors allowed to find the main significant stress-factors, which highly probably can cause negative psychological states, and later on - the professional burnout of the rescuers of the search-and-rescue units of the international level, and the elaborated factor analysis allowed to distinguish 40 main stress-factors of IHM та SRO, which are inherent to agency of a search-and-rescue of a heavy class, which is employed by OSOCC UN during the international humanitarian missions and search-and-rescue operations. The ascertained stress-factors are the consortium of situational-conditional, social, ethnocultural, accompanying and actually psychological stress-factors IHM та SRO.

Realization of the aim and task of the dissertation allowed: to highlight the aim, task and structure of the psychological support of the establishing, preparing for attestation and conceptual approaches of the Psychology of agency of the international humanitarian missions and search-and-rescue operations.

For the first time was defined and justified the role and place of the psychological component in the agency of the international humanitarian missions and the search-and-rescue missions on the three levels: normative-parametric, morphological and functional.

Was proposed the integrative approach to the consideration of psychology of agency of the international humanitarian missions, where its methodological basis is represented by the systemic principle together with anthropocentric, scientific and cultural-historical paradigms, which allow to combine humanitarian values with quantitative-qualitative models and algorithmic technologies.

Were improved: ways of optimization of legislative and normative-legal regulation of qualification “Rescuer of the higher category” (“master of the international class”) in Ukraine; the system of the professional-psychological training of a team of the heavy class of the search-and-rescue agency in the urban conditions of the inter-regional center of the rapid response of the State emergency service of Ukraine

Was defined the evaluation of the quality of interaction among the international-class rescuers of State Enterprise Mobile Rescue Center of the State emergency service of Ukraine, structure of individual-psychological compatibility and individual-psychological particularities of behavior of the international-class rescuers in typical situations of the international humanitarian missions.

Was elaborated the mathematical model of psychological compatibility of the candidates during formation of the joint search-and-rescue unit of the State emergency service of Ukraine for accomplishing concrete international humanitarian mission.

Have obtained further development the scientific views concerning international agency of the United Nations organization.

Keywords: international humanitarian missions, search-and-rescue operations, international-class rescuers, stress-factors, psychology of agency, INSARAG.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Миронець С. М. Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Київ: Київ. нац.торг.-екон.ун-т, 2020. 712 с.

Колективні монографії:

2. Миронець С. М., Тімченко О. О. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: монографія. Київ: Консультант, 2008. 232 с.

3. Гур'єв С. О., Волянський П. Б., Миронець С. М. та ін. Управління процесом подолання наслідків катастрофічних повеней: монографія. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України. Київ, 2009. 290 с.

4. Гур'єв С. О. , Волянський П. Б., Миронець С. М. та ін. Мобільні формування державної служби медицини катастроф як механізм управління процесом подолання медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій: монографія. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМПМК МОЗ України. Київ, 2009. 384 с.

5. Гур'єв С. О., Терент'єва А. В., Миронець С. М. та ін. Реагування на виникнення надзвичайних ситуацій: монографія; за заг. ред. С. О. Гур'єва. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦ ЕМД та МК МОЗ України. Київ, 2010. 412 с.

6. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Кулаженко А. І., Миронець С. М. , та ін. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів: монографія; за заг. ред. М. С. Корольчука. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 276 с.

7. Максименко С. Д., Садковий В. П., Миронець С. М. та ін. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія; за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. НУЦЗУ. Харків: ФОП Мезіна В. В., 2017. 512 с.

Підручники та навчальні посібники:

8. Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Миронець С. М. та ін. Екстремальна психологія: підручник; за заг. ред. О. В. Тімченка. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2007. 502 с.

9. Бикова О. В., Деревинський Д. М., Миронець С. М. та ін. Основи цивільного захисту: навчальний посібник., за заг. ред. М. В. Болотських. *МНС України, ІДУЦЗ УЦЗУ.* Київ: 2008. 223 с.

Навчальні видання з грифом Міністерства освіти і науки України:

10. Миронець С. М., Рощін Г. Г., Іскра Н. І. та ін. Основи виживання: заходи, що забезпечують життєдіяльність в умовах автономного існування при надзвичайних ситуаціях: навчальний посібник. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України, Національна медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика; за заг. ред. Гур'єва С. О. Київ: 2009. 209 с. *(гриф МОН України. Лист від 31.07.2009 №1/11 – 6367).*

11. Екстремальна та кризова психологія. Термінологічний словник. [Александров Ю. В., Богданова І. Є., Миронець С. М. та ін.; за заг. ред. О. В. Тімченка]. Харків: ХНАДУ, НУЦЗУ, 2014. 291 с. *(гриф МОН України. Лист від 08.06.2010 №1/11-48643).*

12. Александров Ю. В., Гонтаренко Л. О., Миронець С. М. та ін. Кризова психологія: навчальний посібник; за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2013. 383 с. *(гриф МОН України. Лист від 08.06.2010 №1/11-4863).*

13. Андрієнко В. М., Болотських М. В., Барило О. Г., Миронець С. М. та ін. Державне управління та державна служба у сфері цивільного захисту: навчальний посібник; за заг. ред. М. В. Болотських. Вінниця: Діло, 2013. 352 с.

14. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Ржевський Г. М., Миронець С. М., та ін. Практична психологія: навчальний посібник. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 728 с.

15. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Миронець С. М., Тімченко О. В., Осьодло В. І. та ін. Психологія праці в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 652 с.

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України як фахові з психологічних наук:

16. Миронець С. М. До питання психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців екстремальних професій (на прикладі рятувальників МНС України). *Зб. наукових праць*. № 41. Ч. ІІ. Хмельницький: Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2007. С. 228–230.

17. Миронець С. М. Ефективність засобів комплексного психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб. наукових праць.* Харків: УЦЗУ, 2007. Вип. 1. С. 194–202.

18. Миронець С. М. Правові аспекти психологічної безпеки. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб. наукових праць.* Харків: УЦЗУ, 2007. Вип. 3. Ч. 2. С. 40–51.

19. Миронець С. М. Психічні стани рятувальників на етапі їх адаптації до умов життєдіяльності в зоні надзвичайної ситуації. *Актуальні проблеми психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. Максименка С. Д.* Київ: Логос, 2008. Т. 7 (14). С. 188–194.

20. Миронець С. М. Особливості психологічного супроводу діяльності рятувальників в умовах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та після їх завершення. *Вісник Національної академії оборони України.* 2008. Вип. 1 (5). С. 71–76.

21. Миронець С. М. Специфіка психологічної роботи в умовах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та після їх завершення. *Актуальні*

проблеми психології. Зб. наукових праць; за ред. С. Д. Максименка. Київ: Главник, 2008. Т. X. Ч. 8. С. 407–414.

22. Миронець С. М. Науково-практичні засади надання психологічної допомоги в надзвичайних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології. Зб. наукових праць;* за ред. С. Д. Максименка. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т. 7. Вип. 16. С. 116–120.

23. Миронець С. М. До проблеми психологічної адаптації фахівців зведених рятувальних загонів. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб. наукових праць.* Вип. 8. Харків: НУЦЗУ, 2010. С. 18–25.

24. Миронець С. М. Психологічна характеристика механізмів готовності зведених рятувальних загонів. *Вісник Національного університету оборони України.* 2011. Вип. 2 (21). С. 172–176.

25. Миронець С. М. Прогнозування відстрочених посттравматичних стресових розладів та реакцій в учасників радіаційних інцидентів (на прикладі Чорнобильської катастрофи). *Вісник Національного університету оборони України.* 2011. Вип. 5 (24). С. 186–191.

26. Миронець С. М. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів на учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. *Зб. наукових праць*. № 59. Ч. II. Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. С. 96–100.

27. Миронець С. М. Особливості свідомої саморегуляції при розвитку гострого і хронічного травматичного стресу у рятувальників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки.* 2011. Вип. 3. 12 с. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_3/index.html.

28. Миронець С. М. Формування психологічної готовності фахівців зведених рятувальних загонів до діяльності у складі міжнародних гуманітарних

місій та рятувальних операцій. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб. наукових праць.* Харків: НУЦЗУ, 2011. Вип. 9. С. 185–191.

29. Миронець С. М. Психологічне забезпечення міжнародних рятувальних операцій в крос-культурному середовищі. *Вісник Національного університету оборони України.* 2012. Вип. 4 (29). С. 198–202.

30. Миронець С. М. Психологічні особливості діяльності фахівців державної служби медицини катастроф. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2012. Вип. 11. С. 132–139.

31. Миронець С. М. До проблеми професіографічного аналізу діяльності медиків-рятувальників. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2012. Ч. ІІ. Вип. 12. С. 3–11.

32. Миронець С. М. Застосування методу аналізу ієрархій в системі заходів психологічного забезпечення фахівців ризиконебезпечних професій. *Вісник Чернігівського національного університету*. 2012. Т. 2. Вип. 105. С. 3–8.

33. Миронець С. М. Когнітивне моделювання в системі психологічного забезпечення міжнародних рятувальних операцій. *Вісник Національного університету оборони України.* 2013. Вип. 2 (33). С. 253–259.

34. Миронець С. М. Психологічні особливості підготовки рятувальників міжнародного класу. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2014. Вип. 15. С. 149–156.

Статті у закордонних наукових виданнях, у тому числі виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз

35. Миронец С. Н. Психологические особенности деятельности спасателей, участвующих в международных спасательных операциях. *Современный научный вестник. Научно-теоретический и практический журнал.* 2014. Вып. 15 (211). С. 138–145. Серия: Психологические науки.

36. Sergii Myronets. Problémy psycologické bezpečnosti záchranárů mezinárodních humanitárních misí. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum.*

Central European Journal for Science and Research. Pedagogika psychologie a sociologie. Praha: Publishing house Education and Science, 2016. № 17 (30). P. 100–104.

37. Миронець С. М. Психологічна готовність фахівців міжнародних гуманітарних місій до реагування на надзвичайні ситуації транскордонного характеру. *Аспекти діяльності публічних органів влади в Польщі і Україні. Виробнича проблематика [Zakres dzialania administracji publicznej w Polsce i na Ukrainie Wybrana problematyka]. Prof. dr hab. Oleksandr Loschchykhin, Akademia Zarządzania Administracją Publiczną w Kijowie Dr hab. Markek Klimek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*, Warszawa-Kijów, 2016. P. 65–71.

38. Myronets S., Konovalova O. Motivation in tne professionogenesis of specialists in the trade sphere. Motivation. *Herald of KNUTE*, 2017. № 6. P. 107–114. (Index Copernicus International (ICI).

39. Korolchuk M., Mironets S. Psychology of activities of international humanitarian missions in conditions of extraordinary situations and military conflicts. *Problem space of modern society: philosophical-communicative and pedagogical interpretations: collective monograph. Part I. Warsaw: BMT Erida Sp. z o.o*, 2019. P. 154–168. 672 p.

Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України як фахові з психологічних наук:

40. Миронець С. М., Тімченко О. В., Корольчук М. С. Психологічні особливості діяльності рятувальників у складі міжнародних гуманітарних місій. *Науковий збірник Інституту державного управління у сфері цивільного захисту*. 2013. № 1. С. 132–138.

41. Миронець С. М. Формування психологічної сумісності фахівців міжнародних гуманітарних місій. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2017. Вип. 22. С. 175–184.

Тези доповідей у матеріалах конференцій:

42. Миронець С. М. Людський чинник та психологічні аспекти безпеки. *Зб. тез доп. на наук.-практ. семінарі «Декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки як засіб безпеки регіону (держави)»*. Київ: ННДІПБОП. 2007. С. 36–38.

43. Миронець С. М. Ефективність надання психологічної допомоги при надзвичайних ситуаціях. *Організація управління в надзвичайних ситуаціях. Матеріали 10-ї Всеукр. наук.-практ. конф. «Організація управління в надзвичайних ситуаціях»*. Київ: ІДУЦЗ УЦЗУ, 2008. С. 275–282.

44. Миронець С. М. Організаційні засади психологічного забезпечення професійної діяльності аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. *Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах. Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф.* (19-20 лют. 2008); за заг. ред. О. В. Петренка, О. М. Ічанської. Київ: НАУ, 2008. С. 79–80.

45. Миронець С. М. Стрес-фактори надзвичайних ситуацій та шляхи відновлення емоційної рівноваги у рятувальників. *Матеріали Всеарм. наук.-практ. конф. «Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії»* (29 трав. 2008). Ч. І. Київ: НАОУ, 2008. С. 195–198.

46. Миронець С. М. Особливості психологічного забезпечення дій аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. *Матеріали II Всеарм. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військ (Сил) в сучасних умовах»* (29 жовт. 2009). Київ: НАОУ, 2009. С. 39–43.

47. Миронець С. М. Специфіка психологічної роботи з рятувальниками в умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. *Психологічні технології в екстремальних видах діяльності. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (*28-29 трав. 2009, м. Донецьк). Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛГУВД ім. Е. А. Дідоренка, 2009. С. 104–106.

48. Миронець С. М. Психологічні особливості діяльності фахівців зведених аварійно-рятувальних формувань МНС України під час виконання завдань за призначенням. *Матеріали 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. «Організація управління в надзвичайних ситуаціях»*. Київ: ІДУЦЗ УЦЗУ, 2009. С. 350–355.

49. Миронець С. М. Особливості формування зведених рятувальних загонів до виконання завдань в міжнародних гуманітарних місіях «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях». *Матеріали міжрегіонального наукового семінару* (25.03.2010, м. Київ). Мін-во оборони України, Національний університет оборони України. Київ: НУОУ, 2010. С. 218–221.

50. Миронець С. М. Комплексне психологічне забезпечення діяльності фахівців рятувальних підрозділів в екстремальних умовах праці. *Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару «Безпека життя і діяльності людини».* Хмельницький: ІДУЦЗ УЦЗУ, НМЦ ЦЗ та БЖД, 2010. С. 143–149.

51. Миронець С. М. Адаптація фахівців зведених рятувальних загонів до екстремальних умов праці. *Матеріали 12-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників.* Київ: ІДУЦЗ НУЦЗУ, 2010. С. 325–329.

52. Миронець С. М. Сучасні проблеми діяльності фахівців зведених рятувальних загонів державної служби медицини катастроф та МНС України. *Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми комплексної медико-психологічної реабілітації в умовах санаторно-курортних закладів осіб, що зазнали впливу екстремальних ситуацій»* (10-11 берез. 2011, Судак), 2011. С. 71.

53. Миронець С. М. Складові психологічної безпеки особистості в екстремальних умовах життєдіяльності. *V Всеарм. наук.-практ. семінар «Основні напрямки формування професійних якостей фахівців виховної роботи в Збройних Силах України»* (22 квіт. 2011, м. Київ), 2011. С. 59–60.

54. Миронець С. М., Осьодло В. І. Соціально-психологічні чинники безпеки в сучасних умовах. *Матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф.*

«Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах» (20 квіт. 2011). Київ: НАУ, 2011. С. 50–53.

55. Миронець С. М., Осьодло В. І. Саморегуляція суб'єкта в особливих умовах діяльності. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми юридичної та екстремальної психології»* (22-23 квіт. 2011). *Макіївка*: МГЕІ, 2011. С. 75–81.

56. Миронець С. М. Формування психологічної безпеки фахівців екстремальних професій. *Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях»* (2011, м. Київ). МО України. Національний університет оборони України. Київ: НУОУ, 2011. С. 206–209.

57. Миронець С. М., Назаренко І. І. Вплив станів психічного напруження на активність рятувальників в процесі медико-психологічної підготовки. *Матеріали наук. симпозіуму «Критичні стани: діагностика, надання екстреної допомоги, профілактика».* Київ, 2011. С. 118–120.

58. Миронець С. М., Синишина В. М. Свідома регуляція негативних психічних станів як складова професійної надійності фахівців зведених рятувальних загонів МНС України. *Матеріали 13-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників* (20-21 верес. 2011). С. 314–317.

59. Миронець С. М. Психолого-культуральні особливості діяльності зведених рятувальних загонів у складі міжнародних гуманітарних місій. Тези доп. *Міжнар. наук.-практ. конф. «Психологічне здоров'я та благополуччя нації: проблеми, реалії і перспективи»* (25-26.11, м. Донецьк). Асоціація психологів Донбасу. ДНУ, 2011. С. 19.

60. Миронець С. М. Проблеми формування психологічної безпеки особистості. *Тези доп. Вузів. студент. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді»*. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2012. С. 4.

61. Миронець С. М. Актуальні проблеми формування психологічної готовності фахівців до виконання завдань в екстремальних умовах. *Програма та тези доп. VI Всеарм. наук.-практ. семінару «Основні напрямки формування професійних якостей фахівців виховної роботи в Збройних Силах України».* Київ: ВІКНУ, 2012. С. 37–39.

62. Миронець С. М. Психологічні особливості формування зведених рятувальних загонів державної служби медицини катастроф. *Проблеми психології діяльності в особливих умовах. Програма IV Міжвузівської наук. конф.* Черкаси: АПБ ім. Героїв Чорнобиля. 2012. С. 2.

63. Миронець С. М. Формування психологічної готовності фахівців до виконання завдань в екстремальних умовах. *Матеріали наук.-практ. семінару* (24 квіт. 2012, м. Київ). Мін-во оборони України. Київ: НУОУ, 2012. С. 38–40.

64. Миронець С. М. Актуальні проблеми психологічного забезпечення зведених рятувальних загонів міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій. *Матеріали 14-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників* (26-27 верес. 2012). Київ: ІДУЦЗ. С. 271–275.

65. Миронець С. М. Психологічне забезпечення зведених рятувальних загонів міжнародних гуманітарних місій. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (17-18 жовт., м. Донецьк), 2012. С. 177–180.

66. Миронець С. М. Проблеми емпіричних досліджень у психології. *Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф.* (6-7 груд. 2012); за ред. І. В. Данилюк, І. В. Ващенко. Київ: ОВС, 2012. С. 119–121.

67. Миронець С. М. Психологічна культура безпеки особистості в організації. *Матеріали X Ювілейної міжнар. наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології* (24-25 квіт. 2014, м. Київ). Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. С. 24.

68. Миронець С. М. Організаційні та психологічні особливості діяльності міжнародних гуманітарних місій. *Матеріали X Ювілейної міжнар. Всеукр. наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології* (24-25

квіт. 2014, м. Київ); за наук. ред. С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, М. С. Корольчука. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. С. 54–55.

69. Миронець С. М. Особливості психологічного забезпечення міжнародних рятувальних операцій. *Матеріали 16-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників*. Київ: ІДУЦЗ, 2014. С. 193–195.

70. Миронець С. М. Психологічні аспекти діяльності міжнародних гуманітарних місій у сучасному суспільстві. *Зб. наук. праць. Роль особистості у формуванні соціальних відносин у сучасному суспільстві;* за заг. ред. Н. В. Ківенко. Ірпінь: Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2014. С. 280–286.

71. Миронець С. М. Особливості психологічного супроводу міжнародних рятувальних операцій. *Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. Зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (14-15 трав. 2015). Т. 2. Мукачеве: Карпатська вежа,* 2015. С. 136–138.

72. Миронець С. М. Цілеспрямована професійно-психологічна підготовка фахівців до діяльності в екстремальних умовах. Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (3 черв. 2015, м. Київ). Міноборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Київ: НУОУ, 2015. С. 201–203.

73. Миронець С. М. Особливості психологічного забезпечення міжнародних гуманітарних місій. *Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези II Всеукр. конгресу з організаційної та економічної психології* (28-30 трав. 2015, м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2015. С. 82–83.

74. Миронець С. М. Сучасні технології формування психологічної готовності фахівців до діяльності в екстремальних умовах. *Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до Європейського*

простору. Матеріали 17-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників. Київ: ІДУЦЗ, 2015. С. 259–261.

75. Миронець С. М. Сучасні технології цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки фахівців екстремальних професій (на прикладі рятувальних підрозділів). *Програма VI міжвідомчої наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції»* (26 трав. 2016). Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Київ: НУОУ, 2016. С. 220–222.

76. Миронець С. М. Оцінка і прогноз психологічної сумісності фахівців міжнародних гуманітарних місій. *Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до Європейського простору. Матеріали 18-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників*. Київ: ІДУЦЗ, 2016. С. 205–208.

77. Миронець С. М. Деякі аспекти організації психологічного захисту населення від насідків надзвичайних ситуацій транскордонного характеру. *Матеріали 19-ї Всеукр. наук.-практ. конф. рятувальників*. Київ: ІДУЦЗ, 2016. С. 285–287.

78. Миронець С. М. Психологічне забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій в контексті транскордонної безпеки. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Глобалізаційні виклики розвитку національних економік» Global Challenges of national economies development*. Ч. ІІІ. Київ, 2016. С. 1049–1058.

79. Миронець С. М. Психологічне забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій (стан та перспективи). *Матеріали ІІІ наук.-практ. конф. «Генеза буття особистості».* Київ: ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. С. 235–236.

80. Миронець С. М. Сучасні проблеми психологічної допомоги та захисту населення в умовах надзвичайних ситуацій та збройних конфліктів. *Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості в освітньому*

просторі. Зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (17-18 трав. 2017, м. Мукачеве). Мукачеве: Вид-во МДУ, 2017. С. 35–37.

81. Миронець С. М. Особливості формування професійно-психологічної готовності фахівців міжнародних гуманітарних місій. *«Психологія національної безпеки». Наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Психологія національної безпеки»* (25 квіт. 2017). Львів: СПОЛМ, 2017. С. 112–114.

82. Миронець С. М. Психологічний захист населення в умовах надзвичайних ситуацій та збройних конфліктів. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку: тези доп. XIII Міжнар. наук. практ. конф. з організаційної та економічної психології* (12-13 квіт. 2018, м. Київ); наук. ред. С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, М. С. Корольчук. Київ, 2018. С. 100.

83. Миронець С. М. Актуальні проблеми формування психологічної готовності до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій). *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* (07 черв. 2018, м. Київ). МОУ. Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Київ: НУОУ, 2018. С. 144–148.

84. Миронець С. М. Формування психологічної готовності рятувальників до діяльності в екстремальних умовах. *Стратегія формування організації цивільного захисту. Т. 1. Цивільний захист України: сучасний стан, здобутки, проблеми, перспективи розвитку. Матеріали наук.-практ. конф.* Київ: ІДУЦЗ, 2018. С. 177–179.

85. Миронець С. М. Психологічні особливості діяльності рятувальників у складі міжнародних гуманітарних місій. *Інтегративний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (31 трав.-1 черв. 2018, м. Одеса). Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія»; Фенікс, 2018. С. 189–193.

86. Миронець С. М. Психологічний захист населення в умовах транскордонних небезпек. *ІІ наук.-практ. конф. (за міжнародною участю) «Наукове забезпечення освітньої діяльності у сфері цивільного захисту»* (16 травня 2019). *Електронне видання комбінованого використання*. Київ: ІДУЦЗ, 2019. С. 80–82.

87. Миронець С. М. Психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайних ситуацій та збройних конфліктів. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. круглого столу з міжнар. участю (24 квіт. 2019);* за заг. ред. О. Г. Льовкіної, Р. А. Калениченко. Ірпінь: Ун-т державної фіскальної служби України, 2019. С. 113–115.

88. Миронець С. М. Особливості формування системи психологічного захисту в Україні (стан та перспективи розвитку). *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* (31 жовт. 2019, м. Київ). МОУ. Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Київ: НУОУ, 2019. С. 183–187.

89. Миронець С. М. Стандарти психологічного захисту населення в умовах транскордонних небезпек. *Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи»*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 148–150.

90. Тімченко О. В., Миронець С. М. Системогенетичний підхід до моделювання психологічного аналізу діяльності фахівців екстремальних видів діяльності. *Матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф.* Одеса: Гельветика, 2020. С. 269–273.

ЗМІСТ

Зміст ……. 1-3

Перелік умовних позначень…….. 4-6

Вступ …….. 7-24

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДІЯЛЬНОСТІ……... 25-84

1.1. Діяльність як психологічна категорія…… 25-44

1.2. Психологічна структура професійної діяльності……. 45-61

1.3. Особливості професійної діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності …… 61-82

Висновки до розділу ……. 82-84

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ МОДЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДІЯЛЬНОСТІ…….. 85-131

2.1. Системний підхід до моделювання психологічного аналізу діяльності…….. 85-101

2.2. Професіографічний підхід до моделювання психологічного аналізу професійної діяльності…….. 101-116

2.3. Інтегративний підхід до моделювання психологічного аналізу діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій…….. 117-129

Висновки до розділу……. 129-131

РОЗДІЛ 3. ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ…… 132-151

3.1. Основні принципи і стратегії дослідження суб’єктно-суб’єктних та суб’єктно-об’єктних взаємозв’язків в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій…….. 132-134

3.2. Характеристика груп досліджуваних…….. 135-143

3.3. Характеристика методів дослідження……. 144-150

Висновки до розділу……. 150-151

РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНІ ГУМАНІТАРНІ МІСІЇ ТА РЯТУВАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ…… 152-204
4.1. Генеза міжнародного гуманітарного руху……... 152-170
4.2. Участь України у міжнародних гуманітарних місіях та рятувальних операціях…….. 170-189
4.3. Нормативно-правове регулювання залучення корпусу рятувальників ДСНС України до міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій…… 189-203
Висновки до розділу……. 203-204
РОЗДІЛ 5. УТВОРЕННЯ, АТЕСТАЦІЯ ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНИХ СЛУЖБ ТА РЯТУВАЛЬНИКІВ МІЖНАРОДНОГО КЛАСУ …… 205-252
5.1. Психологічні особливості утворення та атестації категорій аварійно-рятувальних служб та рятувальників міжнародного класу ….. 205-216
5.2. Професійна підготовка команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України …… 216-238
5.3. Крос-культуральні особливості та їх урахування при підготовці команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста до діяльності в умовах міжнародної гуманітарної місії……. 239-250
Висновки до розділу…….. 250-252
РОЗДІЛ 6. ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ТА ОПИС ОБ'ЄКТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ ТА ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ…….. 253-317
6.1. Аналіз надзвичайних ситуацій, при яких найбільш доречне залучення пошуково-рятувальної команди важкого класу……... 253-275
6.2. Методологія проведення пошуково-рятувальних робіт для країни, яка потерпає від стихійного лиха, а також іноземних пошуково-рятувальних загонів, які мають прийти на допомогу …….. 275-289

6.3. Розподіл праці фахівців пошуково-рятувального загону важкого класу ДП МРЦ ДСНС України в умовах міжнародної гуманітарної місії …… 289-291
6.4. Стрес-фактори міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій ……. 292-316
Висновки до розділу……. 317-318
РОЗДІЛ 7. ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ТА ОПИС СУБ'ЄКТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ ТА ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ…….. 319-391
7.1. Аналіз уявлень рятувальників міжнародного класу про умови їх індивідуальної та спільної діяльності, а також їх суб'єктивного ставлення до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій……. 320-329
7.2. Аналіз професійно важливих якостей як функціональних утворень рятувальників міжнародного класу……. 329-354
7.3. Виснаження функціональних резервів організму та розвиток негативних психічних станів у рятувальників міжнародного класу у період їх участі в міжнародних гуманітарних місіях та/або пошуково-рятувальних операціях……. 354-363
7.4. Оцінка якості професійної взаємодії серед рятувальників міжнародного класу ДП МРЦ ДСНС України…… 364-367
7.5. Визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях міжнародних гуманітарних місій…….. 367-390
Висновки до розділу……. 390-393
Висновки…… 394-400
Список бібліографічних посилань…… 401-440

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ (СКОРОЧЕНЬ)

ПСД	Психологічна система діяльності
ІОД	Індивідуальна основа діяльності
ПР	Прийняття рішення
ЦНС	Центральна нервова система
ПТСР	Посттравматичний стресовий розлад
ПАД	Психологічний аналіз діяльності
ПВЯ	Професійно-важливі якості
РЄАП	Рада євроатлантичного партнерства
МГП	Міжнародне гуманітарне право
МКЧХ	Міжнародний Комітет Червоного Хреста
КПНС НАТО	Комітет НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій
ЄАКЦРК	Євроатлантичний координаційний центр реагування на катастрофи
СРГ	Спільна робоча група
ГКП НАТО	Група консультативної підтримки НАТО
ДСНС	Державна служба надзвичайних ситуацій України
МНС	Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій
МГМ	Міжнародні гуманітарні місії
ПРО	Пошуково-рятувальна операція
ПРР	Пошуково-рятувальні роботи
ЦКНД	Центр координації надзвичайної допомоги
ІНСАРАГ	Міжнародна консультативна група з пошуку та порятунку (International Search and Rescue Advisory Group, INSARAG)

НОРК	Національні органи реагування на катастрофу
LEMA	Місцеві органи реагування на катастрофу
МОП	Міжнародна організація праці
МАІ	Міжнародна атестація в системі ІНСАРАГ
МАП	Міжнародна переатестація в системі ІНСАРАГ
ООН	Організація Об'єднаних Націй
НАТО	Організації північноатлантичного договору
ПРООН	Програма розвитку ООН
УКГП	Управління з координації гуманітарних питань
УКГС	Управління Організації Об'єднаних Націй з координації гуманітарних справ
ЮНДАК	Група ООН з оцінки надзвичайного стану і координації діяльності
UNDTM	Група ООН для боротьби зі стихійними лихами (United Nations Disaster Management Team, UNDTM)
ALNAP	Система активного вивчення оцінки збитків та практичних дій у гуманітарній сфері (Active Learning Network for Accountability and Performance)
ГСОК	Глобальна система оповіщення та координації
ОБСЄ	Організація з безпеки і співпраці в Європі
USAR	Служба з пошуку та порятунку у містах (The urban search and rescue)
КЛП	Координаційна ланка з проведення пошуково-рятувальних робіт
ПРЗ	Пошуково-рятувальний загін
СУНС	Система управління із запобігання надзвичайних ситуацій
СМШВ	Система маркування швидкого визначення
Р та ІНР	Рятувальні та інші невідкладні роботи

ПП	Пошук та порятунок
ПКЦ/OSOCC	Польовий координаційний центр
РДС	Пункт прийому і відправки міжнародних рятувальних та медичних команд
ПРК	Пошуково-рятувальна команда
МРЦ ШР	Мобільний рятувальний центр швидкого реагування

ВСТУП

Актуальність теми. На межі XX-XXI століть у світі наряду з інтеграційними процесами значно активізувалися й ускладнилися природні й техногенні надзвичайні ситуації. Глобальний розвиток людської цивілізації, крім позитивних надбань, породив чисельні загрози життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави. Значне місце серед цих загроз займають небезпеки техногенної і природної сфери, що виходять за межі можливостей справитися з ними окремо взятою країною, тобто набувають міжнародного значення.

Природні та техногенні катастрофи завжди супроводжували людство на шляху його розвитку, однак наступ людської цивілізації упродовж останніх десятиліть на навколишнє середовище призвів до техногенного перевантаження територій найбільш розвинених країн світу, сприяв стрімкому розвитку аномальних змін деяких параметрів біосфери, атмосфери, гідросфери і літосфери та наближає людство до критичної межі у його відносинах з природою і ставить питання про можливість виживання наступних поколінь [21, 49].

Глобальні загрози все частіше стали набувати комплексного характеру, який проявляється у: соціальних, екологічних і науково-технічних ризиках; у масштабах надзвичайних ситуацій, що мають транскордонний та міжнародний вплив; у загостренні старих і появі нових нетрадиційних небезпек.

Усе частіше виникають надзвичайні ситуації на спеціальних об’єктах, у закритих для більшої частини суспільства сферах діяльності. До перерахованих небезпек необхідно додати також загрози, які можуть виникнути у зв’язку із збереженням хімічної і ядерної зброї, відпрацьованих атомних реакторів. А такі надзвичайні ситуації, як катастрофа на Чорнобильській атомній станції у 1986 році та аварія на атомній станції у м. Фокусіма (Японія) у березні 2011 року, терористичні акти 11 вересня 2001 року у США, та останні події, що охопили

практично усю земну кулю через глобальну корона вірусну інфекцію «COVID-19», лише підтверджують актуальність порушеної нами наукової проблеми [49].

Аналіз кількості великих природних катастроф кінця XX початку XXI століття свідчить, що найбільша їх частка припадає на природні катаклізми типу штормів (41%), приблизно однакова кількість припадає на землетруси (28%), повені (25%) і засухи (6%). Водночас, якщо співставляти кількість загиблих, то спостерігається дещо інша картина: найбільша частка загиблих припадає на землетруси (55%), на шторми – 36%, паводки – 7% і засухи – 2%. [21, 49].

Чисельні страждання приносять людству різноманітні спалахи інфекційних хвороб, від яких щорічно помирає близько 1,3 млн осіб.

Загалом, кількість постраждалих від стихійних лих у світі, збільшується щорічно у середньому на 6%. А такі постійні супутники катастроф і стихійних лих, як розгубленість, паніка, страх і безпорадність цілковито позбавляють людину здатності до само- і взаємодопомоги, яка вкрай необхідна постраждалим [21, 166].

Комплексність сучасних загроз обумовила пошук такого шляху цивілізаційного розвитку, який не руйнуючи своєї природної основи, може забезпечити людству можливість виживання і подальшого безперервного розвитку.

Слід констатувати той факт, що людство з середини XX століття почало усвідомлювати реальність глобальних меж і загроз своєму способу існування (наступальна криза оточуючого середовища, активізація природних катаклізмів через швидкий темп індустріалізації та бездумного використання земних надр, збільшення НС техногенного походження, ресурсна криза, що призводить до розв’язання нових воєнних конфліктів, так звана криза воєнно-політичних методів міждержавних взаємостосунків тощо). Світова спільнота почала проявляти ініціативу та порушувати питання зміни тенденцій у розумінні питань колективної безпеки світу. Переломним етапом стала X міжнародна

конференція з цивільного захисту, що відбулася в Аммані (Йорданія) у квітні 1994 року, де держави-учасниці ухвалили Декларацію з цивільного захисту, в якій закликали уряди країн світу переглянути концептуальні питання безпеки у бік колективної відповідальності держав за попередження виникнення глобальних катастроф та консолідацію зусиль щодо спільного захисту від їх наслідків [21].

Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 27 лютого 2003 р. «Підвищення ефективності й зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах» практично було започатковано нове консолідоване реагування країн світу на надзвичайні ситуації транскордонного та міжнародного масштабу, а ООН взяла на себе місію координатора та організатора такої діяльності [124].

За роки набуття Україною незалежності проблема психології діяльності фахівців, яким доводиться виконувати завдання за межами території України, досліджувалася лише у військовій сфері, в питаннях участі українських вояків у Міжнародних миротворчих місіях, яка розпочалася нашою державою після схвалення Постановою Верховної Ради України від 3 липня 1992 року № 2538 – XII рішення «Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації об'єднаних націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії тощо».

Цій проблематиці присвятили свої наукові праці такі науковці, як В. Алещенко, О. Блінов, С. Лєбєдєва, В. Осьодло, І. Приходько, В. Садковий, В. Стасюк, О. Теличкін, О. Тімченко, О. Хміляр, Ю. Широбоков та ін. [49, 154].

Водночас питання психології діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій на теренах незалежної України досліджується вперше, оскільки лише з утворенням у 1996 році Центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту населення, Україна стала активно брати участь у Міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях.

За останні десятиліття фахівці зведених аварійно-рятувальних загонів Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) здійснили майже 40 міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій в інших країнах земної кулі. Найбільш масштабними серед них були місії, пов'язані з катастрофічними землетрусами в центрально-азійському регіоні (Туреччина, 1999 р.; Індія, 2001 р.; Іран, 2003–2004 рр.; Пакистан, 2005 р.); ліквідацією катастрофічних повеней в Угорщині (1999 р., 2001 р.) та Польщі (1997 р., 2001 р.); ліквідацією лісових пожеж в Республіках Ізраїль (2016 р.) та Чорногорії (2017 р.) та ін. [36, 44, 46, 121, 132].

За весь період роботи у складі мобільного госпіталю МНС України в осередках потужних землетрусів медиками-рятувальниками було надано медичну допомогу понад 24 тис. постраждалих, з яких понад 3 тис. лікувались стаціонарно. Більше 20% від загальної кількості постраждалих були діти до 14 років [142].

Наведена статистика надзвичайних ситуацій та перспективи подальшого зростання їх транскордонних наслідків потребують розроблення дієвих механізмів захисту не тільки для населення, що потерпає від надзвичайних ситуацій та стихійних лих, але й для фахівців рятувальних підрозділів, що виконують завдання по рятуванню людей у складі міжнародних гуманітарних місій та пошуково рятувальних операцій.

Саме тому, вперше у вітчизняній психологічній науці, нами здійснено спробу розв'язати наукову проблему особливостей формування, підготовки, атестації та психологічного супроводу діяльності зведених рятувальних підрозділів ДСНС України у складі міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру транскордонного масштабу.

Актуальність дослідження обумовлюється й тим, що на сьогоднішній день у світі, за даними офісу Міжнародної консультативної групи з пошуку та порятунку (International Search and Rescue Advisory Group, INSARAG) та групи ООН з оцінки надзвичайного стану і координації діяльності у світі лише біля 30

країн мають “Пошуково-рятувальні команди важкого класу з пошуку і порятунку в умовах міста”, які пройшли зовнішню міжнародну атестацію ІНСАРАГ при ООН та за рівнем підготовленості особового складу та технічного оснащення відповідають світовим стандартам. В Україні така команда на базі ДП МРЦ ДСНС України пройшла зовнішню міжнародну атестацію у 2004 році та була успішно переатестована у 2009 році.

Таким чином, важливість, новизна та актуальність даної проблеми, недостатнє її наукове розроблення, наявність суперечностей та неузгодженостей у процесах професійного становлення рятувальників міжнародного класу, відсутність відповідного концептуального підходу до психологічного супроводу їхньої діяльності й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження визначення об’єкта та предмета, формулювання гіпотези, постановку мети і завдань наукового пошуку.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до вимог Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 554; Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до Плану науково-дослідної роботи Київського національного торговельно-економічного університету (науково-дослідна робота «Психологічне забезпечення діяльності фахівців міжнародних гуманітарних місій», номер державної реєстрації НДР – 0114U000319).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Київського національного торговельно-економічного університету (протокол № 5 від 31 січня 2013 року) та скоординовано бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 26 березня 2013 року).

Мета дослідження. На основі узагальнення науково-практичного доробку щодо діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій визначити та обґрунтувати її психологічну складову.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких ***завдань*:**

1. Здійснити порівняльний аналіз наукових теорій за змістовними підходами до розв'язання проблем діяльності та професійної діяльності в сучасній психологічній науці; розкрити основні моделі психологічного аналізу діяльності; визначити особливості професійної діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності.

2. Визначити та обґрунтувати основні принципи і стратегії дослідження суб'єктно-суб'єктних та суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

3. Провести ретроспективний аналіз ґенези міжнародного гуманітарного руху; узагальнити досвід участі України у міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях.

4. Визначити психологічні особливості утворення та атестації категорій аварійно-рятувальних служб та рятувальників міжнародного класу.

5. Обґрунтувати шляхи підвищення ефективності проведення професійно-психологічної підготовки команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста Мобільного рятувального центру швидкого реагування ДСНС України (МРЦ ШР ДСНС України).

6. Провести психологічне вивчення та опис об'єктивних параметрів діяльності міжнародних гуманітарних місій.

7. Дослідити суб'єктивні параметри психології діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

Об'єкт дослідження. Міжнародна гуманітарна діяльність ООН.

Предмет дослідження. Зміст, сутність, специфика та особливості психології діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

Гіпотези дослідження:

1. Діяльність міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій припускає залучення рятувальника міжнародного класу в суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-суб'єктні зв'язки.

2. Психологічне розуміння професійної діяльності, що основане на взаємозв'язку категорій «діяльність» та «психічне відображення», дає змогу розглядати у діяльності МГМ та ПРО той аспект, що пов'язаний з вивченням різноманітних форм, видів та рівнів суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності рятувальником міжнародного класу.

3. Реалізацію завдання психологічного дослідження діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій можливо здійснити саме через аналіз суб'єктно-об'єктних та суб'єктно-суб'єктних зв'язків.

Методологічною основою дослідження є: принципи системності в психології, цілісності, єдності та взаємодетермінованості зовнішнього і внутрішнього в системогенезі психічної діяльності та розвитку (Б. Ананьєв, М. Боришевський, Г. Костюк, Б. Ломов, О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Мясищев, В. Семиченко, Т. Титаренко, Н. Чепелєва); суб'єктний підхід до дослідження психіки людини (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, А. Петровський, В. Корольчук, С. Рубінштейн, В. Татенко, О. Тімченко та ін.); розвиток особистості та її формування в процесі діяльності (Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Виготський, В. Клименко, Л. Карамушка, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, Є. Потапчук, С. Рубінштейн та ін.); уявлення про особистість як суб'єкта активності, дослідження проблеми "Я" (Б. Ананьєв, Р. Бернс, Л. Виготський, І. Кон, В. Осьодло, В. Петровський, М Савчин, В. Столін); дослідження психічних станів особистості в ситуаціях подолання бар'єрів спілкування (Б. Зейгарник, Н. Левітов, В. Мясищев, Н. Наєнко, Н. Потапчук, О. Євдокімова, М. Корнєв, А. Коваленко, І. Піщева); розробки в галузі практичної психології і психодіагностики (А. Анастазі, Л. Бурлачук, Є. Сидоренко, О. Кокун); теоретичні і методичні основи соціально-

психологічного тренінгу (Н. Афанасьєва, Г. Ковальов, С. Макшанов, В. Лефтеров, Л. Перелигіна, Л. Петровська, Т. Яценко, С. Лєбєдєва та ін.); концепція багаторівневої репрезентації психічних процесів і функцій (Б. Ананьєв, П. Анохін, Л. Балабанова, Л. Виготський, Н. Оніщенко, М. Корольчук, М. Кузнєцов, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Максименко, О. Землянська, В. Моляко, О. Тімченко, В. Шадриков); концепції сталого розвитку (В. Вернадський, В. Врублєвський); методологія організації системно-структурних досліджень і розробок (Г. Щедровицький , Ж. Піаже) та інші.

Методи дослідження. При вирішенні поставлених завдань використано такі методи:

- *організаційні*: порівняльний (метод поперечних зрізів) – для зіставлення властивостей різних контингентів дослідження з метою виявлення динаміки психічних явищ та ефективності методів впливу; лонгітюдний (організація багаторічного дослідницького циклу); комплексний (для планування міждисциплінарного дослідження).

Організаційні методи дослідження дали змогу забезпечити загальне планування дослідження, визначити обсяг досліджуваного матеріалу, тривалість та періодичність збору інформації, спосіб аналізу даних, вибір методик дослідження і ступінь різнобічності аналізу досліджуваних явищ;

- *збору емпіричних даних* – для збору інформації про об’єкт і суб’єкт діяльності, а також особливості їх взаємодії;

- *вивчення документації* – застосовано для збору інформації про правила виконання рятувальниками міжнародного класу професійних завдань в умовах МГМ, про вимоги до результатів їхньої діяльності, а також інформації про нормативні умови соціально-психологічної взаємодії та умов життєдіяльності в зоні НС;

- *опитування* і його різновиди, як і метод вивчення документації, що використано під час збору емпіричних даних про професійну діяльність рятувальників міжнародного класу;

- *спостереження,* що застосовано тільки після збору інформації про МГМ і рятувальників міжнародного класу методами вивчення документації та опитування, на основі яких виділено ті явища, що потребували застосування методу спостереження. Це дало змогу вивчити процес і характер проходження професійної діяльності рятувальників міжнародного класу: організацію діяльності; дії рятувальників; їхні переживання; взаємодію з товаришами по службі та ін.;

- *вивчення професійних завдань* – для дослідження індивідуальних стратегій виконання рятувальниками мисленнєвих, перцептивних, мнемічних, сенсомоторних, комунікативно-інформаційних та ін. Також цей метод використано для збору інформації про причини помилкових дій, аварій, травм та інших порушень, що негативно впливали як на результат МГМ, так і на рятувальників міжнародного класу;

- *вивчення продуктів діяльності* – застосовано у тому разі, якщо було неможливо або складно здійснювати спостереження за виконанням професійної діяльності рятувальником міжнародного класу. Цей метод надав можливість за результатами діяльності рятувальників міжнародного класу визначити якість виконуваної ними роботи в умовах МГМ, з'ясувати не тільки ефективність діяльності рятувальників міжнародного класу, але й деякі причини (об'єктивні та суб'єктивні), що призводять до зниження ефективності діяльності зведених загонів МГМ;

- *психодіагностичний:*

1. З метою дослідження уявлень рятувальників міжнародного класу про себе, умови їхньої індивідуальної і спільної діяльності, способу життя в умовах МГМ, а також їхнього суб'єктивного ставлення до цих умов використано такі психодіагностичні методики: «Незакінчені речення» М. Сакса; спеціалізований семантичний диференціал (СД) В. Серкіна; тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва; діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) Дж. Роттера в адаптації Є. Бажина, Є. Голинкіної, А. Еткінда; визначення

спрямованості особистості (орієнтаційна анкета) Б. Басса в модифікації В. Смейкала та М. Кучера.

2. Діагностику емоційно-вольових якостей рятувальника міжнародного класу проведено за такими психодіагностичними методиками: готовність до виправданого ризику; діагностика ступеня готовності до ризику А. Шуберта та дослідження схильності до ризику (модифікація А. Шмельова); виразність особистісної та реактивної тривожності – за методикою визначення рівня тривожності Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна); суб'єктивний стан рятувальників на момент обстеження – за методикою оцінки суб'єктивного стану «САН» В. Доскіна; нервово-психічну стійкість та стресостійкість – за методикою діагностики нервово-психічної стійкості (В. Бодрова); вольова саморегуляція – за методикою дослідження вольової саморегуляції А. Зверькова та Є. Ейманда.

3. У межах дослідження інтелектуального компонента розглядалися два основних параметри: «загальний рівень інтелектуальних здібностей» та «інтелектуальна лабільність». Для цього використано методики: «Інтелектуальна лабільність»; «КВТ» (адаптований російською мовою варіант інтелектуального тесту загальних здібностей Е. Вандерліка).

4. Для діагностики психічних і психофізіологічних станів рятувальників міжнародного класу використано проєктивні методики: «Hand-test» (тест руки) Е. Вагнера (в адаптації Т. Курбатової); «Неіснуюча тварина» М. Дукаревич.

5. Визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях міжнародних гуманітарних місій здійснено за «Психогеометричним тестом» С. Деллінгера (адаптація О. Алексєєва, Л. Громової).

6. Вивчення особливостей міжособистісних відносин серед рятувальників проведено за методиками «ДМВ» (Діагностика міжособистісних відносин) та «Визначення рівня емоційного інтелекту» Н. Холла;

- *обробки даних дослідження*:

1. *Кількісний аналіз* за допомогою статистичних методів дослідження використано для проведення математико-статистичної обробки даних, отриманих у дослідженні. Основними методами статистичного аналізу, що використано в дослідженні, є: *φ-критерій Фішера* – призначений для зіставлення двох вибірок за частотою зустрічальності ефекту; *факторний аналіз* методом аналізу головних компонент з Варімакс обертанням із нормалізацією Кайзера – використано для виявлення структури змінних як сукупності факторів, кожен з яких – це прихована узагальнююча причина взаємозв'язку групи змінних. При здійсненні вибору вихідних даних враховувалося кількісне співвідношення ознак та об'єктів, а також змістовність показників; *кореляційний аналіз*, який проведено за *r*-критерієм Пірсона. За допомогою цього методу встановлено низку кореляційних взаємозв'язків між досліджуваними явищами.

2. *Якісний аналіз* за методом контент-аналізу використано для якісної та змістовної обробки даних, що отримані переважно у ході опитувань. Суть методу контент-аналізу полягала у фіксації певних одиниць змісту, що вивчався, а також у квантифікації отриманих даних.

Статистичну обробку даних та графічну презентацію результатів здійснено на базі пакета статистичних програм SPSS 19.0. та діагностичних програм, створених на базі текстового редактора Microsoft Excel.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше у вітчизняній психологічній науці:*

– *визначено й обґрунтовано* роль та місце психологічної складової у діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій на трьох рівнях: нормативно-параметричному, морфологічному та функціональному;

– *запропоновано* інтегративний підхід до розгляду психології діяльності міжнародних гуманітарних місій, методологічну основу якого становить системний принцип у поєднанні з антропоцентричною, науковою та культурно-

історичною парадигмами, що дасть змогу поєднувати гуманітарні цінності з кількісно-якісними моделями та алгоритмічними технологіями;

– *обґрунтовано* нові напрями розвитку системи професійно-психологічної підготовки зведених підрозділів ДСНС України, що залучаються до діяльності в умовах стрес-факторів підвищеної інтенсивності при виникненні надзвичайних ситуацій транскордонного та міжнародного значення;

удосконалено: шляхи оптимізації законодавчого та нормативно-правового регулювання кваліфікації «Рятувальник вищої категорії» («Майстер міжнародного класу») в Україні;

дістали подальшого розвитку: наукові погляди щодо міжнародної гуманітарної діяльності ООН.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження використовуються при формуванні засад державної політики у сфері цивільного захисту населення і територій України, сприяють формуванню позитивного іміджу Державної служби України з надзвичайних ситуацій на міжнародному рівні.

Результати дисертаційного дослідження застосовано, при розробленні:

– Національного стандарту реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з вимушеної ізоляції (акт впровадження Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій від 10.06.2020 №15/04-06/124);

– Кодексу цивільного захисту України (від 02.10.2012 № 5403-VI) – внесено нову редакцію статті 38 «Психологічний захист» (акт впровадження МНС України від 30.01.2013);

– Державних стандартів професійно-технічної освіти: ДСПТО.LO.75.24-2009. Професія: Рятувальник. Кваліфікація: Рятувальник 3,2,1 класи, вища категорія. Код: 5119 та ДСПТО.LO.75.25-2009 (чинні відповідно до наказу МОН України від 28.10.2009 № 989 (акт впровадження МНС України від 30.01.2013);

– Національного стандарту навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях. Національний стандарт України/Наказ Держспоживстандарту від 08.08.2008 № 274 з 2010–0–01 (акт впровадження МНС України від 30.01.2013);

– *при підвищенні кваліфікації* керівного складу Центральних органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту та керівників галузевих підсистем Єдиної державної системи цивільного захисту України в темах: «Міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту»; «Психологічне забезпечення у сфері цивільного захисту»; «Психологічний захист в умовах надзвичайних ситуацій» (акт впровадження МНС України від 30.01.2013).

впроваджено:

– у систему підготовки Головного авіаційного координаційного центру пошуку і рятування (ГАКЦПР) та освітній процес кафедри авіації та авіаційного пошуку і рятування – рекомендації щодо професійно-психологічного супроводу та психологічної підготовки рятувальників повітряних пошуково-рятувальних команд авіації ДСНС, що затверджені наказом МНС України від 27.08.2007 № 584 «Про введення в дію Програми підготовки рятівників повітряних пошуково-рятувальних команд авіації МНС» (акт впровадження ІДУЦЗ ДСНС України від 02.03.2020);

– у практику професійно-психологічної підготовки рятувальників Мобільного рятувального центру швидкого реагування (МРЦ ШР ДСНС України): при професійно-психологічному відборі рятувальників та підготовці до міжнародної атестації Міжнародною групою ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста (International Search and Rescue Advisory Group) у складі пошуково-рятувальної команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста; при відпрацюванні в системі професійно-психологічної підготовки рятувальників «Алгоритмів надання екстреної медичної допомоги для немедичних працівників при різноманітних надзвичайних станах», які включені до програми професійно-психологічної підготовки усіх категорій рятувальників МРЦ ШР ДСНС України (акт впровадження МРЦ ШР ДСНС України від 15.06.2020);

– у практичну діяльність Українського науково-практичного центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф (УНПЦЕМД та МК), зокрема при реалізації теми НДР «Розробка та впровадження сучасних навчальних програм з надання екстреної медичної допомоги населенню України у надзвичайних ситуаціях» (номер державної реєстрації: 01107U000969);

– у практичну діяльність підрозділів Адміністрації Державної спеціальної служби транспорту, а саме: авторська методика «Модифікований дебрифінг» застосовується безпосередньо під час ротації військовослужбовців саперних підрозділів, які залучаються для розмінування та знешкодження вибухонебезпечних предметів у зоні проведення операції Об'єднаних сил, гуманітарного розмінування та під час проведення зборів з випускниками вищих військових освітніх закладів і рекомендована до використання офіцерами з морально-психологічного забезпечення та військовими психологами військових частин Держспецтрансслужби; «Алгоритми надання екстреної медичної допомоги для немедичних працівників при різноманітних надзвичайних станах» включено до програми професійно-психологічної підготовки усіх категорій особового складу Держспецтрансслужби, а також передбачених заходах виконання вимог наказу Міністра оборони України № 702 від 09.12.2015 (у редакції наказу Міністра оборони України № 629 від 11.12.2019) щодо психологічної реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціалізованої служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсіч і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах (акт впровадження № 14 від 02.03.2020);

– в освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (Акт впровадження № від 03.03.2020) та Національного університету цивільного захисту України (акт впровадження від 25.02.2020) – при професійно-психологічній підготовці (підвищенні кваліфікації) військових

медиків та фахівців, які за своїми функціональними обов'язками зобов'язані мати навички надання домедичної допомоги постраждалим;

– у систему професійно-психологічної підготовки рятувальників та рятувальників вищої категорії – розроблену «Модель комплексного психологічного забезпечення фахівців зведених рятувальних підрозділів міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій» (акт впровадження Науково-методичного центру навчальних закладів сфери цивільного захисту ДСНС України від 24.02.2020);

– в освітній процес кафедри тактико-спеціальної, вогневої та спеціальної фізичної підготовки Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження № 5344 від 26.06.2020);

– у науковий процес Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба – при розробленні системи діагностики бойової готовності особового складу Повітряних Сил Збройних Сил України, відібраного для участі у миротворчих місіях (акт впровадження від 01.06.2020 № 350/176/51-262/293 пс.);

– у навчально-методичну та наукову роботу Національної академії Національної гвардії України (акт впровадження від 02.06.2020 № 5344);

– в освітній процес кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету у підготовці програм і робочих програм дисциплін «Психологія праці та інженерна психологія», «Психологія стресостійкості», «Кризова психологія» для студентів, які здобувають освітній ступінь «бакалавр» галузей знань 053 «Психологія», та «Психологія праці в екстремальних умовах», які здобувають освітній ступінь «магістр» 053 (довідка про впровадження № 686/22 від 06.03.2020).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, результати, рекомендації, що характеризують наукову новизну, одержані автором самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в роботі використано лише ідеї, що напрацьовані автором одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи оприлюднені на 49 наукових та науково-практичних конференціях, а саме: щорічних Всеукраїнських науково-практичних конференціях рятувальників «Організація управління в надзвичайних ситуаціях» (м. Київ, 2008-2017 рр.); Всеармійській науково-практичній конференції «Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії» (м. Київ, 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах» (м. Харків, 2008 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні технології в екстремальних умовах діяльності» (м. Донецьк, 2009 р.); Всеармійській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військ (Сил) в сучасних умовах» (м. Київ, 2009 р.); Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Безпека життя і діяльності людини» (м. Хмельницький, 2010 р.); Міжрегіональному науковому семінарі «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» (м. Київ, 2010 р.); Науково-практичному семінарі «Основні напрями формування професійних якостей фахівців гуманітарної сфери відповідно до вимог Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр.» (м. Київ, 2010 р.); Науковому симпозіумі «Критичні стани: діагностика, надання екстреної допомоги, профілактика» (м. Київ, 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми комплексної медико-психологічної реабілітації в умовах санаторно-курортних закладів осіб, що зазнали впливу екстремальних ситуацій» (м. Судак, 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми юридичної та екстремальної психології» (м. Макіївка, 2011 р.); III Всеармійському науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» (м. Київ, 2011 р.); науковому симпозіумі «Критичні стани: діагностика, надання екстреної допомоги, профілактика» (м. Київ, 2011 р.); Міжнародній науково-

практичній конференції «Психологічне здоров'я та благополуччя нації: проблеми, реалії і перспективи» (м. Донецьк, 2011 р.); Всеармійській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» (м. Київ, 2010–2012 рр.); Всеармійській науково-практичній конференції «Основні напрями формування професійних якостей фахівців виховної роботи в Збройних Силах України» (м. Київ, 2012 р.); Міжвузівській науковій конференції «Проблеми психології діяльності в особливих умовах» (м. Черкаси, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Психология в образовательном пространстве» (м. Донецьк, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми емпіричних досліджень в психології» (м. Київ, 2012 р.); Вузівській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді» (м. Київ, 2012 р.); Всеармійській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (м. Київ, 2015, 2016 рр.); Всеармійській науково-практичній конференції «Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах» (м. Київ, 2019 р.); Всеукраїнському конгресі з організаційної та економічної психології (м. Кам'янець-Подільський, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів» (м. Мукачеве, 2015 р.); VI міжвідомчій науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (м. Київ, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Глобалізаційні виклики розвитку національних економік» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ґенеза буття особистості» (м. Київ, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості в освітньому просторі» (м. Мукачеве, 2017 р.); Науково-практичній

конференції за міжнародної участі «Психологія національної безпеки» (м. Львів, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції з організаційної та економічної психології (м. Київ, 2014 р., 2018 р.); Науково-практичній конференції «Цивільний захист України: сучасний стан, здобутки, проблеми, перспективи розвитку» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інтегративний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри» (м. Одеса, 2018 р.); Науково-практичній конференції за міжнародної участі «Наукове забезпечення освітньої діяльності у сфері цивільного захисту» (м. Київ, 2019 р.); Всеукраїнському науково-практичному круглому столі за міжнародної участі «Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства» (м. Ірпінь, 2014 р., 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м. Київ, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграційний розвиток особистості і суспільства: психологічний і соціологічний вимір» (м. Одеса, 2020 р.).

Публікації. Результати дисертації викладено у 7 монографіях (одна одноосібна), 6 навчальних посібниках, 2 підручниках, 19 публікаціях у наукових виданнях, включених до переліку МОН України як фахові з психологічних наук; 5 статтях у наукових психологічних виданнях іноземного походження, у тому числі виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз; 2 публікаціях в інших наукових виданнях; 49 тезах матеріалів наукових та науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Діяльність як психологічна категорія

Категорія діяльності у психології належить до таких, які називають базовими (є методологічною основою сукупності пояснювальних психологічних принципів). Діяльність – одна з найважливіших форм активності, що визначає активне ставлення людини до світу, спрямоване на його пізнання і цілеспрямоване перетворення.

Проблема діяльності як наукова категорія на межі XIX– XX століть активно почала цікавити майже усі світові наукові спільноти, що було обумовлено стрімким розвитком цивілізації. Серед вітчизняних вчених значний внесок у розвиток наукових теорій щодо вивчення людини як суб'єкта діяльності зробили І. Сєченов (1829–1905) – *«Вчення про рефлекси психіки»*; О. Потебня (1835–1891) – засновник *«Культурно-історичного підходу формування психіки людини»*; Г. Челпанов (1862–1936) – «*Концепція емпіричного паралелізму*»; А. Лазурський (1874–1917) – *«Теорія індивідуальних відмінностей»*; Н. Ланге (1858–1921) – *«Теорія експериментального вивчення психічного світу»*; І. Павлов (1849–1936) *«Теорія про вищу нервову діяльність (поведінки) живих істот»*; В. Бехтерєв (1857–1927) – засновник теорій: *«Рефлексологія та об'єктивна психологія поведінки»* та *«Колективна рефлексологія»* [199, 200]. Більш детальний зміст наведено у таблиці 1.1. Додатку А 1.

Водночас варто відзначити, що базові категорії майбутньої теорії діяльнісного підходу були сформовані Л. Виготським.

Покладення в основу психологічного вивчення дії-діяльності, співвіднесення її з суб'єктивним аспектом психічного так, що визначальною

виявилася саме дія, вказівка на те, що соціальне набуває відносної самостійності до біологічного, насамперед від явищ мозку, висунення багатьох плідних і цікавих ідей щодо індивідуального та історичного розвитку психічного пов'язане з ім'ям Л. Виготського, який вважається засновником однієї з найбільших шкіл у вітчизняній психології, до якої належали такі вчені, як О. Леонтьєв (1903–1979), О. Лурія (1902–1977), П. Гальперін (1902–1988), О. Запорожець (1905–1981), Д. Ельконін (1904–1984) та ін. [199, с. 318].

О. Лурія у своїй теорії «Системної локалізації вищих психічних функцій» сформулював принцип мозкової організації вищих психічних функцій людини та показав роль глибинних підкоркових і серединних структур у мозковій організації психічних процесів.

Власне коло наукових інтересів ученого включало в себе загально-теоретичні проблеми психології, онтогенез, історичний розвиток психіки, дослідження мозкових механізмів психічної діяльності [199, с. 330–331].

В. Давидов прямо говорить про школу ***Виготського-Лурія-Леонтьєва.*** Він вважав, що вищі психічні функції можуть існувати тільки завдяки взаємодії високодиференційованих мозкових структур, кожна з яких робить свій специфічний внесок у динамічне ціле і бере участь у функціональній системі.

В. Давидов відзначав, що вищі психічні процеси спираються на складну роботу спільно-діючих функціональних комбінацій центрів кори головного мозку (мова йде про «динамічну локалізацію вищих психічних функцій у корі головного мозку»). Він підкреслював, що саме О. Лурія виходив із ідеї динамічної, системної локалізації функцій, висунутої І. Павловим і розробленої щодо вищих психічних функцій Л. Виготським [199, с. 332].

Основні положення щодо вивчення складу діяльності сформулював С. Рубінштейн [200, с. 21], а розвинули О. Леонтьєв [201, с. 62], його учні та послідовники.

З поширенням діяльнісного підходу виокремились і її основні складові: ***мотив, мета, дія***.

Нині існує багато підходів до вивчення складу діяльності, серед яких найпоширенішими є: аналітичний, алгоритмічно-структурний, структурно-функціональний, системно-операційний та системний. Для цих підходів спільним є вирізнення ***дій, операцій*** як складових діяльності, відмінним – методологічні засади, що зумовлюють особливості розгляду діяльності як складного багаторівневого динамічного явища, а також вирізнення конкретних дій, операцій.

У найзагальнішому та найабстрактнішому визначенні категорія діяльності розкриває відносини **«суб'єкт–об'єкт»**. Проте це дуже загальний підхід. Конкретизуючи його щодо психології, необхідно визначити, про який суб'єкт йдеться: суспільство, спільноту людей чи індивіда [202, с. 65].

Людська діяльність та їхній зв'язок були вихідним пунктом психологічних досліджень О. Леонтьєва.

Він писав: «*Психологічна наука ніколи не піднімалася над рівнем чисто метафізичного протиставлення суб'єктивних психічних явищ явищам об'єктивного світу*» [199].

Тому вона ніколи не могла проникнути в їхню дійсну сутність, розгублено зупиняючись перед тим ровом, який розділяє сутність та явище або причину й наслідок.

О. Леонтьєв формулює важливе положення психологічного пізнання: «*Діяльність практично пов'язує суб'єкта з навколишнім світом, впливаючи на нього і підкоряючись його об'єктивним властивостям*». Саме ним було відкинуто уявлення про психіку як сутність, що має своє особливе існування, незалежно від зовнішніх впливів [199, с. 339–340].

Дослідження суб'єкта будь-якої діяльності дозволяє найбільш різносторонньо й глибоко розкрити причинно-наслідкові зв'язки, що обумовлюють його взаємодію з об'єктивною реальністю й зрозуміти природу його ставлення до себе, інших людей і суспільства; оцінити його пріоритети, поінформованість, знання, вміння, здатності, психофізіологічні можливості, спрогнозувати спрямованість його перетворень, а також визначити його психологічну й професійну готовність до подолання складних ситуацій, самовизначення, саморегуляції, самоактуалізації й самоосвіти.

О. Леонтьєв відмічав парадоксальну ситуацію, що полягала, на його думку, у тому, що цілісна діяльність, яка має зовнішню і внутрішню сторони, розпадається при її вивченні на окремі частини, де внутрішня сторона стає предметом психології, а зовнішня предметна діяльність випадає із поля зору, і ніяка галузь науки не береться її досліджувати. Більше того, психічний образ відривався від процесу, в якому він породжувався, і від тієї дійсності, яку він віддзеркалював. Рефлексія причин такого парадоксу сформувала у О. Леонтьєва розуміння психічних образів і процесів, що їх породжували, і функціонування, як певної «інфраструктури, яка не існує поза структурою» [220].

Пройшовши історичний екскурс від зародження ідеї до втілення її у наукову теорію та спираючись на основні етапи розвитку діяльнісного підходу, ми спробували схематично відтворити основні структурні компоненти та їх взаємозв'язок у загальній структурі основних блоків теорії діяльнісного підходу (див. рис. 1.1).

У рис. 1.1. ми зробили спробу узагальнити основні контури концепції діяльнісного підходу в ієрархії їх зародження та розвитку. Крім того, цей рисунок ілюструє взаємодію ідей в розкритті методологічних функцій категорії діяльності у зв'язку з основними напрямами дослідження розвитку психіки.

Як показано у першому блоці рис. 1.1, вивчення основ першої функції категорії діяльності, а саме діяльність як пояснювальний принцип, було закладено Л. Виготським. У подальшому науковий підхід інтенсивно розроблявся С. Рубінштейном, О. Лурія та ін. [250, с. 10].

Вивчення діяльності як особливого предмета, тобто другої функціональної категорії діяльності, також було розпочато Л. Виготським, але більш інтенсивно проводилося впродовж багатьох років О. Леонтьєвим та його послідовниками.

Предметна діяльність як предмет психологічної науки вперше була виділена С. Рубінштейном. Водночас О. Леонтьєв першим сформулював принцип предметності діяльності й виділив у якості предмета психології цілісну діяльність суб'єкта, розглядаючи її як органічну систему у всіх сферах і видах, в їх взаємопереходах і трансформаціях.

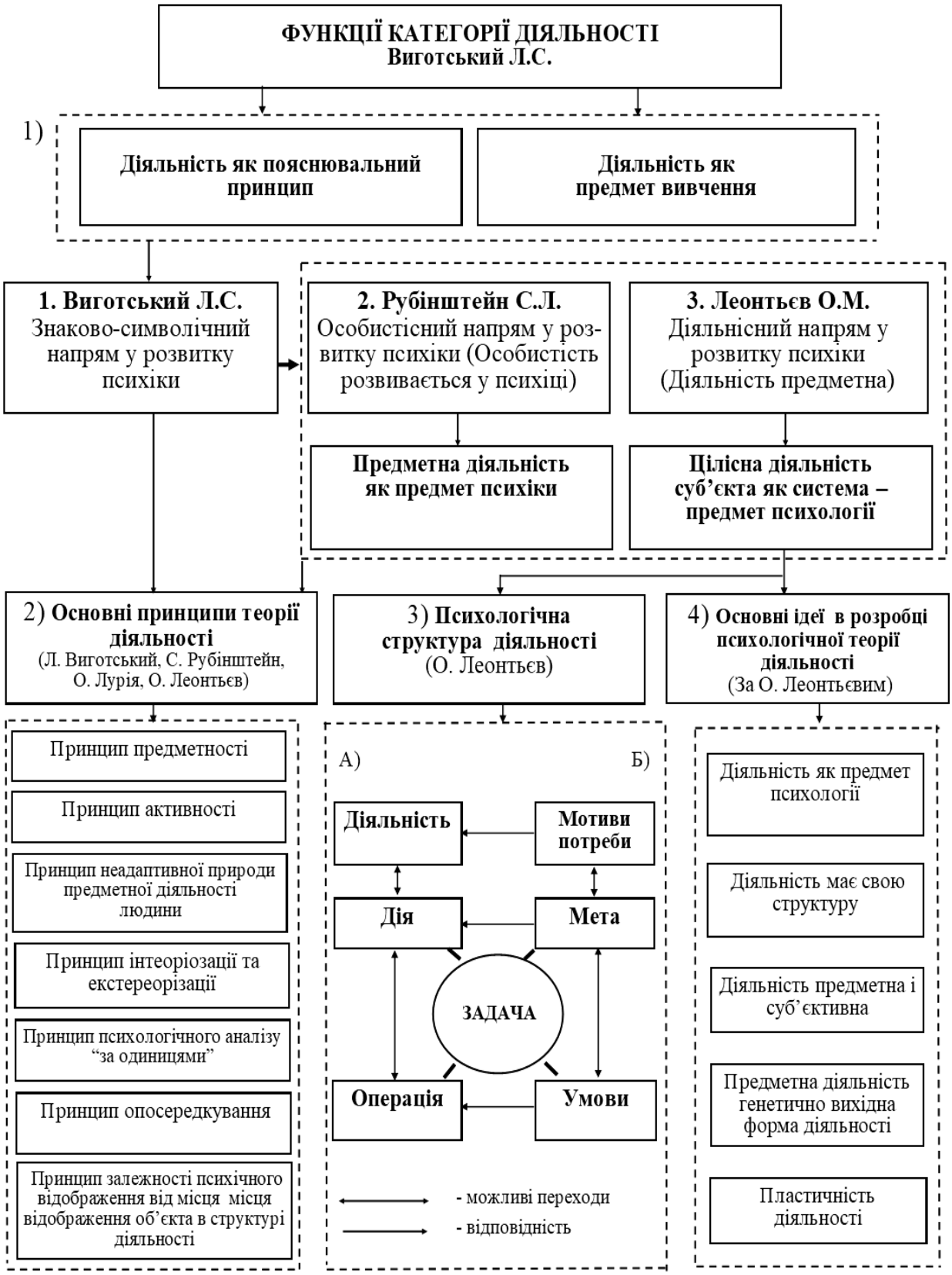

Рис. 1.1. **Концептуальна структура теорії діяльнісного підходу**

На його думку, саме діяльність суб'єкта передусім дозволяє досліджувати психічні відображення. О. Леонтьєв з цього приводу зазначав: «…психологічний аналіз діяльності полягає в тому, щоб ввести в психологію такі одиниці аналізу, які несуть в собі психічне віддзеркалення в його невід'ємності, що ним породжуються, ним опосередковуються в моменти людської діяльності» [250, с. 11].

Умовно в контексті діяльнісного підходу можемо виділити три відносно самостійних напрями в дослідженні розвитку психіки:

1) знаково-символічний напрям (Л. Виготський);

2) особистісний напрям у розвитку психіки (особистість розвивається у психіці) (С. Рубінштейн);

3) діяльнісний напрям у розвитку психіки (діяльність предметна) (О. Леонтьєв) [250, с. 12].

Залишаючи поза межами нашого дослідження низку дискусійних питань загально-психологічної теорії діяльності, загалом можемо виділити такі найбільш важливі й загальновизнані положення – методологічні тези – основні принципи (див. блок 2). рис. 1.1):

1. *Принцип предметності* складає ядро психологічної теорії діяльності О. Леонтьєва і його послідовників.

2. *Принцип активності* дозволяє постулювати положення упередженості, активності психічного відображення, опосередковуючого діяльність суб'єкта. Суб'єкт активно взаємодіє з об'єктом. Протиставлення принципів активності суб'єкта до принципу реактивності дозволяє подолати підхід до людини лише як адаптуючої до оточуючого середовища істоти, протиставити цьому підходу перетворюючий, творчий характер діяльності людини.

3. Принцип неадаптивної природи предметної діяльності віддзеркалює специфічну характеристику людської діяльності.

4. Принцип інтеріоризації – екстеріоризації в аналізі діяльності має три грані. *Перша* – розкрита Л. Виготським і відображена в основному генетичному законі культурного розвитку: від інтерпсихічної, соціальної колективної

діяльності дитини до індивідуального, інтрапсихічного, власне психологічних форм її діяльності. *Друга грань* поняття «інтеріоризації» віддзеркалює перехід від «Я» до «Ми». *Третя грань* розкриває формування внутрішнього плану дій свідомості.

Загалом принцип розкриває механізм засвоєння індивідом суспільно-історичного досвіду, переходу спільних зовнішніх дій у внутрішні дії суб'єкта.

5. Принцип психологічного аналізу діяльності «за одиницями» означає, що аналіз діяльності необхідно здійснювати в таких одиницях, які зберігають усі специфічні її особливості. Цей принцип задає загальну стратегію вивчення структури діяльності.

6. Принцип опосередкування містить декілька ключових положень: а) опосередковування психічного відображення тим змістовним процесом, який пов'язує суб'єкта з предметним світом, тобто процесом предметної діяльності; б) опосередковування міжособистісних стосунків спільною предметною діяльністю.

7. Принцип залежності психічного відображення від місця відображуваного об'єкта в структурі діяльності вітчизняної психології відкритий на матеріалі дослідження пам'яті. Встановлено зміни характеру залежності запам'ятовування від того, з якими компонентами діяльності – мотивами, цілями або умовами виконання дій – пов'язане запам'ятовування об'єкта [250, с. 23–24].

Центральним питанням в аналізі загальної психологічної теорії діяльності постають *питання аналізу структури і механізмів діяльності*.

Як відомо, під структурою розуміють будову цілого, взаємозв'язок основних елементів цілого, їх закономірні зв'язки між собою і загалом зі структурою. Більш детально зміст понять психологічної структури професійної діяльності нами буде розглянуто у наступному параграфі, тому зупинимося лише на характеристиці її основних блоків.

Загальна структура діяльності найбільш повно розкрита у працях О. Леонтьєва [201, 224]. На основі текстів автора нами розроблена схема

загальної структури діяльності, що представлена на рис. 1.1, блок 3: предметні моменти в діяльності суб'єкта – все, що знаходиться на схемі зліва під Б); структурні моменти або одиниці діяльності – все, що знаходиться на схемі справа під А).

Предметний зміст діяльності = предметні моменти в діяльності суб'єкта і складають:

1) мотив – предмет, на який спрямована діяльність, або предмет потреби;

2) мета (ціль) – уява про результат дії (яка має бути досягнутою);

3) об'єктно-предметні умови здійснення діяльності, серед яких найважливішими є способи досягнення мети;

4) мета (ціль), за певних умов являє собою задачу діяльності.

Кожен із виділених компонентів характеризується своїми особливостями, що взаємопов'язані між собою (ці взаємозв'язки досить рухомі) і найтіснішим чином пов'язані з трьома типами специфічних «одиниць», що складають будову, структуру діяльності.

Структурні одиниці діяльності складають:

1) окрема (особлива) діяльність, яка може бути виокремлена за критерієм мотивів, що її спонукають;

2) дії – процеси, підпорядковані свідомо поставленим цілям; можуть бути відносно самостійними і входити в різні види діяльності.

3) операції – способи здійснення дій, безпосередньо залежать від умов досягнення конкретних цілей.

4) виконання задач здійснюється за допомогою дій та операцій [250, с. 25–26].

О. Леонтьєв вказує на те, що поняття діяльності неодмінно пов'язане з поняттям мотиву. «Діяльності без мотиву не буває. «Невмотивована» діяльність – це діяльність не позбавлена мотиву, а діяльність із суб'єктивно й об'єктивно прихованими мотивами» [201, с. 102]. Найбільш важливі ідеї, що визначають основний вклад О. Лентьєва у розвиток психологічної теорії діяльності,

узагальнені в дослідженнях В. Давидова, В. Зінченка, Н. Тализіної [251, с. 61–66] і представлені нами схематично у блоці 4) на рис. 1.1.

Із рис. 1.1 добре видно, що до основних ідей О. Леонтьєва у розробці психологічного аналізу діяльності належать такі:

- ✓ розгляд діяльності в якості предмета психології;
- ✓ виділення структури діяльності в окремий напрям дослідження;
- ✓ визнання предметної діяльності в якості генетичної вихідної й основної для формування інших видів діяльності людини (психічна діяльність як вид людської діяльності, генетично пов'язана із зовнішньою матеріальною діяльністю, як вихідна);
- ✓ розробка принципу предметності як встановлюючої характеристики діяльності;
- ✓ виділення важливої якості діяльності, такої як пластичність – уподібнення властивостям і відносинам з об'єктами зовнішнього світу [250, с. 24].

П. Гальперін, загалом підтримуючи наукові погляди О. Леонтьєва, у своїй «Теорії поетапного формування розумових дій» однією з центральних психологічних проблем вважав проблему психологічної відмінності між знаряддями (у людини) і засобом (у тварин).

У теорії П. Гальперіна чітко розділяються орієнтуюча частина дії та її виконавча частина: «саме орієнтуюча частина в першу чергу відповідає за хід (процес) научання та якість його результатів» [199].

П. Гальперін запропонував власне уявлення про *психічну діяльність*. Психічна діяльність, на його думку, не тотожна ні процесам вищої нервової діяльності, ні «зовнішній» предметній діяльності. Утім це реальна діяльність, яку можна й потрібно вивчати об'єктивно. Це *орієнтуюча діяльність,* як особлива форма предметної діяльності суб'єкта. На думку вченого, саме орієнтуючо-дослідницька діяльність є аспектом «зовнішньої» предметної діяльності суб'єкта [199, с. 347].

За П. Гальперіним «*психічна діяльність* за своєю природою є зовнішньою діяльністю. Її слід розуміти як різновид, як дериват, як відображення зовнішньої предметної осмисленої діяльності. Лише тоді, коли психічна діяльність поступлюється як зовнішня, відображена, виявлена, постає можливість її об'єктивного наукового дослідження» [199, с. 349].

Важливість аналізу психологічних особливостей людини як суб'єкта діяльності, суб'єкта власної активності відзначалося неодноразово. Класичними з цього погляду є роботи Б. Ананьєва [90], В. Брушлинського [199], С. Максименка [91, 208], В. Петровського [209], С. Рубінштейна [200], В. Слободчикова [210], В. Татенка [206], Т. Титаренко [211], В. Шадрікова [212] та ін., які побудову методологічних категорій психології починають з аналізу категорії «діяльність» і закінчують постановкою проблеми людини, суб'єкта цієї діяльності [84, с. 45].

Основоположником найбільш системно розробленої в психології теорії діяльності вважають С. Рубінштейна (1889–1960).

Розглядаючи проблему суб'єкта діяльності, С. Рубінштейн [84, с. 45, 200] першим виступив проти відокремлення суб'єкта від діяльності, проти розуміння їх взаємозв'язку як суто зовнішнього. У діяльності він бачив умову формування й розвитку суб'єкта, який не тільки діє, перетворює предмет відповідно до своєї мети, а й виступає у різних якостях у процесі та результаті досягнення мети, коли змінюється і об'єкт, і суб'єкт.

Говорячи про здатність суб'єкта до організації власного життя, С. Рубінштейн не відкидав його власної логіки. Життя споконвічно трансцендентне стосовно суб'єкта діяльності. Його обставини в багатьох випадках складаються незалежно від самої людини, однак саме ця умова і визначає можливість її розвитку як суб'єкта власного життя [213]. За С. Рубінштейном, життя суб'єкта втілюється в його творчості, без творчості немає суб'єкта і лише завдяки творчості він сам та інші можуть зробити висновок про масштаби його особистості. Проте не можна поставити знак рівності між творчістю суб'єкта і справжнім наповненням його життя – між

ними існують досить складні і суперечливі відносини і дуже мало тих, хто зумів досягнути гармонії у взаємовідносинах цих двох іпостасей буття [84, с. 46].

Повнота людського буття виявляється у відповідальному ставленні до життя, коли суб'єкт, переборюючи обставини і ситуації, що привносяться протиріччями, а часом і трагізмом, властивим самому життю, не розчиняється в потоці ситуацій і швидкоплинних бажань, не втрачає своїх головних цілей, що й дозволяє йому бути суб'єктом. Саме здатність людини піднятися, самовизначитися стосовно цілісного ходу життя С. Рубінштейн пов'язував із проявом суб'єкта життя [84, с. 46].

Концепція, запропонована С. Рубінштейном, мала назву «*суб'єктно-діяльнісної*». У його концепції особистість є суб'єктом насамперед своєї діяльності: «…особистість, безумовно, є суб'єктом діяльності і свідомості – тим, хто мислить, відчуває, хто ініціює дію» [210, с. 175].

Науково-технічна революція свідомо чи несвідомо поставила проблему людини в центр усіх наукових знань. На цей бік справи особливу увагу звернув Б. Ананьєв (1907–1871) у своїй теорії *«Психологія в «новому синтетичному людинознавстві». Людина як суб'єкт діяльності»*. На думку вченого, психологія має стати знаряддям зв'язку між усіма галузями пізнання людини, засобами об'єднання різних розділів природознавства і суспільних наук у «новому синтетичному людинознавстві». Інтеграцію цих наук вчений сполучає з подальшим розвитком їхньої спеціалізації і визначає насамперед прогресом філософського вчення про людину [199, с. 349].

Запропонований Б. Ананьєвим спосіб перцептивних процесів, як сукупності та взаємодії трьох складових (функціональних, операційних та мотиваційних), має сенс при розгляді зв'язків між цими процесами та індивідуальним розвитком, у ході якого змінюється їхня структура. Думку про потрійний склад психічних процесів Б. Ананьєв переносить і на сферу пам'яті [199, с. 354].

У розвитку особистості Б. Ананьєв [90] виокремлює різноманітні події, які поділяє на два типи: події навколишнього середовища і події поведінки людини в середовищі.

Як зазначає науковець, людина включається у причинно-наслідковий зв'язок подій свого життя не тільки як залежна від них, а й як суб'єкт – активний перетворювач умов свого існування. Як суб'єкт життя людина є його організатором відповідно до своїх задумів і здібностей. За Б. Ананьєвим, організація життя – це не тільки планування й осмислення важливих подій, а й здатність суб'єкта поєднати ситуацію свого життя так, щоб підпорядкувати їх хід єдиному задуму, вираженому у визначеній життєвій позиції [84, 90].

Стверджуючи ідею гетерохронності розвитку психічних функцій і переносячи цю ідею на пояснення визнаних психологією основних форм діяльності, Б. Ананьєв піддає критиці погляди О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Б. Теплова, А. Смірнова, А. Валлона, Ж. Піаже, Ф. Бартлетта та інших, які пов'язували розвиток свідомості з основними видами діяльності – грою, навчанням та працею, що розглядаються в генетичній послідовності [199, с. 355].

Замість традиційних форм провідної діяльності Б. Ананьєв висуває ідею пізнання і спілкування.

Різні форми свідомості вчений визначає як ефект спільного розвитку пізнання, спілкування та праці, їхніх різноманітних конвергенцій.

Б. Ананьєв не погоджується з поширеним поглядом, що праця стає діяльністю тільки з початком професійної, спеціалізованої діяльності. Підсумовуючи критичний розгляд теорії провідної діяльності, він пише: *«Розвиток трудової діяльності індивіда проходить багато фаз та етапів, яким відповідає і глибока зміна у структурі індивідуальної свідомості. Але людина як суб'єкт праці, зрозуміло, розвивається і як суб'єкт пізнання і спілкування. В єдину систему шикується весь багатоманітний ланцюг вторинних видів діяльності, своєрідних синтезів праці й пізнання, пізнання і спілкування, спілкування та праці»* [199, с. 357].

У кожному з психічних процесів представлені, за Б. Ананьєвим, проєкції всіх головних характеристик людини як індивіда, особистості і суб'єкта діяльності. Об'єднання психічних процесів у складні ансамблі – психічні стани і властивості – приводить до цілісності та єдності психічного. Характеристика людини як індивіда розкривається у вікових, статевих та індивідуально-типологічних властивостях. Особистість розкривається в суспільних функціях-ролях та цілях і ціннісних орієнтаціях. У суб'єкті діяльності вищою інтеграцією Б. Ананьєв вважає творчість, а найбільш узагальненими ефектами – здібності й талант [199, с. 357].

Дослідження відношень людини до світу неможливе без дослідження її складової структури, а цю структуру неможливо зрозуміти без системи відношень до суспільства і природи, поєднуючою ланкою яких вона є.

Саме завдяки Б. Ананьєву на передній план сучасної психології вийшли проблеми (а) мотивації поведінки людини; (б) архітектури внутрішнього світу людини та її творчої діяльності; (в) формування психічних властивостей особистості. Об'єктивно в цих проблемах дедалі виразніше виступає їхній логічний вузол – учинок [199, 205].

Одну з перших фундаментальних спроб розробки проблеми вчинку здійснив М. Бахтін. Проте авторство у створенні завершеного філософсько-психологічного вчення про вчинок як осередок психічного життя і ключову категорію системи психології по праву належить видатному сучасному українському вченому – академіку В. Роменцю.

Вчинок, за В. Роменцем, – «живий осередок», який цілком включає в себе всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях, так що поза ним нічого не залишається. Будь-який психічний стан чи процес, риса чи якість людини у своєму функціонуванні й розвитку тяжіють до одного з визначень учинку, а сама вона прагне утвердитись у ролі його суб'єкта.

Тому і кожна психологічна система може бути вичерпно проаналізована й усебічно сутнісно оцінена як перспективна залежна від того, наскільки вона

вибудовує себе, орієнтуючись на вчинкову логіку людської активності [206, с. 7–8].

Як зазначає В. Татенко, «запропонована В. Роменцем *суб'єктно-вчинкова парадигма* дає змогу, по-перше, інтегрувати в сучасній психології традиційно конкуруючі між собою «суб'єктивно орієнтовані» і «об'єктивно орієнтовані» інструментальні підходи, а по-друге – здійснити принциповий перехід від дослідження психічного як даного (об'єктний підхід) до дослідження можливостей його проєктування і креативного експериментування у напрямі створення якісно нових, досі не відомих форм і рівнів психічного життя» [206, с. 9].

В. Роменець у своїй теорії «*канонічної психології*» зазначає: *«універсальний і єдиний у своєму роді осередок людської діяльності – вчинок – виражає спосіб існування людини у світі, виступає постійно діючим фактором історичних форм у світі, витупає постійно діючим фактором історичних форм прогресу»* [206, с. 34–35].

Він вважав, що вчинок є ланкою, що опосередковує людину і світ, а вчинкова структура відношень людини і світу є суб'єктом історичного процесу, людської діяльності. Складність психологічної структури вчинку, соціальна відповідальність особистості у вчинковому акті найтіснішим чином пов'язує його з науково-технічними досягненнями. Науково-технічний прогрес є немовби проєкцією вчинкової необхідності у взаємодії особистості та матеріального світу [206, с. 35].

М. Басов (1892–1931) запропонував власний підхід до розуміння питання взаємодії людини з оточуючим середовищем. Головне положення теорії М. Басова – ідея про те, що людина (індивід) є активним діячем в об'єктивному, закономірно організованому середовищі.

Вчений вперше показав, що активність людини проявляється не тільки в пристосуванні до оточуючого середовища, але і в його змінах, а саме середовище не аморфна маса, а певним чином структурована ситуація (див. рис. 1.2.)

Із цього положення М. Басов робить важливий висновок про те, що психічний і фізичний розвиток – це два різних процеси, які підпорядковуються різним законам [221].

Розвиток людини в діяльності безпосередньо залежить від оточуючого соціального середовища і може розвиватися по різному, набуваючи різноманітних, нерідко зовсім несхожих одна на одну форм. Головний сенс такого розвитку полягає в тому, що людина дійсно занурюється в середовище й опановує його шляхом активного пізнання.

Тому можливості психічного розвитку особистості за М. Басовим практично не обмежені. Водночас, оскільки психіка не може розвиватися поза певного організму, то очевидно, що розвиток психіки біологічно обмежено у часі (період життя) і змісті, так як кожна людина може мати певні, тільки їй притаманні якості.

Рис. 1.2. **Структурна модель діяльності [221]**

Новизна позиції М. Басова полягала у тому, що психічний розвиток людини виводився в соціально-історичну систему координат (розвиток людини як суб'єкта діяльності визначався оточуючим і впливаючим на нього середовищем, причому середовищем не тільки природним, але й культурно-історичним). А отже, людина як соціальна й історична істота розвивається на основі усієї суми досвіду безкінечної низки попередніх поколінь.

Цей зміст діяльності М. Басов назвав наукою. За допомогою уявлень про науку як фактора, що організує діяльність людини, вчений обґрунтував ідею культурної детермінації цієї діяльності (наука являє собою продукт історії культури і не може бути виведена ні з адаптації організму до середовища, ні із властивостей індивідуальної свідомості) [221].

Концепція, що найбільш повно визначає активність особистості у межах категорії діяльності, була розроблена у працях К. Абульханової-Славської [84, 207]. Авторка відзначає, що «…людина має свободу обирати свій спосіб життя – свідомий, орієнтований на активну побудову нею власного життя, або стихійний, пущений на самоплив процес життєдіяльності. Перший спосіб пов'язаний із виробленням суб'єктом діяльності стратегії життя, яка має три ознаки: 1) формулювання головних цілей життя й етапів їх досягнення; 2) розв'язання суперечностей, що виникли на шляху досягнення життєвих цілей; 3) творчий підхід до життя, що ґрунтується на гармонійному поєднанні потреб суб'єкта з виробленими ним цінностями» [84, с. 47; 207].

Відповідно до змістовних характеристик виявлених ознак «стратегія є деяким універсальним законом, способом самоздійснення людини в різних сферах її життя». Якості індивіда, що дозволяють йому свідомо виробляти стратегію свого життя й зіставляти її зі своїми вчинками і діями, К. Абульханова-Славська пов'язує з наявністю здатності до організації власного життя. Ці якості, на думку авторки теорії, є вищими проявами суб'єкта життя, через те що «…здатність особистості регулювати, організовувати свій життєвий шлях як ціле, підпорядковувати його цілям, цінностям є вищим рівнем і справжньою оптимальною якістю суб'єкта життя» [84, с. 48].

Активність, на думку А. Брушлинського, не обмежується діяльністю. Найважливіша якість людини – бути творцем своєї історії: ініціювати і здійснювати спочатку практичну діяльність, спілкування, пізнання, споглядання та інші види специфічної людської активності, творчої й етичної [213, с. 4–5].

Основну тезу своєї *культурно-історичної теорії мислення* А. Брушлинський висловлює так: «Будь-яка людина не народжується, а стає суб'єктом діяльності, спілкування та інших видів активності. Суб'єкт – це людина, людина на вищому (індивідуалізованому для кожного з них) рівні активності, цілісності (системності), автономності тощо. Для суб'єкта навколишня дійсність виступає не тільки як система подразників (з якими він взаємодіє на рівні реакцій) і сигнальних подразників, а насамперед як об'єкт дій і пізнання, а інші люди виступають для нього теж як суб'єкти. Тому вищий рівень тут є таким: 1) щодо попередніх, тобто до суб'єктних стадій індивідуального та історичного розвитку, а також 2) порівняно з усіма іншими визначеннями людей (як особистостей, індивідів, індивідуальностей тощо). Це не означає, що ставши суб'єктом, людина припиняє свій розвиток. Розвиток суб'єкта, особистості, загалом людини продовжується упродовж всього життя.

Вагомий внесок у розвиток категорії діяльності належить П. Анохіну, який розробив *«теорію функціональних систем»*.

Теорія П. Анохіна дала можливість вивчати та оцінювати складні процеси в життєдіяльності усього організму. Були визначені основні механізми функціональних систем, які забезпечують безперервну самоорганізацію й пластичну адаптацію щодо змін у зовнішньому середовищі.

Встановлено ключові механізми функціональних систем: аферентний синтез; прийняття рішення; акцептор результатів дій, програма дій, результат дій, зворотній зв'язок, який містить всі параметри результату; порівняння реальних результатів з тими, які передбачалися заздалегідь в акцепторі результатів діяльності.

Серед Грузинської школи психології найбільший внесок в теорію діяльності людини належить Д. Узнадзе (1886–1950), якому належить авторство у розробленні *«теорії установки»*.

Центральним пояснюючим поняттям в теорії Д. Узнадзе стало поняття установки, що означає готовність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і дій у певному напрямі; така неусвідомлювана готовність основана на доцільній активності людини. Установка, на думку Д. Узнадзе, безпосередньо пов'язана з

увагою. Внутрішньо вона виражає собою стан уваги людини. Цим пояснюється, зокрема, чому в умовах імпульсивної поведінки, пов'язаної з відсутністю уваги, у людини можуть виникати цілком певні психічні стани, почуття, думки, образи.

Будь-яка поведінка, за Д. Узнадзе, є реалізацією конкретної підготовленості, ні одна дія не виникає на «пустому місці».

Розглядаючи наукові здобутки вітчизняних психологів, належне місце у дослідженні діяльності як психологічної категорії належить Г. Костюку, який наголошував, що *«…ігнорувати суб'єкт, суб'єктивне у психічній діяльності, означає відривати цю діяльність від її носія»* [252, с. 198].

Глибокому аналізу піддано в працях Г. Костюка властиві суб'єктові внутрішні суперечності, як рушійні сили психічного розвитку. Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого.

Про діяльність як специфічний різновид активності говорять В. Андросюк, Л. Казиміренко, Я. Кондратьєв [219, с. 137]. Автори зазначають, що діяльність – це вища, притаманна лише людині форма активності, у процесі якої досягається усвідомлена мета, що виникла в результаті певної потреби. Діяльність породжується потребою, як джерелом активності, та керується усвідомленою метою, яка є регулятором активності. На їх думку, діяльність характеризується спрямованістю; наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети [219, с. 137–138].

Досить цікаві погляди на проблему діяльності особистості ми знаходимо у нашого сучасника В. Клименка, в його теорії «Психофізіологічних механізмів праксису людини».

Автор зазначає, що дійсний розвиток особистості може відбуватися у творчій діяльності.

«Творча робота – це процес виявлення у невідомому нових якостей або властивостей і створення на їх підставі оригінальних і самодостатніх виробів – відкриттів, винаходів і художніх творів.

Вона супроводжується натхненням – вилученням енергії та інформації прихованих у задачі і вкладанням їх у вироби, які набувають якостей духовності» [68, с.7].

В основу дослідження психофізіологічних механізмів праксису людини В. Клименка лягли концепції І. Сєченова (почуттєві снаряди, «очне щупало» [215]); О. Ухтомського (функціональні мозкові органи й домінанти [216]), М. Бернштейна (психологія і фізіологія активності [217]), С. Максименка (психологічна концепція нужди, структури особистості, її становлення та здійснення [218]).

В. Клименко, узагальнюючи дослідження згаданих авторів, розглядає творчий процес діяльності у тріаді – «Психофізіологічні механізми праксису: психічне відображення людини, проектування образу майбутнього і психомоторного втілення задуму».

«У *відображенні* зароджується образ предмета; у *проєктуванні* бажаного майбутнього синтезуються апперцепції з образом сучасного і антиципація образу майбутнього; у психомоторному *втіленні задуму* рухи, думки і образ корегуються під контролем почуття гармонії: кінець одного є початком другого, яке зароджується в новій якості, а втілення – крок до самого себе дійсного» [68, с. 7–8].

За В. Клименком, саме під час дії людина живе, дійсно існує (на відміну від стану, коли взірцем для неї є спокій і всі зусилля зосереджені на збережені спокою). Максимально успішна дія породжує почуття вдоволення.

Серед сучасників, що здійснили значний внесок у дослідження категорії діяльності, варто віддати належне засновнику української школи генетичної психології С. Максименку.

С. Максименко всесвітньо відомий науковими розробками з теоретичних проблем розвивального навчання, методологічної рефлексії проблем розвитку у

психології, експериментально-генетичних методів вікової та педагогічної психології, наукового обґрунтування створення та запровадження системи підготовки фахівців у різних сферах професійної діяльності, зокрема медицини.

Одним із його здобутків є цикл наукових праць «Психологічні механізми зародження, становлення, здійснення особистості» (у співавторстві з В. Клименком та А. Толстоуховим), де представлено цілісний підхід до психологічних механізмів зародження, становлення, здійснення особистості, що відкриває нові перспективи розвитку особистості в умовах змін. Усього цикл праць об'єднує 15 монографій, 6 підручників, 8 навчальних посібників та словників.

За визначенням С. Максименка, механізми зародження, становлення, здійснення особистості нарізно не існують, вони взаємопов'язані, визначають один одного. Так, у процесі здійснення відбуваються зародження нових елементів особистості. У процесі становлення вони зміцнюються, набувають сили і сприяють її здійсненню на більш високому рівні [253].

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що, безумовно, надбання у сфері наукових пошуків розвитку категорії діяльності виходять далеко за межі цього підрозділу, тому для більшої структурованості тексту та можливості порівняльного аналізу наукових підходів наведемо порівняльний аналіз існуючих на сьогодні наукових теорій діяльності особистості (див. додаток К.1 до даного розділу).

Отже, категорія «діяльність» є центральним поняттям вітчизняної психологічної науки та визначає активне ставлення людини до світу, спрямоване на його пізнання й цілеспрямоване перетворення.

З'ясуванню сутності активності людини присвятили свої дослідження видатні вчені радянської доби та представники сучасної вітчизняної психології.

На сьогодні у вітчизняній психологічній науці сформовано основні аспекти методології дослідження, методи аналізу психічного життя людини, розкрито механізми функціонування психічних явищ, а також механізми, що визначають динаміку й спрямованість психічного розвитку людини в діяльності.

1.2. Психологічна структура професійної діяльності

Аналіз наукових підходів, що склалися на сьогодні в сучасній науці при вивченні психологічної структури професійної діяльності, засвідчує, що з предметом цього дослідження безпосередньо пов'язані такі ключові поняття, як «професія», «професіоналізм», «професіоналізація», «професіогенез», «професійна діяльність», «професійний розвиток», «професійне самовизначення», «професійна ідентичність», «образ професії» тощо. А відтак, ми повинні не тільки розібратися в психологічній структурі професійної діяльності, а й диференціювати або принаймні дати робочі визначення існуючим ключовим поняттям, які використовують різні автори при розгляді цього питання.

У науковій літературі зустрічаються різні визначення терміна «*професія*» [2, 7, 8, 14, 17, 52, 68, 69, 84, 97, 163, 171, 172, 203, 204, 219, 222, 225, 226 та ін.].

Взагалі, як зазначає Л. Шнайдер, термін «професія» у наукових джерелах зустрічається у декількох значеннях, а саме:

- ✓ спільність людей, зайнятих у певній галузі праці;
- ✓ царина діяльності, що характеризується множиною постів;
- ✓ процес діяльності у певній галузі;
- ✓ характеристика людини з огляду на певні знання, вміння, навички, досвід та психологічні властивості [233, с. 102]. Сутнісна характеристика професії відображається у понятті «професійна діяльність», в якому узагальнені її соціально-економічні, психолого-педагогічні, санітарно-гігієнічні ознаки [226, с.11].

Термін *«професіогенез»*, на думку В. Бодрова, охоплює усю сукупність проблем становлення професіонала, відповідно, професіогенетичний підхід ґрунтується:

- ✓ по-перше, на вивченні закономірностей соціального і психологічного розвитку суб'єкта праці на всіх етапах професійного життєвого шляху.

В. Трусов, В. Ядов, Н. Кузьміна професіогенез розглядають як «професійно-особистісний розвиток» [234];

✓ по-друге, у цьому підході так чи інакше поступляється можливість управління процесом професійної придатності та професійного становлення особистості;

✓ по-третє, цей підхід орієнтований не тільки на вивчення особливостей розвитку особистості й становлення професіонала, але й на психологічний аналіз існуючих і перспективних видів діяльності, механізмів психічної регуляції процесів адаптації до певної діяльності, узгодження ресурсних можливостей людини з вимогами професії [235, с. 24].

Професіоналізацію зазвичай розглядають як форму соціалізації особистості та визначають як процес входження індивіда у професійне середовище та засвоєння досвіду оволодіння стандартами і цінностями певної професійної спільноти [203, 233, 236, 237, 238].

У наукових джерелах трапляється, що такі поняття, як *«професійний розвиток»* та *«професійне становлення»* вживаються як синоніми, причому стадіальність професійного становлення пов'язується з віковими етапами розвитку особистості. Зокрема, Т. Кудрявцев у якості стадій професійного становлення особистості пропонує такі критерії:

✓ виникнення і формування професійних намірів;

✓ професійне навчання і підготовка до професійної діяльності;

✓ входження у професію, активне її засвоєння, знаходження свого місця у виробничому співтоваристві;

✓ повна реалізація особистості у професійній праці [239].

Досить популярною є класифікація фаз розвитку професіонала, запропонована Є. Клімовим, де виділені такі фази, як:

✓ *оптант-період*, коли людину починають хвилювати питання вибору або вимушеної зміни професії і людина має зробити свій вибір;

✓ *адепт* – людина, яка встала на шлях відданості професії і оволодіває певною професією. Залежно від професії, у зв'язку з цією фазою, може йтися як про багатолітній, так і короткочасний процес, наприклад, інструктаж;

✓ *адаптант* – фаза адаптації, пристосування молодого спеціаліста до професії;

✓ *інтернал* – досвідчений працівник, який вже увійшов у професію, що усвідомлює і він сам, й інші;

✓ *майстер* – характеристики попередніх фаз присутні, але додаються деякі інші: майстру притаманні або якісь видатні спеціальні якості, або універсалізм, або усе разом. Майстер має підстави вважати себе у певному сенсі незамінним або унікальним; авторитет – майстер своєї справи, знаний, як мінімум, у своєму професійному колі; наставник – вчитель, який вчить і в якого навчаються інші [226, 232].

Як видно із цієї кваліфікації, Є. Клімов не так жорстко прив'язує стадії професійного розвитку до періодизації життя особистості.

Стадійність професійного розвитку так чи інакше детермінована віковими етапами життєвого шляху людини також у концепціях Е. Зеєра і Є. Симанюка, О. Ростунова, Д. С'юпера та ін.

Зокрема, Е. Зеєр та Є. Симанюк вважають, що професійний розвиток – явище, обумовлене багатьма чинниками, серед яких вони вказують природне середовище, географічне місцезнаходження людини та кліматичні умови, біологічні та соціальні чинники, випадковий збіг обставин, власну активність людини [239, с. 17].

Інтегративним смислоутворюючим чинником професійного розвитку ці дослідники вважають вікові психологічні зміни, розвиток та перетворення провідної діяльності на неперервну освіту [239].

Згідно з концепцією Е. Зеєра, професійне становлення – це значна частина онтогенезу людини, що охоплює період від початку формування професійних намірів до завершення активної професійної діяльності. Е. Зеєр виділяє у цьому процесі майже ті самі стадії, що й інші дослідники. Водночас Е. Зеєр визначає,

що поняття «професійне становлення особистості» у психології ще не закріпилося і пропонує розуміти його як процес зміни особистості внаслідок соціальних впливів, професійної діяльності і власної активності особистості, спрямованої на самовдосконалення і самоздійснення. Обов'язковою передумовою професійного становлення є наявність у людини потреб у розвитку та саморозвитку, можливість задоволення цієї потреби, а також у професійному самовизначенні [225, с. 29].

Як вказує В. Бодров, «діяльність людини є однією з основних умов її існування й розвитку. Вона слугує засобом пізнання і перетворення оточуючого світу, формування суб'єкта праці; потребою, метою, цінністю і сенсом життя, розвитку, самореалізації і самоствердження особистості. У *професійній діяльно*сті розвивається і проявляється психіка індивіда, він формується і розвивається як особистість» [204, с. 455].

І. Бех [243] визначає професійну діяльність як головний засіб побудови власного життєвого шляху. При цьому він робить висновок, що лише за умови інтеграції системи ціннісних уявлень культури у смисловий простір професіонала, професійна діяльність стане відображенням зрілої особистості, джерелом і формою проживання життєвих цілей і цінностей. І з огляду на сказане вище, зазначає, що зміцнення і підтримка прагнення реалізувати себе у професійній діяльності мусять виступити основним завданням професійної освіти [219, 139].

П. Якобсон [227] у ході аналізу професійної діяльності вказує на її «полівмотивованість»: «…і у виборі відповідної трудової діяльності, і в характері її виконання виявляється комплекс мотивів – тут відіграє роль і майбутня перспектива (благополуччя своє і близьких), і соціальне визнання, пов'язане з діяльністю (професія, яка викликає повагу до себе), і громадянські мотиви».

Е. Зеєр професійну діяльність трактує як соціально значущу діяльність, виконання якої потребує спеціальних знань, умінь і навичок, а також професійно обумовлених якостей особистості. Він відзначає, що залежно від

змісту праці розрізняють різні види професійної діяльності. Співвідношення цих видів з вимогами, що пред'являються до людини, утворюють професії [219, с. 138, 225].

Науковці, що досліджували проблеми діяльності (К. Абульханова-Славська [207], О. Асмолов [203], М. Корольчук [2], С. Рубінштейн [200], С. Максименко [208], Г. Суходольський [177], Б. Ломов [202], Б. Смірнов [203] та ін.), поняття «*професійна діяльність*» вважають одним із фундаментальних в психології. Аналіз праць згаданих науковців демонструє здебільшого єдність їх поглядів на проблему професійної діяльності.

Так, М. Корольчук [51, с. 15] поняття «професійна (трудова) діяльність» пропонує розглядати, як природну умову життя, базовий принцип існування людини в суспільстві.

В. Бодров [204, с. 455] проблему розвитку особистості у професіогенезі пропонує розглядати комплексно та у її змістовній структурі пропонує розглядати: психологічні, професійні, фізіологічні, медичні, соціальні та інші аспекти.

Він відмічав, що у психологічному плані ця проблема пов'язана переважно з вивченням закономірностей формування операційної структури діяльності (на рівні когнітивних, психомоторних, емоційно-вольових, мотиваційних та інших процесів і функцій) в процесі професіоналізації і залежно від індивідуальних і групових особливостей особистісної сфери, а також розвитку особистості на різних етапах професійного шляху і в межах видів професійної діяльності [204 с. 456].

Професійний аспект проблеми характеризується здебільшого причинно-наслідковими зв'язками між ефективністю, надійністю безпекою, якістю діяльності й індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності в процесі становлення й функціонування професіонала [204, с. 456].

Основним предметом вивчення фізіологічних особливостей професійного становлення особистості є, на думку автора, проблема функціональної адаптації, фізіологічних механізмів регуляційної адаптації, фізіологічних

механізмів регуляції трудових процесів і резервних можливостей організму суб'єкта праці в різноманітних умовах виконання ним професійних завдань.

Медичні аспекти проблеми відображають насамперед питання професійного здоров'я і професійного довголіття в діяльності особистості, профілактики патологій у зв'язку з особливостями змісту й умов професійної діяльності, професійної придатності особистості за станом здоров'я і функціональних резервів організму [204, с. 457].

А. Карпов, досліджуючи проблеми формування психологічної структури професійної діяльності, відмічає, що ***в психології склалося два основні способи вирішення проблеми психологічного аналізу діяльності:***

- ✓ *структурно-морфологічна парадигма* [242, с. 37–38] психологічного аналізу діяльності. Відповідно до цього підходу основним структурним компонентом діяльності є дія, а організація діяльності загалом трактується як ієрархія систем дій різного рівня складності;
- ✓ *функціонально-динамічна парадигма* [242, с. 38]. Діяльність в силу своєї виняткової складності не може ґрунтуватися і не ґрунтується на якомусь одному компоненті, наприклад дії. Вона передбачає необхідність кількох якісно різнорідних психологічних компонентів – одиниць, які закономірно взаємопов'язані між собою й утворюють цілісну психологічну структуру діяльності. Ця структура динамічна, а її функціонування і є процесом діяльності.

Зазначені підходи, продовжує думку А. Карпов, не взаємовиключають, а скоріше взаємодоповнюють один одного. У руслі структурно-морфологічного підходу діяльність приймає багаторівневу будову.

Розрізняють три основні рівні організації професійної діяльності*: *(1) рівень операцій; (2) рівень дій та (3) рівень автономної діяльності [201].

Другий з них – рівень дій, займаючи центральне місце в загальній структурі діяльності, найбільш важливий для розуміння психологічних особливостей діяльності та її будови.

У дії, як «клітинці» діяльності подані зачатки всіх сторін психіки і всі сторони психіки виступають у тих взаємозв'язках, в яких вони реально існують в дійсності.

На відміну від дій, *операції* співвідносяться не з тими чи іншими усвідомлюваними цілями, а з умовами їх досягнення. При цьому слід розрізняти зовнішні та внутрішні умови їх досягнення.

Зовнішні умови – це система об'єктивних параметрів середовища, в якому реалізується та чи інша мета.

Внутрішні умови – це сукупність тих ресурсів (знань, умінь, компетенцій тощо), якими володіє суб'єкт.

Якщо сукупність зовнішніх і внутрішніх умов така, що вона необхідна і достатня для реалізації тієї чи іншої дії, то вона має тенденцію автоматизуватися і переводиться на неусвідомлюваний рівень регуляції. Дія, подана без властивості усвідомлюваності, перекладена на автоматизований рівень регулювання, – це і є операція. І навпаки, якщо умови ускладняються, то вже сформована операція не тільки може, але й повинна деавтоматизуватися, переводиться на усвідомлюваний рівень, тобто трансформується в дію.

Проведені в останні десятиліття дослідження показали, що можливо (і необхідно) виділення й інших рівнів організації діяльності. Зокрема, рівень операцій потребує деталізації й виділення рівня так званих «функціональних блоків», тобто таких психофізіологічних одиниць, що реалізують дії й окремі рухи, які на відміну від операцій, практично не піддаються деавтоматизації [228, с. 27].

Найбільшої уваги, на наш погляд, заслуговує виділення у сучасній науковій думці так званого інфрадіяльнісного рівня, який морфологічно розміщується в діапазоні між рівнем діяльності (автономної діяльності) і рівнем дії (див. рис. 1.3).

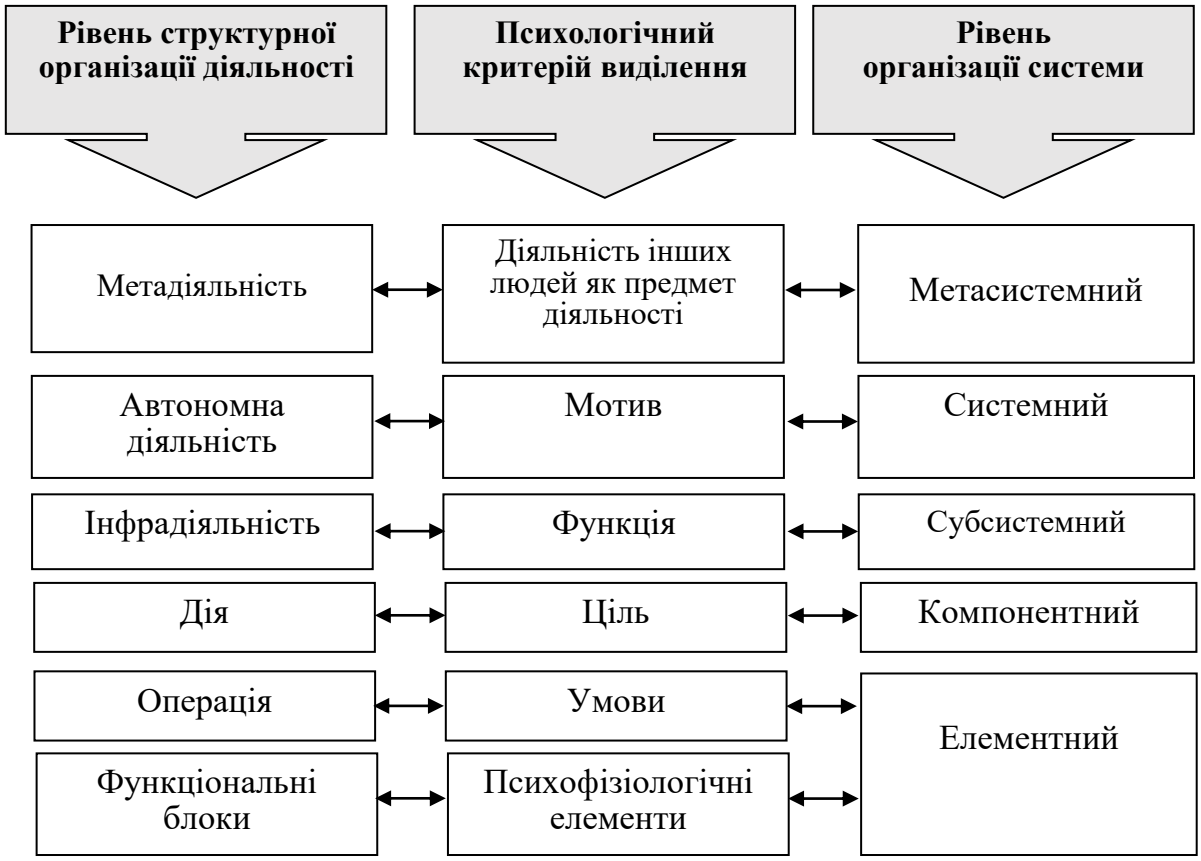

Рис. 1.3. **Принципи виділення рівнів структурної організації діяльності** [242]

Відповідно до системного принципу організації дослідження цей рівень може бути названим рівнем діяльнісних форм, а його основний зміст визначатиметься конкретною функцією, реалізація сукупності яких забезпечить виконання діяльності як такої, а відповідно, і реалізації мотиву.

Зазначений рівень виявляє свою специфічність у тому, що за ступенем складності своєї організації (по «морфології») він рівнозначний складності самої діяльності загалом; однак формально він не рівнозначний діяльності (не тотожний з нею), оскільки цей рівень не має самостійного мотиву [228, с. 27].

При аналізі складних суб’єкт-суб’єктних видів діяльності ми зіткнулися з необхідністю виділення ще одного рівня, морфологічно розташованого навіть вище діяльнісного рівня, – *метадіяльності*. Специфіка цього рівня полягає у тому, що під час здійснення складної, наприклад управлінської, діяльності, власна індивідуальна діяльність керівника матиме свій специфічний предмет, а саме – *діяльність інших людей*. Інакше кажучи, у ході своєї діяльності суб’єкт

перетворюватиме не стільки конкретний об’єкт зовнішнього світу, скільки організовуватиме діяльність інших людей. Важливо відзначити, що майже будь-який суб’єкт-суб’єктний вид діяльності матиме на увазі наявність метадіяльнісного рівня.

Вищий рівень структури професійної діяльності – автономна діяльність – виділяється на основі критерію наявності у суб’єкта діяльності самостійного специфічного мотиву.

Згідно з функціонально-динамічним підходом психологічну структуру будь-якої діяльності утворюватиме стійкий, постійний набір її основних компонентів. Всі вони об’єктивно необхідні для реалізації діяльності, а їх сукупність позначається поняттям інваріантної психологічної структури діяльності.

Основними компонентами інваріантної структури діяльності є:

- ✓ мотивація;
- ✓ цілевизначення;
- ✓ інформаційна основа діяльності;
- ✓ прогнозування результатів діяльності;
- ✓ прийняття рішень;
- ✓ планування;
- ✓ програмування;
- ✓ контроль;
- ✓ корекція;
- ✓ оперативний образ об’єкта діяльності;
- ✓ система індивідуальних якостей;
- ✓ сукупність виконавських дій.

Взяті в статиці, тобто в тих структурних психологічних утвореннях, які їх забезпечують, ці компоненти є основними цеглинками професійної діяльності. Але взяті в динаміці вони є «…основним регулятивним процесом реалізації діяльності» [242, с. 39–40].

Мета, інтегруючи всі компоненти діяльності, переводить їх у так званий режим взаємодії в плані її досягнення. Тим самим сукупність основних компонентів професійної діяльності постає вже не тільки як їх певна структура, але і як цілісна система. Для її позначення в психології склалося поняття *«психологічної системи діяльності»*, модель якої розробив В. Шадріков [228].

Психологічна система діяльності (ПСД) розглядається як цілісна єдність психічних структур суб'єкта та їх всебічних зв'язків, які спонукають, програмують, регулюють та реалізують діяльність і які організовані в плані виконання функцій конкретної діяльності. (див. рис. 1.4.).

Будь-яка ПСД формується на базі індивідуальних якостей суб'єкта діяльності шляхом їх побудови, переструктурування, зважаючи на мотиви, цілі та умови діяльності.

Процес формування ПСД позначається поняттям «*системогенез»*. У ході реалізації цього процесу визначається компонентний склад системи, встановлюються функціональні взаємозв'язки між компонентами і відбувається розвиток окремих компонентів в плані забезпечення досягнення мети.

Найважливішим – вихідним і базовим – компонентом професійної діяльності виступає *«мотивація»*. Мотивація реалізує відносно діяльності як власне спонукальні, так і регулятивні функції, динамізує та організовує всю систему діяльності. Сукупність мотивів об'єднується в понятті мотиваційної сфери особистості, а в ролі мотиваторів професійної діяльності можуть виступати різноманітні чинники, такі як потреби, інтереси, установки, спонукання, прагнення, потяги, соціальні ролі, норми, цінності, особистісні диспозиції та ін.

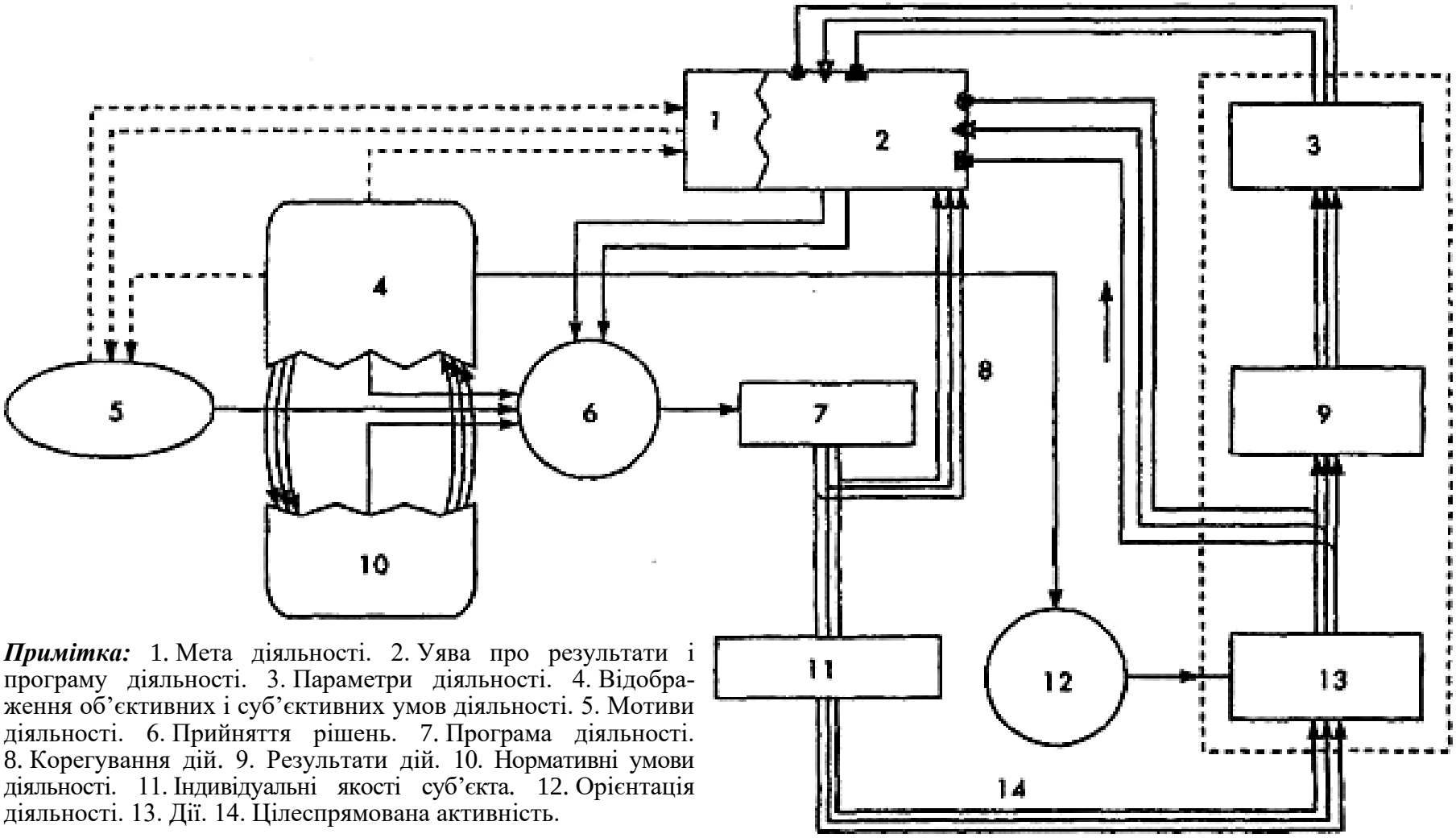

Примітка: 1. Мета діяльності. 2. Уява про результати і програму діяльності. 3. Параметри діяльності. 4. Відображення об'єктивних і суб'єктивних умов діяльності. 5. Мотиви діяльності. 6. Прийняття рішень. 7. Програма діяльності. 8. Корегування дій. 9. Результати дій. 10. Нормативні умови діяльності. 11. Індивідуальні якості суб'єкта. 12. Орієнтація діяльності. 13. Дії. 14. Цілеспрямована активність.

Рис. 1.4. **Психологічна структура професійної діяльності (за В. Шадріковим)** [173, 228]

Мотивація завжди представлена в діяльності не абстрактно, а конкретно, тобто у співвідношенні з *цілями* діяльності. В результаті співвіднесення мотивів діяльності з її цілями формується найважливіша психологічна складова діяльності – її *сенс*. Існує також поняття вектора «мотив – мета», який уподібнює своєрідну основу, навколо якої організується вся система діяльності.

Під «цілеутворенням» В. Шадріков пропонує розуміти процес формування мети діяльності та її конкретизації на *«підцілі»* окремих дій. Мета є ідеальною формою представлення результатів діяльності.

Ця ідеальна форма майбутнього результату складається у людини до початку здійснення діяльності і надалі робить вирішальний вплив на весь її зміст. Мета розглядається в психології як системоутворюючий фактор діяльності. Це означає, що саме мета визначає зміст, структуру і динаміку (тимчасову організацію) діяльності.

Під інформаційною основою діяльності (ІОД) розуміють сукупність ознак, які характеризують предметні й суб'єктивні умови діяльності, що дозволяють організувати діяльність відповідно до її цілей і мотивів. Ефективність професійної діяльності багато в чому визначається адекватністю, точністю і повнотою інформаційної основи діяльності. До психологічної системи діяльності входять ті психічні властивості суб'єкта, які дозволяють точно, своєчасно й адекватно сприйняти фізичний носій професійно важливої інформації (психофізичні якості), психічні властивості, що сприяють встановленню прагматичної значущості тих чи інших сигналів (інтелектуальні якості) і забезпечують процес когнітивного навчання, а також знання, які є результатом цього навчання. Самі інформаційні ознаки в формі фізичних носіїв (сигналів) до ПСД не входять.

«Прогнозування» тісно пов'язане з цілеутворенням, оскільки формулювання (або вибір) цілей завжди спирається на прогноз майбутніх подій, а також (антиципованих) змін об'єкта й умов діяльності. З психологічного погляду процес прогнозування базується на фундаментальній

здатності людини до передбачення – антиципації майбутнього. Антиципація є головною формою так званого випереджального відображення суб'єктом дійсності. Важливою особливістю антиципації й прогнозування є те, що вони мають багаторівневу будову. Це означає, що вони можуть реалізовуватися з використанням абсолютно різних психічних процесів і механізмів. На сьогодні описано шість основних рівнів антиципації: «субсенсорна», «сенсорна», «перцептивна», «уявна», «мовно-мисленнєва» і «рефлексивна».

Наступний базовий компонент – «*прийняття рішення*» – займає в структурі діяльності центральне, ієрархічно головне положення. Основна функція прийняття рішення – зняття (або зменшення) прагматичної невизначеності й визначення способів дії в конкретних ситуаціях. Це свого роду місток від фази орієнтування в діяльнісних ситуаціях до фази побудови і здійснення виконавчих дій. Процеси прийняття рішення мають найбільш сильний визначальний вплив як на результативні параметри діяльності, так і на її процесуальні особливості.

Процес прийняття рішення (ПР) диференціюють на низку основних етапів:

1) орієнтування в ситуації невизначеності, визначення її виду і типу, а також системи вимог до підсумкового рішення;

2) інформаційна підготовка рішення, пов'язана з пошуком і аналізом можливих шляхів зняття вихідної невизначеності, а також з оцінкою можливих результатів і наслідків прийняття тих чи інших альтернатив;

3) власне прийняття рішення, на якому здійснюється вибір однієї з кількох сформульованих раніше альтернатив;

4) реалізація вибору (виконання);

5) корекція і (або) компенсація прийнятого рішення.

В основі будь-якого процесу ПР, незалежно від виду і типу, лежить обов'язковий набір його основних компонентів. Вони позначаються поняттям формальної структури процесу ПР і включають в себе такі утворення:

інформаційна основа рішення, критерії, правила, способи, альтернативи, гіпотези, цінності, норми і цілі.

Процес «*планування»* спрямований на конкретизацію формуючих суб'єктом рішень і визначення програми діяльності. Розрізняють три основних види (рівні складності) планування: діяльність без орієнтирів, діяльність за зразками і планування з урахуванням передбачуваних змін умов, в тому числі і ймовірного виникнення нових подій та чинників діяльності.

Зміст процесу планування має в своїй основі певну послідовність основних етапів, складових, так звану тимчасову структуру планування:

1) загальне орієнтування в ситуації, визначення основних труднощів для досягнення поставлених перед суб'єктом цілей;

2) вироблення низки альтернативних варіантів виходу із ситуації, що склалася;

3) порівняльний аналіз цих варіантів, зважування їхніх переваг і недоліків, а також визначення вартості затрат, які необхідні для реалізації кожного з них;

4) власне вибір того чи іншого варіанта (максимізує ймовірність досягнення цілей діяльності);

5) конкретизація і деталізація цього варіанта і розробка технології його здійснення;

6) реалізація плану;

7) оцінка ефективності, внесення в разі потреби корекції в нього; зіставлення реально досягнутих результатів з вихідними цілями.

Два наступних функціональних компонента (блоки) психологічної системи діяльності – «*контроль»* і «*корекція»* – взаємопов'язані і взаємозумовлені. Сутність *контролю*, який реально представлений у діяльності переважно як самоконтроль, полягає у зіставленні ідеальної форми передбачення результатів діяльності (кінцевих і проміжних) з реально досягнутими результатами. При цьому у ході професійної діяльності

складається система суб'єктивних еталонів фахівців для оцінки реальних результатів.

Якщо між еталонами і реально досягнутими результатами немає значущих відмінностей, то діяльність і (або) дію вважають виконаними, і має місце перехід до наступних діяльнісних циклів.

Якщо така неузгодженість виявляється суб'єктом, то виникає потреба в корекції отриманого результату.

Завдяки процесам контролю, самоконтролю і корекції загальна структура професійної діяльності набуває нелінійний, а замкнутий – кільцеподібний характер, що забезпечує її адаптивність, гнучкість, здатність до перебудов при зміні зовнішніх і внутрішніх умов.

У сучасній науці, незважаючи на значну кількість досліджень, залишається достеменно не з'ясованим питання, а які саме чинники детермінують *професійне самовизначення* особистості і як можна впливати на цей процес. Недостатньо вивченими є і проблеми *професійної придатності* або відповідності якостей *людини вимогам професії*, які почали вивчатися раніше за інші.

Відомо, що люди природно обдаровані й професійно здібні нерідко досягають у своїй професійній діяльності результатів менш вагомих, ніж люди менш здібні, але високо мотивовані, цілеспрямовані, наполегливі. Загалом аналіз поняття «діяльність», який ми здійснили у попередньому підрозділі, дає нам вагомі підстави стверджувати, що поняття «діяльність» – «професіогенез» – «особистість» є тісно пов'язаними між собою.

Є професії вузькоспеціалізовані (зазвичай пов'язані з конкретною предметною діяльністю, наприклад з технікою) і є такі, в яких особистість має ключове значення. Здебільшого це професії типу «людина-людина», в яких найважливішим засобом професійної діяльності виступає особистість професіонала. В усіх випадках взаємодії людини з людиною особистість

впливає на результат праці та соціальну ефективність професійної діяльності [226, с. 8].

Особливості взаємозв'язків і взаємовпливу характеристик структури особистості й професійної діяльності визначають постановку проблеми психологічного вивчення процесу формування особистості професіонала.

Так, Л. Анциферова [244, с. 9] зазначала, що «…адекватніше з цього приводу вести мову про діючого індивіда, про особистість, що знаходиться в стані діяльності… З цієї позиції діяльність може бути зрозумілою як динамічний, багатофункціональний процес розвитку особистості, як особливий тип послідовних особистісних перетворень, як закономірна зміна її функціональних станів» [244].

Формування і становлення професіонала варто, на наш погляд, розглядати як результат і як процес розвитку його особистості. Цей процес пов'язаний з опануванням й реалізацією професійної діяльності й передбачає не тільки розвиток її операційної сфери, накопичення необхідних знань, навичок, умінь, досвіду, але й формування структурно-функціональних систем психічної саморегуляції соціальної поведінки особистості, про що свідчать результати досліджень С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, Б. Ломова, О. Леонтьєва, С. Максименка, В. Осьодло та ін. [84, 200, 201, 202, 208].

Сам процес формування та розвитку психологічної структури професійної діяльності є динамічним, відбувається на всіх етапах розвитку особистості в онтогенезі та включає в себе формування способів оволодіння операційною стороною діяльності й реалізацією професійних мотивів діяльності фахівця, а також заходи, спрямовані на усвідомлення суб'єктом праці соціальної значимості своєї професії, тобто оптимальне поєднання змістовних (інтерес до професії, потреба в самореалізації і т. ін.) й адаптивних (престиж професії, заробіток і т. ін.) мотивів діяльності.

Етапи професіоналізації особистості відображають різноманітні особливості діяльності, що супроводжуються різноманітними вимогами до

суб'єкта. Для виконання професійних завдань, на кожному з цих етапів активність особистості пов'язана з реалізацією функцій цілком певних сукупностей особистісних якостей, які можуть розрізнятися між собою за складом, ступенем значимості й інтенсивності «завантаження». Особливості цих переходів, своєрідність особистісних властивостей на кожному із етапів конкретної діяльності, характер структурування особистісної сфери, динаміка професіоналізації та низки інших напрямів вивчення проблеми і впливу професійної діяльності на розвиток особистості продовжують залишатися актуальними.

Професійний розвиток особистості більшістю авторів розглядається як інтеграція двох процесів: розвитку особистості й професіоналізації особистості, починаючи з етапу професійного самовизначення й до завершення активної професійної діяльності.

Для більшої наглядності та структурування узагальненої характеристики наукових поглядів на проблему дослідження структури професійної діяльності наведемо зведений аналіз у додатку Л.1. до даного розділу.

1.3. Особливості професійної діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності

Професійну діяльність в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності можливо вивчати шляхом аналізу взаємозв'язків такої тріади параметрів:

1) характеристик об'єктивних умов професійної діяльності (зовнішніх умов діяльності);

2) характеристик суб'єктивного характеру професійної діяльності (психічні стани і властивості особистості фахівця як внутрішні умови діяльності);

3) показників (результатів) професійної діяльності.

У такій тріаді актуальним постає питання про взаємозв'язок зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) умов професійної діяльності під впливом стрес-факторів підвищеної інтенсивності (див. рис. 1.5).

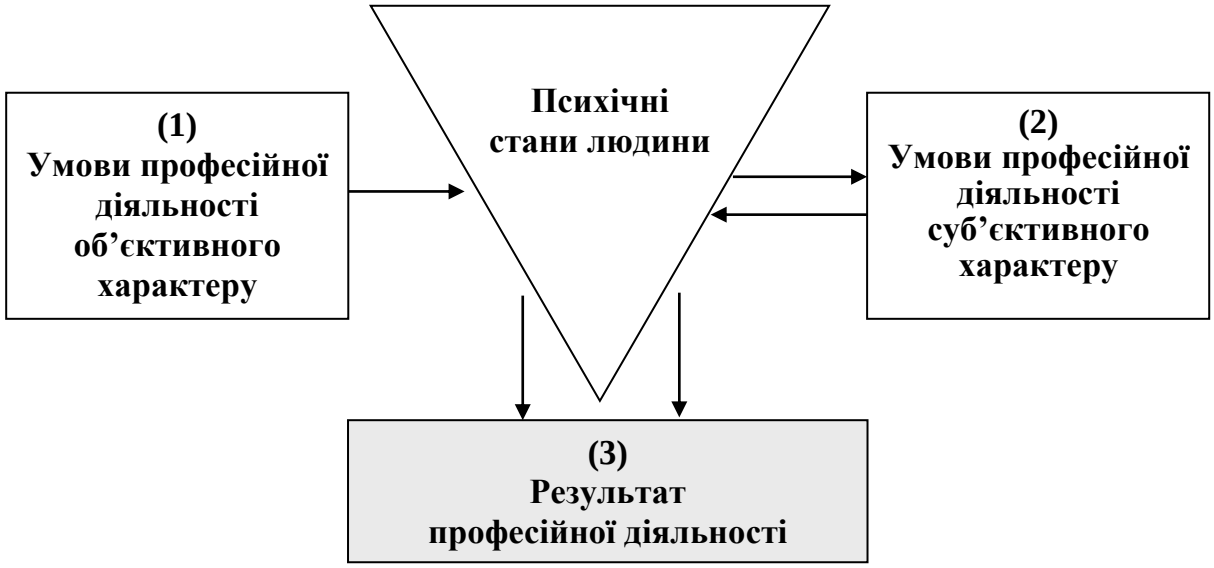

Рис. 1.5. **Взаємозв'язок зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) умов професійної діяльності**

На умови професійної діяльності об'єктивного характеру чинять вплив дві групи стрес-факторів підвищеної інтенсивності: *зовнішні стрес-фактори та стрес-фактори власне самої професійної діяльності.*

До *групи зовнішніх стрес-факторів* належать фактори *навколишнього середовища* (шум, вібрація, різноманітні небезпечні випромінювання, температурні умови, кліматичні умови, зміна часового поясу, високогір'я, радіаційне випромінювання та ін.).

До *групи факторів професійної діяльності* належать: гіподинамія, монотонія, невагомість, змішана діяльність, безперервна діяльність та ін. Серед цієї групи стрес-факторів здебільшого виділяються *інформаційні фактори* (дефіцит і перевантаження інформацією, наявність перешкод для виконання основного виду діяльності, сенсорний голод, змінена аферентація та ін.).

Вплив зовнішніх стрес-факторів та факторів професійної діяльності проявлятиметься:

- ✓ у кінцевому результаті діяльності (продукті);
- ✓ у стані та самопочутті фахівців, які задіяні в процесі діяльності, включно з їхніми особистісними ознаками;
- ✓ у структурі професійної діяльності;
- ✓ у характері протиріч між виконуваними завданнями й умовами їх виконання (ці протиріччя можуть зумовити, наприклад, розробку пропозицій (рекомендацій) щодо покращення умов або гуманізації процесу діяльності фахівців).

На умови професійної діяльності суб'єктивного характеру чинять вплив такі *характеристики фахівця:*

- ✓ загальний рівень інтелекту (інтелектуальна та когнітивна гнучкість, загальна обізнаність, практичне мислення, координація здібностей та ін.);
- ✓ рівень особистісної стабільності (надійність, резистентність до стресу, впевненість, відповідальність, комунікабельність, фрустраційна толерантність та ін.);
- ✓ відсутність напруги, тривожності й психопатологічних симптомів;
- ✓ психодинамічні властивості (нейротизм, екстраверсія-інтроверсія, тип вегетативної саморегуляції та ін.).

Цікавими для нас є результати досліджень А. Жаданюка [260, с. 80]. Провівши аналіз емоційних станів, що виникають у фахівця під час довготривалої професійної діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, він наводить порівняльну характеристику емоційного напруження та емоційної нестійкості (див. табл. 1.1.).

Особистісні характеристики фахівця під довготривалим впливом стрес-факторів підвищеної інтенсивності детермінують когнітивну оцінку ситуації (її сприйняття як буденно-професійної, стресової або психотравмуючої ситуації) і тип емоційно-поведінкового стресового реагування.

Таблиця 1.1

Емоційні стани особистості при довготривалому перебуванні під впливом стрес-факторів підвищеної інтенсивності [260]

Критерії розбіжностей	**Емоційна напруга**	**Емоційна нестійкість**
Форми прояву	тривога, занепокоєння, гіпотимія, важко сконцентровувати і переключати увагу, зниження працездатності, втома, довготривале «застрягання» на негативному афекті, суб'єктивізм в оцінках	поєднання гіперзбудження з відчуттям безсилля, дратівливості, імпульсивності дій, емоційної експресії з розгубленістю, страхами, апатією, коливаннями настрою між екзальтацією і пригніченістю
Детермінанти виникнення	***Суб'єктивні:*** невідповідність професійно-важливих якостей рівню вимогам, що до них висуваються, висока відповідальність за результат діяльності, невпевненість в надійності засобів діяльності і колективу (команди). ***Об'єктивні:*** небезпека для здоров'я і життя, необхідність приймати рішення в умовах дефіциту часу й інформації	
Характеристика психічної діяльності	Зниження якості когнітивних процесів, порушення оцінки параметрів часу, відволікання уваги, зниження стійкості концентрації уваги, нераціональне планування й збільшення помилкових дій, формалізоване й коротке спілкування	Уповільнення когнітивних процесів і рухомих реакцій, використовувані навички не відповідають обстановці, робота різко не пропорційна в різні періоди часу за параметрами часу з продуктивності і якості виконання, конфліктність

Треба взяти до уваги і той факт, що зміни у функціонуванні особистості фахівця в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності можуть відбуватися як за регресивним, так і за прогресивним сценарієм (див. табл. 1.2.).

Таблиця 1.2

Зміни функціонування особистості під час діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності [260]

ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ		
Позитивні	**Компенсуючі – захисні (адаптивні)**	**Граничні непатологічні***
ЗБІЛЬШЕННЯ:		
нервово-психічної стійкості, врівноваженості, самоконтролю і здатності до ефективної мобілізації в екстремальних ситуаціях; працездатність, активність і швидкість реакції, волі, наполегливості, сміливості, рішучості, здатності до самопожертви (героїзму); відповідальності, довіри, злагодженості і командного співробітництва; незалежності, раціональності, реалістичності об'єктивності й прозорливості; оптимізму; кмітливості, критичності мислення, сприйнятливості до нового вирішення проблем; фізичної витривалості, толерантності до болю	обережності, пильності, відчуття небезпеки; емоційної виваженості («холодності») і соціальної інтроверсії; конформності відносно референтної групи; здатності мислити абстрактно-аналітично на основі мінімальної інформації і відкидаючи емоційне збудження; схильності до інтелектуальної трансформації тривоги, відходу від реальності в ірреальний світ фантазій	емоційної напруги, тривожності, страху й занепокоєння; психомоторних проявів (збудливості, імпульсивності, помилкових дій або психічного виснаження, апатії й пасивності); прояву психовегетативних явищ (тахікардія, болі в області серця, живота, підвищене потовиділення, тремор, запаморочення, нудота, безсоння та ін.); гіпотимічних і дистимічних проявів; ригідності й індивідуалістичності
ЗНИЖЕННЯ:		
рівня непродуктивної емоційної напруги; егоцентризму і цинізму; кількості осіб із застряваючим типом акцентуації	емотивності; чутливості до середовищного впливу, потреби у відпочинку й особистому комфорті	концентрації уваги, швидкості запам'ятовування; впевненості у своїх силах та ін.

***Примітка*: *** Усі зміни спостерігаються на фоні збереження критичної оцінки подій, що відбуваються, і здатності до цілеспрямованої професійної діяльності.

Розглядаючи внутрішні (суб'єктивні) умови професійної діяльності, ми не можемо оминути проблему розвитку особистості фахівця в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності. Очевидно, в концептуальному плані розвиток особистості фахівця в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності можна представити у вигляді низки припущень:

1. Існують вихідні умови професійної діяльності, в яких функціонує особистість.

2. Процес входження і находження в професійному середовищі здійснюється шляхом присвоєння функцій, знакових засобів діяльності за допомогою когнітивної, комунікативної діяльності й саморегуляції.

3. Професійна діяльність в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності є специфічним регулятором активності людини й наділена особливостями, які обумовлені особливими умовами.

4. За нашим припущенням, важливим етапом розвитку є «Я-концепція» особистості. Здатність ідеального відображення діяльності через свідомість і рефлексію призводить до перетворення об'єктивного змісту предмета в суб'єктивний зміст духовного життя особистості. Мабуть такий процес забезпечує внутрішнє зростання особистості, а в підсумку потенціал особистості.

5. Протиріччя між об'єктивними вимогами постійного самовизначення одного разу засвоєних знань, умінь і навичок діяльності для забезпечення її ефективності й змістом реально виконуваних завдань найбільш повно відображає специфіку праці фахівця і забезпечує основу формування психологічного механізму розвитку особистості.

У загальному вигляді розвиток особистості в умовах професійної діяльності під впливом стрес-факторів підвищеної інтенсивності можна представити у вигляді такої схеми (див. рис. 1.6).

Системний підхід передбачає поєднання декількох планів аналізу розвитку особистості в процесі її професійної діяльності.

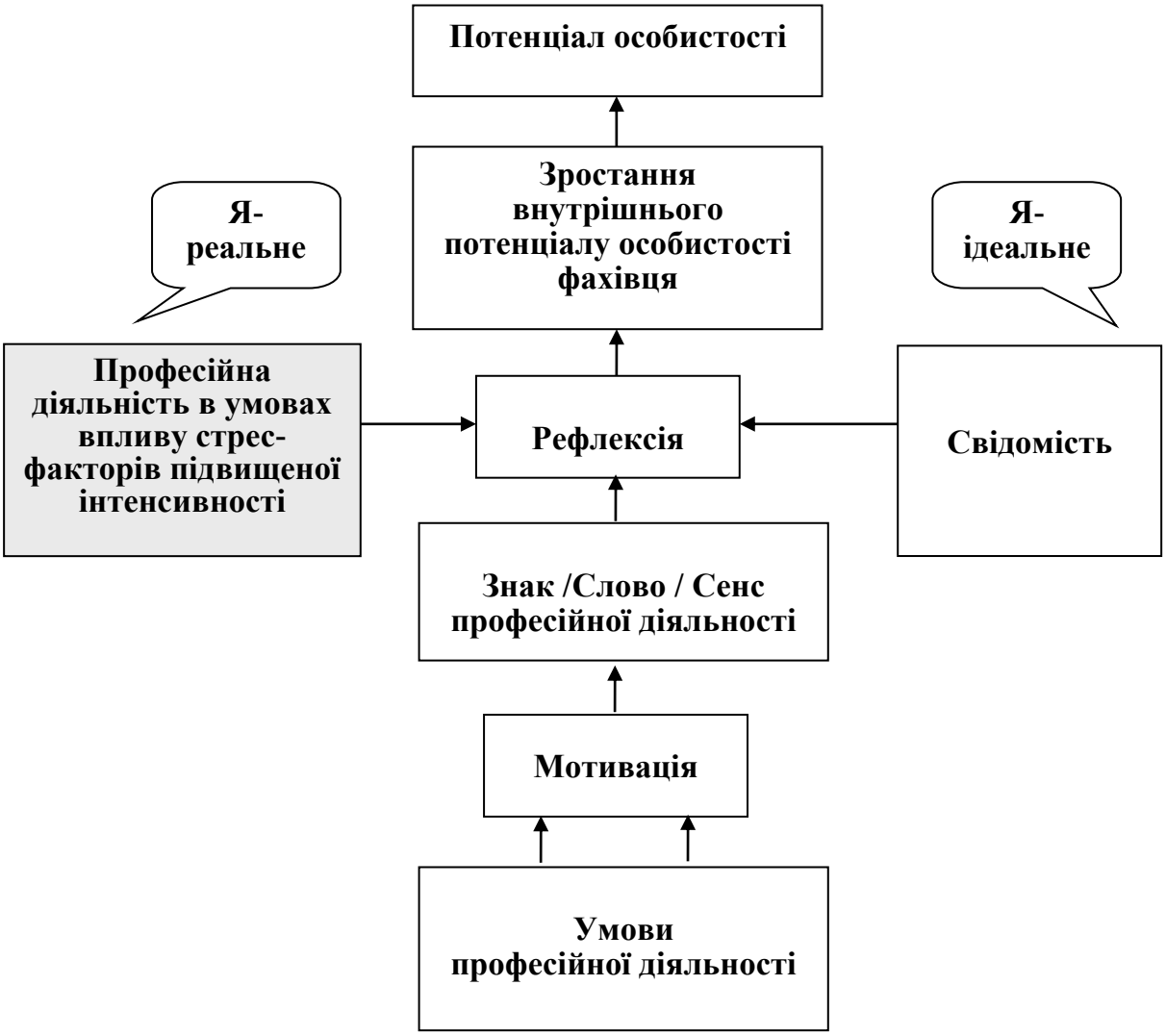

Рис. 1.6. **Схема розвитку особистості фахівця в умовах професійної діяльності під впливом стрес-факторів підвищеної інтенсивності** [267]

Загалом розвиток особистості може бути представлений у вигляді процесу входження у нове професійне середовище, присвоєння нею соціальних, знаково-символічних структур і засобів діяльності, а також інтеграції в ній у результаті такого процесу.

Говорячи про проблему професійної діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, ми не можемо обійти питання розмежування таких ключових понять, як «звичайні», «особливі» та «екстремальні» умови професійної діяльності.

Відповідно до досліджень А. Деркач та В. Зазикіна, між нормальними і екстремальними умовами діяльності існує проміжний клас умов, що мають

специфічний психологічний зміст. Такі умови діяльності вони називають «особливими» [263, с. 11–13].

У сучасних умовах професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій існує тенденція стійкого зближення особливих умов діяльності з екстремальними і тенденція розширення класу екстремальних умов [262, с. 180].

З позицій методологічного принципу «загальне-особливе-одиничне» загальним для особливих і екстремальних умов діяльності є вплив екстремальних факторів, які і є значимими об'єктивними причинами, що впливають на характер, зміст і якість діяльності спеціалістів [262, 263].

Особливими умовами діяльності є такі умови, коли діяльність фахівців пов'язана з епізодичними, непостійними діями екстремальних факторів або високим рівнем усвідомленої вірогідності їх появи. При цьому екстремальні фактори не мають великої потужності або інтенсивності, а виникаючі негативні функціональні стани мають помірний ступінь вираженості.

В особливих умовах діяльності мобілізуються резервні можливості компенсаторного типу. Після діяльності в таких умовах необхідний відпочинок [262, с. 181].

Екстремальні умови діяльності характеризуються постійною дією інтенсивних екстремальних факторів, які можуть представляти потенційну небезпеку, при цьому негативні функціональні стани виражені сильно, діяльність відбувається з підключенням резервних буферних можливостей. Після діяльності в таких умовах потрібне відновлення [262, с. 181].

Надекстремальні умови діяльності характеризуються постійною дією екстремальних факторів, що мають високу інтенсивність і представляють реальну загрозу. Функціональні стани, що виникають за таких умов діяльності, мають крайній (межований) ступінь вираженості, включаються аварійні резервні можливості такої діяльності. Після такої діяльності потребується обов'язкова реабілітація фахівців [264, с. 20].

Згідно з даними низки незалежних досліджень [2, 8, 14, 37, 49, 84, 89, 154, 158, 182, 183, 222, 250, 256, 259, 261, 262, 263, 264], ***загальним для особливих, екстремальних і надекстремальних умов діяльності*** є:

- ✓ наявність діючих екстремальних факторів, виступаючих як збудник ситуації;
- ✓ виникнення негативних функціональних станів по типу динамічної неузгодженості;
- ✓ високі нервово-психічні й енергетичні затрати;
- ✓ включення в діяльність резервних можливостей компенсаторного типу.

Від екстремальних і надекстремальних особливі умови діяльності відрізняються:

- ✓ непостійністю дії екстремальних факторів або високою усвідомлюваною ймовірністю їх появи;
- ✓ меншою їх інтенсивністю або потужністю;
- ✓ помірною виразністю негативних функціональних станів;
- ✓ включенням в діяльність резервних можливостей компенсаторного типу.

Виявлено, що екстремальні фактори, що визначають умови діяльності як особливі, мають такі характеристики:

- ✓ об’єктивний характер, який мало залежить від суб’єкта діяльності, його регулятивних можливостей;
- ✓ різноманітну вірогідність появи – від добре передбачуваного моменту до випадкового;
- ✓ різноманітну силу й інтенсивність, що обумовлені їх природою (техногенні, організаційні, екологічні, психологічні, соціальні та ін.);
- ✓ дії, що спричиняють виникнення негативних, помірно виражених функціональних станів у суб’єкта;
- ✓ дії, що утруднюють виконання діяльності, професійну взаємодію чи спілкування.

Результати наукових досліджень [3, 8, 9, 14, 89, 222, 250, 255, 260, 261, 267, 278, 284 та ін.] переконливо свідчать про те, що особливі умови діяльності

формують у фахівців передумови до стресу, непродуктивну психічну напругу, надмірне перевтомлення та інші складні психічні стани, тим самим обумовлюючи значне зниження якості професійної діяльності. Очевидно, що більшість умов діяльності, що підпадають під категорію «особливі», існують об'єктивно і не можуть бути змінені шляхом зовнішнього регулювання. З цієї причини працівникам варто не тільки вишукувати відповідні психологічні резерви, але й вдосконалювати власний особистісний потенціал [222, с. 22].

Є ще одне питання, що потребує свого розкриття в межах нашої теми: «Чи існують принципові відмінності між поняттями «діяльність в екстремальних умовах» і «екстремальні ситуації?». Спробуємо дати відповідь, використовуючи при цьому узагальнені дані, наведені у табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Основні відмінності між поняттями «діяльність в екстремальних умовах» і «екстремальні ситуації» [222]

№ п/п	Критерій	Екстремальні ситуації	Діяльність в екстремальних умовах
1	Раптовість виникнення	Виникають завжди раптово, несподівано для людини	Діяльність відбувається за планом, виникнення екстремальних ситуацій і вплив екстремальних факторів очікувані
2	Час впливу стрес- факторів	Вплив екстремальних факторів відносно короткочасний	Вплив факторів екстремальних умов діяльності відносно пролонговані у часі
3	Мотиви поведінки і діяльності людини	Основними мотивами поведінки є бажання врятувати життя собі і своїм близьким	Основний мотив поведінки – виконати професійні обов'язки. Мотив самозбереження є одним із супутніх мотивів і в деяких випадках подавляється людиною
4	Ступінь усвідомленості поведінки	У переважної більшості знижена ступінь усвідомлення поведінки і її контролю	Поведінка здебільшого усвідомлена і контрольована
5	Ступінь активності поведінки	Поведінка людини здебільшого має реактивний характер	Поведінка людини активна і обумовлена насамперед внутрішніми установками людини
6	Ступінь готовності до впливу екстремальних факторів	Більшість людей виявляються неготовими до виникнення екстремальних ситуацій	Підготовка до діяльності відбувається завчасно

Діяльність в екстремальних умовах не може проходити безслідно навіть для професіоналів. Значною мірою це зумовлено характером діяльності, що потребує адаптаційної перебудови функціонування структур організму і механізмів регуляції мотивованої поведінки.

Для збереження працездатності фахівців і професійного здоров'я доцільно здійснювати заходи медико-психологічного супроводу, а після завершення діяльності – медико-психологічної реабілітації. Якщо подібні заходи не здійснювати, то суттєво підвищується ризик виникнення різноманітних психогенних розладів і психосоматичних порушень.

Заслуговує на увагу ***концептуальна модель особистісних змін в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, що запропонована Ю. Стрельніковою*** [267, с. 127].

Теоретико-методологічна основа, запропонованої до розгляду психологічної концепції, включає в себе інтегративний (міждисциплінарний) і системно-динамічний підходи до вивчення особистості і діяльності, де розглядається індивідуальність як сукупність понять «індивід», «особистість» і «суб'єкт діяльності» [326], особистість як узагальнена й стійка цілісність психічних властивостей і процесів, багаторівнева система відносин [312].

Основні положення концепції особистісних змін фахівців екстремального профілю в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності можна розподілити на вісім базових блоків, а саме:

Перший: спеціаліст професії екстремального профілю розглядається як інтегральна, динамічна, саморозвиваюча біопсихосоціальна система, що включає в себе 4 рівні організації: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність.

Діяльність як системний і поліструктурний процес включає в себе ціннісно-мотиваційний, структурно-функціональний, психо-фізіологічний й індивідуально-психологічний компоненти особистості, що зумовлюють процеси взаємної адаптації і трансформації [213; 232; 350].

У процесі діяльності особистість формується, розвивається та змінюється (у прогресивному або регресивному напрямі) у межах індивідуально окресленого

діапазону, при цьому утворюються функціональні системи, перебудовуються операційні механізми, набуваються спеціальні якості психічних процесів, властивостей і станів, змінюється ставлення до дійсності і когнітивна «картина світу».

Другий: діяльність екстремального профілю характеризується комплексом факторів: ситуаційно-психогенних (професійного середовища, процесу діяльності, соціально-психологічних) та індивідуально-особистісних (біологічних, індивідуально-психологічних), які, пред'являючи підвищені вимоги до ресурсів і резервних можливостей організму на всіх рівнях організації, є предикторами психологічних і соматичних наслідків (див. рис. 1.7.).

Третій: вважається, що час – один із найважливіших абіотичних факторів – здійснює значний вплив на вираженість наслідків діяльності фахівця екстремального профілю у трьох аспектах [267, с. 132]:

1) як динамічна складова ситуаційно-психогенних професійних факторів (тривалість, раптовість, інтенсивність впливу), факторів соціального середовища (ступінь стабільності стосунків, соціальна підтримка, тривалість ізоляції від родини, повторюваність, напруженість, міжособистісні конфлікти та ін.) і професійної (соціальної) адаптації;

2) як часова характеристика біологічних процесів організму, що відтворюється у вікових, фізіологічних (зокрема, адаптаційних) змінах, частоті і тривалості соматичних розладів;

3) як часова характеристика психічних процесів, що проявляється у термінах виникнення (ранні, віддалені), ступені вираженості (гострі, напівгострі, хронічні), стійкості і характері динаміки психологічних наслідків (лінійно-прогресуючий, регресуючий або інтермітуючий, з періодами покращення або погіршення самопочуття), а також в психологічній адаптації до екстремальних умов діяльності і реадаптації до буденного життя після виконання діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності [2, 8, 14, 37, 49, 84, 89, 154, 158, 182, 183, 222, 250, 256, 259, 261, 262, 263, 264, 266, 267 та ін.].

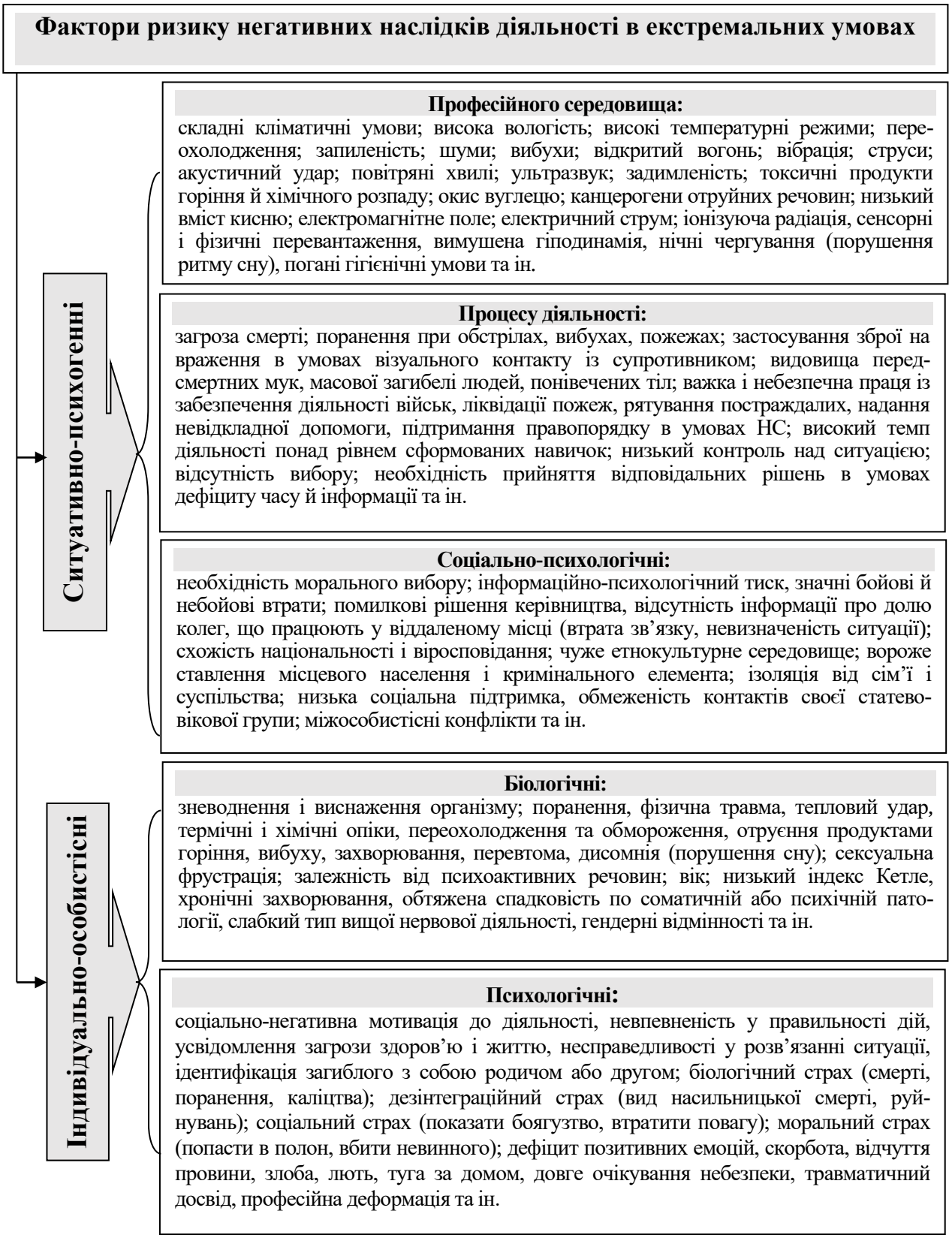

Рис. 1.7. **Фактори ризику виникнення негативних наслідків діяльності в екстремальних умовах** [267]

Четвертий: науковці [257, 261, 266, 267, 268 та ін.] вважають, що наслідки діяльності фахівців екстремального профілю розрізняють не тільки за їх спрямованістю (нормативні, патологічні), типом (психологічні, психопатологічні, соматичні), часом виникнення (ранні, віддалені), але й за характером (рис. 1.8.) – специфічні (характерні) і неспецифічні (однотипні для різних видів небезпечних професій).

Рис. 1.8. **Класифікація наслідків професійної діяльності фахівців екстремального профілю** [267]

Вектор, тип і характер наслідків визначаються змістом професійної діяльності – якісно–кількісним і часовим співвідношенням факторів ризику (ситуативно-психогенних, особистісних), функціональними можливостями індивідуального бар'єра психічної адаптації, ступенем напруженості адаптаційних, виснаженням ресурсних і компенсаторних механізмів особистості, а також мотиваційно-смисловим відношенням до діяльності і когнітивної оцінки ситуації (її сприйняттям як звично-професійної, стресової або психотравмуючої).

Наведена кваліфікація наслідків небезпечної для життя діяльності підтверджується дослідженнями багатьох авторів (М. Дмитрієва [264]; Ф. Меєрсон [272]; Л. Васерман [270]; Ю. Олександровський [266]; Ю. Стрельнікова [267]).

Так, на думку Ю. Олександровського, довготривалий вплив стресових факторів призводить до глибокої адаптаційної перебудови діяльності функціональних систем.

«Накопичення невротизуючих механізмів» та їх віддалена активація є відображенням закономірностей формування функціональних можливостей індивідуального бар'єра психічної адаптації і їх порушень під впливом факторів, які служать пусковим механізмом різноманітних варіантів психічної дезадаптації, що супроводжуються захисними реакціями, пороговими станами і зберігаються впродовж довготривалого часу в якості індивідуально-значимої психогенії [267, с. 134].

П'ятий: вважається, що професійні стрес-фактори запускають інтегральний процес адаптації фахівців до екстремальних умов діяльності, який на ранньому етапі проявляється адаптаційним стресовим реагуванням у вигляді емоційно-поведінкового, вегетативного, когнітивного і соціально-психологічного субсиндромів, а в окремі періоди (при повторі екстремальної ситуації та їхньому довгостроковому впливі) супроводжуються формуванням поліморфних (по вираженості та якості) постстресових особистісних змін в межах індивідуально-окресленого діапазону (основних провідних тенденцій), здатних закріплюватися і в подальшому трансформуватися під впливом психосоціальних умов і стресорів повсякденного життя [267, с. 135].

Наприклад, на думку Л. Собчик, індивідуально-окреслений діапазон адаптивної мінливості особистості детермінується ведучою тенденцією в межах базових властивостей, рис характеру й індивідуального стилю поведінки [281].

За даними С. Посохової, «адаптаційна пластичність особистості виражається у зміні діапазону проявів і структури психічних властивостей»

[279, с. 35]. При короткочасному впливі «соціальних, предметно-технологічних, предметно-кліматичних умов» відбувається «модифікація структурної організації» особистості: найбільш стійкими до факторів середовища виявляються «властивості, що відображають здатність людини до самоорганізації», а «високою лабільністю наділені комунікативні й емоційні властивості». Результат «адаптаційної трансформації полягає у зміні образу «Я», формуванні нового особистісного адаптаційного синдрому» [279, с. 36].

Л. Китаєв-Смик вважає, що першим в екстремальних умовах проявляється емоційно-поведінковий синдром, згодом – вегетативний, когнітивний і соціально-психологічний, які визначаються зовнішніми (інтенсивність, тривалість, кратність стресора) і внутрішніми факторами (вродженими особливостями нервової системи і набутими психологічними якостями, досвідом, тренованістю, суб'єктивною значущості ситуації) [282].

С. Літвінцев, Є. Снєдков, А. Резник, С. Колов вважають, що при довгостроковій стресовій травматизації багаторівневий процес адаптаційної активності організму супроводжується напруженням механізмів реактивної саморегуляції, закріпленням морфологічних змін в структурах ЦНС, формуванням специфічних постстресових особистісних змін (психологічних, психопатологічних і патопсихологічних), які зазнають подальшої трансформації під впливом соціальних умов мирного життя [292, 293].

На думку Н. Тарабриної, пролонгований характер впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності трансформує їх у психогенні, що стає причиною розвитку дезадаптації особистості (у тому числі ПТСР) [275].

А. Караяні вважає, що причини постстресових розладів у комбатантів у протиріччі адаптивних процесів, у складності соціальних відносин, співпадінні вікових особистісних змін з участю у бойовій діяльності, швидкому поверненні до обстановки мирного життя [284].

А. Жаданюк відзначає, що тривале знаходження в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності супроводжується змінами у структурі

особистості у вигляді посилення й інтенсивного розвитку якостей, що сприяють успішному здійсненню службово-бойової діяльності, і придушення структур, що не беруть участь у цьому процесі. Якщо ці зміни порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність і стійкість, то їх розглядають як деформації [260].

Шостий: індивідуально-особистісні характеристики – біологічні й психологічні (мотиваційні, емоційно-вольові, когнітивні, типологічні) – виступають в якості посередників, що сприяють підсиленню або послабленню психотравмуючих впливів, виникненню або попередженню дезадаптивних наслідків.

Попередженню негативних наслідків у фахівців екстремальних професій сприяють: гіперстенічні властивості особистості, основані на високій реактивності, динамічності і силі нервових процесів в поєднанні з низькою рефлексивністю (екстровертованість, активність, оптимістичність), позитивна (соціально-орієнтована) професійна мотивація, а також високий рівень підготовленості до діяльності в екстремальних умовах [267, с. 137].

Сьомий: з позиції біописхосоціального і нормоцентричного підходів, спрямованість і структура психологічних наслідків діяльності фахівців екстремального профілю в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності відображає послідовні етапи континууму динамічних психічних утворень.

На рисунку 1.9 представлена модель формування психологічних і соматичних наслідків діяльності фахівців екстремального профілю в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, розроблена Ю. Стрельніковою [267, с. 140–141], яка демонструє багатокомпонентне динамічне утворення, що включає в себе:

1) фактори ризику (предиктори) негативних психологічних і соматичних наслідків діяльності в умовах впливу інтенсивних стрес-факторів підвищеної інтенсивності (професійні, особистісні, соціальні).

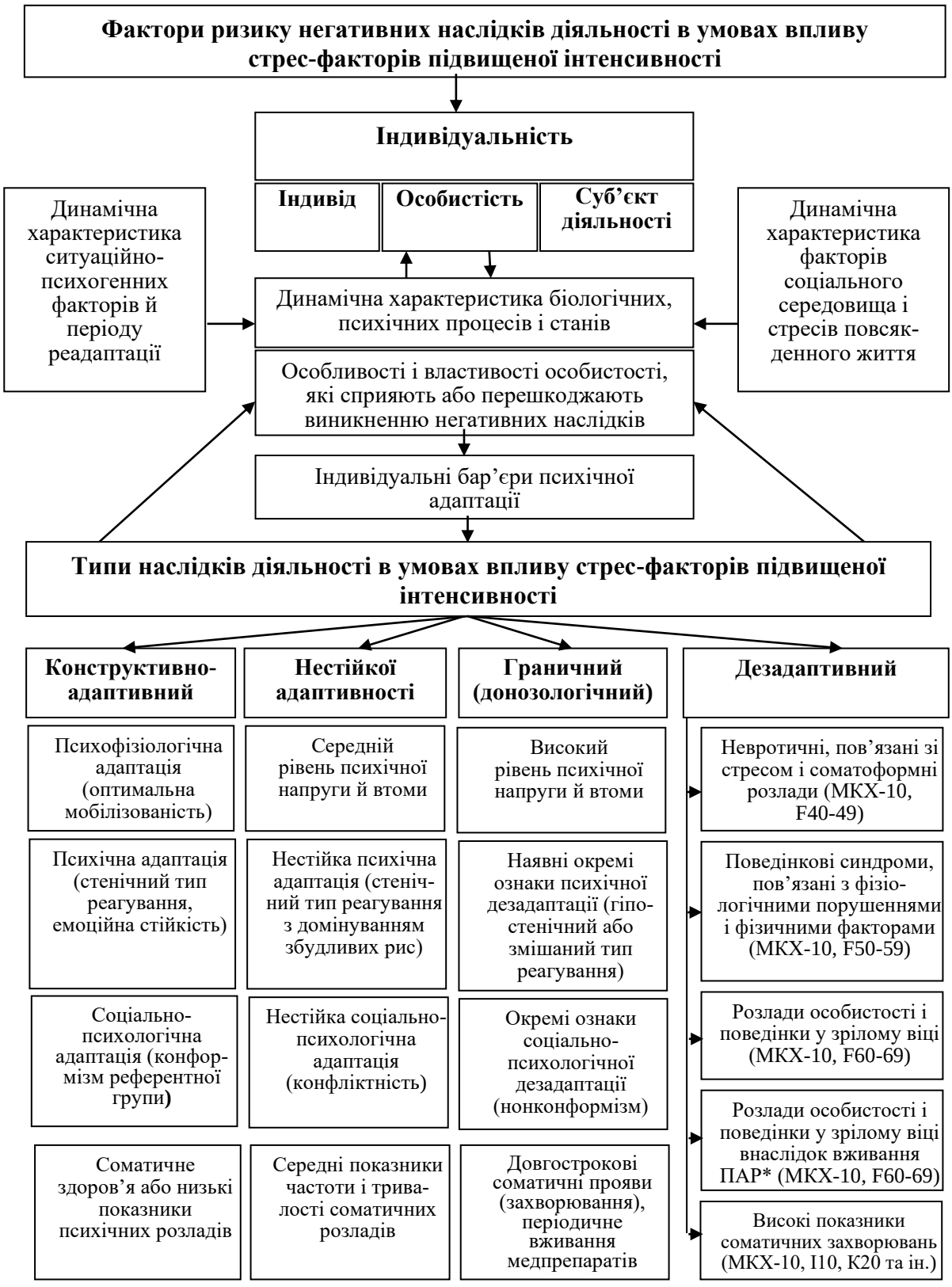

Рис. 1.9. **Фактори ризику негативних наслідків діяльності фахівця в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності** [267]

2) особистість фахівця професії екстремального профілю.

Індивідуально-особистісні характеристики – біологічні і психологічні (мотиваційні, емоційно-вольові, когнітивні, типологічні особливості і властивості особистості) – детермінують функціональні можливості індивідуального адаптаційного бар'єру і виступають в якості посередників, що сприяють виникненню або попередженню дезадаптивних наслідків.

Професійні і соціальні середовищні фактори визначають тривалість і стійкість негативних психічних станів, що детермінують спрямованість, тип і характер наслідків діяльності фахівців екстремального профілю [264, 267].

3) типи психологічних і соматичних наслідків діяльності фахівця екстремального профілю в межах нормативного (адаптивного) і патологічного (дезадаптивного, нозологічного) діапазону.

Ми погоджуємося з думкою Л. Китаєва-Смик [282], що конструктивно-адаптивний тип наслідків на ранньому періоді адаптації до стрес-факторів підвищеної інтенсивності проявляється активно й адекватно ситуації емоційно-поведінкового реагування на стрес, а саме: ефективною мобілізацією й оптимальною тратою ресурсів, емоційною стійкістю, інтенсифікацією інтелектуальної діяльності, сконцентрованістю на вирішенні проблеми.

У віддаленому періоді адаптації до екстремальних умов у досвідчених фахівців більш вірогідним є стенічний тип реагування, раціональна конструктивна активність, здатність тривалий час витримувати емоційні навантаження, підтримувати високу продуктивність праці, підкорятися встановленому порядку тощо. У таких фахівців відсутні ознаки особистісної дисгармонії, соціальної дезадаптації, симптоми посттравматичних і соматичних розладів [281, с. 49].

Граничні (негативні) наслідки повинні розглядатися з погляду нормоцентристського підходу, в якості крайніх варіантів норми (на межі преморбідних станів), коли мають місце окремі ознаки особистісної дисгармонії, але не підпадають під кваліфікацію сформованої симптоматики

синдрому психічного розладу (у випадках несвоєчасних і недостатньо адекватних реабілітаційних заходів).

На ранній стадії стресової адаптації можливі випадки пасивного конструктивного поведінкового реагування (інертність, низька реактивність, ступор), формування гострих стресових реакцій і астено-невротичні прояви [282].

Можливо спостерігати окремі ознаки психічної (конфлікт антогоністичних особистісних тенденцій, застрявання акцентуйованих й психопатичних рис, донозологічні симптоми ПТСР, суїцидальні ризики), соціальної (міжособистісні конфлікти, нонкомформізм), психофізіологічної (виражена психічна напруга, втома, самотоморфні вегетативні дисфункції) і соматичної дезадаптації (підвищені показники ризику до соматичних захворювань, періодичне вживання психоактивних речовин).

Дезадаптивний тип наслідків включає в себе нозологічне формування психічних і соматичних розладів, що класифікуються за МКХ-10.

На думку Ю. Александровського, граничні психічні розлади мають у своїй основі адаптивний характер, відображають гомеостатичні процеси, спрямовані на вирівнювання патологічних проявів. «Перенапруження процесів метаболічної адаптації в окремих структурних елементах системи регуляції гомеостазу може призводити до перебудови цього процесу з переходом аж до патологічного» [266, с. 68].

При високій інтенсивності впливу стрес-факторів і відносній їхній тривалості, процес дезадаптації проходитиме три стадії:

1) напруження адаптаційно-компенсаторних механізмів;

2) «парціальна» психічна дезадаптація (граничні донозологічні розлади);

3) тотальна «психічна дезадаптація» (психосоматичні розлади) [267, с. 144–145].

Отже, розглянувши особливості професійної діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, ми можемо зробити висновки:

1) у процесі професійної діяльності особистість формується, розвивається та змінюється (у прогресивному або регресивному напрямі) у межах індивідуально-окресленого діапазону. При цьому в особистості утворюються функціональні системи, перебудовуються операційні механізми, набуваються специфічні якості психічних процесів, властивостей і станів, змінюється ставлення до дійсності і когнітивна «картина світу»;

2) діяльність фахівців екстремального профілю характеризується комплексом ситуативно-психогенних і особистісних факторів, які, пред'являючи підвищені вимоги до ресурсних і резервних можливостей організму на всіх рівнях організації, є предикторами психологічних і соматичних наслідків;

3) наслідки діяльності в екстремальних умовах розрізняються не тільки за вектором спрямованості (нормативні, патологічні), типом (психологічні, психопатологічні, соматичні), часом виникнення (ранні, віддалені), але й за характером – специфічні (характерні) і неспецифічні (однотипні для різних видів екстремальних професій).

Вектор спрямованості, тип і характер наслідків визначаються змістом професійної діяльності – якісно-кількісним і часовим співвідношенням факторів ризику (ситуативно-психогенних, особистісних), функціональними можливостями індивідуального бар'єру психічної адаптації, ступенем напруженості адаптаційних, виснаженням ресурсних і компенсаторних механізмів особистості, а також мотиваційно-смисловим ставленням до діяльності і когнітивною оцінкою психотравмуючої ситуації;

4) професійні стрес-фактори запускають інтегральний динамічний процес адаптації спеціалістів до екстремальних умов діяльності, який на ранньому періоді проявляється адаптаційною стресовою реакцією у вигляді емоційно-поведінкового, вегетативного, когнітивного і соціально-психологічного субсиндрому, а в окремі періоди (при повторюваних тривалих впливах) супроводжується формуванням поліморфних (по вираженості і якості)

постстресових особистісних змін у межах індивідуально-окресленого діапазону (основних провідних тенденцій), здатних закріпляти і в подальшому трансформуватися під впливом психосоціальних умов і стресорів повсякденного життя;

5) індивідуально-особистісні характеристики – біологічні й психологічні (мотиваційні, емоційно-вольові, когнітивні, типологічні), виступають в якості посередників, що сприяють посиленню або послабленню психотравмуючих впливів стрес-факторів професійної діяльності.

Виникненню негативних (дезадаптивних) наслідків діяльності фахівців екстремального профілю сприяють: гіпостенічні властивості особистості гальмівного, збуджувального або змішаного типу реагування, органічна предиспозиція, а також негативна (індивідуально-орієнтована) професійна мотивація і недостатня підготовленість до діяльності в екстремальних умовах.

Їх попередженню сприяють гіперстенічні властивості особистості, позитивна (соціально-орієнтована) мотивація й високий рівень підготовленості до діяльності в екстремальних умовах;

6) спрямованість і структура психологічних наслідків діяльності фахівця екстремального профілю відображає послідовні етапи в континуумі «психічне здоров'я – проміжні форми психічного здоров'я – психопатологія», що може проявлятися у вигляді донозологічних типів (конструктивно-адаптивних, адаптивно-нестійких, граничних) і дезадаптивних (нозологічних) станів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. Категорія «діяльність» є центральним поняттям вітчизняної психологічної науки та визначає активне ставлення людини до світу, спрямоване на його пізнання й цілеспрямоване перетворення.

На сьогодні у вітчизняній психологічній науці сформовано основні аспекти методології дослідження, методи аналізу психічного життя людини,

розкрито механізми функціонування психічних явищ, а також механізми, що визначають динаміку й спрямованість психічного розвитку людини в діяльності.

У сучасній вітчизняній психології склалися два основні способи вирішення проблеми психологічного аналізу діяльності:

✓ структурно-морфологічна парадигма психологічного аналізу діяльності, відповідно до якої основним структурним компонентом діяльності є дія, а організація діяльності загалом трактується як ієрархія систем дій різного рівня складності;

✓ функціонально-динамічна парадигма, згідно з якою діяльність, в силу своєї виняткової складності, не може ґрунтуватися і не ґрунтується на якомусь одному компоненті, наприклад дії. Вона передбачає необхідність кількох якісно різнорідних психологічних компонентів – одиниць, які закономірно взаємопов'язані між собою й утворюють цілісну психологічну структуру діяльності. Ця структура динамічна, а її функціонування і є процесом діяльності.

Зазначені підходи не взаємовиключають, а скоріше взаємодоповнюють один одного.

2. Професійна діяльність є соціально значущою діяльністю, виконання якої потребує спеціальних знань, умінь і навичок, а також професійно обумовлених якостей особистості.

У процесі професійної діяльності особистість формується, розвивається та змінюється (у прогресивному або регресивному напрямі) у межах індивідуально-окресленого діапазону. При цьому в особистості утворюються функціональні системи, перебудовуються операційні механізми, набуваються специфічні якості психічних процесів, властивостей і станів, змінюється ставлення до дійсності і когнітивна «картина світу».

3. Діяльність фахівців екстремального профілю характеризується комплексом ситуативно-психогенних і особистісних факторів, які, пред'являючи підвищені

вимоги до ресурсних і резервних можливостей організму на всіх рівнях організації, є предикторами психологічних і соматичних наслідків.

Професійні стрес-фактори запускають інтегральний динамічний процес адаптації спеціалістів до екстремальних умов діяльності, який на ранньому періоді проявляється адаптаційною стресовою реакцією у вигляді емоційно-поведінкового, вегетативного, когнітивного і соціально-психологічного субсиндрому, а в окремі періоди (при повторюваних тривалих впливах) супроводжується формуванням поліморфних (по вираженості і якості) постстресових особистісних змін у межах індивідуально-окресленого діапазону (основних провідних тенденцій), здатних закріпляти і в подальшому трансформуватися під впливом психосоціальних умов і стресорів повсякденного життя.

Основні результати даного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1, 2]. Підручники та навчальні посібники: [8, 11, 15]. Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [16, 19, 20, 21, 30, 35, 36, 39]. Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук: [40]. Тези доповідей у матеріалах конференцій: [46, 48, 51, 59, 89].

РОЗДІЛ 2
ОСНОВНІ МОДЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Системний підхід до моделювання психологічного аналізу діяльності

Моделювання в психології – це метод теоретичного дослідження психічних явищ (процесів, станів, властивостей) за допомогою їхніх реальних, фізичних або ідеальних, абстрагованих аналогів, моделей (зокрема, математичних). Під моделлю (франц. *modele* – аналог, зразок) розуміють систему об'єктів або знаків, що відтворюють деякі сутнісні властивості системи-оригіналу. Наявність часткової подібності («гомоморфізм») дає змогу використовувати модель як замінника або представника досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну досить наочною. Створені спрощені моделі системи виступають як дієвий засіб перевірки істинності та повноти теоретичних уявлень у різних галузях наукового знання й, зокрема, в психології [169, с. 61].

Представлені способи застосування моделювання реалізують лише одну з його технік – моделювання за аналогією. Саме ця техніка є найбільш спорідненою з комп'ютерними представленнями логіки взаємозв'язків явищ. У психологічному дослідженні моделювання використовується також у техніках «відтворення змісту» та «відтворення логіки пізнання», які застосовуються в теоретизації змістових характеристик сутності досліджуваних явищ [169, с. 62].

Моделі у сучасній психологічній науці, зокрема у царині формування ефективних інструментів діяльності фахівців екстремальних професій, належать до основних і найбільш ефективних інструментів науки і практики. Залежно від завдань дослідження, модель може розглядатися як:

1) опис, схема, зображення певного процесу, явища або об'єкта;

2) цілісна система взаємопов’язаних елементів;

3) міні-теорія;

4) чітка покрокова схема дій.

Будь-яка потенційно-корисна модель включає в себе множинні взаємозв’язки елементів [147].

Вимоги до моделі:

✓ оптимальність: у моделі можна представити тільки ті властивості і відношення, значення яких визначає перебіг діяльності;

✓ наочність; залежність від завдань;

✓ врахування закономірностей, соціо-культурної специфіки, психофізіологічних та інших характеристик.

Моделі поділяють на статистичні, динамічні, функціональні та ін. [166].

Психологічне моделювання розглядається як створення моделі психічного феномена, тобто формалізованої абстракції цього феномена, що відтворює його деякі ключові моменти [167, 168].

Метод моделювання належить до групи загальнонаукових методів та активно застосовується у науковому пізнанні в різноманітних напрямах практичної діяльності людей.

Слід розрізняти декілька різновидів моделей.

До *першого* різновиду належать внутрішні, психічні моделі (як сукупність образів) людини, в яких знаходить відображення суб’єктивна картина світу (психічні моделі професії, професійного середовища, діяльності, Я-концепція). Ці психічні моделі забезпечують діяльність людини, визначають її ставлення до світу і до себе.

Нагадаємо, що В. Пушкін писав: «немає жодного виду людської праці, в основі якої не було б відповідної форми інформаційного моделювання світу» [170, с. 32]. Примітно, що в якості предмета вивчення психологічної науки він пропонував розглядати «з’ясування закономірностей побудови і роботи

мозкових інформаційних моделей зовнішнього світу», які обслуговують поведінку людини [170, с. 31].

До *другого* різновиду моделей належать об'єктиві «рукотворні» моделі, що розглядаються як системи об'єктів або знаків, які відтворюють деякі істотні властивості системи-оригіналу (вербальні і знакові моделі професії, професійного середовища, діяльності, самосвідомості). Такі моделі, як своєрідні дидактичні засоби, важливі для забезпечення професійної підготовки та пов'язані, зокрема, з проєктуванням моделей підготовки фахівців.

К. Платонов виділяє три види моделей професіонала: нормативну, експективну й емпіричну.

Нормативна модель ґрунтується на основі інструкцій, статутів, програм підготовки тощо.

Експективна модель обумовлена думками експертів, які добре володіють компетентностями цієї професії.

Емпірична модель професіонала або професійної діяльності фахівця – це модель реального існування в певних умовах середньо-статистичного професіонала [168].

Варто зауважити, що у разі, коли модель будується шляхом додавання досвіду й узагальнення емпіричних даних (про особистісні якості професіонала) про репрезентативну групу людей, що працюють в цій професії, це не є підставою для визнання цієї моделі адекватною відповідно до досліджуваної сфери діяльності фахівця, оскільки думка, навіть досить авторитетних експертів, не завжди відображає те, що має бути закладено в основу такої моделі.

У працях О. Тімченка [391], М. Корольчука [17], С. Максименка [91], М. Макаренка [254], В. Осьодла [84] модель спеціаліста розглядається як образ професії, яким має бути фахівець до певного часу свого розвитку в професіогенезі, і цей образ має бути зафіксований у певній документації.

Модель фахівця, розроблена з огляду на вимоги професійної підготовки, відповідно до усталених уявлень, що склалися в психологічній науці, ***має включати в себе такі компоненти***:

1) *професіограму* – опис соціально-економічних, виробничих, технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Важливою частиною професіограми є психограма – опис психологічних вимог професії до діяльності й особистості фахівця;

2) *професійно-посадові вимоги* – опис конкретного змісту діяльності фахівця, його професійних завдань в умовах конкретної посади на певному робочому місці;

3) *кваліфікаційний профіль* – узгодження необхідних видів професійної діяльності й рівнів кваліфікації, вимоги до розрядів і категорій [171].

На думку В. Шадрікова, узагальнена модель фахівця повинна містити:

- ✓ уявлення про його цілі діяльності;
- ✓ уявлення про ті функції, до виконання яких фахівець повинен бути підготовлений, про результати підготовки компетентного фахівця та його індивідуальних якостей, які повинні бути сформовані як професійно важливі;
- ✓ уявлення про нормативні умови, в яких ця діяльність повинна протікати;
- ✓ навички прийняття рішень, пов’язаних з діяльністю;
- ✓ навички роботи з інформацією, що забезпечує успішність діяльності;
- ✓ формування уявлень про діяльність в особистісному сенсі тощо [173].

Своєрідним підходом у розробці проблеми психологічного аналізу діяльності (ПАД) є концепція оперативного відображення, запропонована Д. Ошаніним [256, с. 68], де автор розробляє «психологічну функціональну систему предметної дії».

Сутність наукових праць Д. Ошаніна полягає, *по-перше*, у розкритті психологічної структури такого найважливішого регулятора діяльності, як оперативний образ об’єкта й умов праці; *по-друге,* досить продуктивним, а в

теперішніх умовах, досить поширеним є поняття «оперативність». Це поняття досліджується не тільки стосовно образної сфери психіки, але й щодо професійно-важливих якостей особистості (ПВЯ), мотивації, загальних і спеціальних здібностей, умов прийняття рішень тощо.

Велике значення для розробки питань психологічного аналізу діяльності (ПАД) має запропонована О. Конопкіним [256, с. 68] «*Функціональна структура системи усвідомленого регулювання діяльності»* (див. рис. 2.1.).

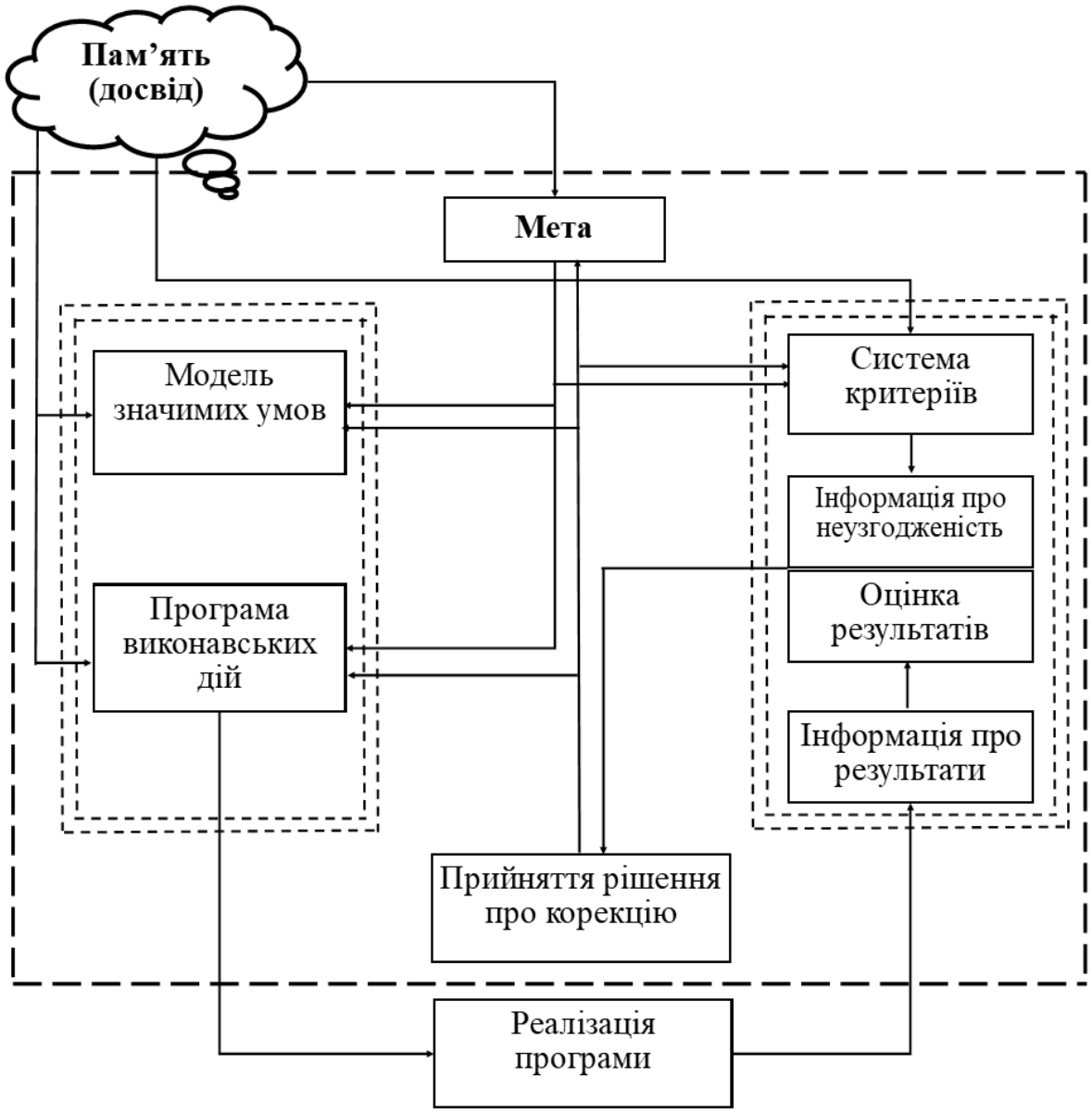

Рис. 2.1. **Блок-схема функціональної структури процесів свідомого регулювання діяльності** [256]

Як видно з рисунка 2.1., найважливішу роль у процесі саморегуляції діяльності виконує прийняття суб'єктом мети діяльності. Сама мета загалом може бути охарактеризована як системоутворююча функція (мова йде саме про мету, яка прийнята суб'єктом, а не мету нормативну). Водночас мета, як постійно усвідомлюваний компонент діяльності, виступає й ключовою ланкою саморегуляції. Саме під її впливом формується «суб'єктивна модель значимих умов діяльності» й «програма виконавських дій».

Велике значення у представленій на рис. 2.1. схемі О. Конопкін приділяє блоку «*оцінки результатів діяльності*», який включає в себе систему критеріїв оцінювання, інформацію про результати і неузгодженості. Наявність цього блоку дозволяє нам розглядати діяльність не тільки як «цілеспрямовану», але й такою, що «здатна бути досяжною».

О. Конопкін пояснює це так званим принципом *«компенсуючої регуляції»*. Сутність такого принципу полягає в тому, що корекція діяльності відбувається у відповідь на невідповідність інформації про поточний результат діяльності з оціночними критеріями бажаного протікання діяльності.

Інша концепція була сформована Г. Зараковським і В. Медвєдєвим – *«Концепція психолого-фізіологічного змісту діяльності»* [256, 69–70]. Згідно з цією концепцією, ***психологічний аналіз діяльності повинен включати в себе дослідження чотирьох основних компонентів діяльності: інтенціонального, операціонального, активаційно-регуляторного і базового***.

Відповідно:

✓ *інтенціональний компонент,* через «опредметнені» потреби й активізацію мотивів, забезпечує формування цілей діяльності;

✓ *операційний компонент* являє собою процес перетворення інформації й енергії, спрямованої за допомогою знаряддя діяльності на її предмет;

✓ *активаційно-регуляторний* компонент управляє процесами, які протікають в інтенціональному й операційному компонентах, за допомогою специфічної та неспецифічної активності, а також вольових зусиль;

✓ *базовий компонент* включає в себе функціональні процеси, що забезпечують життєдіяльність організму і регуляцію його функцій відповідно до характеру діяльності.

Між визначеними компонентами існує тісний взаємозв'язок, крім того, представлені блоки здійснюють психофізіологічну регуляцію діяльності, «замикаючись» у цілісний контур.

На підставі цієї концепції були розроблені психологічні кваліфікації дій залежно від наявності декількох цілей (прості і складові дії); виділені два основних види напруженої діяльності (темпова й інтенсивна); сформовані критерії психологічного аналізу дій: (а) характер задачі, яку вирішує фахівець шляхом цієї дії; (б) зміст технологічних операцій, які знайшли свій відбиток у свідомості фахівця; (в) комплекс об'єктивних характеристик, які можна зареєструвати в процесі діяльності [256, с. 70].

Така модель більше підходить до фахівців операторського профілю, або тих, хто залучені до діяльності в системах «людина- техніка».

В. Зінченко запропонував до використання *«Функціональну модель предметної діяльності»*. Ця модель працює в межах структурно-функціонального підходу до психологічного аналізу діяльності і дій. Функціональну структуру діяльності автор концепції визначає як закон зв'язку між функціональними компонентами досліджуваного об'єкта, під якими розуміють локалізовані у просторі й часі напрями дій або фази процесу діяльності. У центрі уваги цієї концепції знаходиться вивчення «живого руху» як процесу розгортання предметної дії, а також її подальший аналіз.

В. Зінченко та Н. Гордєєва сформулювали такі вимоги до одиниць аналізу психіки:

✓ одиниця має бути структурним утворенням (внутрішньо пов'язана психічною структурою);

✓ одиниця має мати властивості цілого;

✓ одиниця має бути здатною до розвитку і саморозвитку;

- ✓ необхідним є таксономічний принцип виділення одиниць;
- ✓ одиниці мають реальну експліцитну форму та ін.

На основі цих положень автори розробили функціональну модель предметної дії, що представлена на рис. 2.2.

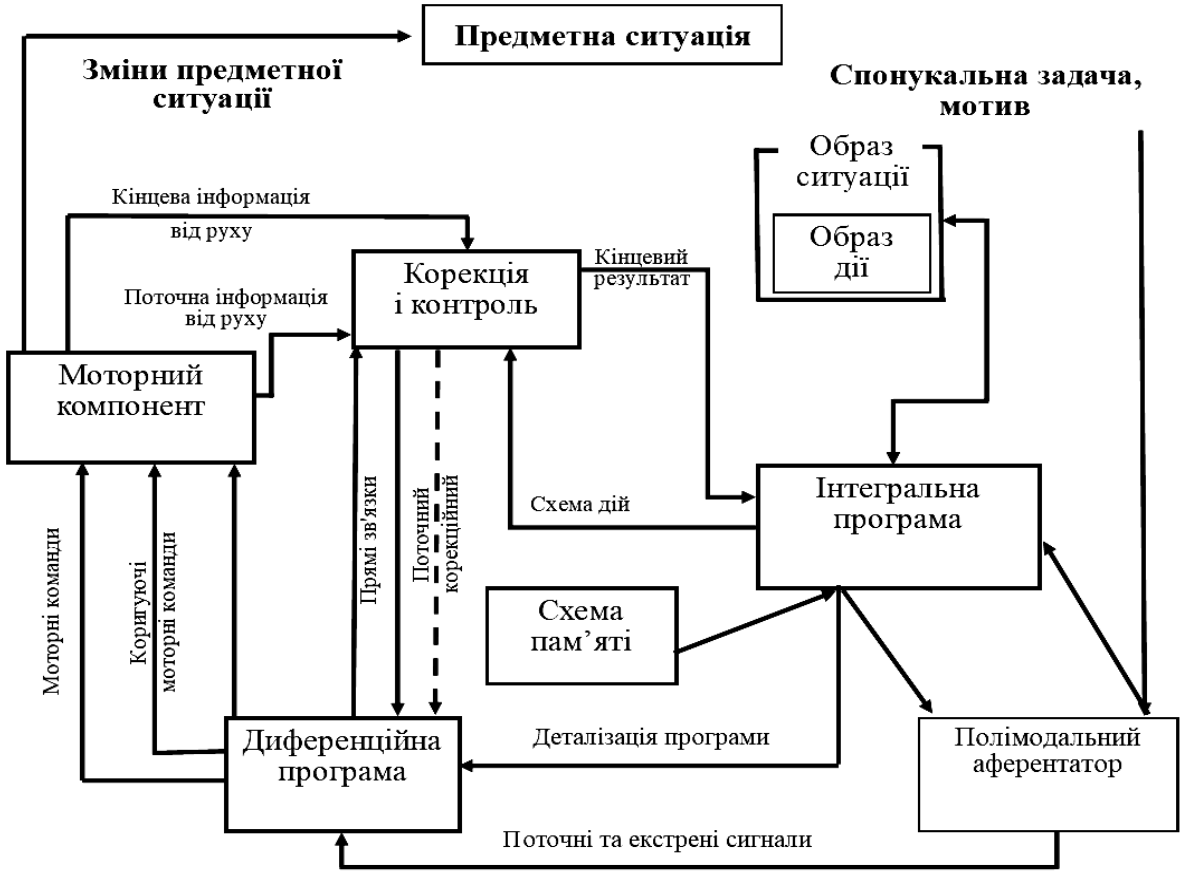

Рис. 2.2. **Функціональна модель предметної дії** [251]

Основна перевага цієї моделі – чітка і повна представленість у ній основних структурних компонентів дій і зв'язків між ними.

Не менш показовою щодо дослідження проблеми системогенетичного підходу до моделювання психологічного аналізу діяльності виявилася *«Концепція психологічного аналізу і синтезу професійної діяльності»* Г. Суходольського [256, с. 72], яка створювалася як спроба подолання недоліків, характерних для інших підходів до вивчення діяльності. Вона базується на чотирьох основних

постулатах: *взаємодія*, *активність*, *єдність нормативності* і *варіативності*, *єдність аналізу і синтезу* [256, с. 72].

Зміст професійної діяльності має розкриватися через поняття «системний базис», що являє собою багатомірний абстрактний простір описів, що всебічно відтворює види професійної діяльності; концептуальна всебічність при цьому досягається через відображення в системному базисі морфології, аксіології, праксеології й онтології діяльності.

Морфологія професійної діяльності розкривається через психологічний аналіз і синтез її складу і структури. Морфологія діяльності включає в себе єдність зовнішнього і внутрішнього планів. У ній виділяють прості (логічні, просторові, часові й стохастичні) і складні (алгоритмічні й неалгоритмічні) структури.

В *аксіології* професійної діяльності розкриваються потреби, цінності й оцінки.

Праксеологія професійної діяльності розкривається через її функціонування.

Онтологія професійної діяльності розкривається через існування й пізнання.

Г. Суходольський виділяє об'єктивні й суб'єктивні, соціальні й індивідуальні, актуальні й потенціальні, матеріалізовані й ідеалізовані, пасивні й активні форми співіснування діяльності та її компонентів [318]. Ці форми утворюють компоненти метасистеми «люди-об'єкти-середовище». Саме ця метасистема й виступає як найбільш повний конструктор для психологічного аналізу і синтезу діяльності.

А. Карповим [256, с. 73] запропоновано *системно-генетичний підхід*, який передбачає проводити психологічний аналіз діяльності (ПАД) на шести рівнях:

- ✓ мотиваційно-особистісному;
- ✓ компонентно-цільовому;
- ✓ структурно-функціональному;
- ✓ інформаційному;
- ✓ індивідуально-психологічному;
- ✓ психофізіологічному.

Наведемо коротку характеристику кожного з них:

Мотиваційно-особистісний аналіз діяльності. Один із найбільш важливих аспектів аналізу діяльності – це аналіз мотиваційних і мотивуючих складових конкретної професії. Отже, на цьому рівні аналізу необхідно виявити такі особливості професійної діяльності.

По-перше, необхідно охарактеризувати мотиваційну сферу суб'єкта діяльності: розкрити основні мотиваційні утворення, такі як потяг, потреби, інтереси, рівні домагань, соціальні ролі та ін. Розв'язання цього завдання забезпечується методологією і методами психології мотивації. Крім того, необхідно визначити особистісний потенціал конкретної діяльності для суб'єкта-професіонала, тобто виявити рівень значущості виконуваної роботи для спеціаліста й визначити основні фактори, що її забезпечують.

По-друге, дослідник має описати мотиваційний потенціал професії, під яким розуміється сукупність можливостей, які представляються професією для задоволення різноманітних мотивів особистості. Існує безліч концепцій, теорій і підходів, що дозволяють розв'язати цю проблему. Типовою і широко поширеною (особливо в зарубіжній психології) є *«Двофакторна модель задоволеності працею»* Ф. Херцберга, створена у 50-х роках минулого століття [256, с. 75].

У своїх працях автор пропонує оцінювати дві групи факторів, які визначають мотиваційний потенціал професії: фактори-мотиватори і фактори гігієни. Перші з них належать безпосередньо до діяльності й стосуються суб'єкта діяльності, особливостей його виробничої ситуації. Автор вважає, що власне мотивуючими аспектами діяльності є фактори-мотиватори, тоді як фактори гігієни лише знижують незадоволеність працівника своєю діяльністю. У будь-якому разі кінцевий перелік факторів, що визначає мотиваційний потенціал професії, має такий вигляд:

- ✓ досягнення (як можливий рівень якості виконаної роботи);
- ✓ рівень відповідальності;
- ✓ можливість професійного і кар'єрного зростання;
- ✓ зміст діяльності;

- ✓ рівень матеріальної винагороди;
- ✓ політика керівництва установи;
- ✓ взаємостосунки з безпосереднім керівництвом;
- ✓ психологічний клімат у колективі;
- ✓ ергономічні умови праці;
- ✓ гарантія зайнятості;
- ✓ престижність діяльності і соціальне визнання;
- ✓ взаємозв'язок діяльності й власного життя;
- ✓ форми і способи зворотного зв'язку в організації.

По-третє, основним завданням мотиваційно-особистісного рівня аналізу діяльності виступає аналіз співвідношення мотиваційного потенціалу професії й мотиваційної сфери особистості співробітників. Загалом можна виділити декілька типів такого співвідношення. *Мотиваційний конфлікт* – коли запити і потреби суб'єкта праці значно перевищують можливості щодо їх задоволення, висунуті професійною діяльністю. Це виступає найбільш травмуючим і негативним варіантом: саме така ситуація переважно призводить до розвитку професійних деструкцій у працівників, тому варто перерахувати деякі способи зниження рівня прояву мотиваційного конфлікту у фахівців:

1) вертикальне завантаження праці – інтенсивне, а не екстенсивне збільшення об'єму професійних навантажень: надання більшої відповідальності, делегування повноважень щодо керування підлеглими, підвищення складності завдань тощо;

2) постановка чітких цілей перед працівником і якісне окреслення форм заохочення, які здійснюються за відповідні досягнення очікуваного результату;

3) збільшення кількості уваги до фахівців з боку керівництва;

4) визначення стабільної й однозначної позиції управлінського складу установи щодо помилкових дій фахівців;

5) впровадження партисипативних методів управління (залучення рядових співробітників до процесу управління).

Ще один варіант співставлення мотиваційного потенціалу професії й мотиваційної сфери особистості – це *узгодження*: ситуація, коли діяльність дозволяє загалом задовольняти основні запити співробітників. І на завершення, найбільш перспективним, з погляду підвищення мотивації фахівців, є *ситуація аксіологічного резонансу*: у цьому випадку професія надає рядовим співробітникам навіть більше, чим вони того бажають на цей момент діяльності. Така ситуація стимулює розвиток у співробітників нових мотивів і сприяє підвищенню рівня їхньої загальної мотивації .

Поза перерахованими основними завданнями на рівні мотиваційно-особистісного аналізу діяльності необхідно також приділити увагу вивченню мотивів діяльності як системи: динаміки мотиваційної структури особистості в процесі професіоналізації; опису основних цілей і завдань, які ставить перед собою фахівець, і визначення факторів, що сприяють прийняттю цих цілей і завдань [256, с. 75].

Компонентно-цільовий аналіз діяльності. Основним завданням цього рівня є розкриття специфіки основних компонентів системи діяльності та їх розвитку на шляху професіоналізації фахівців у конкретних видах діяльності. При цьому основна увага має концентруватися на виділенні суттєвих для виконання роботи інформаційних ознак, основних дій і професійно-важливих якостей.

Важливо підкреслити, що компонентно-цільовий аналіз має відбуватися як на результативному, так і на процесуальному рівнях.

Найбільш типовим методом проведення психологічного аналізу діяльності за Ф. Херцбергом на цьому рівні виступає *аналіз помилкових дій підлеглих, різні форми спостереження за ходом виконання робіт, аналіз виробничої документації та кореляційний аналіз*. Необхідність використання останнього методу витікає із визначення ПВЯ. Варто згадати, що під професійно-важливими якостями розуміють властивості суб’єкта діяльності, необхідні для її нормативно заданого виконання і позитивно корелюючого, хоча б з одним з його параметрів.

Крім цього, на цьому рівні необхідно *розробляти стандарти оцінки результатів діяльності фахівців*. Саме співставлення зі стандартами є одним з найважливіших способів визначення якості діяльності і продуктивності конкретного фахівця (якщо мова йде про об'єкт-суб'єктні види діяльності).

Л. Крупнов психологічний аналіз діяльності пропонує здійснювати з позиції «*системно-диспозиційного підходу*». На думку автора, основними постулатами у побудові (конструюванні) цілісної структури особистості можуть слугувати положення про:

✓ достатність і єдність соціально-психологічних характеристик для розкриття цілісності особистості;

✓ аналіз особистості як функціональної системи, що розкриває зв'язки і співвідношення між різноманітними її рівнями і характеристиками;

✓ можливість вивчення як горизонтальних, так і вертикальних зв'язків між різноманітними утвореннями і властивостями особистості [321, с. 26].

До сучасних підходів моделювання психологічного аналізу діяльності, що безпосередньо перетинаються з предметом нашого дослідження, належать праці:

- Ю. Забродіна та В. Зазикіна щодо впровадження в систему психологічного аналізу діяльності *«Концепції психологічного функціонального комфорту»* [322, с. 5];
- С. Зенківської *«Концепція системного вивчення людського чинника в небезпечних професіях»* [319];
- В. Собольнікова «*Концепція розвитку особистості в особливих умовах діяльності*» [222, с. 50].

Зокрема, концепція психологічного функціонального комфорту, запропонована Ю. Забродіним та В. Зазикіним, передбачає утворення оптимальних умов для надійного й довгострокового протікання будь-якої діяльності шляхом забезпечення найбільшої відповідності засобів і зовнішніх умов діяльності функціональним можливостями людини [322, с. 5].

С. Зенківська системний підхід до моделювання психологічного аналізу діяльності пропонує розглядати через комплексний і багатосторонній аналіз індивідуально-психологічних особливостей фахівців у єдності системної будови різноманітних рівнів індивідуальності, їх впливу на особистість і поведінку при виконання професійних завдань в особливих та екстремальних умовах діяльності. Представлена у її концепції структура цілісного вивчення індивідуальності включає в себе системний, різнорівневий аналіз властивостей в умовах небезпечних професій [319].

В. Собольніков запропонував у межах системогенетичного підходу до аналізу професійної діяльності *«Концепцію розвитку особистості в особливих умовах діяльності»* [222, с. 49–50].

Відповідно до поглядів автора, загалом розвиток особистості в діяльності (за умови, що така діяльність відбувається в особливих умовах) може бути представлений у вигляді процесу входження людини у нове професійне середовище, привласнення нею його соціальних, знаково-символічних структур і засобів діяльності в особливих умовах, а також інтеграції в діяльність внаслідок такого процесу. Узагальнюючи показники з вивчення природи розвитку особистості, В. Собольніков пропонує розуміти її вдосконалення як процес формування професійних компетенцій у результаті певного особистісного потенціалу [222].

На думку О. Родіної, половину факторів успішності професіонала складають соціально-психологічні феномени: особливості самооцінки суб'єкта, його оцінок діяльності та ставлення інших до себе, його оцінки колегами, реальна ефективність їх виробничої взаємодії, що не може забезпечуватися без адекватного розподілу й прийняття відповідних соціальних ролей та ін. [262, с. 359].

Інша група моделей діяльності запропонована Є. Клімовим, який виділяє три групи образів, як основних регуляторів психіки у поведінці людини:

1) образ об'єкта;

2) образ суб'єкта;

3) образ суб'єкт-об'єктної й суб'єкт-суб'єктної взаємодії в процесі діяльності [168].

Ми висловлюємо солідарність з позицією Є. Конєвої, яка вважає, що одним із видів моделей, що формуються в процесі накопичення суб'єктом професійного досвіду, є моделі проблемних ситуацій, які, як правило, мають характерне значення для повного виду трудової діяльності.

Модель проблемної ситуації – це уявлення про те коло проблемних ситуацій, з якими стикається фахівець у процесі своєї діяльності. Дослідниця відзначає цю модель як «когнітивне уявлення суб'єкта, що включає в себе організоване уявлення про проблемні ситуації, що виступають як типові саме для його сфери діяльності, їх ознаки, деякі властивості й типові приклади їх вирішення» [174, с. 36–37].

З метою аналізу психологічних механізмів становлення професіоналізму людини необхідно розрізняти моделі професії і моделі професійної діяльності.

Нагадаємо, що поняття «професія» не збігається з поняттям «професійна діяльність». Це пояснюється тим, що з одного боку, одна і та сама діяльність може здійснюватися як в рамках професії, так і поза нею, до того ж в рамках однієї професії існують різні види діяльності. З іншого боку, одна і та сама діяльність може здійснюватися в рамках різних професій [175].

Професіоналізація як становлення професіогенезу особистості розглядається нами як процес і результат інтеріоризації людиною психологічної моделі професії. У контексті прикладних задач вивчення процесів становлення професіоналізму людини розглядається як трикомпонентна психологічна модель професії, що запропонована С. Дружиловим і включає в себе такі складові [168, с. 48]:

а) модель професійного середовища;

б) модель професійної діяльності;

в) модель суб’єкта діяльності (як сукупність образів, що відображають систему властивостей і відносин людини як члена професійної спільноти) – професійна Я-концепція.

Розглянемо зазначені вище психологічні моделі докладніше.

Модель професійного середовища. Професійне середовище включає в себе об’єкт і предмет праці, засоби праці, професійні завдання, умови праці [176, с. 82–90].

Система уявлень людини про складові професійного середовища (система образів) становить внутрішню психічну модель професійного середовища. За таких умов модель проблемної ситуації повинна структурно входити до моделі професійного середовища як найважливіша складова.

До моделі проблемної ситуації входять уявлення про загальні принципи виникнення проблеми, а саме:

1) періодичність виникнення проблемних ситуацій в діяльності;

2) динаміка їх виникнення впродовж певного відрізку часу, наприклад, протягом одного робочого циклу, виїзду на НС тощо;

3) виникнення проблемних ситуацій та їх зв’язок з безпосередньою діяльністю фахівців, або якщо вони виходять за межі кола діяльності [174, с. 37].

Модель професійної діяльності (як система образів взаємодії людини з професійним середовищем). Мова йде про концептуальну модель професійної діяльності (КМПД), що являє собою образно-понятійно-дієву модель, яка містить низку послідовно сформованих і взаємопов’язаних підмоделей [177, с. 140–143].

Узагальнений зміст основних моделей та концептуальних поглядів на психологічний аналіз діяльності особистості у межах системного підходу наведено у додату А.2. до даного розділу.

Модель людини-професіонала (як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності), що включає в себе систему його властивостей і відносин. Насамперед це професійна Я-концепція.

Отже, професійну діяльність фахівців зведених аварійно-рятувальних підрозділів міжнародних гуманітарних місій можна розглядати як діяльність в межах конкретної професійної моделі та групи підмоделей.

Також вважаємо можливим та цілком обґрунтованим використання поняття «концептуальна модель» в межах розгляду психології діяльності фахівців міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій [168].

Декомпозиція моделі професії рятувальника міжнародного класу дасть можливість диференціювати істинного професіонала своєї справи, адекватно включеного у кожну із «субмоделей», і дилетанта, який ще немає засвоєних професійних цінностей і мотивів, характерних для представників досліджуваної професії.

2.2. Професіографічний підхід до моделювання психологічного аналізу професійної діяльності

Опис професійної діяльності є першим і найважливішим етапом будь-якого дослідження, що пов'язане з діяльністю людини та ґрунтується на всебічному її вивченні й певній систематизації отриманих даних. Такий комплексний метод вивчення й опису змістовних і структурних характеристик професії з метою встановлення особливостей взаємовідносин суб'єкта праці з компонентами діяльності (її змістом, засобами, умовами, організацією тощо) і її функціонального забезпечення отримав назву «професіографія».

Метод *«психологічного професіографування»* – напрям психології діяльності, у якому розробляються теоретико-методологічні підходи, принципи, технології, методи вивчення конкретних професій, а також проводиться дослідження їх кваліфікації.

Є. Іванова виділяє три основні періоди розвитку професіографії у психології:

✓ *операціонально-технологічний* – професія розглядалась як певна сума трудових актів;

✓ *операторно-психологічний* – особливості професії вивчалися в системі суб'єкт-об'єктних відносин;

✓ *суб'єктно-діяльнісний* – діяльність розглядається як функціональна система, а людина – як ініціатор діяльності [382].

А. Маркова аналізує і виділяє такі підходи до змісту та структури професіограм:

✓ *Комплексна професіограма* (за К. Платоновим, Ю. Котеловою та ін.), де враховується широке коло характеристик (соціальних, технічних, економічних, медико-гігієнічних та ін.), а також вказуються предмет, цілі, спосіб, критерії оцінки результатів і т.п. [323, с. 98].

✓ *Психологічно-орієнтована професіограма* (за Є. Гарбер), де виділяються: (1) опис зовнішньої картини праці, трудова поведінка: фотографія робочого дня, хронометраж робочого часу при виконанні конкретних завдань, тимчасова динаміка виробничої активності, типові помилки та ін.; (2) внутрішня картина праці: типові реакції особистості на певні професійні ситуації, інтегральні освіти особистості працівника (здібності, структури навчання й досвід), психічні стани (інтелектуальні та емоційні процеси, емоції, воля, увага, пам'ять, психомоторика) [323, с. 98].

✓ «*Модульний підхід*» у професіографуванні (за В. Гавриловим). Сам психологічний модуль – це «типовий елемент професійної діяльності, властивий низці професій, що виділяється на основі спільності вимог до людини». Структура модуля: (1) об'єктивні характеристики типового елемента (наприклад, для робітника вимір об'єктів без допомоги інструментів та приладів – це перша, ліва частина модуля); (2) психологічні характеристики вимог до людини, що пред'являються цим елементом (наприклад, для робітника об'ємний і лінійний

окомір, точність – інша, права частина модуля). Кожна професія складається із декількох модулів. Число можливих модулів менше, ніж число всіх професій, тому доцільно (більш економічно) вивчати ці модулі, а вже з них складати опис самих професій [324, с. 112].

Розвиваючи ідеї «модульного підходу», А. Маркова пропонує свій оригінальний «*задачно-особистісний модульний підхід*» до професіографування.

Загальна схема задачно-особистісного професіографування передбачає аналіз професії (на основі виділення професійних завдань). «Модуль професії» розуміють, у цьому випадку, як «сукупність одиниць об'єкта і суб'єкта трудової діяльності». Отже, до складу модуля входить «поєднання не просто окремих нормативних трудових дій і бажаних психологічних якостей, а поєднання певної задачі праці та пов'язаних з нею предмета, умов, дій, результатів (ліва частина модуля) з низкою психологічних якостей (права частина модуля)». При цьому доцільно виділяти: (1) пріоритетні, стрижневі професійні завдання і (2) похідні, допоміжні завдання [323, с. 99].

А. Маркова, позначаючи основні вимоги до професіограми, пропонує їх розподіляти за таким послідовним переліком:

1) чітке виділення предмета і результату праці (на що спрямовані головні зусилля людини);

2) виділення не окремих компонентів і сторін праці, а опис цілісної професійної діяльності;

3) демонстрація можливих напрямів розвитку людини в цій професії;

4) показ можливих перспектив зміни у самій професії;

5) спрямованість професіограми на вирішення практичних завдань (професіограма як основа профвідбору, професійного навчання, раціоналізації праці та ін.);

6) виділення та опис різних некомпенсованих професійних психологічних якостей (ППЯ), а також тих якостей, які можуть бути компенсовані.

Певну дискусію спричиняє саме використання поняття «***модель спеціаліста***». Загалом «*модель спеціаліста*» передбачає виділення:

1) професіограми;

2) професійно-посадових вимог (ППВ);

3) кваліфікаційного профілю (вимог по розрядам, категоріям).

Причому другий і третій пункти – це те наповнення, що зазвичай відбивається у посадових інструкціях [240, с. 23–24].

Крім зазначеного, при побудові «моделі фахівця» виділяють таке:

1. *Модель реально діючого, «готового» фахівця*, до складу якого входять: (а) модель діяльності фахівця (цілі, завдання, дії, операції); (б) модель особистості фахівця (традиційно особистість визначається «особистісними профілями», а фактично – системою ПВЯ).

Примітно, що Є. Зеєр, розмірковуючи про «готовність» фахівця до діяльності, говорить про основні компоненти його професійної компетентності: соціальної компетентності, спеціальної та індивідуальної компетентності [333].

А. Маркова, погоджуючись з такими міркуваннями Є. Зеєра, доповнює запропоновану ним систему професійної компетентності ще й компонентами екстремальної компетентності в екстремальних ситуаціях професійної діяльності.

2. *Модель підготовки фахівця.* Однак такі моделі можуть варіюватися залежно від досвіду тих, хто навчається («учня»), або перенавчається («фахівця»), тому реальна побудова таких моделей досить ускладнена [240, с. 26].

Є. Іванова метод професіографування пропонує розглядати як самостійний, універсальний спосіб проведення психологічного аналізу діяльності. На думку авторки, метод професіографування – це комплексний метод вивчення й опису змістовних і структурних характеристик професій з метою встановлення особливостей взаємовідношення суб’єкта праці з компонентами діяльності (її змістом, засобами, умовами, організацією) та її функціонального забезпечення [256, с. 83]. Основні принципи професіографічного дослідження наведено у додатку Г2.

Основні теоретичні положення, на які зважає авторка: людина-професіонал є складною специфічною системою, яка складається із низки підсистем зі складними взаємозв'язками між ними. Людина виступає певною ланкою, яка організовує, спрямовує систему для досягнення заданого нею результату.

На основі передумов формуються основні системні принципи аналізу будь-якого досліджуваного об'єкта за відповідними блоками його підсистем:

1. *Параметричний опис* як емпіричний опис цілісного об'єкта з різних сторін.

2. *Морфологічний опис*, під яким розуміють розкладення цілісного об'єкта на його складові, що локалізовані у часі й просторі, та їх аналіз, а також аналіз взаємозв'язків цих частин; саме взаємозв'язки розглядаються в якості основного фактора забезпечення цілісного об'єкта.

3. *Функціональний* опис як виявлення внутрішніх механізмів, що лежать в основі зв'язків між елементами об'єкта.

Таким чином, психологічний аналіз діяльності орієнтується на вивчення системного «об'єкта», яким виступає професійна діяльність. Найважливішим аспектом такої системи є професійна структура діяльності. Отже, ***психологічний аналіз діяльності (ПАД) включає в себе декілька етапів***:

1) параметричний опис професійної діяльності;

2) опис побудови професійної діяльності;

3) функціональна будова професійної діяльності;

4) оцінка ефективності систем людської діяльності (людина-людина; людина-техніка та ін.);

5) виділення психологічної структури професійної діяльності;

6) функціональний опис психологічної структури діяльності;

7) оцінка взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов діяльності для з'ясування їх впливу на ефективність діяльності людини [256, с. 83–84].

Відповідно до наведених етапів професіографічного аналізу Є. Іванова пропонує таку схему професіографування професійної діяльності.

І. Перший рівень. *Нормативно-параметричний опис діяльності* включає в себе низку кроків:

1) зовнішні засоби діяльності: засоби праці, їх особливості і функції, а також технологія процесу праці, завдання, вимоги до якості діяльності;

2) зміст трудової діяльності: функції професіонала;

3) вимоги до кваліфікації працівників (знання, уміння і навички);

4) вимоги до поведінки працівників у процесі діяльності;

5) характеристика помилкових дій;

6) характер взаємодії між працівником і об'єктом управління;

7) психограма – психофізіологічна і власне психологічна характеристика професії;

8) загальні відомості про умови праці:

- ✓ санітарно-гігієнічні умови;
- ✓ характеристика робочого місця;
- ✓ режим праці і відпочинку;
- ✓ форми оплати праці та інші форми матеріального і морального заохочення;

9) організація праці:

- ✓ форми й організація професійного навчання;
- ✓ організація виробничих стосунків в трудовому колективі;
- ✓ планування діяльності та контроль виконання виробничих завдань;

10) аналіз відповідних вимог, що висуваються професією до людини, до організації її діяльності;

11) оцінка ефективності трудової діяльності.

Крім зазначеного вище, на рівні нормативно-параметричного опису трудової діяльності необхідно аналізувати стаж, вік, плинність кадрів, рівень травматизму і професійних захворювань як однієї з важливих характеристик будь-якої професійної діяльності [228, 256, 323].

Залежно від спрямованості нормативно-параметричного професіографування Є. Іванова виділяє два типи психологічного аналізу діяльності: «*орієнтовний»* і *«вузько-спрямований» (цілеспрямований)*.

Орієнтовний аналіз здійснюється за умови, якщо причини неуспішності у конкретній професії не визначені та їх необхідно встановлювати.

Вузько-спрямований аналіз здійснюється, коли завдання діяльності чітко визначені й сформульовані. У будь-якому разі завершальним етапом орієнтовного дослідження стає конкретизація завдання (проблеми) й побудова програми дослідження професійної діяльності для її розв'язання.

Завершальним етапом вузько-спрямованого психологічного аналізу діяльності є експериментальне вивчення динаміки зміни тих аспектів діяльності, заради яких і проводиться ПАД. Здебільшого для розв'язання таких проблем здійснюється виробничий експеримент «на експериментальному майданчику» у відповідній організації [256, с. 85].

У разі проведення цілеспрямованого аналізу діяльності, глибина розгляду перерахованих пунктів аналізу має бути переглянута, тобто залежно від завдань акцент має здійснюватися на різноманітних аспектах професійної діяльності.

Для раціоналізації діяльності особливу увагу необхідно приділити 1–5, 7 та 11-му пунктам аналізу. Якщо в організації актуальним є питання перевтоми, дослідник насамперед повинен звернути увагу на пункти 1, 2, 4–8, 10 та 11.

II. Другий рівень професіографування – *морфологічний опис психологічної структури діяльності*. На цьому рівні необхідно розкрити цілі, завдання (ступінь їх сприйняття), мотивацію та інші особистісні утворення, що притаманні суб'єктам професії, яка піддається професіографічному дослідженню.

III. Тр**етій рівень** професіографування передбачає *опис внутрішніх функцій структури діяльності*. Інакше кажучи, на цьому етапі необхідно розкрити специфіку динамічних утворень особистісних процесів, властивих професії, таких як соціалізація, професіоналізація, професійна деформація та інші зміни

психологічних особливостей індивіда під впливом професії. На цьому рівні аналізу піддаються:

- ✓ динаміка когнітивних характеристик суб'єкта (планування, регуляція, контроль, оцінка власних дій);
- ✓ психофізіологічні зміни у ході виконання професійної діяльності;
- ✓ дослідження впливу зовнішніх (шум, вібрація, електромагнітне та радіаційне випромінення, інші шкідливі чинники виробництва) та внутрішніх умов, що впливають на ефективність діяльності фахівців (а саме соматичні особливості та ін.).

Крім розробленої схеми проведення професіографування, Є. Іванова пропонує набір методів психологічного аналізу діяльності, що дозволяють повністю здійснити описані вище процедури. Усю сукупність методів ПАД авторка поділяє на дві великі групи:

Метод збору даних:

1) метод вивчення документації (технологічної, технічної, документації з обладнання, кадрового потенціалу, аварій і браку, з планування діяльності та результатів медичного обстеження фахівців);

2) методи спостереження (безперервне, фотографія робочого місця, хронометраж; опосередковане або безпосереднє);

3) методи опитування (особливо важливі при оцінці працівниками умов праці, власної діяльності, діагностики соціальних відносин в колективі, ставлення працівників до виробничих проблем тощо);

4) біографічний метод;

5) трудовий метод (метод вимірювання продуктивності праці).

Метод аналізу даних:

1) порівняльний аналіз документації;

2) порівняльний аналіз результатів безпосереднього спостереження;

3) аналіз помилкових дій;

4) статистичний і графічний аналізи.

На завершальному етапі будь-якого дослідження Є. Іванова вважає необхідним зафіксувати вплив певних факторів організації процесу діяльності (виробничого процесу) на діяльність фахівця. Особливе значення приділяється тим організаційним вимірюванням, які були запропоновані дослідниками. Вирішення цього завдання здійснюється за допомогою *виробничого експерименту.*

Повертаючись до проблеми складання професіограми, зупинимося на основній меті, яку передбачає проведення професіографії.

Залежно від етапу організації процесу формування фахівця-професіонала професіограми будуть мати свою специфіку.

1. Інформаційно-консультативний етап. Залежно від «суб'єкта споживання» професіограми цього типу можуть бути трьох видів:

– первинна інформаційна професіограма – складається простою і зрозумілою мовою для самостійної орієнтації учнів та інших оптантів у професіях;

– вторинна інформаційна професіограма – складається для консультантів, які працюють з оптантами і з клієнтами з пошуку роботи;

– діагностично-консультативна професіограма – включає в себе перелік особистісних, психологічних, психофізіологічних характеристик, які представляють успішність у діяльності (саме така професіограма дозволяє консультанту здійснити вибір методик для профорієнтаційної роботи);

2. Професійно-навчальний етап. На цьому етапі переважно складають прогностично-конструктивну професіограму, спрямовану на виділення технологічних способів і прийомів виконання, які важко засвоюються людиною, і від яких найбільшою мірою залежить успішність діяльності. Крім того, прогностично-конструктивна професіограма має включати в себе перелік важливих у процесі навчання психічних і психологічних властивостей, процесів, функцій, тобто психограму. На підставі цього підбирається інструментарій для оцінки ефективності діяльності.

3. Професійно-консультативний етап. Необхідність професіографування здебільшого обумовлюється вибором робочого посту у тій чи іншій організації. На цьому етапі, як і на початкових етапах професіоналізації, використовується інформаційна професіограма.

4. Адаптаційний етап. Основні проблеми, з якими стикається на цьому етапі спеціаліст – це реалізація інтересів, набуття нових знань, вмінь та навичок, їх адаптація до практичного життя в організації, фізичних, соціально-психологічних умов. Для вирішення цих завдань необхідно складати діагностичну професіограму. Основна мета такої професіограми – це підбір адекватних для цієї професії критеріїв і методів оцінки динаміки адаптації людини і вдосконалення її майстерності, а також встановлення конкретних причин, що ускладнюють ситуацію.

В. Толочек [262], Є. Пряжнікова [323], Є. Іванова [334] виділяють чотири типи професіографування і, відповідно, чотири типи професіограм.

Інформаційна професіограма

1. Загальна характеристика професії:

- ✓ соціальні цінності результатів праці;
- ✓ історія і перспективи розвитку професії.

2. Оглядова характеристика професійної діяльності:

- ✓ професійні завдання й основні професійні дії;
- ✓ загальна характеристика знарядь і засобів праці.

3. Загальна характеристика умов праці:

- ✓ мікрокліматичні умови праці;
- ✓ соціальні;
- ✓ соціально-психологічні;
- ✓ режим праці.

4. Загальні найбільш типові вимоги, що висуваються професією до особистісних психологічних і психофізіологічних якостей людини.

5. Інформація про освітні заклади, що готують фахівців цієї професії, та про можливості їхнього професійного зростання.

Основні вимоги до складання такої професіограми – відносна легкість викладення матеріалу, а саме лаконічність, емоційна забарвленість та літературний стиль.

Основні методи, які можуть бути використані для цього типу опису професії – це аналітичне вивчення спеціальної професійної літератури, вивчення документації та методи інтерпретації.

Діагностична професіограма складається, коли не повною мірою зрозумілі причини низької продуктивності праці, наявні помилкові дії, підвищений рівень травматизації персоналу, аварійності, плинності кадрів та інших проблем, які стоять перед конкретною установою (організацією).

1. Зміст діяльності:

- ✓ предмет і завдання праці;
- ✓ вимоги до якості результатів діяльності;
- ✓ вимоги до кваліфікації працівника (професійні знання, уміння, навички);
- ✓ права та обов’язки працівників.

2. Знаряддя праці:

- ✓ вид і режим діяльності;
- ✓ інформаційне середовище;
- ✓ органи управління;
- ✓ просторова організація робочого місця.

3. Діяльність суб’єкта праці:

- ✓ види дій та їх характеристика;
- ✓ характер планування й виконання робіт;
- ✓ емоційні прояви та їх вплив на діяльність;
- ✓ види перешкод, що утруднюють нормальний перебіг професійної діяльності;
- ✓ види помилок, браку, травм, що виникають у процесі діяльності.

4. Організація праці:

- ✓ виробниче навчання;
- ✓ структура виробничої взаємодії працівників (колективна або індивідуальна діяльність);
- ✓ планування діяльності й контроль її виконання.

5. Умови праці:

- ✓ санітарно-гігієнічне середовище (температура повітря, забрудненість, надмірна вологість та ін.);
- ✓ фізичне середовище (освітленість, шум, вібрація та ін.);
- ✓ режим праці та відпочинку;
- ✓ форми оплати праці й заохочення (матеріальне та моральне).

6. Характеристика вимог, що висуваються професією до особистісних, психологічних і психофізіологічних якостей суб'єкта праці (психограма).

7. Аналіз відповідності вимог, що висуваються професією до фахівця, до організацій та умов протікання трудового процесу і можливостей суб'єкта праці.

8. Оцінка ефективності діяльності суб'єкта праці.

9. Діагностика причин низької ефективності діяльності суб'єкта праці.

10. Експериментальна перевірка гіпотези із вдосконалення діяльності суб'єкта праці. Залежності від характеру причин низької ефективності діяльності необхідно враховувати відомості загального характеру:

- ✓ склад працюючих за віком;
- ✓ загальний стаж діяльності;
- ✓ стаж діяльності за цією спеціальністю;
- ✓ рівень спеціальної підготовки;
- ✓ рівень професійних захворювань;
- ✓ травматизм;
- ✓ плинність кадрів.

Прогностична професіограма завжди спрямована на вирішення конкретного завдання. Її кінцевою метою є розв'язання конкретної задачі.

Кінцевий пункт – рекомендації щодо усунення проблем на виробництві (в установі чи організації). Психолог у такому випадку має чітко усвідомити своє завдання й використати елементи схеми *діагностичного професіографування* для отримання комплексної інформації щодо тих аспектів професійної діяльності, що представляються йому найбільш проблемними і потребують вирішення.

І нарешті, *методичне професіографування* використовується для розроблення методичного арсеналу, який буде застосовувати психолог для вирішення проблем, що пов'язані саме з цією конкретною діяльністю [256, с. 86–90]. Орієнтовна схема застосування комплексу методів професіографії за Є. Івановою наведена на рис. 2.3.

Є. Романова і Г. Суворова запропонували більш компактні варіанти опису професій, які також можуть бути використані при професіографічному описі.

1. ***Орієнтовна схема експрес-вивчення професії***: 1) техніко-економічний опис (технологія, обладнання, норми, оплата праці); 2) організація та умови праці (соціальні та фізичні умови, освітленість, температура, вологість, режим праці, професійно-шкідливі умови та ін.); 3) документація щодо плинності кадрів, про збої у процесі діяльності тощо; 4) докладний опис самої трудової діяльності (основні операції та дії); 5) психофізіологічна характеристика трудової діяльності (характеристика ПВЯ). Професіографічний опис професійної діяльності наведено у додатку В.2.

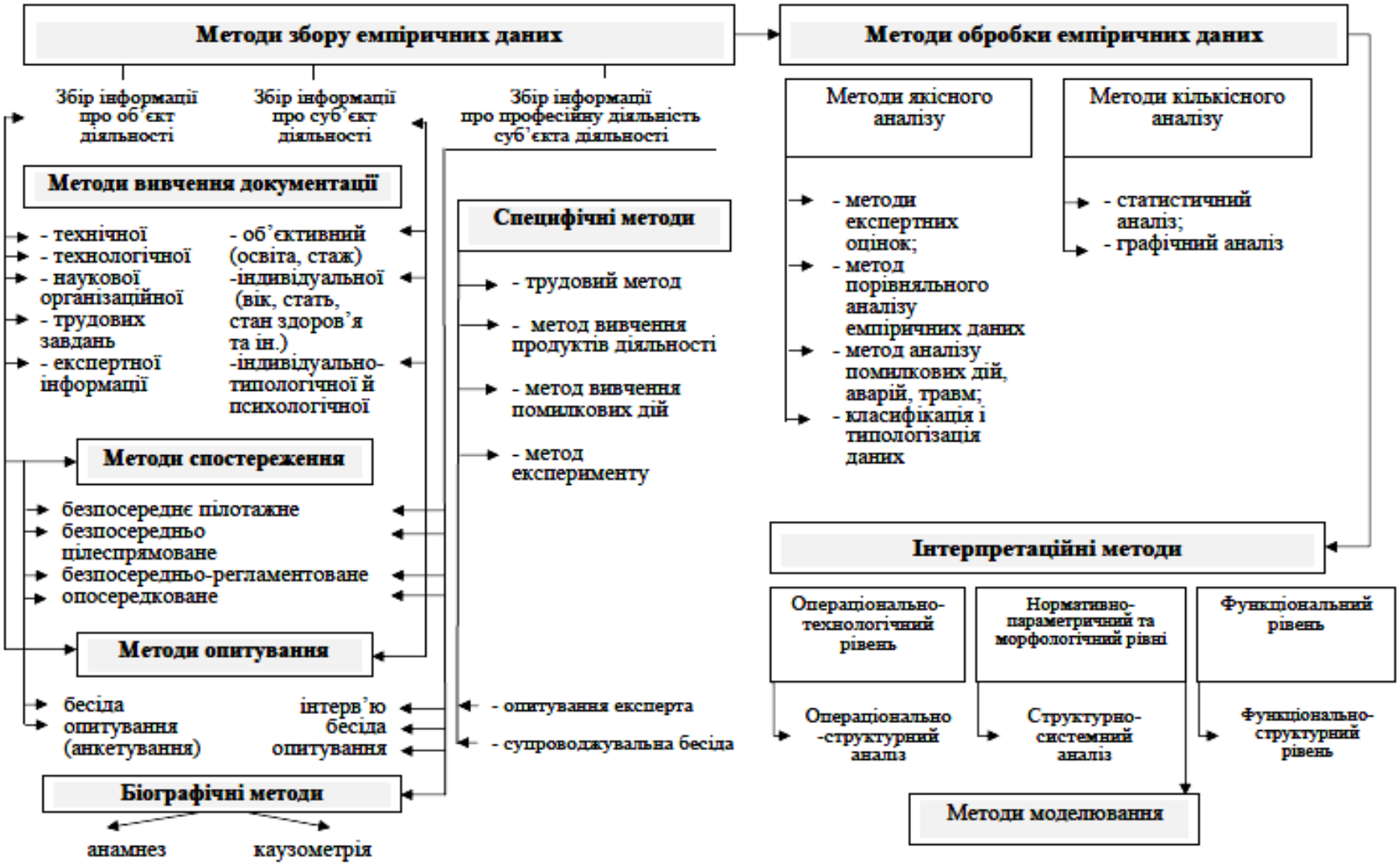

Рис. 2.3. **Орієнтовна схема застосування комплексу методів професіографії** [334]

114

2. ***Загальна схема (основні питання) для розробки комплексної професіограми***: 1) як називається діяльність і в чому вона полягає (її суттєві характеристики); 2) яка ефективність (основні критерії ефективності) і мета діяльності; 3) що є предметом праці (над чим працюють); 4) у який спосіб (як) виконується діяльність (який технологічний процес); 5) на підставі чого здійснюється діяльність (нормативна та виробнича документація); 6) які конкретні критерії оцінки праці; 7) вимоги до кваліфікації фахівців; 8) за допомогою яких засобів виконується діяльність; 9) в яких умовах виконується діяльність (територіальних, гігієнічних, естетичних); 10) яка організація праці (графік роботи, трудові зміни, баланс праці та відпочинку); 11) яка кооперація праці (хто, що і з ким працює); 12) яка інтенсивність праці; 13) який ступінь небезпеки і відповідальності праці; 14) який ступінь впливу праці на працівника (ступінь корисності або шкідливості); 15) ступінь задоволення базових або вищих потреб працівника (зарплата, премії, суспільне визнання і т.п.); 16) які умови, вимоги та обмеження характерні для процесу діяльності (хто може і хто не може її виконувати: адміністративно-правові, політичні, медичні, громадські та інші детермінанти) [250]. Види професіограм, їхня структура та зміст наведені у додатку Д.2.

З моменту утворення центрального органу виконавчої влади у сфері цивільного захисту МНС/ДСНС України проблема професіографічного аналізу фахівців постала більш гостро, особливо після розширення його функцій щодо захисту населення і територій та зміни геополітичних векторів у сфері цивільного захисту населення [336].

За часів становлення та розбудови Державної Служби України з питань надзвичайних ситуацій проблеми професіографічного аналізу фахівців у системі ДСНС України досліджували:

- М. Кришталь – розробив професіограму пожежного-респіраторника [335];

- В. Вареник – здійснив професіографічний аналіз діяльності фахівців служби пожежогасіння пожежної охорони [345];
- С. Миронець – розробив загальну професіограму та психограму рятувальника МНС/ДСНС України [2, 8, 14];
- О. Євсюков – застосував метод професіографії при виділенні типологічних особливостей особистості рятувальників, що заважають професійному становленню та розвитку фахівця [346];
- Л. Гонтаренко – здійснила професіографічний опис діяльності персоналу чергово-диспетчерської служби «112» МНС/ДСНС України [338];
- В. Бут – здійснив професіографічний аналіз рятувальника–газодимозахисника [344];
- Д. Лєбєдєв – за допомогою комплексного професіографічного аналізу діяльності виділив та охарактеризував групи основних професійно-важливих якостей фахівця-водолаза МНС/ДСНС України [347];
- І. Поляков – здійснив професіографічний опис діяльності рятувальника Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку та рятування туристів [341];
- М. Фомич, В. Асоцький – на основі професіографічного методу досліджували професійно-важливі якості начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту [342, 348];
- С. Мордюшенко – здійснив професіографічний опис діяльності кінологів–рятувальників ДСНС України [337];
- Ю. Середа – розробила психограму психолога Служби психологічного забезпечення ДСНС України [343]. Узагальнена характеристика досліджень в системі ДСНС України із застосуванням професіографічного підходу наведена у додатку Б.2 до даного розділу.

2.3. Інтегративний підхід до моделювання психологічного аналізу діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій

Ситуація, що склалася сьогодні у вітчизняній психології вимагає створення певного інтегративного підходу до вивчення психології діяльності міжнародних гуманітарних місій (МГМ) і рятувальних операцій (РО). Ми вважаємо, що такий підхід повинен включати в себе досягнення різних галузей психології: вікової, педагогічної, соціальної, медичної, психології праці, інженерної, організаційної психології та ін. Вагомий внесок у створення такого підходу може надати психологія діяльності в особливих умовах, що накопичила за свою історію великий арсенал теоретичних концепцій, категорій, методів і методик, які можуть бути поширені на широкий спектр професійної діяльності рятувальників міжнародного класу.

Крім того, багато концепцій та категорій, створені у рамках спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», набули загально-психологічного характеру і можуть бути поширені на широкий спектр професійних видів діяльності, здійснюваних у системі «людина – агресивне професійне середовище».

Основні аспекти пропонованого нами інтеграційного підходу до розгляду психології діяльності МГМ і рятувальних операцій можна звести до таких положень:

1. Методологічну основу пропонованого підходу становить системний принцип у поєднанні з антропоцентричною, природничо-науковою та культурно-історичною парадигмами, що дозволяють поєднувати гуманітарні цінності з якісно-кількісними моделями і алгоритмічними технологіями. Відповідно до цих парадигм **рятувальник міжнародного класу розглядається як суб'єкт праці, який здійснює свідому і цілеспрямовану діяльність в умовах проведення МГМ і рятувальних операцій**. При цьому всі компоненти діяльності МГМ будуть

оцінюватися в людському відношенні, а правила – формулюватися відповідно до чітких приписів, що дозволяють проєктувати цю діяльність і здійснювати підготовку професіоналів.

2. Теоретичну основу запропонованого підходу складає сукупність психологічних концепцій, що продемонстрували свою дієвість при вивченні окремих аспектів професіоналізму рятувальників та їх професійної діяльності:

✓ *Концепція діяльності* як цілеспрямованої відкритої системи і людини як суб'єкта діяльності, яка реалізує і розвиває свій внутрішній ресурс у процесі професійної діяльності.

✓ *Концепція інформаційних і концептуальних моделей.*

Під інформаційною моделлю розуміється сукупність інформації, одержуваної професіоналом служби порятунку різними способами для здійснення діяльності з бажаними результатами.

Концептуальна модель діяльності являє собою психічну сторону організації діяльності, що формується у внутрішньому плані її суб'єктів (інакше кажучи, це внутрішній засіб діяльності рятувальника).

✓ *Трансформаційна теорія навчання* пояснює послідовність формування частин концептуальної моделі. Суть цієї теорії полягає в тому, що по мірі професіоналізації людини досягнуті рівні знань і умінь трансформуються у більш високі рівні. Трансформації перемежовуються періодами стабілізації, а при ускладненнях відбувається повернення на попередні рівні.

✓ *Концепції впливу екстремальних умов*. В умовах МГМ дуже часто виникають екстремальні ситуації, зумовлені дефіцитом часу і значимої інформації, різного роду перешкодами, відповідальністю і складністю розв'язуваного професійного завдання, небезпекою для життя. Все це знижує надійність діяльності. При цьому у суб'єктів діяльності виникають негативні праксичні стани (почуття), які проявляються в помилкових діях, психофізіологічних і навіть соматичних розладах. Для ліквідації негативних станів потрібні психологічні та

навіть медикаментозні процедури реабілітації. Але і перерва в діяльності вимагає спеціальних тренувань для підтримки або відновлення професіоналізму.

✓ *Концепція забезпечення професійної надійності людини*. Під надійністю фахівця служби порятунку розуміється властивість людини безвідмовно виконувати діяльність протягом певного часу при заданих умовах. В основі оцінки надійності рятувальника міжнародного класу лежить поняття помилки, під якою розуміється будь-яке порушення встановленого алгоритму діяльності.

В якості показника діяльності фахівця служби порятунку приймається ймовірність його безпомилкової роботи. Досягнення безпомилкового і своєчасного виконання дій та діяльності загалом є результатом надійного функціонування різних підсистем організму та психіки людини.

✓ *Концепції вимог до властивостей людини-професіонала, професійного відбору, тренажерної підготовки і спеціальної реабілітації фахівців після напруженої та небезпечної професійної діяльності*.

Досвід застосування професійного і, зокрема, психологічного відбору показав, що його проведення дозволяє знизити відсів «непридатних» до навчання (з 30–40% до 5–8%); аварійність з вини персоналу (на 40–70%); підвищити надійність систем управління (на 10–25%) й успішність (на 25–30%) [325].

✓ *Концепція збереження професійного здоров'я і професійного довголіття.* Професійна діяльність рятувальника міжнародного класу складна і вимагає тривалого періоду освоєння. Шлях до вершин професійної майстерності доступний не кожному, на це йдуть багато років наполегливої праці, пов'язаної зі значними нервово-психічними і фізичними затратами. Тому в інтересах суспільства, конкретного підрозділу ДСНС України, в якому працює фахівець, щоб він якомога довше і повніше втілював свій професійний потенціал на вирішення поставлених перед ним професійних завдань. А це пов'язано зі збереженням професійного здоров'я і довголіття рятувальника.

З позицій системного підходу поняття «людина» трактується як складна жива система, життєдіяльність якої забезпечується на трьох взаємопов'язаних між собою

рівнях функціонування: біологічному, психічному й соціальному [326]. Центральне місце в структурі професійного здоров'я займають професійно-важливі якості (ПВК), які визначають генотипний статус рятівника міжнародного класу, його функціональні резерви, а далі (і безпосередньо, і опосередковано) – його функціональні стани [327].

✓ *Концепція проєктування професійної діяльності.* Різні види професійної діяльності, як зазначає Ю. Голіков [328, с. 18–30], до наших днів проєктуються методами системотехніки, причому спочатку проєктують засоби діяльності, техніку, а «під них» алгоритмізується діяльність людини. Таким шляхом ні гуманізації технічних засобів, ні гуманізації праці загалом досягти неможливо. Необхідно вже на етапі технічної пропозиції розробляти описові, наближені алгоритмічні структури майбутньої діяльності професіоналів, оцінювати складність та інші значущі особливості техніки, технології та організації роботи.

Для групової діяльності (якою і є діяльність МГМ) особливо важливо проєктувати взаємодії персоналу, а також посадові та експлуатаційні інструкції, в яких регламентувати обов'язки та права, вказувати чітко, в яких умовах, де, коли, що і як, в якому темпі, з ким потрібно діяти, чого робити не можна і які результати повинні бути отримані.

3. Методичний інструментарій інтегративного підходу, що пропонується до вивчення діяльності МГМ і пошуково-рятувальних операцій, представлений методами професіографії, профвідбору, тренажерної і тренінгової підготовки, методами оцінки і забезпечення ефективності, якості й надійності діяльності, алгоритмізації й проєктування діяльності, методами створення людиноорієнтованих інформаційних технологій й формування внутрішніх концептуальних моделей.

Треба відзначити, що за роки незалежності в Україні було розроблено і впроваджено в практику діяльності служб психологічного забезпечення органів та підрозділів сектора безпеки та оборони країни низку сучасних концептуальних підходів, зокрема:

- ✓ Концепція збереження психологічного здоров'я професіонала [331];
- ✓ Концепція особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності [329, 330];
- ✓ Концепція психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності [22];
- ✓ Концепція екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації [148].

Безумовно, ці розробки сучасних вітчизняних дослідників потребують обов'язкового їх врахування в межах інтегративного підходу до вивчення психології діяльності МГМ та пошуково-рятувальних операцій (див. рис. 2.4.).

Проведений нами теоретичний аналіз сформованих у психологічній науці підходів до розуміння і вивчення професійної діяльності, як до динамічної системи активних взаємодій суб'єкта із зовнішнім світом, у ході яких діючий суб'єкт цілеспрямовано і свідомо відображає і перетворює об'єктивну дійсність (див. розділ 1.2.), дозволяє зробити такий висновок: ***психологічне розуміння професійної діяльності засноване на взаємозв'язку категорій «діяльність» і «психічне відображення», що дозволяє розглядати в діяльності МГМ той аспект, який пов'язаний з вивченням різних форм, видів і рівнів суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності рятувальником міжнародного класу.***

При цьому психічне відображення, що розуміється нами як суб'єктивний образ об'єктивної дійсності, відкриває можливість психологічного аналізу насамперед суб'єктивного плану діяльності МГМ. Інакше кажучи, ***діяльність МГМ передбачає залучення рятувальника міжнародного класу в суб'єктно-об'єктні і суб'єктно-суб'єктні зв'язки***.

У результаті активного відображення суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних зв'язків, що виникають у діяльності МГМ, у рятувальника міжнародного класу формується і розвивається психічний образ дійсності, і, відповідно, суб'єктивна позиція й ставлення до цих систем суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків.

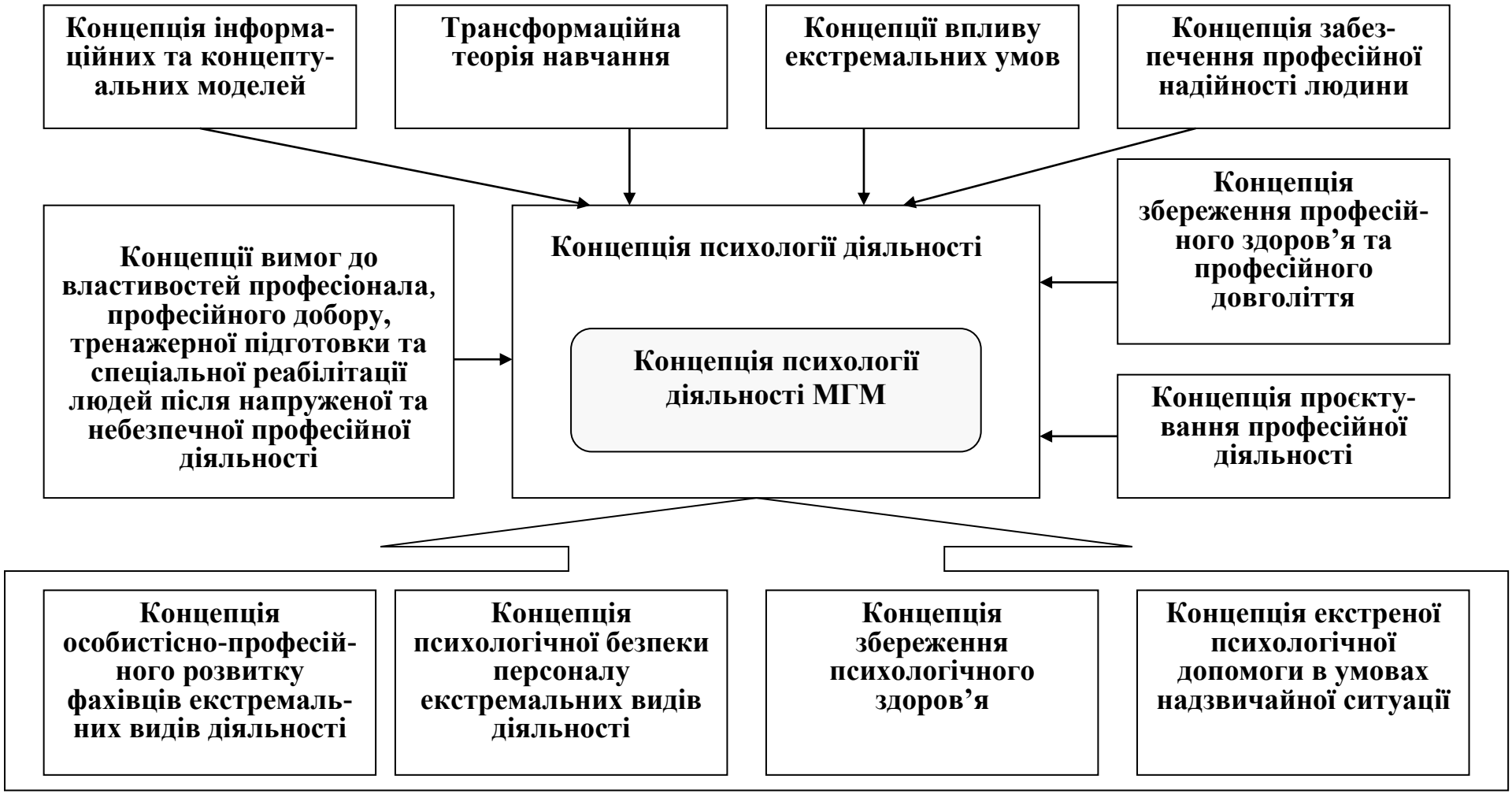

Рис. 2.4. **Складові концепції психології діяльності міжнародних гуманітарних місій**

При такому визначенні професійної діяльності МГМ завданням її психологічного вивчення є розкриття того, як у процесі цієї діяльності здійснюється суб'єктивне відображення дійсності (як відбувається утворення психічного образу) і який механізм психічної регуляції діяльності (як проходить реалізація опосередкованих психічним чином відносин суб'єкта в його предметній дійсності).

Отже, **реалізацію завдання психологічного дослідження діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій можливо здійснити саме через аналіз суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків.**

Вивчення суб'єкта діяльності МГМ з позицій суб'єктно-діяльнісного і системно-діяльнісного підходів передбачає розгляд як характеристик рятувальника міжнародного класу, так і характеристик конкретної міжнародної гуманітарної місії або пошуково-рятувальної операції як професійної діяльності в її взаємозв'язку з суб'єктом, що здійснює цю діяльність. Інакше кажучи, можна говорити про аналіз суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків при вивченні суб'єкта діяльності МГМ.

Аналіз суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків дозволяє розглядати реальність МГМ у нерозривному зв'язку з ознаками (характеристиками) суб'єкта діяльності. При цьому суб'єкт діяльності (рятувальник міжнародного класу) буде виступати у нерозривній єдності особистісних, професійно-психологічних, психофізіологічних й індивідуально-типологічних якостей.

Виділені з нормативно-технологічної структури професії компоненти об'єкта діяльності виступатимуть як такі, що нормативно-орієнтують ознаки суб'єкта його діяльності.

Саме ці ознаки стануть підставою для позначення цілей діяльності рятувальника міжнародного класу, психологічних дій, які мають ними реалізовуватися під час проведення МГМ, й актуалізованих при цьому психічних і психофізіологічних процесів, протікання яких забезпечується специфічними професійно-важливими якостями.

При цьому буде необхідний аналіз операційно-технологічної структури саме тих етапів проведення МГМ, в яких сконцентрована основна сутність і складність

цієї місії й від яких більшою мірою буде залежати результат діяльності рятувальника міжнародного класу. Такий підхід дозволить розкрити особливості відображення суб'єктом діяльності об'єктивної реальності й визначити ступінь адекватності цього відображення, тобто визначити характер і співвідношення особистісних і предметних взаємодій, і як наслідок, вибудувати психологічну структуру діяльності МГМ.

Запропонований аналіз дозволить вийти на рівень відносин суб'єкта до предметного світу. Такі відносини детермінуються, з одного боку, об'єктивними параметрами предметної дійсності, а з іншого – суб'єктивно відображеної рятувальником дійсності.

При вивченні індивідуального суб'єкта діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій важливо розуміти, що, він, у більшості випадків, працює спільно з іншими людьми, утворюючи з ними різноманітні спільноти, які представлені у вигляді колективних (групових) суб'єктів цієї діяльності.

Таким чином, розгляд індивідуального суб'єкта діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій у відриві від групи, в якій розгортається діяльність цього суб'єкта, в якій рятувальники є взаємопов'язаними і взаємозалежними, робить психологічний аналіз діяльності МГМ неповним. Саме аналіз колективного суб'єкта дозволить вийти на рівень індивідуального суб'єкта в його суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язках.

Долучаючись до спільної діяльності, рятувальник як активний суб'єкт діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій займає певну суб'єктивну позицію, виробляє певне ставлення до цієї спільної діяльності і тим суб'єктно-суб'єктним взаємозв'язкам, які цю діяльність характеризують.

Це суб'єктивне ставлення впливає і на сам процес діяльності, на її результат і на взаємини людей у спільній діяльності.

Отже, взаємини рятувальників міжнародного класу під час їхньої спільної діяльності (суб'єкт-суб'єктні взаємозв'язки) детермінуються, з одного боку, змістом

й організацією цієї спільної діяльності, а з іншого – сукупністю відносин фахівця до цієї спільної діяльності.

У суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язках рятувальника міжнародного класу ми можемо спостерігати, як індивідуальність співвідносить себе:

- ✓ зі специфічними зовнішніми умовами;
- ✓ з професійними, технологічними системами;
- ✓ із соціальними структурами, процесами, іншими суб'єктами;
- ✓ із сукупністю умов життя.

Аналіз цих взаємозв'язків дозволяє розкрити характер відношення суб'єкта діяльності до МГМ, до предметів і знарядь праці, до людей, з якими він працює; ступінь усвідомленості соціальної цінності виконуваної ним праці; міру задоволеності своєю працею й умовами своєї діяльності; ступінь ініціативності й активності.

Отже, ***аналіз суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків дозволяє зрозуміти, як у свідомості рятувальника міжнародного класу заломлюється дійсність (міжнародна гуманітарна місія, пошуково-рятувальна операція, страждання мирних жителів) і як відбитий у свідомості суб'єктивний образ цієї дійсності впливає на реалізацію відносин з дійсністю (предметною діяльністю медиків і рятувальників, які надають допомогу постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації)***.

На наш погляд, психологічний зміст діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій розкривається через аналіз суб'єктно-об'єктних та суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків і може бути представлений віддзеркаленим у свідомості рятувальника образом реальної дійсності, ставленням до дійсності, станами й індивідуально-психологічними особливостями, які поряд з предметним змістом й умовами діяльності МГМ спрямовують і регулюють його професійну діяльність.

Для вивчення, опису та аналізу об’єктивної складової діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій нами запропонований підхід, що включає в себе такі розділи:

1) відомості про діяльність міжнародних гуманітарних місій (історія і перспективи розвитку міжнародних гуманітарних місій);

2) загальний опис організації й операційно-технологічної структури діяльності рятувальників міжнародного класу (технологія діяльності, технологічний процес, предмет і засоби праці, форми індивідуальної, спільної, групової діяльності; субординація та ієрархія підлеглості, посадові функціональні обов’язки);

3) опис професійного середовища рятувальників міжнародного класу, які беруть участь у проведенні міжнародних гуманітарних місій або пошуково-рятувальних операцій (умови праці, режиму праці й відпочинку, можливості варіативності зазначених категорій між собою); санітарно-гігієнічні фактори праці; інтенсивність, темп діяльності, тривалість навантажень; особливості оплати праці, соціальні гарантії, травмонебезпечність; характеристика соціального оточення; інформаційне середовище, специфічні небезпечні умови діяльності та ін. Таким чином, вивчення психологічного змісту діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій зумовлює саме аналіз об’єктивних і суб’єктивних параметрів цієї діяльності у їх нерозривному взаємозв’язку (див. рис. 2.5).

Представлена схема забезпечує алгоритм вивчення діяльності МГМ на трьох рівнях аналізу: нормативно-параметричному, морфологічному та функціональному.

На нормативно-параметричному рівні вивчаються ознаки і характеристики діяльності; базові характеристики рятувальника міжнародного класу.

Морфологічний рівень аналізу розкриває нормативно-задану побудову компонентів структури об’єкта діяльності (конкретної міжнародної гуманітарної місії або пошуково-рятувальної операції).

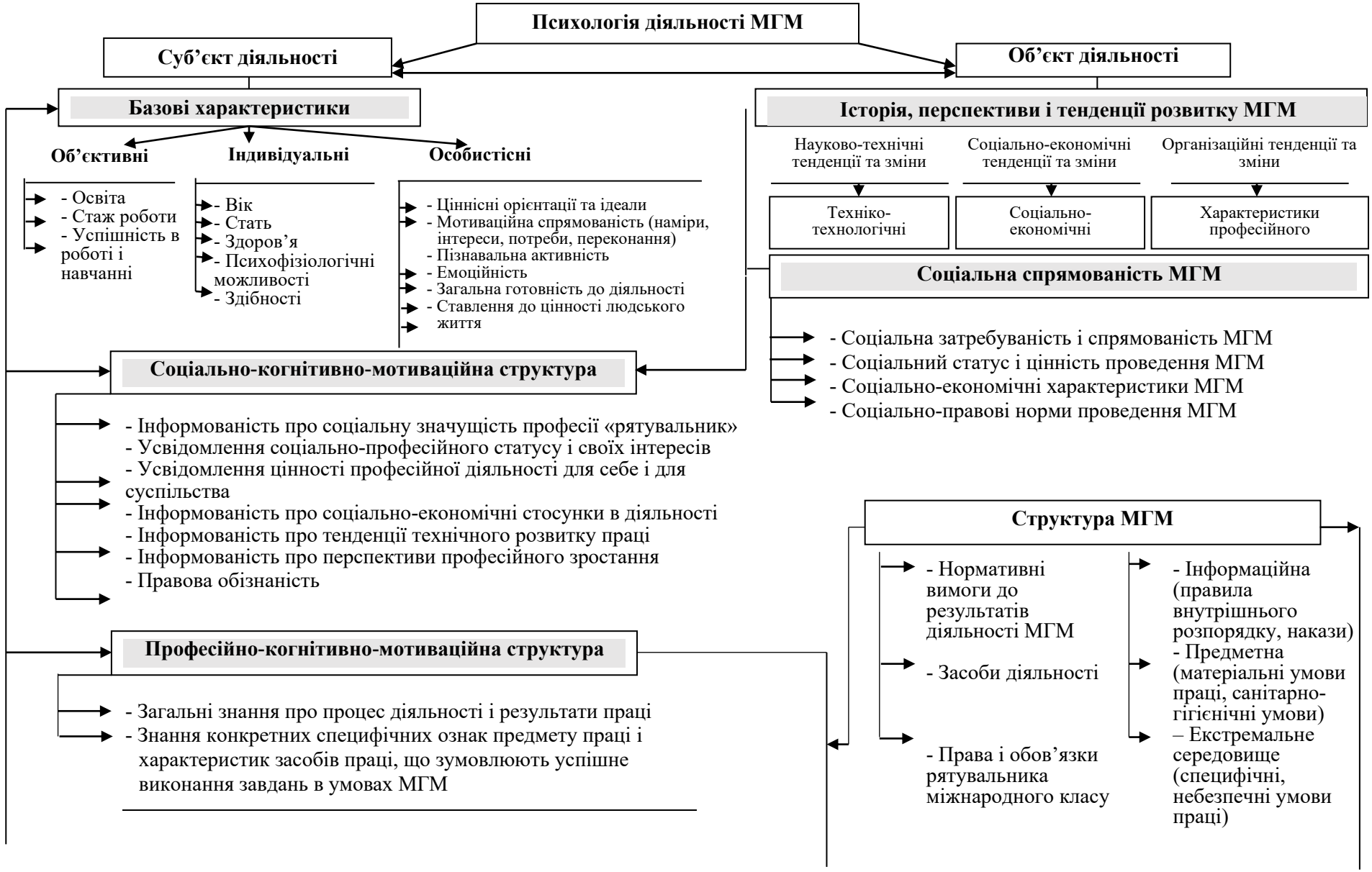
Психологія діяльності МГМ
Суб'єкт діяльності
Об'єкт діяльності
Базові характеристики
Об'єктивні
Індивідуальні
Особистісні
- Освіта
- Стаж роботи
- Успішність в роботі і навчанні
- Вік
- Стать
- Здоров'я
- Психофізіологічні можливості
- Здібності
- Ціннісні орієнтації та ідеали
- Мотиваційна спрямованість (наміри, інтереси, потреби, переконання)
- Пізнавальна активність
- Емоційність
- Загальна готовність до діяльності
- Ставлення до цінності людського життя
Історія, перспективи і тенденції розвитку МГМ
Науково-технічні тенденції та зміни
Соціально-економічні тенденції та зміни
Організаційні тенденції та зміни
Техніко-технологічні
Соціально-економічні
Характеристики професійного
Соціальна спрямованість МГМ
- Соціальна затребуваність і спрямованість МГМ
- Соціальний статус і цінність проведення МГМ
- Соціально-економічні характеристики МГМ
- Соціально-правові норми проведення МГМ
Соціально-когнітивно-мотиваційна структура
- Інформованість про соціальну значущість професії «рятувальник»
- Усвідомлення соціально-професійного статусу і своїх інтересів
- Усвідомлення цінності професійної діяльності для себе і для суспільства
- Інформованість про соціально-економічні стосунки в діяльності
- Інформованість про тенденції технічного розвитку праці
- Інформованість про перспективи професійного зростання
- Правова обізнаність
Професійно-когнітивно-мотиваційна структура
- Загальні знання про процес діяльності і результати праці
- Знання конкретних специфічних ознак предмету праці і характеристик засобів праці, що зумовлюють успішне виконання завдань в умовах МГМ
Структура МГМ
- Нормативні вимоги до результатів діяльності МГМ
- Засоби діяльності
- Права і обов'язки рятувальника міжнародного класу
- Інформаційна (правила внутрішнього розпорядку, накази)
- Предметна (матеріальні умови праці, санітарно-гігієнічні умови)
– Екстремальне середовище (специфічні, небезпечні умови праці)

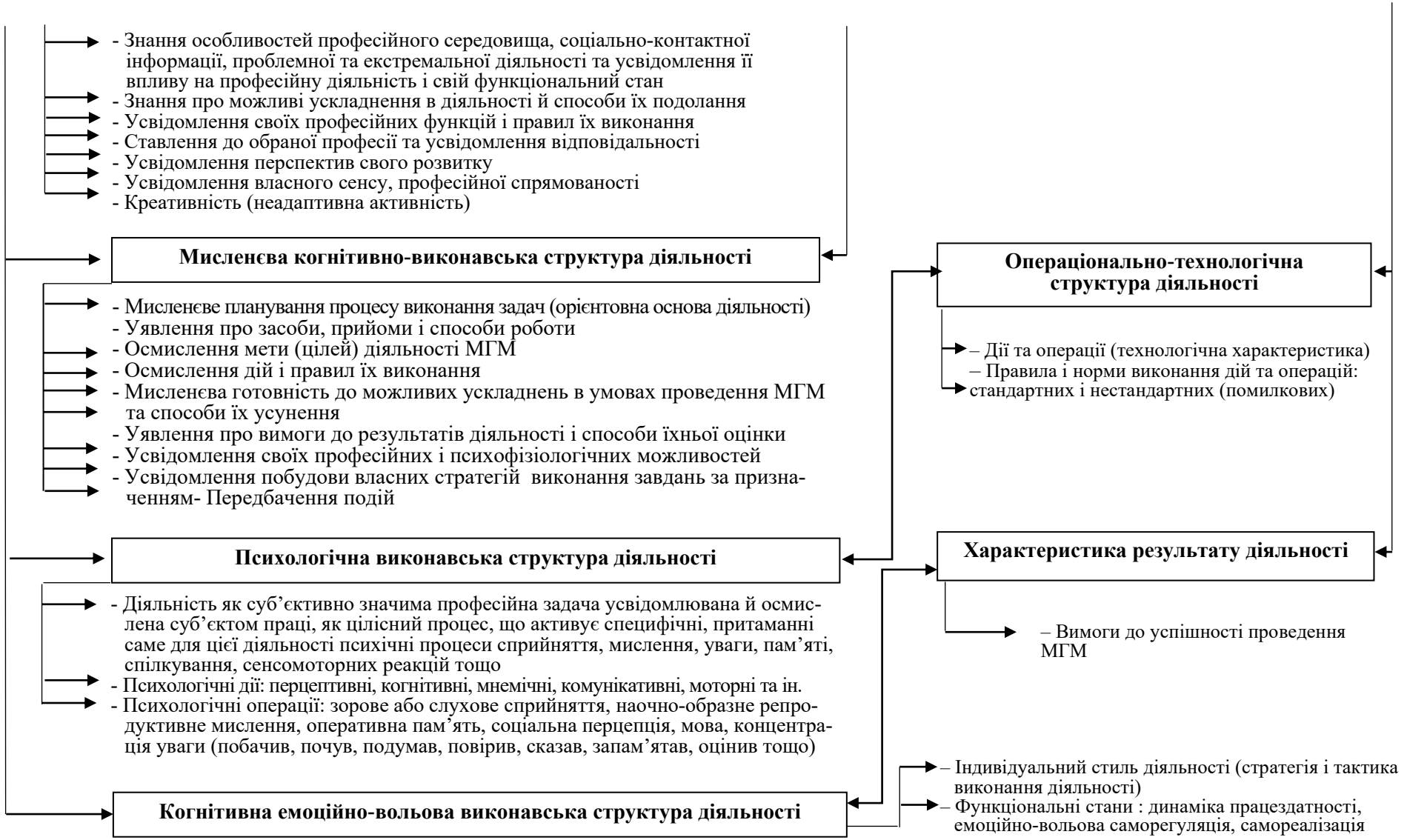

Рис. 2.5. **Загальна схема вивчення психологічного змісту діяльності МГМ**

На функціональному рівні аналізу нормативно-параметричних і морфологічних характеристик суб'єкта й об'єкта діяльності інтегрується й «оживає» у реальній конкретній МГМ або пошуково-рятувальній операції.

На рисунку 2.5. показано об'єктно-суб'єктні взаємозв'язки, що обумовлюють функціонування МГМ. Ми спробували виділити саме ті характеристики МГМ, які дозволяють визначити психологічну структуру суб'єкта діяльності, сформованість якої дозволяє забезпечити успішне виконання МГМ.

Отже, знання історії, перспектив і тенденцій розвитку МГМ, соціальної структури і спрямованості професії рятувальника міжнародного класу дозволяють наповнити конкретним змістом соціально-когнітивно-мотиваційну структуру суб'єкта діяльності.

Вивчення операційно-технологічної структури і характеристик об'єкта діяльності дозволяє виділити психологічну структуру виконавчої діяльності та визначити одиниці аналізу когнітивно-мотиваційно-емоційної регуляції структури професійної діяльності суб'єкта діяльності.

Поряд з виділенням об'єктно-суб'єктних (горизонтальних) взаємозв'язків у цій схемі виділено внутрішні взаємозв'язки об'єкта і суб'єкта діяльності (вертикальні), від характеру і якості взаємодії яких теж може залежати успішність проведення МГМ.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. На сьогодні сучасна психологічна наука має вагомий доробок різноманітних моделей психологічного аналізу діяльності, які переважно ґрунтуються на системогенетичному підході.

Метод моделювання у сучасній психологічній науці належить до основних і найбільш ефективних інструментів теорії і практики, залежно від розв'язуваних наукових проблем може розглядатися і як опис, і як схема, і як

зображення певного процесу, і як цілісна система взаємопов'язаних і доповнюючих один одного елементів єдиної системи із поєднанням у ній окремо взятих функціональних підсистем.

2. Аналіз різноманіття можливостей практичного застосування методу моделювання дозволяє визначити власні пріоритети у розробці концептуальної моделі психології діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій, метою якої є опис базових (основних) її компонентів та специфіки їх застосування у процесі виконання рятувальником міжнародного класу професійних завдань за призначенням.

Реалізацію завдання психологічного дослідження діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій можливо здійснити через аналіз суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків.

Аналіз суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків дозволить розглянути реальність МГМ у нерозривному зв'язку з ознаками (характеристиками) суб'єкта діяльності. При цьому суб'єкт діяльності (рятувальник міжнародного класу) буде виступати у нерозривній єдності особистісних, професійно-психологічних, психофізіологічних й індивідуально-типологічних якостей.

Виділені з нормативно-технологічної структури професії компоненти об'єкта діяльності виступатимуть як такі, що нормативно-орієнтують ознаки суб'єкта його діяльності. Саме ці ознаки стануть підставою для позначення цілей діяльності рятувальника міжнародного класу, психологічних дій, які мають ним реалізовуватися під час проведення МГМ, й актуалізованих при цьому психічних і психофізіологічних процесів, протікання яких забезпечується специфічними професійно-важливими якостями фахівця. При цьому буде необхідний аналіз операційно-технологічної структури саме тих етапів проведення МГМ, в яких сконцентрована основна сутність і складність цієї місії і від яких більшою мірою буде залежати результат діяльності рятувальника міжнародного класу.

Такий підхід дозволить розкрити особливості відображення суб'єктом діяльності об'єктивної реальності й визначити ступінь адекватності цього

відображення, тобто визначити характер і співвідношення особистісних і предметних взаємодій, і вибудувати психологічну структуру діяльності МГМ.

Запропонований аналіз дозволить вийти на рівень відносин суб'єкта до предметного світу. Такі відносини детермінуються, з одного боку, об'єктивними параметрами предметної дійсності, а з іншого –суб'єктивно відображеної рятувальником дійсності.

При вивченні індивідуального суб'єкта діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій важливо розуміти, що він здебільшого працює спільно з іншими людьми, утворюючи з ними різноманітні спільноти, які представлені у вигляді колективних (групових) суб'єктів цієї діяльності.

Отже, розгляд індивідуального суб'єкта діяльності міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій у відриві від групи, в якій розгортається діяльність цього суб'єкта, в якій рятувальники є взаємопов'язаними і взаємозалежними, робить психологічний аналіз діяльності МГМ неповним. Саме аналіз колективного суб'єкта дозволить вийти на рівень індивідуального суб'єкта в його суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язках.

Основні результати даного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1, 2], Підручники та навчальні посібники [8, 15], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [31, 32, 33, 37], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [62, 81, 89].

РОЗДІЛ 3
ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Основні принципи і стратегії дослідження суб'єктно-суб'єктних та суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій

Спираючись на методологію системного підходу, ми визначили ***загальні принципи*** стратегії дослідження суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків, що обумовлюють взаємовідповідність рятувальника міжнародного класу і міжнародної гуманітарної місії:

- ✓ поетапність;
- ✓ цілеспрямованість;
- ✓ селективність;
- ✓ структурованість;
- ✓ багаторівневість;
- ✓ ієрархічність.

Окреслені принципи, що характеризують стратегію нашого дослідження, ґрунтуються на розумінні того, що **діяльність міжнародної гуманітарної місії є організаційно складною, полімодальною системою, а її вивчення має багатоаспектну спрямованість.**

Поетапність пізнання діяльності МГМ створює певну процесуальну послідовність збору й аналізу досліджуваного матеріалу.

Виділено п'ять етапів у поетапності пізнання психології діяльності МГМ: інформаційний, аналітичний, синтетичний, емпіричний та результуючий.

Перший етап (***інформаційний)*** присвячено збору та опису знання про суб'єкт і об'єкт діяльності.

Під час реалізації *другого* етапу (***аналітичний)*** відбувається усвідомлення інформаційних даних, їхня диференціація та структурування.

На третьому етапі (***синтетичний)*** сформовано гіпотезу дослідження діяльності МГМ та виділено суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків.

Четвертий етап (***емпіричний)***. На цьому етапі здійснено планування емпіричного дослідження на основі даних, що були отримані в процесі реалізації трьох попередніх етапів.

На п'ятому етапі (***результуючий)*** здійснено аналіз отриманих даних, проведено їх співставлення з висунутою гіпотезою дослідження, здійснено оцінку результатів і побудову прогнозу перетворення конкретної ситуації або суб'єкта діяльності та надання конкретних рекомендацій у разі виникнення такої потреби.

Цілеспрямованість пізнання – цей принцип відповідає принципу диференційованого підходу до вивчення професійної діяльності рятувальника міжнародного класу. Його сутність полягає в тому, що програма дослідження будувалася залежно від специфіки діяльності МГМ та умов її вивчення.

Селективність (вибірковість) об'єкта пізнання задає спрямованість саме на ту «зону» діяльності, у якій найбільш яскраво виражається і концентрується основна специфіка суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків професійної діяльності рятувальника міжнародного класу. Інакше кажучи, ми виходимо з розуміння того, що завдання, які вирішують фахівці в процесі проведення МГМ, є об'єктивно складними (за різноманітними параметрами) і потребують усвідомленого ставлення під час їх виконання.

Методичним інструментарієм для реалізації зазначеного принципу став концептуальний апарат діяльності О. Леонтьєва, де як «одиницю» аналізу діяльності виділено «окрему» особливу діяльність, характеристики якої відповідають викладеним вище ознакам діяльності.

Структурованість передбачає реалізацію поетапного дослідження МГМ на трьох рівнях аналізу: нормативно-параметричному, морфологічному і функціональному.

Багаторівневе пізнання МГМ обумовлене тим, що професійна діяльність рятувальника міжнародного класу є не просто системним, а й полімодальним об'єктом, так як її підсистеми («суб'єкт діяльності» й «об'єкт діяльності») мають різну «природу» будови і функціонування.

Саме тому постала необхідність дослідити не тільки «горизонтальні», суб'єкт-об'єктні взаємозв'язки, але й «вертикальні» – суб'єктно-суб'єктні. Саме вони, на наш погляд, опосередкували на завершальному етапі суб'єктно-об'єктну взаємодію.

Реалізація зазначеного принципу потребувала широкого кола теоретико-методичних засобів: методології системного підходу, концепцій суб'єктного і діяльнісного підходів.

Ієрархічність пізнання передбачає наявність динаміки перетворення суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків у процесі професійно-психологічної підготовки рятувальника міжнародного класу як суб'єкта діяльності МГМ.

Реалізація зазначеного принципу досягається під час використання таких концептуальних апаратів: (а) теорії діяльності, що дозволяла «побачити» трансформацію «одиниць» аналізу діяльності в процесі її формування; (б) суб'єктного підходу, за допомогою якого стало можливим дослідження психічних регуляторів професійної діяльності та їх співставлення з психологічними ознаками праці, що характеризують рівень сформованості конкретних суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків.

Згідно з виділеними принципами, стратегія дослідження психології діяльності МГМ розроблялася відповідно до підходу, що забезпечував пізнання й опис як суб'єктно-суб'єктних, так і суб'єктно-об'єктних характеристик цієї діяльності у їх взаємозв'язку.

3.2. Характеристика груп досліджуваних

У дослідженні, на різних етапах реалізації мети і завдань наукового пошуку, взяли участь 336 респондентів (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Розподіл досліджуваних на різних етапах дослідження

№ п/п	Зміст дослідження	Категорія рятувальників	Всього	Стать	
				Ч	Ж
1	Психологічний опис суб'єктивних параметрів діяльності МГМ та ПРО	Рятувальники ДП МРЦ, які пройшли міжнародну атестацію в системі INSARAG у складі Команди HUSAR MRC Ukraine	64	55	9
2	Дослідження психологічних особливостей формування ПВЯ рятувальників за Програмою підготовки рятувальника Міжнародного класу	Рятувальники ДП МРЦ ДСНС України 1-го класу (n=16) 2-го класу (n=37) 3-го класу (n=75)	128	112	16
3	Діагностика психічних і психофізіологічних станів рятувальників міжнародного класу за проєктивною методикою «Hand-test»	Рятувальники - учасники міжнародної гуманітарної місії (SAR) після великомасштабного землетрусу в Туреччині	37	37	
4	Професіографічний аналіз діяльності рятувальників у складі Команди HUSAR MRC Ukraine (міжнародного класу)	Рятувальники ДП МРЦ ДСНС України	62	54	8
5	Професіографічний аналіз дослідження медиків-рятувальників	Медицина катастроф (n=35)	35	28	7
		Департамент медичного захисту ДСНС України (n=10)	10	10	-
	Всього	**-**	**336**	**296**	**40**

Серед загальної кількості досліджуваних особливо хотілося б виділити:

✓ 64 рятувальників, які пройшли зовнішню міжнародну атестацію у 2014 р. та переатестацію у 2019 р. за системою INSARAG у складі пошуково-рятувальної команди важкого класу (HUSAR MRC Ukraine). З 64

рятувальників, які взяли участь у дослідженні, 36 рятувальників пройшли повторну атестацію;

✓ 45 медиків-рятувальників – учасників міжнародних гуманітарних місій із розгортанням мобільного рятувального госпіталю ДСНС України. З загальної кількості медиків-рятувальників, які взяли участь у дослідженні, 35 осіб є працівниками Центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф МОЗ України і кафедри медицини катастроф та військово-медичної підготовки Національної медичної академії післядипломної освіти імені Л. Шупика та 10 осіб – працівниками структурних підрозділів Департаменту медичного захисту ДСНС України;

✓ 37 рятувальників, які упродовж місяця працювали у зоні НС після великомасштабного землетрусу в Туреччині;

✓ крім рятувальників, які пройшли міжнародну атестацію INSARAG та підтвердили статус рятувальника міжнародного класу у складі ПРК важкого класу, під час реалізації окремих етапів дослідження взяли участь 128 рятувальників МРЦ ШР ДСНС України: (рятувальники 1-го класу (n=16); рятувальники 2-го класу (n=37); рятувальники 3-го класу (n=75) ДП МРЦ ДСНС України).

Серед загальної кількості досліджуваних 12,6 % були ***жінки*** (40 осіб).

16 % рятувальників, які взяли участь у дослідженні, мали середню освіту, 19% – середню спеціальну або технічну освіту.

46 % рятувальників мали вищу освіту, 9 % – другу вищу освіту. Отже, 55 % рятувальників, які отримали статус рятувальника міжнародного класу у складі команди важкого класу, мали вищу та другу вищу освіту (див. рис. 3.1).

За віком вибірка досліджуваних розподілилася у такий спосіб (див. рис. 3.2):

✓ рятувальники віком від 22 до 23 років – 7 %;

✓ рятувальники віком від 24 до 29 років – 16 %;

✓ рятувальники віком від 30 до 39 років – 33 %;

- ✓ рятувальники віком від 40 до 49 років – 16 %
- ✓ рятувальники від 50 років – 28 %.

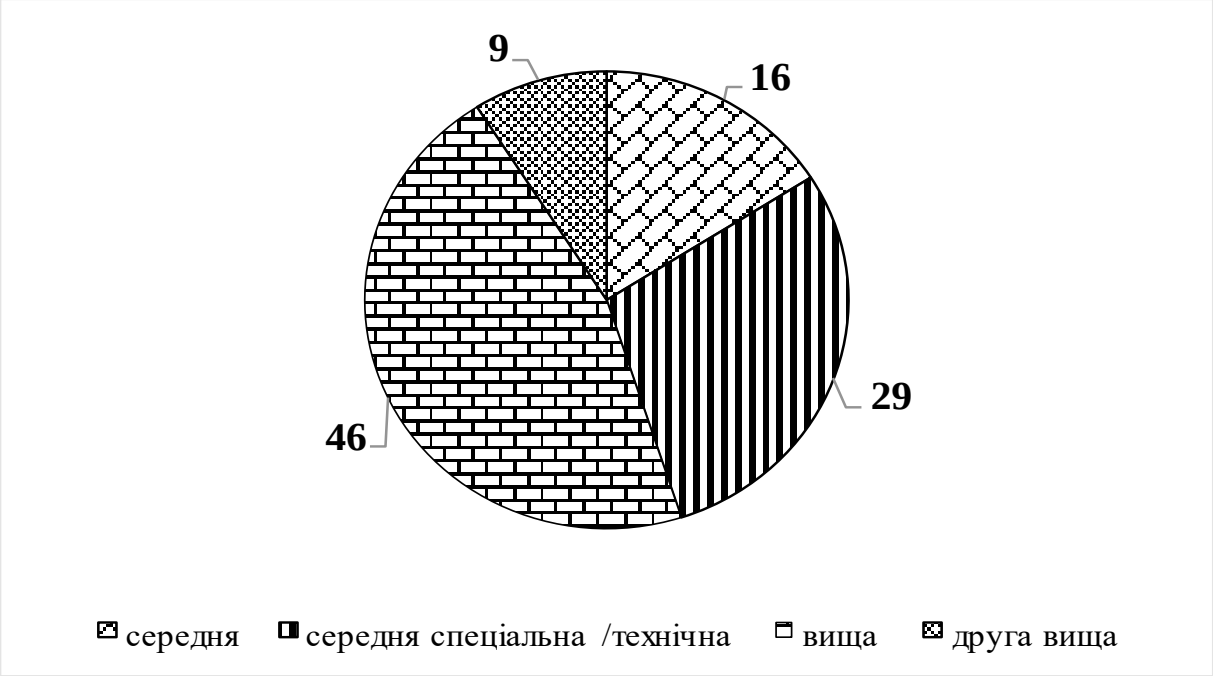

Рис. 3.1. **Характеристика груп досліджуваних рятувальників за освітою (%)**

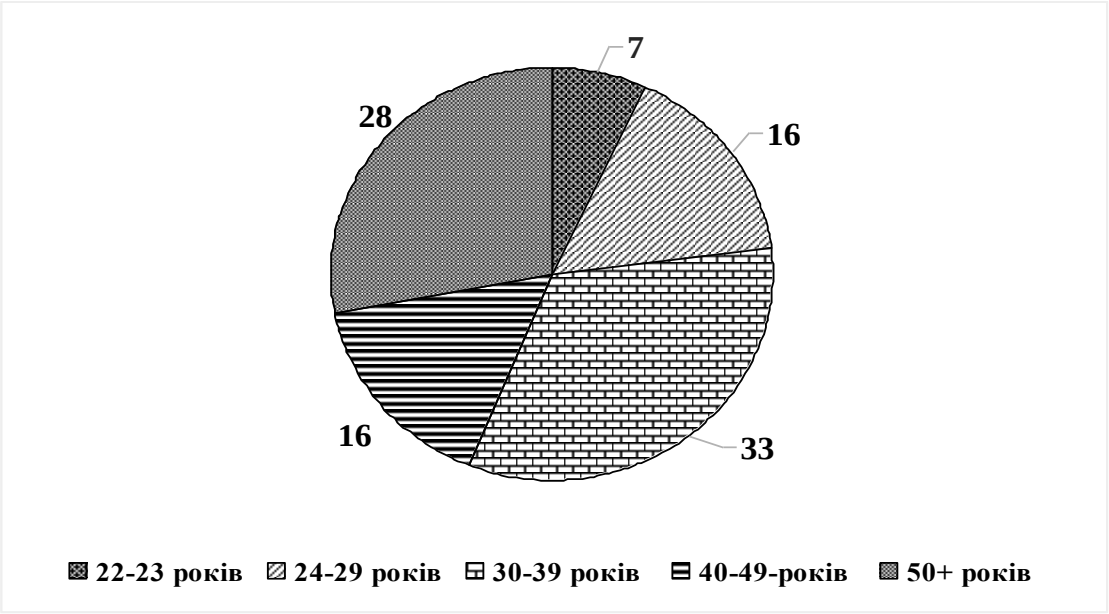

Рис. 3.2. **Розподіл рятувальників за віком, які пройшли міжнародну атестацію ІНСАРАГ у складі ПРК**

Отже, як видно з рис. 3.2, більшість рятувальників, які пройшли міжнародну атестацію INSARAG у складі ПРК важкого класу, складають вікову групу від 30 до 39 років (33%) та 50 і більше років.

Варто зазначити, що рятувальники вікової групи 50 і більше років здебільшого представляють керівну ланку з досвідом участі у різноманітних НС державного та міжнародного рівнів. Із цієї групи рятувальників нами було сформовано експертні групи під час проведення професіографічного аналізу діяльності рятувальників вищої категорії.

Особливо хотілося б виділити двох рятувальників, які на сьогодні мають статус рятувальника вищої категорії та пройшли *персональну атестацію* статусу «Рятувальник міжнародного класу». Вважаємо за доцільне навести про них більш повну інформацію:

1. Лавриненко Сергій Борисович, 1959 р.н. З 1992 по 2004 рр. проходив службу у МНС України, неодноразово керував зведеними аварійно-рятувальними загонами з ліквідації різноманітних надзвичайних ситуацій регіонального та державного значення. У стислі терміни якісно організував та очолив Державне підприємство «Мобільний рятувальний центр ДСНС України», який став центром оперативного реагування на надзвичайні ситуації державного та міжнародного рівня.

За багаторічну сумлінну працю в системі МНС та вагомий особистий внесок у підтримання високої готовності центру до ліквідації надзвичайних ситуацій державного та міжнародного рівнів нагороджений державними нагородами: орденом «За мужність» ІІІ ступеня (2009 р.) та медаллю «За врятоване життя» (2010 р.).

Також нагороджений відомчими нагородами: «За відвагу у надзвичайній ситуації І та ІІ ступенів», «Почесною відзнакою МНС України».

Під керівництвом Сергія Борисовича у період з 30 червня по 4 липня 2014 року відбулося успішне проходження атестації INSARAG пошуково-

рятувальної команди ДП МРЦ у системі Міжнародної дорадчої групи ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста.

2. Северенчук Сергій Андрійович, 1967 р.н. Начальник частини аварійно-рятувальних робіт МРЦ ШР ДСНС України. Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (1986 р.) та учасник бойових дій (2015 р.). Брав участь у гуманітарному розмінуванні територій від залишків воєнних боєприпасів.

Під час виконання завдань керівництва ДСНС України з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та захисту населення і територій в зоні проведення АТО, аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт на об'єктах і системах життєзабезпечення м. Дебальцево (Донецької області) водії загону під керівництвом Сергія Андрійовича під обстрілами терористів вивозили мирне населення з м. Дебальцево. Пораненим надавалась невідкладна медична допомога, а тяжкопоранені доправлялись до найближчих шпиталів.

Завдяки умілому керівництву та злагодженій роботі підлеглих, з м. Дебальцево до м. Артемівськ з-під обстрілу «Градів» було вивезено 204 мирних мешканців (з них 23 дитини, 16 інвалідів). Ризикуючи своїм життям, С.А. Северенчук та його підлеглі врятували життя багатьом мирним мешканцям у зоні обстрілу.

С.А. Северенчук має великий досвід роботи в організації та проведенні пошуково-рятувальних робіт різної складності. За особисту мужність, проявлену під час ліквідації наслідків аварії в м. Луганськ, нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня, відзнакою Президента України – нагрудний знак «Знак пошани».

Також нагороджений відомчими нагородами: «За відвагу у надзвичайній ситуації І та ІІ ступенів», «Почесною відзнакою МНС України».

За статусом служби групи досліджуваних були розподілені у такий спосіб: працівники за контрактом – 42,6%; молодший начальницький склад – 39%; середній начальницький склад – 17%.

За статусом займаної посади групи досліджуваних були розподілені так:

- ✓ ланка робітник (рятувальник, хімік, рятувальник-водій, кінолог) – 59 %;
- ✓ керівник первинної ланки (начальник групи, начальник відділення) – 27%;
- ✓ керівник ланки підрозділ (начальник відділу, заступник начальника відділу) – 11%;
- ✓ керівник організатор – 3%.

Стаж служби серед рятувальників, які пройшли міжнародну атестацію INSARAG у складі ПРК важкого класу, розподілився таким чином (див. рис. 3.3).

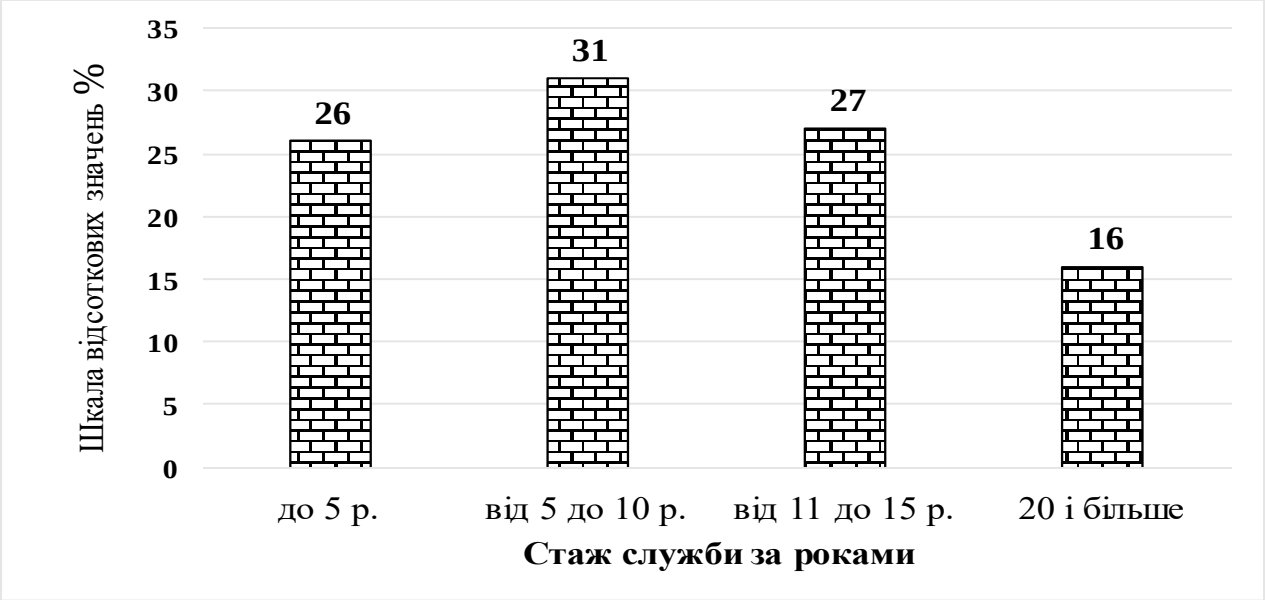

Рис. 3.3. **Стаж служби в МНС /ДСНС до проходження міжнародної атестації у складі ПРК важкого класу**

Як видно з рис. 3.3, 74 % рятувальників під час проходження міжнародної атестації INSARAG мали більше 5 років стажу служби в аварійно-рятувальних загонах МНС України, серед яких:

- ✓ від 5 до 10 років служби – 31%;
- ✓ від 11 до 20 – 27 % рятувальників;

✓ 20 років і більше – 16 %. 10 осіб з цієї групи рятувальників були відібрані в якості експертів при проведенні прогнозу успішності діяльності рятувальників під час виконання МГМ.

За типом діяльності характеристика досліджуваних, які пройшли міжнародну атестацію (переатестацію) ПРК важкого класу INSARAG, має такий вигляд (див. табл. 3.2).

Отже, як видно з таблиці 3.2., група досліджуваних рятувальників, які пройшли атестацію INSARAG у складі команди важкого класу ДП МРЦ ДСНС, складала всього 64 особи, з яких управлінська ланка становила 20% складу команди, пошукова складова – 19%, рятувальна – 38%, медична – 13%, логістична – 7%. Гендерний розподіл між рятувальниками команди становив 98% чоловіків та 11% жінок.

Одним із показників підготовленості рятувальників вважаємо ступінь визнання державою їхніх заслуг. З огляду на зазначене, можемо констатувати, що 100 % рятувальників, атестованих INSARAG у складі ПРК важкого класу, відзначені відомчими відзнаками та нагородами, а 11 з них (17%) – відзначені високими державними нагородами (див. табл. 3.3.).

До професіографічного аналізу діяльності рятувальників міжнародного класу та медиків-рятувальників, які залучаються до діяльності у складі МГМ та пошуково-рятувальних операцій, було залучено 25 експертів, з них:

✓ 10 медиків-рятувальників (усі лікарі вищої категорії, які мають наукові ступені, були у складі команди мобільного рятувального госпіталю ДП МРЦ ДСНС України під час виконання завдань у складі міжнародних гуманітарних місій внаслідок великомасштабних землетрусів у Республіці Туреччина, Ірані, Індії, Пакистані);

✓ 3 директори Департаменту ДСНС України;

✓ 2 експерти вищої категорії, які залучалися до атестації рятувальників важкого загону у складі експертних атестаційних груп інших держав;

✓ 10 керівників підрозділів ДП МРЦ ДСНС України, атестовані на статус рятувальника міжнародного класу, які мали досвід участі у міжнародних гуманітарних місіях та участі у міжнародних навчаннях і відпрацюваннях алгоритмів ліквідації НС у межах міста.

Таблиця 3.2

Характеристика рятувальників, атестованих INSARAG у складі ПРК важкого класу

№ п/п	Тип діяльності	Кількість атестованих	%
1	**Управління, з них:**	**13**	
	- керівництво команди	2	**20%**
	- менеджер з планування	1	
	- офіцер зв'язку/ зі взаємодії зі ЗМІ	1	
	- OSOCC/UCC/RDC	4	
	- офіцер з безпеки	1	
	- спеціаліст з будівельних конструкцій	1	
	- офіцер з комунікацій	2	
	- начальник медичної служби	1	
2	**Пошукова складова, з них:**	**12**	**19%**
	- кінолог	8	
	- спеціаліст з технічного пошуку	4	
3	**Рятувальна складова, них:**	**24**	**38%**
	- рятувальник	20	
	- РХБЗ спеціаліст	4	
4	**Медична складова, з них:**	**8**	**13%**
	- лікар	4	
	- парамедик	4	
5	**Логістична складова, них:**	**7**	**11%**
	- менеджер з логістики	1	
	- спеціаліст з логістики	4	
	- спеціаліст з технічної підтримки	2	
6	**Пройшли атестацію, з них:**	**64**	**100%**
	- повторно переатестовані	36	56%
	- атестовані вперше	28	44%
7	**Гендерний розподіл становить:**		
	- чоловіки	57	89%
	- жінки	7	11%
8	**Відзначені відомчими та державними нагородами, із них:**	**64**	**100%**
	- відомчі нагороди та відзнаки	64	100%
	- державні нагороди	11	17%

Таблиця 3.3

Рятувальники, атестовані INSARAG у складі ПРК важкого класу, нагороджені державними нагородами за мужність і героїзм при виконанні службового обов'язку

№ п/п	ПІБ	Нагорода
1	**Лавриненко С.Б.**	Орден «За мужність» ІІІ ступеня
		Медаль за «Врятоване життя»
		Почесне звання «Заслужений працівник цивільного захисту»
		подяка Прем'єр-міністра України
2	**Генза В.Р.**	Орден «За службу Батьківщині в ЗС СРСР» ІІІ ступеня
		Орден «Пошани»
		Медаль «За бойові заслуги»
		Грамота Верховної Ради України
3	**Северенчук С.А.**	Орден «За мужність» ІІІ ступеня
		медаль «За врятоване життя»
4	**Кислицин Є.Ю**	Орден «За мужність» ІІІ ступеня
5	**Соловйов М.А.**	Орден «За заслуги» ІІІ ступеня
6	**Вельмик В.В.**	Медаль «За врятоване життя»
		Почесна Грамота Кабінету Міністрів України
7	**Коваль І.О.**	Медаль «За врятоване життя»
8	**Сілаєв К.В.**	Медаль «За врятоване життя»
9	**Кулішов А.М.**	Медаль «За врятоване життя»
10	**Францев В.В.**	Почесна Грамота Кабінету Міністрів України
11	**Желага Ю.О.**	Подяка Кабінету Міністрів України
12	**Мошковський В.В.**	Подяка Кабінету Міністрів України

3.3. Характеристика методів дослідження

Вибір методів дослідження було проведено з урахуванням основних завдань дослідження.

Організаційні методи:

✓ *порівняльний* (загальний в організації дослідження, спрямовує в одному напрямку процес дослідження та виступає регулятором узгодженої взаємодії усіх методик дослідження);

✓ *лангітюдний* (організація багаторічного дослідницького циклу);

✓ *комплексний* (забезпечив планування міждисциплінарного дослідження).

Організаційні методи дослідження забезпечили загальне планування дослідження психології діяльності МГМ, дозволили визначити об'єм досліджуваного матеріалу, тривалість та періодичність збору інформації, спосіб аналізу даних, вибір методик дослідження і ступінь різносторонності аналізу досліджуваних явищ.

Метод збору емпіричних даних забезпечив збір інформації про об'єкт і суб'єкт діяльності, а також особливості їх взаємодії:

Метод вивчення документації було застосовано для збору інформації про правила виконання рятувальником міжнародного класу професійних завдань в умовах МГМ або пошуково-рятувальних операцій, про вимоги до результатів його діяльності, а також інформації про нормативні умови соціально-психологічної взаємодії та умов життєдіяльності в зоні НС.

Такі нормативні характеристики професійних завдань, що виконуються рятувальниками міжнародного класу в умовах МГМ, зафіксовані у різних джерелах: технологічній і технічній документації (технологічні карти, «специфікації», розрахункові записки, приписи тощо), в інструкційній та юридичній документації, в технічних та інших довідниках, у спеціальній літературі, правилах безпеки та ін.

Під час збору об’єктивної інформації про особливості протікання професійної діяльності рятувальника міжнародного класу в умовах здійснення конкретної МГМ або пошуково-рятувальної операції вивчалися звітні документи про аварії, травми, «нештатні ситуації».

Водночас не можемо не відмітити деякі обмеження при застосуванні у ході дослідження методу вивчення документів.

По-перше, із всієї нормативної бази про МГМ або пошуково-рятувальні операції відбиралася тільки та інформація, яка одночасно була значимою і, з погляду рятувальника міжнародного класу, найбільш інформативною й об’єктивною, та необхідною для успішного виконання місії. Крім того, ця інформація мала забезпечувати визначення професійно-важливих якостей спеціаліста, розвиток яких необхідний для виконання професійної діяльності в умовах проведення МГМ або пошуково-рятувальної операції.

По-друге, не будь-яка технічна і технологічна документація була доступна для оперативного осмислення психологом, так як потребувала тривалої спеціальної підготовки.

Метод опитування і його різновиди, як і метод вивчення документації, використовували під час збору емпіричних даних про професійну діяльність рятувальників міжнародного класу. Залежно від мети й умов збору інформації нами були застосовані різні форми опитування.

Збір інформації про особливості професійної діяльності рятувальників міжнародного класу у деяких випадках здійснювався за допомогою орієнтовної пілотажної бесіди з експертами (професіоналами досліджуваної сфери діяльності), а потім уже – шляхом регламентованого опитування.

Під час збору інформації про особливості постаті самого рятувальника міжнародного класу (когнітивні, виконавські та емоційні; його інтереси, схильності, задоволення працею, взаємостосунки у колективі, умови діяльності тощо) застосовувалися інтерв’ю, анкетне опитування або бесіда за заздалегідь складеним планом. Причому зміст бесіди або опитування було спрямовано на

досліджуваний аспект діяльності: вивчення негативних психічних станів, задоволення професійною діяльністю тощо.

Також було використано анкетне опитування і бесіда для самооцінювання рятувальників міжнародного класу своїх можливостей, професійної готовності, професійної успішності, ставлення до себе і колективу, для отримання інформації про суб'єктивні й об'єктивні проблеми і способи їх подолання в умовах проведення МГМ.

Опитування у формі запитань рятувальнику міжнародного класу було засобом збору додаткової інформації про причини помилкових дій, аварій, травм, роздратованості при несприятливих ситуаціях в умовах МГМ або пошуково-рятувальної операції

Перевагою інтерв'ю, бесіди або усного опитування, навіть за заздалегідь складеним планом, виявилося те, що у ході бесіди можна урізноманітнити послідовність, формулювання і навіть зміст запитань, що задавалися рятувальнику залежно від його індивідуальних особливостей та з урахуванням правил комунікативної взаємодії.

Метод спостереження. Застосування методу спостереження у нашому дослідженні стало можливим тільки після збору інформації про МГМ і рятувальників міжнародного класу методами вивчення документації та опитування, на основі яких були виділені ті явища, що потребували застосування методу спостереження.

Цей метод дозволив вивчити процес і характер проходження професійної діяльності рятувальника міжнародного класу: організація діяльності; дії рятувальника; його переживання; взаємодії з товаришами по службі та ін.

Спостереження дало можливість розподілити процес професійної діяльності рятувальників міжнародного класу на окремі види для здійснення їхнього аналізу, який виявився основою для психологічного розшифрування «технологічних» операцій, що відбувалися під час виконання завдань в умовах місії.

Метод вивчення професійних задач. Задача, у нашому випадку, розглядається як окрема одиниця роботи, що включена до діяльності і виконується рятувальником міжнародного класу, яку ми можемо вивчати як самостійну діяльність. З одного боку – об'єктивного, вона характеризується нормативно визначеною системою правил, інструкцій, вимог, умов, які мають бути усвідомлені рятувальником, як орієнтовна основа професійної діяльності, а з іншого – суб'єктивного, вона віддзеркалює певну спрямованість рятувальника міжнародного класу, активує його здібності, професійні знання, уміння і навички для досягнення успіху у вирішенні поставленого завдання.

Зазначений метод було успішно застосовано для вивчення індивідуальних стратегій виконання рятувальниками мисленнєвих, перцептивних, мнемічних, сенсомоторних, комунікативно-інформаційних та інших задач.

Також цей метод використовувався нами для збору інформації про причини помилкових дій, аварій, травм та інших порушень, що негативно впливали як на результат МГМ, так і на рятувальника міжнародного класу.

Метод вивчення продуктів діяльності було застосовано у тому разі, якщо було неможливо або складно здійснювати спостереження за процесом виконання професійної діяльності рятувальника міжнародного класу.

Цей метод дозволив за результатами діяльності рятувальників міжнародного класу визначити якість виконуваної ними роботи в умовах МГМ. Завдяки застосуванню цього методу ми з'ясували не тільки ефективність діяльності рятувальників міжнародного класу, але й деякі причини (об'єктивні і суб'єктивні), що призводять до зниження ефективності діяльності зведених загонів МГМ.

Психодіагностичний метод дослідження.

З метою дослідження уявлень рятувальників міжнародного класу про себе, про умови їх індивідуальної та спільної діяльності, їх способу життя в умовах МГМ, а також їхнього суб'єктивного ставлення до таких умов було використано такі психодіагностичні методики:

✓ методика «незакінчені речення» (М. Сакса);

✓ спеціалізований семантичний диференціал (СД) В. Серкіна, для визначення оцінки способу діяльності й безпосередньо життя фахівця-професіонала;

✓ тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва;

✓ методика діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) Дж. Роттера в адаптації Є. Бажина, Є. Голинкіної, А. Еткінда;

✓ методика визначення спрямованості особистості (орієнтаційна анкета) Б. Басса в модифікації В. Смейкала і М. Кучера.

Діагностика емоційно-вольових якостей рятувальника міжнародного класу визначалася за допомогою таких психодіагностичних методик:

✓ готовність до виправданого ризику досліджувалася за допомогою двох методик: методика діагностики ступеня готовності до ризику А. Шуберта та методика дослідження схильності до ризику (модифікація А. Шмельова);

✓ виразність особистісної та реактивної тривожності досліджувалась за допомогою методики визначення рівня тривожності Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна);

✓ вивчення нервово-психічної стійкості та стресостійкості проводилося за допомогою методики діагностики нервово-психічної стійкості (В. Бодрова);

✓ вивчення вольової саморегуляції було здійснено за допомогою методики дослідження вольової саморегуляції А. Зверькова та Є. Ейманда.

У межах дослідження інтелектуального компонента розглядалися два основних параметра: «загальний рівень інтелектуальних здібностей» та «інтелектуальна лабільність». Для цього були використані:

✓ методика «Інтелектуальна лабільність»;

✓ методика «КВТ» (адаптований російською мовою варіант інтелектуального тесту загальних здібностей Вандерліка).

Для діагностики психічних і психофізіологічних станів рятувальників міжнародного класу були використані:

✓ проєктивна методика «Hand-test» (тест руки) Е. Вагнера (в адаптації Т. Курбатовой);

✓ проєктивна методика «Неіснуюча тварина» М. Дукаревич.

Визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях міжнародних гуманітарних місій проводилося за допомогою «Психогеометричного тесту С. Деллінгера (адаптація О. Алексєєва, Л. Громової).

Вивчення особливостей міжособистісних відносин серед рятувальників міжнародного класу проводилося за допомогою методу «ДМВ» (Діагностика міжособистісних відносин).

Методи обробки даних дослідження.

1. Кількісний аналіз за допомогою статистичних методів дослідження було використано для проведення математико-статистичної обробки даних, отриманих у нашому дослідженні.

Практичне вирішення завдань емпіричного дослідження припускало використання математичних методів обробки даних психологічного обстеження.

Основними методами статистичного аналізу, що були використані в дослідженні, є:

– *φ-критерій Фішера* – призначений для зіставлення двох вибірок за частотою зустрічальності ефекту, що нас цікавить;

– *факторний аналіз* методом аналізу головних компонент з Варімакс обертанням із нормалізацією Кайзера. Було використано для виявлення структури змінних як сукупності факторів, кожен з яких – це прихована узагальнююча причина взаємозв’язку групи змінних. При здійсненні вибору вихідних даних враховувалося кількісне співвідношення ознак та об'єктів, а також змістовна сторона показників.

– *кореляційний аналіз*, який було проведено за допомогою r-критерію Пірсона. За допомогою цього методу було встановлено низку кореляційних взаємозв'язків між досліджуваними явищами.

Емпіричні дані, отримані у ході цього дослідження, піддавалися статистичній обробці за допомогою стандартних і апробованих програм для ПК. Використовувалися спеціалізовані пакети прикладних програм для психологічних досліджень («SPSS 17.0.» та «Microsoft Office Excel 2003»), що забезпечують виконання загальноприйнятих одномірних статистик і багатомірних математико-статистичних методів, адекватних для вирішення конкретних завдань дослідження.

2. *Якісний аналіз за допомогою методу контент-аналізу* було використано для якісної та змістовної обробки даних, що були отримані переважно у ході бесід та опитувань. Суть методу контент-аналізу полягає у фіксації певних одиниць змісту, що вивчається, а також у квантифікації отриманих даних.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. Спираючись на методологію системного підходу дослідження суб'єктно-суб'єктних та суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій, було з'ясовано загальні принципи стратегії дослідження, що ґрунтуються на розумінні того, що діяльність міжнародної гуманітарної місії є організаційно складною, полімодальною системою, а її вивчення має багатоаспектну спрямованість.

У поетапності пізнання діяльності фахівців зведених рятувальних загонів було виділено інформаційний, аналітичний, синтетичний, емпіричний та результуючий етапи дослідження. Відповідно, кожен етап має свою мету і завдання, що узгодженні із загальною концепцією дослідження.

2. У дослідженні загалом, на різних етапах реалізації його завдань, взяло участь 336 респондентів.

Детальна характеристика груп досліджуваних та характеристика їхньої діяльності дозволили сформувати адекватний інструментарій дослідження та визначити інструменти для обробки його результатів.

3. Комплексний та індивідуальний підхід, системність у розумінні індивідуальності людини, яка волею долі опинилася в надзвичайній ситуації, систематичне викладення емпіричних та статистичних методів дослідження, та пов'язаних з ними безпосередніх проблем дозволили нам ефективно підійти до вирішення задач наукового пошуку.

Основні результати даного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1]. Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [19, 22, 27, 32, 33]. Тези доповідей у матеріалах конференцій: [45, 48, 51, 71, 76, 78].

РОЗДІЛ 4
МІЖНАРОДНІ ГУМАНІТАРНІ МІСІЇ ТА РЯТУВАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

4.1. Ґенеза міжнародного гуманітарного руху

Стихійні лиха, пожежі, аварії… По-різному можна їх сприймати. Розгублено, або навіть приречено, як століттями реагували люди на численні лиха, а можна – організовано, з вірою у власні сили і допомогу держави. Успіх залежатиме від тих, хто знає, як діяти у тій чи іншій ситуації, прийме правильне рішення: врятує себе, надасть допомогу іншим, обмежить, наскільки зуміє, руйнівну дію стихійних сил [24, с. 206].

І. Приходько (2013), досліджуючи сучасні проблеми психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності зазначає, – «Багатовіковий розвиток суспільства, свідчить про те, що проблема безпеки ще за стародавніх часів сприймалась як найважливіша у будь-якій соціальній структурі, починаючи з кожного індивідуума і до держави загалом. В античній філософії безпека трактувалася як «захист держави і її громадян від різного роду загроз, які зазвичай пов’язували з проявом недоброзичливості й злої волі надприродних сил» [22, с. 37].

Продовжуючи ретроспективу, автор посилається на давньогрецького філософа-матеріаліста Демокрита (460–370 роки до н.е.), який під безпекою розумів можливість пристосування людини до різних умов життя й виживання найбільш пристосованих істот. Саме так, на думку, Демокрита, виникла людина, а причиною об’єднання людей і свідомості суспільства був нестаток, тобто необхідність підвищення ступеня захисту [23]. Інший представник давньогрецької філософії Аристотель (384–322 роки до н.е.), зміст безпеки також зводив до проблеми самозбереження, він уважав, що безпека визначається як природне

почуття людини, що природа вкладала в кожну істоту природне почуття любові до себе [22, с. 37].

Ретроспективний аналіз утворення міжнародного гуманітарного руху, як системного утворення, переносить нас у XIX століття. Водночас, сама історія виникнення руху була викликана власне через розвиток військового компоненту, що спричиняло застосування зброї на театрах воєнних дій, яка приносила масові поранення та каліцтва. Все більше незахищеним від таких дій ставало й місцеве населення. Літературні джерела підтверджують непоодинокі системні утворення гуманітарного характеру, зокрема:

І. Жаровська досліджуючи історію виникнення міжнародного гуманітарного права зазначає, – «…ще з давнини відомі факти, коли народи почали робити спроби внесення елементів гуманізму під час ведення воєн, що втілено в законах і звичаях війни. Так, за Законом Ману (близько 2-го ст. до н.е.), вважалося неприпустимим під час війни вбивати старих, дітей і жінок, а також парламентарів, осіб які здалися в полон, і поранених. Не підлягали захопленню та знищенню храми й інші культові спорудження та їхні хоронителі. Однак ці правила часто порушувалися [27, 29].

Закони, що забезпечують захист певних категорій осіб, можна знайти в історії персів, греків і римлян, у Стародавньому Китаї, в Африці та християнських державах. Інколи полководці наказували своїм військам зберігати життя захопленим у полон солдат, добре поводитися з ними, захищати цивільне населення сторони противника, і нерідко після закінчення воєнних дій сторони домовлялися про обмін полоненими. Заборонялися напади на деякі об’єкти й віроломні спроби ведення бою, зокрема такі, як використання отрути [25, с. 12–13].

У Давньому Єгипті існували установи, що нагадували перев’язувальні пункти. Скіфи (7 ст. до н.е.) надавали допомогу на полі бою. У військах Давньої Греції існували військові лікарі. У військах Давнього Риму були штатні медичні

установи, що обслуговували 5–6 легіонів. Команди з 8–10 неозброєних депутатів (писарів) виносили поранених з поля бою, потім поранені евакуювалися в міста.

Не менш важливі й значущі давньоіндійські письмові джерела. Епос «Махабхарата» (2-а пол. 2-го ст. до н.е.) набагато обігнав свій час: воїнам заборонялося вбивати ворогів, що втратили силу, і тих, хто здався. Після видужання пропонувалося відправляти на батьківщину поранених військовополонених. Деякі правила цього епосу нагадують правила Гаазького положення 1907 р. про закони й звичаї війни. Наприклад, дозволялися не всі види та прийоми війни: поряд із запаленими стрілами була заборонена зазубрена або отруєна зброя. Існували правила реквізиції власності ворога й правила поведінки з військовополоненими, не можна було оголошувати війну без пощади [25, с. 13].

Інший український науковець у сфері державного управління та медицини катастроф професор Я. Радиш (2013), аналізуючи зародження міжнародного гуманітарного права, зазначає про те, що «…ще 1500 р. до н.е. у Стародавній Індії лікарі, вступаючи у професію, давали клятву. В основу численних клятв, якими присягають лікарі у різних країнах світу, покладена «Клятва Гіпократа», відома вже близько 2400 років» [26, с. 54–66].

У «Клятві Гіпократа» викладені основні положення медичної етики, які дотепер не втратили своєї актуальності:

- ✓ «Nolinocere» – не нашкодь;
- ✓ людське життя – це безумовна цінність;
- ✓ лікар повинен поважати особисте життя пацієнтів, утримуватися від аморальних проступків;
- ✓ лікар повинен зберігати лікарську таємницю, поважати свою професію [26, с. 54–55].

Варто зазначити, що Президент Всеукраїнського лікарського товариства, академік АМН України Л. Пиріг у проекті Кодексу українського лікаря пропонував замінити класичне «Nolinocere!» («Не нашкодь!») висловом «Твори добро». Як зазначає Я. Радиш: «… на думку Л. Пирога, передумовою

пріоритетності «Твори добро!» є те, що в ньому втілено принципи дозволу та активності, які вимагають у всіх випадках діяльності лікаря щонайменше співчуття, співпереживання. Принцип же «Не нашкодь!» вважає вчений, втілює заборону, обмеження діяльності, зрештою, навіть нейтральність, самоусунення від допомоги» [26, с. 55].

Власне сьогодні такими підходами користуються рятувальники й психологи Державної служби надзвичайних ситуацій України. Гасло служби «Запобігти, Врятувати, Допомогти», а робота психологів у найбільшому наближенні до епіцентру виникнення надзвичайної ситуації передбачає відповідний ризик самопожертви фахівця заради рятування життя і здоров'я постраждалих унаслідок НС людей.

У військах Давньої Русі для надання допомоги пораненим призначалися лікарі. При Ярославі Мудрому (XI ст.) воїни для перев'язування ран носили в сагайдаках хустки (убруси), для зупинення кровотечі застосовували джгут (повраз). Уже в розрядних списках за 1616 р. згадуються полкові лікарі.Воєначальникам відпускаються гроші на медичні витрати. Військові лікарі мали ножі, пили, джгути, лубки, навосковані нитки, шприци (приськалки), «зелія» – мандрагору, офіян (морфій).

Первинними писаними правилами були накази правителів своїм військам, у яких містилися правила поведінки стосовно противника, а також двосторонні акти, що укладалися між воюючими державами. Згодом подібна практика перетворилася на сукупність основаних на звичаї правил ведення війни, тобто норм, що підлягали дотриманню сторонами у збройному конфлікті навіть за відсутності односторонньої заяви або двосторонньої угоди з цього приводу [27, с. 13–14].

Чималий інтерес становлять погляди мислителів і науковців. Гуго Гроцій видатний нідерландський політичний мислитель, філософ, юрист (1583–1645) – один із засновників новітньої теорії природного права та науки міжнародного права, першим у світовій політико-правовій думці заклав теоретико-правові

засади суспільного договору, на які згодом спиралися Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Дж. Лільберн, Дж. Мільтон, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Т. Пейн та ін. Г. Гроцій у своїй праці «Право війни та миру» відзначав необхідність «зм'якшування» права війни, категорично заперечував проти такого способу ведення війни, як спустошення країни [28, с. 122].

Осмислення гуманістичних принципів діяльності держави, пов'язаних із захистом від зовнішніх і внутрішніх ворогів, здійснювалося насамперед у працях Сунь-цзи, Платона, Аристотеля, Сенеки та ін. В античності зародилися концепції «миру через силу» й «обґрунтування корисності війни» (Платон, Аристотель) [29, с. 13].

Французький філософ Ж. Руссо у своїй праці «Про суспільний договір» (1762 р.) відзначав: «Війни – це не відносини між людьми, але між державами, і люди стають ворогами випадково, не людські істоти й навіть не як громадяни, а як солдати; не як жителі своєї країни, а як її захисники». Далі, аналізуючи цілі війни, констатував: «Якщо мета війни – знищення ворожої держави, то інша сторона має право винищувати її захисників, поки вони тримають у руках зброю, але, як тільки вони кидають її і здаються, вони перестають бути ворогами або інструментом у руках ворогів і знову стають просто людьми, чиї життя не дозволено нікому відбирати» [30, с. 123].

Інший французький філософ Ш. Монтеск'є (1689–1755) у своїй книзі «Про дух законів» зазначав, що під час миру народи повинні робити якнайбільше добра один одному, а під час війни – якнайменше зла» [30, 122–123].

Німецький філософ І. Кант (1724–1804) обґрунтував мрію про загальний і вічний мир, морально засуджував війни та закликав до миру.

У XIV–XV ст. було створено перші конкретні проекти миру та об'єднання європейських держав. Саме вони поклали початок широкому розвиткові європейської думки в політичній історії контингенту.

Перший із таких проектів належав П'єру Дюбуа, у 1300 р. з'явилася його робота «Про повернення святої землі».

Згідно з планом П. Дюбуа потрібно було скликати загальний собор, який складався б із духовних осіб і католицьких князів. Головне завдання собору полягало в тому, щоб його учасники домовилися про припинення війни один проти одного. «У кого є бажання воювати, – підкреслювалося у проекті, – той повинен воювати проти ворогів християнської віри і святих місць господніх на Святій землі, але не проти братів своїх під загрозою тілесної та духовної загибелі».

Другий проект з'явився через сто років на сході Європи й належав чеському королю І. Подєбраду. Він також пропонував створити союз, учасники якого мусили дати згоду на застосування один проти одного зброї й не допускати, щоб інші робили це від їхнього імені [31].

Значний внесок у започаткування наукових підходів до викликів надзвичайних ситуацій природного характеру зробив португалець – Маркіз Помбал.

Після катастрофічного землетрусу та цунамі, що повністю зруйнували Лісабон у 1755 р., на запитання свого монарха «Що тепер робити?» Маркіз де Помбала – перший міністр короля Португалії Жозе I відповів «***Поховати мертвих, нагодувати живих та зачинити порти!***» Такі основні принципи (запобігання епідеміям, забезпечення постраждалих та обмеження зони лиха) залишаються актуальними і в наші дні [44, с. 6].

Маркіз де Помбал у перші ж години після землетрусу наказав командам завантажити трупи на баржі, які затопив у морі. Це був надто ризиковий крок у дуже релігійній Португалії, але вкрай правильний: цей крок позбавив місто від неминучої епідемії, якби тіла залишалися на землі.

Була об'явлена загальна мобілізація, Маркіз де Помбал наказав роздати населенню продовольчі запаси із воєнних складів і розгорнув польові шпиталі й тимчасові палатки. На другий день після землетрусу він розпочав організацію відновлювальних робіт.

Із міських жителів були організовані команди, які розбирали завали, тушили пожежі, ловили мародерів і хоронили померлих. Були розгорнуті польові шпиталі, поставлені палатки, організоване безперебійне постачання харчування.

Через рік, завдячуючи вдалому й прозорливому управлінню місто було повністю відбудоване.

Маркіз Помбал власне поклав початок вивченню природи землетрусів. Він наказав розіслати у всі провінції країни опитування про землетрус і його наслідки:

– як довго продовжувався землетрус?

– скільки було афтершоків?

– Якого типу руйнування мали місце?

– Чи не вели себе дивним чином тварини? (це був перший випадок такого спостереження);

– що сталося зі стінами й колодязями?

Відповіді на ці й інші запитання до наших днів зберігаються в національному архіві Португалії. Вивчаючи ці точні дані, сучасним науковцям вдалося реконструювати події. Без опису, проведеного Помбалом, це було б неможливо. Помбал вважається прапрадідом сучасної сейсмологічної науки.

Досить ґрунтовно були проаналізовані й зафіксовані в офіційних архівах негативні психічні стани та реакції населення, що призвели до паніки та значного збільшення чисельності жертв землетрусу.

Землетрус потряс своїми жахливими наслідками. Серед міста утворилися провалля до п’яти метрів завширшки, куди провалилися й безслідно зникли люди! Із 275 000 жителів загинуло близько 90 000. Було зруйновано 85% Лісабонських будівель, включаючи відомі палаци і бібліотеки. А що не розвалилося відразу, то згоріло від пожеж. Було зруйновано королівський палац. Загинула бібліотека в 70 000 томів і сотні цінних витворів мистецтва, у тому числі праці Тиціана, Рубенса, Коррежіо.

Психологічні чинники формування психічної травми та її наслідків відображені у спогадах очевидця тих подій хірурга Вольфальма. У 1755 році

наприкінці листопада у своїх спогадах про землетрус він писав: «*Страшні видовища мертвих тіл, крики і стогін вмираючих, до половини засипаних руїнами, вище будь-якого опису; страх і відчай до того оволоділи всіма, що найрішучіші люди не наважувалися зупинитися на мить, щоб зрушити кілька каменів, якими були засипані найдорожчі їм люди, хоча багато могли бути врятовані таким чином; але ніхто не думав ні про що, окрім свого власного спасіння. кількість загиблих у будівлях і на вулицях незрівнянно менша кількості жертв, що знайшли свою кончину під уламками церков*».

Перший підземний поштовх: розкачуються шпилі церков, за свідченням очевидця, – немов «колосся на вітру». У церквах падають свічки з олтарів. За декілька секунд відбувається другий поштовх: шпилі й вежі падають на дахи будинків, хитаються і руйнуються стіни будівель. Під руїнами гинуть і ті, хто піддався паніці й вибіг на вулиці, й ті хто, заціпенівши від страху, залишилися у будівлях.

Через декілька хвилин третій поштовх, скрізь доноситься з-під землі сильний гул і гуркіт руйнуючих будівель, ледь чутні крики поранених. У землі з'являються розколи до п'яти метрів, вони відрізають центр міста від решти суші.

Ті люди, кому вдалося врятуватися, побігли на берег річки Тежу, в надії переправитися через неї й покинути зруйноване місто, інші побігли до набережної й портових причалів, щоб вийти на човнах і кораблях у море. Нову лісабонську набережну разом з натовпом поглинає гігантський розкол у землі.

Вода несподівано відступає від берега, стає видно спустошене дно з обломками кораблів й останками вантажів. Кораблі, що були біля причалів, осідають на дно й завалюються на бік. Важко завантажені трищоглові судна, немов іграшкові кораблики, підхвачені хвилею й закинуті в місто на декілька кілометрів від порту. Цунамі, накривши порт і центр міста, несеться з шаленою швидкістю вверх по течії Тежу. За першою хвилею цунамі, настають ще дві.

Від безлічі свічок, що впали у храмах із зруйнованих печей, вогонь перекинувся на церковне убранство й дерев'яні будівлі, у всіх кінцях міста

спалахнули пожежі. Вітер розніс вогонь і незабаром руїни міста були охоплені полум'ям. Землетрус зруйнував щонайменше шістнадцять міст Португалії. Найближче до Лісабону місто Сетубал напівзруйноване, врешті-решт було повністю знищене цунамі на півдні країни, в провінції Алгарве, прибережні міста й села змиті гігантським цунамі. Наслідки землетрусу завдали шкоди частині Іспанії, Північній Африці та іншим регіонам. У Люксембурзі руйнується ціла військова казарма, де під її обломками гине п'ятсот солдат.

Однак, аж до XIX ст. у світі не існувало ефективної системи забезпечення лікування поранених у бою солдатів та місць для їхнього безпечного розташування.

Виклад історії сучасного міжнародного гуманітарного права (МГП) заведено, починати з 24 червня 1859 р., коли під селищем Сольферіно в Північній Італії відбулася найбільша в Другій війні за незалежність Італії битва між військами франко-сардинського альянсу та австрійською армією. Одним із ініціаторів гуманітарного руху був швейцарець, женевський комерсант Жан Анрі Дюнан (Jean Henri Dunant), який, вражений стражданнями поранених, покинутих без медичної допомоги на полі бою, намагався разом із місцевими мешканцями організувати надання допомоги всім, хто мав у ній потребу [31, с. 9–10].

Ця битва завершилася втратами обома арміями 80 тисяч вбитих, поранених і хворих воїнів. Війська відійшли на свої позиції, а на полі залишилися без допомоги тисячі поранених.

А. Дюнан був приголомшений побаченим і звернувся по допомогу до місцевих жителів – сотні людей було врятовано. У 1862 році А. Дюнан видає свою знамениту книгу «Спогади про Сольферіно», яка справила велике враження на європейську громадськість і поклала початок створенню міжнародної червонохресної спільноти [32].

У книзі було сформульовано дві основні пропозиції: укласти юридично обов'язкову конвенцію, що надаватиме захист пораненим у діючих арміях, та створити національні товариства, які в мирний час підготують персонал та

матеріальні ресурси для надання допомоги пораненим і хворим під час війни, підтримуючи зусилля військових санітарних служб [31, с. 10].

Розпізнавальним знаком Товариства було прийнято емблему – червоний хрест на білому полі – це зворотне розташування кольорів прапору Швейцарії – на ознаку того, що Рух зародився саме в цій країні. День народження А. Дюнана – 8 травня – відзначається як Всесвітній день Червоного Хреста. А. Дюнан все своє подальше життя присвятив благодійній діяльності та розвитку червонохресного руху [40].

Створений у 1863 році «Міжнародний комітет допомоги пораненим», у 1876 р. був перейменований у «Міжнародний Комітет Червоного Хреста».

22 серпня 1864 року в Женеві була підписана перша конвенція про полегшення участі поранених і хворих під час війни, у подальшому «Женевські конвенції», в її основу були покладені такі принципи, як: воюючі сторони повинні підбирати поранених на полі бою і надавати їм допомогу незалежно від їх національності; персонал і установи, а також поранені та хворі, які перебувають у них на лікуванні, користуються правами захисту і недоторканності. Міжнародний Комітет Червоного Хреста діє й донині. Його діяльність полягає у захисті та допомозі жертвам збройних конфліктів. МКЧХ виступає як нейтральний посередник між воюючими, надає допомогу пораненим та хворим військовослужбовцям та учасникам внутрішніх збройних конфліктів, діє в інтересах цивільного населення, пильнує за дотриманням усіма сторонами норм міжнародного гуманітарного права.

У 1906 році Женевська конвенція 1867 року вперше була переглянута. Як наслідок 6 липня була підписана нова Конвенція «Про покращення долі поранених і хворих воїнів у діючих арміях». Цей документ набув чинності у російській армії згідно з наказом по військовому відомству № 415 від 1908 р.

У ст. 18 «Про відзнаки» Женевської конвенції 1906 р. записано: «За поваги до Швейцарії геральдичний знак Червоного хреста на білому полі, утворений

шляхом зворотного розміщення федеральних кольорів, зберігається як емблема та відзнака санітарної служби армії» [33, с. 58].

Через рік після Женевської конференції 1906 р. з ініціативи лауреата Нобелівської премії миру 1906 р. 26-го президента США Теодора Рузвельта (1858–1919) з 15 червня до 18 жовтня 1907 р. була скликана нова міжнародна конференція в Гаазі. Крім 27 учасників Першої Гаазької конференції, за пропозицією Т. Рузвельта на цю конференцію були запрошені представники ще 17 (сімнадцять) латиноамериканських країн. Ухвалена на ній Конвенція «Про закони та звичаї суходільної війни» 1907 р. вперше проголосила: «Особу та честь військовополоненого треба поважати!» [26, с. 59].

Перед Першою світовою війною, через 50 років після заснування МКЧХ й прийняття першої Женевської конвенції, у світі налічувалося 45 національних товариств допомоги пораненим. Рух вийшов за межі Європи й Північної Америки, до нього долучилися країни Центральної й Південної Америки: Аргентина, Бразилія, Чилі, Куба, Мексика, Перу, Сальвадор, Уругвай, Венесуела; країни Азії: Китайська Республіка, Японія, Корея, Сіам; та Африки: Південно-Африканська Республіка.

З початком Першої світової війни, Міжнародний Комітет Червоного Хреста зустрівся із надзвичайними складнощами, впоратися з якими зміг лише за сприяння національних товариств. Працівники Червоного Хреста прийшли на допомогу медичним службам європейських країн зі всього світу, включно з США та Японії. 15 жовтня 1914 року МКЧХ заснував Міжнародне агентство військовополонених, в якому до кінця 1914 року вже працювало 1200 людей, здебільшого волонтерів. До кінця війни Агентство переслало понад 20 мільйонів листів та повідомлень, 1,9 мільйона передач й зібрало пожертвування на суму 18 мільйонів швейцарських франків [33].

У 1919 році була створена Ліга товариств червоного хреста (ЧХ), тобто федерація (об’єднання) національних товариств ЧХ і червоного півмісяця (ЧП). Сьогодні Міжнародна Федерація Червоного Хреста – це міжнародна гуманітарна

організація, до складу якої входить 186 держав світу. Її мета – надання всебічної допомоги потерпілим від стихійних та екологічних катастроф у мирний час та координація дій національних товариств у наданні гуманітарної допомоги потребуючим; підтримка і сприяння національним товариствам у реалізації програм щодо запобігання інфекційних і небезпечних хвороб, допомоги малозахищеним категоріям населення, розвитку молодіжного волонтерського руху тощо. Міжнародна Федерація ЧХ і ЧП фінансується за рахунок внесків країн – членів МФ, Гуманітарного Управління Європейського Співтовариства (ЕСНО), благодійних пожертвувань [33].

Женевська конвенція «щодо поводження з військовополоненими» від 1929 р. була другою, з історичної точки зору, але після 1949 р. її стали називати третьою, оскільки вона з'явилася пізніше від Гаазької. Враховуючи досвід Другої світової війни, була затверджена *Четверта Женевська конвенція* «щодо захисту мирного населення в часи війни». Додаткові протоколи від 8 червня 1977 р. проголосили, що конвенції мають силу й під час внутрішніх конфліктів, наприклад, громадянських воєн. На сьогодні чотири конвенції та додаткові протоколи до них містять понад 600 статей у порівнянні з 10 статтями початкової Женевської конвенції 1864 року.

Перед столітнім ювілеєм, у 1963 році, Міжнародний Комітет Червоного Хреста разом із Міжнародною федерацією товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця отримав третю Нобелівську премію миру. Починаючи з 1993, право бути делегатами Міжнародного комітету отримали не швейцарські громадяни. Відтоді число таких працівників Міжнародного комітету досягло 35% [34].

Міжнародний рух спочатку мав дві визнані емблеми – червоний хрест і червоний півмісяць. Але, національне товариство Ізраїлю відмовлялося застосовувати їх, вважаючи релігійними, та використовувало Червоний щит Давида. Тому було прийнято рішення використовувати в якості нейтрального стосовно релігій і державної приналежності нової емблеми – червоного кристалу

(червоний ромб на білому тлі). Ця емблема використовується разом з червоним хрестом і червоним півмісяцем.

Прийняття цього символу дозволило Ізраїлю ввійти до Міжнародного товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, а фахівці з Ізраїлю тепер можуть надавати медичну допомогу і гуманітарну допомогу по всьому світу з використанням емблеми червоного кристалу та під захистом міжнародних законів.

Також Міжнародна Федерація за потреби може використовувати емблему червоного кристалу у надзвичайних умовах, однак продовжують використовуватися червоний хрест і червоний півмісяць [19, с. 106].

Відповідно до ст. 5 Угоди про організацію міжнародної діяльності складових частин Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця [22]. Федерація діє як провідна установа, яка здійснює керівництво міжнародною оперативною діяльністю у випадках НС мирного часу, а Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) є провідною організацією під час озброєного конфлікту, одночасно з яким може статися стихійне лихо або техногенна катастрофа. Гуманітарна допомога, операції з надання якої координуються Федерацією або МКЧХ, надходить через національні товариства.

Але Варто зазначити, що на практиці (зокрема, подолання медико-санітарних наслідків землетрусів у Туреччині (1999 р.), Індії (2001 р.), Ірані (2003–2004 рр.) та Пакистані (2005 р.), наслідків катастрофічних ураганів у східно-азійському регіоні (2004 р.) та інші) надання гуманітарної допомоги, у тому числі щодо подолання медико-санітарних наслідків, здійснюється країнами – донорами самостійно за погодженням з країнами, що постраждали внаслідок НС [15].

Символи й емблеми, які у різні періоди й до нашого часу були відмінною рисою й служили розпізнавальними знаками для представництв міжнародного гуманітарного руху, зображені у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Символи руху Червоного Хреста

1.	**Червоний хрест.** Червоний хрест на білому тлі був першим захисним символом, який був затверджений у 1864 році Женевською конвенцією. Він повторював швейцарський прапор, було змінено лише кольори – хрест став червоним, а тло – білим. Це було обумовлено тим, що засновник міжнародного комітету Анрі Дюнан був Швейцарцем
2.	**Червоний півмісяць.** Під час російсько-турецької війни (1876–1878), Османська імперія використовувала символ Червоного Півмісяця замість Червоного Хреста, оскільки уряд вважав цей символ образливим для мусульманських солдатів. У 1877 році МКЧХ зобов'язав Російську імперію, в повній мірі поважати недоторканість всіх осіб та будівель, які знаходяться під захистом Червоного Півмісяця. Згодом аналогічне зобов'язання щодо Червоного Хреста було отримано від уряду Османської імперії
3.	**Червоний лев із сонцем.** Символ використовувався іранською організацією Червоний лев із сонцем визнаний Міжнародним рухом у 1923 році
4.	**Червона зірка Давида** – символ ізраїльської організації Маген Давид Адом. Є офіційно визнаним символом Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного півмісяця[1]
5.	**Червоний кристал.** Символ був визнаний офіційним як «Емблема третього протоколу» 8 грудня 2005 р. з метою включення як повного члена ізраїльської організації Маген Давид Адоім (Червона зірка Давида). Неофіційно він відомий як «червоний кристал»
6. ICRC	На сьогодні офіс Міжнародного червоного хреста має таку емблему
7.	Дві похилі червоні смуги на білому тлі були емблемою «Женевських зон» і були присутні на емблемі Міжнародної організації цивільної оборони до 1998 р.
8.	Емблема Міжнародної організації цивільної оборони

Варто зазначити, що до середини XIX століття польові госпіталі позначали прапорами певного кольору: в Австрії – білого, у Франції –

[1] Рух неодноразово відмовляв у символу «Червоної зірки Давида», аргументуючи це тим, що червоний хрест не є символом християнства, а зроблений за зразком прапора Швейцарії зі зміною кольорів. Якщо допустити єврейський символ, то на аналогічний зможе претендувати будь-яка релігійна організація. Під тиском Національного комітету США, який з 2000 по 2006 рік відмовлявся платити Міжнародному комітету членські внески, було запропоновано й визнано новий символ - червоний кристал.

червоного, в Іспанії та США – жовтого. А оскільки значення цих прапорів знали не всі, польові госпіталі на театрі бойових дій дострілювалися нарівні з усіма іншими об'єктами. Через це медичні служби намагалися розташовувати подалі від поля бою, а поранених доводилося доставляти за багато кілометрів на незручних ношах або покритих соломою візках [26, с. 56].

Для українського народу гуманне ставлення до військовополонених було характерне віддавна. Ще історик Маврикій писав, що візантійські солдати, які потрапили у полон до південних слов'ян, не були перетворені на рабів, як у інших народів. Наші давні предки обмежували перебування у полоні певним часом, після якого пропонували полоненим вибір: або ті за певний викуп повернуться додому, або залишаться у них вільними.

Щодо історії розвитку гуманітарного руху на терпенах нашої країни, то серед українських лікарів одним із перших практично запровадив у життя державницькі ідеї гуманного ставлення до жертв війни академік П. Загорський.

З липня 1794 р. він у чині штаб-лікаря у складі Кірасирського полку брав участь у бойових діях з поляками на території Волині. У службовій картці П. Загорського у цей період його службової діяльності зроблено запис, згідно з яким, перебуваючи на кордоні з Галичиною, в бою поблизу с. Половці, полковий лікар «пользовал немалое число раненых неприятелей, взятых в плен…», а 1795 р. «пользовал в своем госпитале всех больных…» (тобто цивільне населення сіл Волинської губернії) [26, с. 56].

Визначальний внесок у розвиток гуманітарного руху було зроблено нашим співвітчизником Миколою Івановичем Пироговим (25.11.1810–23.11.1881), який став засновником військово-польової хірургії, започаткував використання анестезії при оперативних втручаннях.

М. Пирогов вбачав у військовій медицині важливий інструмент практичної реалізації державних міжнародно-договірних зобов'язань царської Росії щодо забезпечення захисту жертв війни і надання їм медичної допомоги та театрі воєнних дій. М. Пирогов першим вказав на гуманітарну, соціально

значущу за умов «об'єктивної гласності» функцію військово-медичної служби, яка вимагає постійної уваги і професійного компетентного регулювання на основі юридичних норм міжнародного гуманітарного права [26, с. 57].

У 26-літньому віці, під час навчання в докторантурі він брав участь у ліквідації епідемії холери. У 1870 році під час французько-пруської війни, здійснював гуманітарну місію з допомоги пораненим, будучи запрошеним на фронт від імені Міжнародного Червоного Хреста, другий раз М. Пирогов виїжджав на фронт уже у досить літньому віці – кілька місяців працював на фронті під час російсько-турецької війни.

М. Пироговим вперше під час облоги м. Севастополя, для догляду за пораненими, скористався допомогою сестер милосердя, частина яких приїхала у якості «волонтерів» з Петербургу. На той час це було нововведенням.

Вагомим є внесок М. Пирогова у розробку аспектів міжнародного права і впровадження юридичних норм женевської конвенції у військову практику медичного забезпечення, формування традицій професійної військово-медичної етики і деонтології. М. Пирогов вбачав у військовій медицині важливий інструмент практичної реалізації державних міжнародно-договірних зобов'язань (на той час Російської імперії) щодо забезпечення захисту жертв війни і надання їм медичної допомоги на театрі воєнних дій. Пирогов першим вказав на гуманітарну, соціально значущу за умов «об'єктивної гласності» функцію військово-медичної служби, яка вимагає постійної уваги і професійного компетентного регулювання на основі юридичних міжнародних норм міжнародного гуманітарного права [26, с. 57].

Найважливішою заслугою М. Пирогова є запровадження цілком нового методу догляду за пораненими. Він полягав у тому, що поранених ретельно відбирали вже на першому перев'язувальному пункті й залежно від тяжкості поранень одні з них підлягали негайній операції в польових умовах, а інших, з легшими пораненнями, евакуювали вглиб країни для лікування в стаціонарних військових шпиталях.

Тобто М. Пирогов запропонував тактику медичного сортування, яку продовжують використовувати до нашого часу медики мобільних польових госпіталів ДСНС України, з певним вдосконаленням, розділивши зони на чотири кольори залежно від важкості стану поранених [35, с. 107–108].

На конференції 1867 р., що відбулася в Парижі, було висловлено бажання розширити женевську угоду 1864 р. Паризька конвенція постановила:

1. Недоторканість, забезпечену заступництвом конвенції, всіх лазаретів, госпіталів і всієї їх матеріальної частини.

2. Право нейтральності на суші й на морі особового складу госпіталів і похідних лазаретів.

3. Дозвіл медичному персоналові виконувати обов'язки з надання допомоги пораненим і хворим, і в той час як вони потрапляють у полон.

4. Нейтральність членів Товариства надання допомоги пораненим і хворим.

5. Недоторканість місцевих жителів, що присвятили себе наданню допомоги пораненим і хворим.

6. Обов'язок армій-переможців оберігати полеглих у бою від пограбувань, поганого поводження та хоронити мертвих [26, с. 57].

Отже, можемо стверджувати, що уже у 1987 році у зміст Женевських конвенцій вносяться зміни не тільки до питань гуманних правил ведення війни, але й розширення правил на захист мирного населення.

З 5 до 20 жовтня 1868 р. з ініціативи французької імператриці Євгенії у Женеві зібралася Друга Міжнародна конференція, яка постановила поширити чинність прав і переваг, визнаних Женевською конвенцією 1864 р. за сухопутними військами, на морські; прийняла доповнення до Паризької конвенції 1867 року.

На Берлінській конференції 22–27 квітня 1869 р. була ухвалена постанова про те, що держави, які не беруть участь у війні, зобов'язуються надсилати на допомогу арміям країн, що воюють, лікарів та усі можливі допоміжні засоби [26, с. 57–58].

Перевіркою правильності та надійності нового організаційного й етичного принципу, виробленого на попередніх міжнародних конференціях, стала російсько-

турецька війна 1877–1878 рр. Вже 11 травня 1877 р. російський імператор затвердив правила, які регламентували відносини Росії з супротивником і нейтральними державами. У цьому документі зокрема зазначалося:

✓ згідно з Женевською конвенцією, керівництво діючих армій зобов'язане поважати постанови відносно недоторканості ворожих госпіталів, похідних лазаретів і медичного персоналу з боку дотримання взаємності зі сторони супротивника;

✓ відповідно до Декларації від 29 листопада 1868 р., безумовно забороняється застосовувати розривні снаряди вагою менше 400 г;

✓ для пом'якшення наслідків війни та з міркувань людяності військове керівництво буде враховувати запроваджені Брюсельською конвенцією 1874 р. загальні засади настільки, наскільки це припустимо стосовно Туреччини та узгоджується з особливими цілями цієї війни.

2 липня 1877 р. російський імператор Олександр II затвердив «Тимчасове положення про військовополонених східної війни 1877 р.», згідно з яким російська армія брала на себе низку гуманних зобов'язань.

Матеріали Брюсельської конвенції 1874 р. були покладені в основу ухваленого 1899 р. на міжнародній конференції у Гаазі «Положення про закони та звичаї суходільної війни».

Гаазька конвенція прийняла важливе положення – про обов'язкову урядову організацію обліку та надання воюючим сторонами відомостей про військовополонених, а також про організацію надання їм необхідної допомоги. З цією метою воюючі держави повинні створити довідкові бюро, які, володіючи інформацією про військовополонених від моменту початку воєнних дій, могли б відповідати на всі запитання, які стосуються військовополонених, у тім числі про їх перебування у шпиталях, а також про смерть [26, с. 58]. Порівняльний аналіз етапів розвитку Міжнародного руху Червоного Хреста наведено у додатку. А 4. до даного розділу.

Минуло багато років з того часу, коли світове співтовариство вперше визнало необхідність зміни філософії буття та відповідальність кожної країни за збереження безпеки людства, яке дедалі більше просувається до глобальної катастрофи.

Реалії сьогодення свідчать про надзвичайну актуальність розроблення нових підходів і технологій, які могли б успішно протидіяти викликам людству, що з кожним роком лише набирають усе більш загрозливих масштабів. Безумовно, жодна держава світу не в змозі справитися з такими загрозами наодинці, як і залишитися осторонь...

4.2. Участь України у міжнародних гуманітарних місіях та рятувальних операціях

Загальним недоліком наукових досліджень, які передбачали розв'язання науково-прикладних проблем цивільного захисту населення, залишається фрагментарний характер отриманих авторами наукових результатів щодо різних проблем функціонування Єдиної державної системи цивільного захисту[2], що не дозволяє скласти більш-менш цілісну картину розв'язання досліджуваної проблеми.

З позиції опрацювання психології діяльності зведених аварійно-рятувальних загонів ДСНС у складі міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій, а також їх активного залучення до забезпечення транскордонної безпеки, проблема не може бути вирішена без всебічного аналізу нормативно-правового поля, яке врегульовує питання транскордонного співробітництва ДСНС України.

За часів набуття Україною незалежності, проблеми діяльності фахівців, яким доводиться виконувати завдання за межами території України, більше досліджені у

[2] Нагадаємо, що головні функції щодо захисту населення і територій від НС покладаються на центральний орган виконавчої влади (ЦОВВ), що реалізує державну політику у сферах цивільного захисту – Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України). Правовою основою її діяльності є Положення про Державну службу з надзвичайних ситуацій, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України №1052 від 16 грудня 2015 року. Спрямовується та координується діяльність цього ЦОВВ Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України [39].

військовій сфері, в питаннях участі українських військовослужбовців у Міжнародних миротворчих місіях. Цій проблемі були присвячені наукові праці В. Алещенка (2008) [182], І. Приходька (2013) [22], В. Стасюка (2005) [183] та інших авторів.

Перший досвід такого залучення відбувся після схвалення Постановою Верховної Ради України від 3 липня 1992 року № 2538–XII рішення «Про участь батальйонів Збройних Сил України у Миротворчих Силах Організації об'єднаних націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії тощо» [12, с. 65–71].

Починаючи з 1992 року Збройні Сили України беруть участь у миротворчих операціях під егідою ООН, НАТО та інших міжнародних організацій. У військових операціях за часів незалежності України взяло участь 44 000 українських військовослужбовців, 54 з низ – загинуло (див. додаток Б.4 до даного розділу).

Вже у перші роки незалежності в Україні здійснюється перехід до системи цивільного захисту з відповідною зміною діяльності та перерозподілом функцій між суб'єктами управління в центральних органах виконавчої влади. І це було невипадковим, оскільки сукупність завдань, що стояла перед службами цивільної оборони багатьох країн (у тому числі й України), була тісно пов'язана із проблемами мирного часу, що давало підстави говорити радше про цивільний *захист* населення і територій, а ніж про цивільну *оборону* [21, 198].

Політичні зміни на міжнародній арені та вдосконалення завдань, які покладалися на органи цивільної оборони, вплинули й обґрунтували динаміку цих змін у бік поняття «цивільний захист». Передусім йдеться про більшість країн Західної, Центральної та Східної Європи, де в цілому на той час, такий перехід уже було завершено.

На X Міжнародній конференції з цивільного захисту, яка відбулася в Аммані (Йорданія) у квітні 1994 року, держави-учасниці ухвалили Декларацію з цивільного захисту, в якій закликали уряди ширше розглядати концепцію і визначення поняття «цивільна оборона», а не суто в межах військових конфліктів.

Під поняттям «цивільний захист» на сьогодні розуміється визначення всіх гуманітарних заходів, що спрямовані на захист життя людей, власності й довкілля від будь-яких катастроф і надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру.

З утворенням Указом Президента України від 28.10.1996 № 1005 Центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту населення, Україна стала активно залучатися до участі у Міжнародних гуманітарних місіях та рятувальних операціях [186].

Детальний аналіз нормативно-правових механізмів регулювання питань залучення рятувальників ДСНС України до міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій ми наведемо у наступному підрозділі, оскільки без порівняльного аналізу відмінностей у діяльності військового й невійськового компонентів, ми не зможемо подати повної картини діяльності місій, їх відмінних та спільних рис й особливостей діяльності. Загальну порівняльну характеристику діяльності миротворчих та рятувальних гуманітарних місій наведено у додатку В.4.

Діяльність фахівців Міжнародних *гуманітарних* місій та пошуково-рятувальних операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій не воєнного характеру почала здійснюватися Україною починаючи з 1998 року. Ця діяльність відрізняється від діяльності фахівців Міжнародних *миротворчих* гуманітарних місій та операцій за своєю підвідомчою підпорядкованістю, а саме:

Міжнародна миротворча діяльність України здійснюється на основі Конституції та законів України, а також міжнародних договорів України, згода на обов’язковість виконання яких надається Верховною Радою України та іншими нормативно-правовими актами України.

Механізми залучення військових контингентів до участі у міжнародних гуманітарних місіях та операціях уведені в дію Указом Президента України від 24.04.2009 № 435 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України

від 24 квітня 2009 р. «Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України».

Також діяльність фахівців Міжнародних миротворчих операцій відбувається за умови їх пріоритетності для держави, яка посилає свій контингент для участі у місії. До таких першочергових умов належать:

1) операції, які проводяться в регіонах, що є ключовими для національних інтересів України;

2) операції, які проводяться спільно з міжнародними партнерами України, співпраця з якими сприяє європейській та євроатлантичній інтеграції України;

3) інші операції, в рамках яких українські миротворці роблять внесок у зусилля міжнародної спільноти з підтримання миру і стабільності.

Відповідно до категорій міжнародних гуманітарних місій належить діяльність фахівців у складі спеціально відібраних та підготовлених військових контингентів для здійснення Міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки.

Зміст діяльності міжнародних рятувальних операцій сформульовано у самому їх визначенні: «Міжнародні операції з підтримання миру і безпеки – міжнародні дії або заходи, спрямовані на виконання миротворчих чи гуманітарних завдань, які здійснюються за рішенням Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту Організації Об’єднаних націй (ОБСЄ), інших міжнародних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання миру і безпеки, згідно з положенням глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, багатонаціональних військових формувань високої готовності, які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН» [188].

Міжнародні операції з підтримання миру і безпеки проводяться з метою: встановлення (сприяння встановлення) миру; підтримання миру; примушення до миру; визволення заручників; подолання терористичного акту.

Особливого значення та необхідності дотримання прав і чинних норм набувають операції змішаного характеру, коли для їх виконання залучаються як

військові формування так і формування, що не підпадають під статус комбатанта (див. рис. 4.1).

Рис. 4.1. **Класифікація міжнародних миротворчих, гуманітарних і змішаних місій та операцій за їх підпорядкованістю**

Як видно з рис. 4.2, діяльність українського корпусу не обмежується тільки питаннями реагування на надзвичайні ситуації природного, техногенного або змішаного характеру (як, наприклад, під час великої радіаційної аварії (максимального 7-го рівня) на атомній електростанції «Фокусіма – І» (Японія, 11 березня 2011 р.), яка була спричинена наслідками природної катастрофи (землетрусом та цунамі). За різних обставин рятувальники можуть залучатися й

до виконання гуманітарних операцій у період збройних конфліктів, метою яких може бути доставка гуманітарних вантажів, участь у гуманітарному розмінуванні, розгортання та забезпечення діяльності мобільного рятувального госпіталю. За таких умов діяльність рятувальників регламентується протоколами Женевських конвенцій та Офісом Міжнародного Комітету Червоного Хреста.

Протягом 1999–2019 років Україною надано гуманітарну допомогу понад 40 країнам світу, серед яких: Афганістан, Алжирська Народна Республіка, Грузія, Індія, Індонезія, Ірак, Іран, Киргизія, КНР, Куба, Ліванська Республіка, Македонія, Молдова, Монголія, Пакистан, Польща, Російська Федерація, США, Таджикистан, Туреччина, Чехія, Федеративна Демократична Республіка Ефіопія, Гаїті, Угорщина, Японія, Лівія та ін. (див. додаток Г.4 до даного розділу).

Як видно з додатку Г.4, умовно вся міжнародна гуманітарна діяльність України проводиться за трьома напрямами:

1. Багатостороннє співробітництво та робота з міжнародними організаціями з попередження або реагування на надзвичайні ситуації техногенного, природного та іншого походження.

2. Співробітництво України з надання гуманітарної допомоги іншим країнам у рамках двосторонніх Угод та зобов’язань відповідно до підписаних міждержавних договорів та конвенцій про багатостороннє співробітництво в сфері взаємодопомоги на випадок виникнення надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру.

3. У межах євроатлантичного співробітництва Україна – НАТО; Україна – ОБСЄ – ГУАМ.

Безумовно, усі міжнародні місії та пошуково-рятувальні операції, які були проведені Україною за ці роки, мають свої особливості та свою специфіку. Як приклад, розглянемо діяльність Мобільного рятувального госпіталю МНС

(ДСНС) України під час проведення Міжнародних пошуково-рятувальних операцій внаслідок землетрусів (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Зведені показники діяльності
Мобільного рятувального госпіталю МНС (ДСНС) України під час проведення Міжнародних пошуково-рятувальних операцій внаслідок землетрусів [132]

Держава	Кількість пацієнтів	Кількість стаціонарних хворих	Операції	Пологи	Кількість померлих
Турецька Республіка (1999 р.)	5432	117	35	–	–
Республіка Індія (2001 р.)	5558	270	216	13	6
Ісламська Республіка Іран (2003–2004 рр.)	7304	531	147	29	11
Ісламська Республіка Пакистан (2005 р.)	10758	519	126	7	4
Усього	29052	1437	524	49	21

Ліквідація наслідків землетрусу в Республіці Туреччина (17 серпня 1999 року)

На виконання розпорядження Прем'єр-міністра України від 18.09.1999 № 851 – р до Туреччини було направлено зведений пошуково-рятувальний загін у складі гірничо-рятувального та кінологічного підрозділів з відповідним

оснащенням для проведення пошуково-рятувальних робіт у районах, що постраждали від землетрусу, який стався 17 серпня 1999 року.

Протягом майже двох місяців на території м. Кьорфез, Турецька Республіка, зведений загін МНС України (185 осіб) здійснював пошуково-рятувальні роботи в районах, що постраждали від катастрофічного землетрусу, в складі якого був і мобільний госпіталь.

Після закінчення роботи рятувальників мер турецького міста Кьорфез пан Ерхан Єлинмез на прощання в знак вдячності подарував українському шпиталю прапор свого міста.

22 лютого 2000 р. у м. Кьорфез офіційно був відкритий проспект України за участю Посла України в Турецькій Республіці О. Моцика та мера м. Кьорфез п. Е. Єлинмеза.

Зі спогадів учасника подій, лікаря мобільного госпіталю МНС України, доктора медичних наук, професора, заслуженого лікаря України С. Гур'єва [189, с. 6]:

Зведеному рятувальному загону МНС України і бригаді швидкого реагування Центру екстреної медицини катастроф довірили найскладніший район як за скупченістю населення, так і за масштабом руйнувань. Мешканці Кьорфеза не були евакуйовані. Окрім того, частково в Кьорфез евакуювали постраждалих з епіцентру землетрусу з іншого боку Ізмітської затоки.

Наші рятувальники працювали у м. Гульджуку, переправляючи постраждалих через затоку на інший бік, в м. Кьорфез, у руки медиків.

Досвід роботи медиків і рятувальників у Туреччині, як зазначають самі медики, був неоціненний. Адже в команді переважала молодь – хірурги, анестезіологи, інфекціоністи, травматологи, терапевти. Більшості з них не доводилося працювати в умовах надзвичайної ситуації, притому такого масштабу і за межами країни.

Зі спогадів медичних працівників Мобільного рятувального госпіталю МНС України:

Цілодобовий потік постраждалих з різаними, колотими, вогнепальними ранами, механічними травмами, комбінованими… Проте в Туреччині навіть подібні травми сприймалися якось зовсім інакше. Досить сказати, що шпиталю довелося працювати в умовах спалаху ентровірусного менінгіту.

Це дуже серйозна патологія, яка передбачає серйозні карантинні заходи аж до повної ізоляції. Але якщо б наші медики не надавали допомогу, то цього б не робив ніхто.

Інфраструктура турецької системи охорони здоров'я була зруйнована, служба медицини катастроф до цього часу в Туреччині не існувала. До того ж, турецькі медики саботували безкоштовний прийом хворих. А деякі західні шпиталі, почувши про інфекцію, про відсутність побутових умов (світла, води), просто відмовлялися розгортати свої шпиталі.

Практично перший тиждень шпиталь України «протестував» охорону здоров'я провінції Коджаелі. Та коли через 10 днів запрацювали стаціонари, нашим доводилось спостерігати сумні картини. Вони бачили, як відмовляли у госпіталізації дітям з важкими хворобами, відмовляли в пологах. Був випадок, коли хлопчика з флегмоною обличчя наші лікарі побоялися оперувати, зважаючи на інфекційну обстановку, і відправили в турецький стаціонар. Через добу хлопчик повернувся із знеболюючою пігулкою.

Дитину треба було терміново рятувати і лікар Новіков провів дві надзвичайно складні операції. Хлопчик живий… [191, с. 6].

За 21 день роботи шпиталь надав допомогу 5432 постраждалим і хворим, приймаючи в середньому за добу 279 осіб. Тільки через відділення реанімації, що на 4 ліжка, за цей час пройшло 117 хворих, проведено 35 оперативних втручань. Половина хворих – інфекційні, 60% – діти. Виснажлива фізична і нервова цілодобова робота. Та, дякуючи великому досвіду, накопиченому МНС у Закарпатті, та клінічному досвіду лікарів медицини катастроф, умілому керівництву керівника зведеного пошуково-рятувального загону П. Волянського, ефективній взаємодії з

місцевими органами влади, посольством України в Туреччині, оперативній групі МНС України у Києві, завдання були виконані на самому високому рівні.

Зі спогадів медичних працівників Мобільного рятувального госпіталю МНС України:

Світ був здивований. Німці, норвежці, американці – тим, що Україна змогла розгорнути такий шпиталь. Скажімо, німці, купившись на схожість кольорів на прапорі вважали, що модулі розгорнули шведи...

... Дві години з усіх можливих підвищень (мечеті повністю зруйновані) мусульмани молились за нас Аллахові! Це було вражаюче видовище і найвища оцінка нашої роботи, тієї допомоги, яку ми надали постраждалим від землетрусу мешканцям Кьорфез… [191, с. 6].

За результатами першого масштабного досвіду роботи рятувальників були надані пропозиції Уряду щодо розбудови системи мобільного реагування аварійно-рятувальних служб України до рівня Міжнародних стандартів. Фактично з цього часу почалася ініціатива щодо розбудови Служби і виведення її на рівень міжнародних стандартів.

Ліквідація наслідків землетрусу в Індії

(26 січня 2001 р.)

26 січня 2001 р. штат Гурджат (Республіка Індія) постраждав від найпотужнішого землетрусу. За оцінкою Служби геологічної розвідки Сполучених Штатів Америки найпотужніший поштовх був силою 7,9 балів за шкалою Меркаллі. Цей поштовх був зареєстрований о 3:16 за Грінвичем (8:46 місцевого часу) Епіцентр землетрусу знаходився в 50 км. від міста Бхудж. Поштовх відчувся у містах Делі, Бомбей, Джайпур, Ченаі.

За Даними засобів масової інформації Республіки Індія внаслідок землетрусу постраждало 35 мільйонів осіб, зруйновано 73 142 будівель. Близько50 тис. осіб поранено та 200 тис. постраждалих залишилось без житла [132, с. 104].

Кількість загиблих становить майже20 тис. та поранених близько 50 тис. осіб.

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.01.2001 № 20-р та сумісного наказу МНС і МОЗ України від 31.01.2001 № 30/32 для ліквідації наслідків землетрусу, що стався в Республіці Індія, був направлений зведений пошуково-рятувальний загін МНС України. До складу зведеного загону були включені працівники МОЗ і МНС України (підрозділ Центрального воєнізованого аварійно-рятувального загону і Мобільний госпіталь МНС України). Мобільний госпіталь (МГ) МНС України був укомплектований медичними працівниками УНПЦЕМД та МК, Київської клінічної лікарні швидкої допомоги та лікарями деяких лікарень м. Києва, фахівцями Київської медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика, АМН України.

Протягом 24 годин зведений загін був укомплектований медикаментами і майном з розрахунку 30-добової роботи в автономну режимі, оскільки існуючий резерв мобільного госпіталю МНС України і УНПЦ та МК передбачав роботу в автономному режимі лише протягом 6 діб.

Підготовка особового складу, майна та оформлення документів було здійснено у стислі терміни. Військово-транспортний літак ІЛ-76 за 7 годин доставив особовий склад та майно зведеного загону до міста Ахмадабад (столиця штату Гуджарат Республіка Індія), який постраждав від землетрусу. Після прикордонного та митного контролю, що завершився через 2 години по прибуттю, особовим складом загону за 4 години було проведено розвантаження майна і медикаментів вагою 24 т та їх завантаження на автотранспорт, який надали органи влади штату Гуджарат.

Координаційним центром штату Гуджарт з ліквідації наслідків землетрусу місцем дислокації загону було визначено м. Бхачау, що значно постраждало внаслідок землетрусу (з 40 тис. мешканців 10 тис. загинуло, а близько 20 тис. було травмовано). З наданої інформації свідчило, що вся

існуюча інфраструктура охорони здоров'я міста Бхачау зруйнована, а 70 відсотків медичного персоналу загинуло.

З урахуванням руйнування автошляхів та особливостей дорожнього руху, колона у складі одного санітарного автомобіля, чотирьох вантажних автомобілів та двох автобусів здійснила 12 годинний марш на відстань 350 км і о 2:00 годині за місцевим часом 03.02.2001 прибула у зазначений район. Після короткотермінового відпочинку було проведено рекогносцировку міста Бхачау і прилеглих до цього районів. Оцінена медична обстановка. Керівництвом госпіталю разом з представниками місцевих органів влади було визначено місце розгортання МГ – на відстані 1,0 км від епіцентру м. Бхачау. При визначенні місця розташування госпіталю МНС України враховувалися такі фактори:

- ✓ доступність госпіталю до населення міста та прилеглих до нього районів (відстань, наявність доріг тощо);
- ✓ безпека особового складу загону (можливість охорони території);
- ✓ епідемічна обстановка зони НС.

Перший модуль госпіталю (приймальне відділення) був розгорнутий та почав прийом постраждалих через одну годину після прибуття на місце призначення. Повністю МГ було розгорнуто за 4 години і одразу ж почалось надання медичної допомоги у повному обсязі (оперативні втручання, інтенсивна терапія).

Тобто госпіталь приступив до роботи на 6-ту добу після першого руйнівного землетрусу.

Проведеним обстеженням зони землетрусу м. Бхачау було встановлено, що майже всі будинки зруйновані, пошуково-рятувальні роботи припинені. Подальше залучення пошуково-рятувальної групи загону за призначенням за висновками місцевих органів влади було недоцільно. Роботу рятувальників перенацілено на забезпечення більш ефективної діяльності МГ.

Проведена реорганізація дозволила організувати роботу госпіталю по 3 основних напрямках: амбулаторна медична допомога, медична допомога виїзними лікарськими бригадами і стаціонарна медична допомога. У цьому варіанті організації робота госпіталю була високо оцінена місцевими органами влади, які *визначили МГ головним медичним закладом із 8 госпіталів, що працювали в зоні м. Бхачау.* Виходячи з наданого статусу, до госпіталю почали поступати найбільш важкі постраждалі, в тому числі з інших госпіталів, де рівень надання медичної допомоги був нижчий [132, с. 110–113].

При розгортанні МГ його структура будувалась з урахуванням досвіду надання медичної допомоги населенню в Республіці Туреччина та Республіці Індія [132, с. 117].

Із спогадів очевидців подій.

Наші медики працюють цілодобово, вони виїжджають у сільські райони, де також багато постраждалих. Кажуть, що в Бхачау проживало майже 40 тис. людей (точної кількості ніхто не знає, так як тут практично відсутня реєстрація, окрім того дуже багато кочівників). Четверта частина населення загинула. Українські лікарі провели сотні надскладних операцій, допомогли більше ніж двом тисячам постраждалих. Мої співрозмовники були свідками того, як жінка, у якої розпочалася гангрена, кинулася цілувати руки лікарям в знак вдячності за те, що вони не допустили ампутації.

Складність у роботі мали й певні психологічні особливості, наприклад, мовний бар'єр. Розмовляти доводилося через перекладача, – спочатку перекладали на англійську, а вже потім на російську мову. В регіоні досить складна епідеміологічна обстановка, з нестачею питної води. Місцеві жителі перуть одяг прямо в озері посеред міста, там же купаються с коровами та іншою худобою.

Для попередження епідемії санітарні працівники заливають руїни якоюсь речовиною. Її «запах» змішується із смородом трупів загиблих, що вже почали розкладатися. Загиблих в основному спалюють прямо на вулицях, а люди

з більшим статком забирають своїх родичів і після спалювання попіл розвіюють…

Із спогадів лікаря:

Біля четвертої ранку прокинулися від підземного поштовху, а заснути вже не змогли – холодно. Повітря насичене вологою, гуляють протяги. Температура плюс п'ять градусів….

За період перебування Мобільного госпіталю МНС України в Індії понад 800 представників урядових, міжнародних, громадських та релігійних організацій Індії та інших країн постійно вивчали досвід українських лікарів з організації роботи в екстремальних умовах великомасштабної надзвичайної ситуації.

Ліквідація наслідків землетрусу в Ірані

(27 грудня 2003 р.)

За повідомленням геофізичного центру Тегеранського університету два потужні поштовхи силою 6,9 та 5,3 бали за шкалою Ріхтера сталися о 6:28 та о 7:06 за київським часом 27.12.2003.

Епіцентр землетрусу знаходився в історичному місці Бам в південно-східній провінції Керман, через яке пролягав колись Великий шовковий шлях та яке було зруйноване внаслідок землетрусу майже на 90%.

Це місто розбудовувалося з цегли-сирцю й тому під час землетрусу почало швидко руйнуватися, лишаючи після себе купи битої цегли і хмари глиняного пилу. Зазнали руйнувань житлові й адміністративні будівлі, мости, лікарні, історико-археологічні центри і палац, якому було понад 2000 років, припинено електро- й водопостачання, повністю відсутній телефонний зв'язок.

Все це лишало мешканцям міста дуже мало шансів на порятунок, тисячі людей якщо не гинули миттєво, то помирали від задухи і численних поранень [132, с. 114–115].

За офіційними даними, поширеними Іранською інформаційною агенцією IRNA, загинуло 40 тис. і 30 тис. отримали поранення різного ступеня важкості.

Суттєвими причинами численних людських жертв внаслідок землетрусу в Ірані були вкрай низька сейсмостійкість будівель, потужність самого землетрусу, висока щільність заселення, що призвели до значної кількості загиблих та важко травмованих. Все це обумовило значні складнощі під час організації термінових пошуково-рятувальних робіт та надання належної медичної допомоги постраждалим.

У перші години землетрусу рятувальні заходи і медична допомога постраждалим мали спорадичний характер в обсязі само- та взаємодопомоги. Частково екстрену медичну допомогу надавав медичний персонал біля зруйнованих лікарень просто неба.

Системні пошуково-рятувальні роботи і спорудження наметових містечок з необхідними побутовими умовами та можливістю надання медичної допомоги були розпочаті лише наприкінці першої доби після землетрусу військовими підрозділами й працівниками іранського Товариства Червоного Півмісяця, які прибули з інших регіонів країни. Була налагоджена евакуація постраждалих наземним і повітряним транспортом до лікувальних закладів великих міст країни (Ісфахан, Йєзд, Керман, Тегеран).

Але значна кількість травмованих протягом кількох днів залишалася в зоні зруйнованого міста і нагально потребувала належної кваліфікованої та спеціалізованої допомоги [132, с. 115].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2003 № 2044 «Про надання допомоги Ісламській Республіці Іран у проведенні пошуково-рятувальних робіт у районах, що постраждали від землетрусу» та спільного наказу МНС і МОЗ України від 27.12.2003 № 163/км для ліквідації наслідків землетрусу, що стався в Ісламській Республіці Іран, був направлений МГ МНС України.

Госпіталь був укомплектований медичними працівниками центрального апарату МНС, ЦВАРЗу, УГПЦЕМ та МК, Київської клінічної лікарні швидкої медичної допомоги, а також лікарями деяких лікарень м. Києва, фахівцями

Київської медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика АМН України.

Підготовку особового складу, майна з розрахунку 30-добової роботи в автономному режимі протягом 3-х діб, а також оформлення митних документів було здійснено протягом 27.12.2003 і військово-транспортним літаком ІЛ-76 ТД. 28.12.2003 о 23:50 за місцевим часом особовий склад та майно МГ було доставлено до аеропорту м. Бам. Особовим складом загону протягом ночі було проведено розвантаження майна і медикаментів вагою 36 т і їх завантаження на автотранспорт, який надали органи місцевої влади.

29.12.2003 о 6:10 за місцевим часом колона у складі 2-х автобусів, в яких розміщувався особовий склад МГ, 7 вантажних автомобілів та 1 трейлера вирушила з аеропорту до м. Бам. Після попередніх узгоджень з місцевими органами влади та координатором з медичних питань південно-східного регіону було проведено рекогносцировку м. Бам, оцінено медичну обстановку і визначено місце розгортання МГ – в центрі м. Бам.

При визначенні місця його розташування були враховані такі фактори:

– відсутність поблизу місця розташування МГ потенційно-небезпечних споруд, промислових об’єктів, звалищ сміття тощо;

– наявність під’їзних шляхів та доступність місця розташування госпіталю для відвідування його населенням, що постраждало внаслідок землетрусу;

– оптимальна можливість забезпечення сталого функціонування МГ та безпека особового складу (стаціонарне енергопостачання, охорона території тощо);

– благополучна епідемічна обстановка в місці його розташування.

Госпіталь розгорнуто було протягом ночі й о 8:30, 30.12.2003 він розпочав надання медичної допомоги населенню у встановленому обсязі. Були проведені зустрічі керівництва МГ з представниками органів місцевої влади м. Бам та налагоджено дієву взаємодію.

За період роботи МГ МНС України в Ісламській Республіці Іран з офіційним візитом його відвідали: консул України і військовий аташе в Ісламській Республіці Іран; спікер парламенту Ісламської Республіки Іран Мехді Карубі; голова Ради національної безпеки Ісламської Республіки Іран Алі Рогані; заступник Міністра закордонних справ Ісламської Республіки Іран Амін Заде; Верховний Уповноважений Євросоюзу з питань зовнішньої політики та безпеки Хав'єр Солана; духовний лідер Ірану і Кувейту; представники політичних та громадських організацій Ісламської Республіки Іран; представники засобів масової інформації [132, с.119].

У процесі ліквідації наслідків землетрусу та роботи МГ виникали проблеми комунікативного характеру, пов'язані із бар'єрами у спілкуванні через низьку кількість перекладачів, які були постійно прикріплені до наших медиків.

Не дивлячись на недостачу стерильного матеріалу, медикаментів, обмежену кількість допоміжного персоналу, під час роботи госпіталю було надано консультативну допомогу понад 500 дітям і 210 жінкам з акушерсько-генікологічними захворюваннями, проліковано 1890 дітей, 147 вагітних жінок та породіль, прийнято 29 пологів, у тому числі 6 патологічних.

Ліквідація наслідків землетрусу в Пакистані

(8 жовтня 2005 р.)

Катастрофічний землетрус, який стався 8 жовтня 2005 р. в Ісламській Республіці Пакистан потужністю 8 балів за шкалою Ріхтера, спричинив значні руйнування на північному сході країни. Загинуло близько 50 тис. осіб.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12.10.2005 № 1001 «Про надання медичної допомоги населенню Ісламської Республіки Пакистан, що постраждало внаслідок землетрусу» МНС України та МОЗ України передбачено розгортання МГ МНС з метою ліквідації медико-санітарних наслідків землетрусу.

Спільним наказом МНС України та МОЗ України від 12.10.2005 № 258/397-Адм «Про призначення керівного складу мобільного госпіталю МНС України для роботи в Ісламській Республіці Пакистан» було сформовано зведений рятувальний загін у кількості 76 осіб.

О 20:00 15.10.2005 двома літаками Іл-76 з аеропорту Бориспіль до Ісламської Республіки Пакистан вилетів зведений рятувальний загін МНС України з мобільним госпіталем у складі 76 осіб та 70 т вантажу із завданням щодо надання медичної допомоги населенню, яке постраждало від землетрусу.

О 23:30 15.10.2005 літаки здійснили транзитну посадку в аеропорту м. Баку та в 12:30 здійснили посадку в м. Ісламабад Ісламської Республіки Пакистан.

З 12:30 16.10.2005 до 6:00 17.10.2005 зведений рятувальний загін здійснив розвантаження матеріально-технічної бази МГ, медичного майна, продуктів харчування з літаків на вантажні автомобілі.

З 6:00 до 20:00 17.10.2005 зведений рятувальний загін колоною у складі автомобіля Тойота з представниками посольства, двома автобусами та одинадцятьма вантажними автомобілями з майном здійснив 250 км марш за маршрутом м. Іслам – м. Батаграм.

Ніч з 17 на 18.10.2005 зведений рятувальний загін переночував у автобусах у м. Батиграм, 18.10.2005 дозаправив автомобілі та о 16:18 прибув у визначене місце постійної дислокації м. Бішам, провів рекогносцировку, розгорнув МГ та приступив до виконання завдань за призначенням.

В умовах складної епідеміологічної обстановки та несприятливих кліматичних умов мобільний госпіталь у період з 18 жовтня по 14 листопада 2005 року виконував завдання в режимі багатопрофільного медичного закладу. Госпіталь було розміщено в умовах високогір’я на висоті 1500 метрів над рівнем моря, що створювало додаткове навантаження на рятувальників і медичних працівників (відмічалася швидка втомлюваність, гіпоксія тощо).

Варто зазначити, що за інформацією представників Посольства України в Ісламській Республіці Пакистан у жовтні–листопаді в Пакистані загалом перебувало кілька десятків мобільних медичних шпиталів з-понад 20 країн (у першу чергу, США, ОАЕ, Польщі, Росії, Японії, Ірану) і сотні іноземних медичних спеціалістів. У м. Бішам та прилеглих до цього міста важкодоступних високогірних районах український шпиталь виявився єдиним іноземним медичним закладом. За даними ВООЗ, район дислокації українського мобільного госпіталю був найбільш неблагополучним у санітарному та епідемічному плані через низку інфекційних та паразитарних хвороб, зокрема малярії, вірусних гепатитів, черевного тифу.

Особливістю роботи з ліквідації медико-санітарних наслідків землетрусу в Ісламській Республіці Пакистан була вимога Уряду до всіх іноземних медичних формувань щодо повного фінансового та матеріального самозабезпечення, забезпечення пальним, продуктами харчування, транспортом, медикаментами тощо. Цих вимог дотримувалися усі іноземні медичні формування, які були залучені до ліквідації наслідків землетрусу.

За час роботи в Пакистані, у складних географічних та кліматичних умовах гірських районів, за надзвичайно гострої епідеміологічної ситуації (включаючи наявність низки серйозних інфекційних захворювань, зокрема прокази), в умовах постійного повторення підземних поштовхів силою до 6.0 балів, особовий склад Мобільного госпіталю МНС України завдяки ефективній та адекватній організації роботи надав медичну допомогу 10758 постраждалим, з них 1437 дітям. Було проведено 126 оперативних втручань, прийнято 7 пологів та проведено 3593 діагностичні дослідження. Повний курс стаціонарного лікування отримали 461 постраждалий, з них 100 дітей.

Такі статистичні показники є рекордними для мобільного госпіталю МНС і перевищили результат його діяльності у попередні роки в постраждалих від землетрусів районах Ірану, Туреччини та Індії, а також були значно вищими від показників роботи в Ісламській Республіці Пакистан переважної більшості

інших іноземних медичних закладів. За висновками експертів Міжнародного Червоного Хреста, які відвідали всі госпіталі країн, що надавали медичну допомогу постраждалому населенню в Ісламській Республіці Пакистан, мобільний госпіталь МНС України був найпотужнішим і найбільш ефективним серед них.

Вищевикладене, з нашої точки зору, обумовлює особливий науковий і практичний інтерес щодо виявлення як професійних, так і психологічних умов діяльності. Нами не ставилося за мету, опис, характеристика та оцінювання ефективності управління процесом ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій загалом, хоча вони теж мали опосередковане значення, особливо на етапі прийняття управлінських рішень щодо обрання моделей діяльності фахівців у відповідних умовах виникнення НС та аналізі помилкових дій персоналу. Водночас нас інтересував цілісний процес у вигляді психологічної моделі діяльності фахівців зведених рятувальних загонів при виконанні завдань з ліквідації наслідків великомасштабних землетрусів, діяльність яких відбувалась у відмітному кліматичному, крос-культурному, географічному, етнічному середовищі із значним ризиком для життя й здоров’я фахівців.

4.3. Нормативно-правове регулювання залучення корпусу рятувальників ДСНС України до міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій

Основні напрямки міжнародного співробітництва ДСНС України з питань реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру передбачають:

- ✓ формування міждержавних домовленостей та створення договірної правової бази з питань спільного попередження й ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на двосторонній і багатосторонній основах відповідно до стандартів Євроатлантичної інтеграції (див. додаток Д. 4.);

✓ налагодження ефективної міждержавної взаємодії з ООН, ЄС, ОБСЄ, МАГАТЕ, ОЧЕС, ГУАМ, ФЕМА, ІНСАРАГ, СНД з багатостороннього співробітництва у напрямах цивільного захисту, цивільно-військового надзвичайного планування, реагування та подолання наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру та підготовки рятувальних служб України відповідно до стандартів найбільш розвинених країн світу (див. додаток Е. 4.);

✓ налагодження обміну інформацією й досвідом з відповідних проблем щодо підвищення рівня задіяних у цей процес до найвищого рівня готовності до діяльності в екстремальних умовах надзвичайних ситуацій транскордонного характеру.

На сьогодні ДСНС України здійснює двостороннє співробітництво відповідно до положень майже 30 міжурядових Угод, 1 рамкової конвенції, 1 рамкової програми дій, 3-х меморандумів про взаєморозуміння, 1 адміністративної домовленості, а також планів спільних дій та 6 колективних угод.

Процедура залучення зведених рятувальних загонів до виконання міжнародних рятувальних місій здійснюється на підставі:

✓ двосторонніх угод між країнами «Про співробітництво та надання взаємної допомоги в галузі попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків»;

✓ відповідно до звернення офісів міжнародних об’єднань (союзів), до складу яких входить, на договірних зобов’язаннях, Україна, як повноправний член у тому числі ООН та НАТО;

✓ за безпосереднім зверненням Уряду країни, яка звертається про допомогу.

За часів отримання незалежності Україна набула значного авторитету серед служб цивільного захисту передових держав, а рятувальники неодноразово доводили свій професійний вишкіл під час безпосереднього залучення до міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій.

Ми не залишаємося осторонь і від гуманітарних катастроф, що відбуваються в різних куточках світу у зв’язку зі збройними конфліктами. Так, за дорученням

Президента та Уряду України, рятувальники ДСНС доставляли гуманітарні вантажі постраждалому населенню Грузії, Вірменії, Росії, Молдові, Хорватії, Чорногорії, Китаю, Туреччини, Індії, Пакистану, Ірану, Монголії, Лівії та Гаїті. Ми надавали фінансову допомогу Країнам Африканського Рогу (Сомалі, Кенії, Ефіопії, Джибутті, Уганді) та ін. З підписанням у 2014 році на засіданні Ради ЄС Президентом України та Керівництвом Європейського Союзу і главами 28 держав – членів ЄС «Угоди про асоціацію України та ЄС» актуальність міжнародного співробітництва у сфері цивільного захисту значно зросла.

Загальну систему взаємодії України з Міжнародними організаціями з питань транскордонної безпеки, цивільного захисту населення, попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків наведено у додатку Е.4 до даного розділу.

Серед пріоритетних завдань ДСНС України у сфері міжнародного співробітництва є:

- ✓ створення договірно-правової бази з питань спільного попередження і ліквідації наслідків НС на двосторонній та багатосторонніх основах;
- ✓ налагодження механізмів взаємодії зі структурами інших держав і міжнародних організацій, що відповідають за попередження та ліквідацію наслідків НС;
- ✓ відпрацювання спільних планів і механізмів реалізації домовленості про дії у випадку природних та техногенних катастроф;
- ✓ налагодження обміну інформацією і досвідом ліквідації надзвичайних ситуацій різного походження та особливостей регіону;
- ✓ виконання інших завдань, спрямованих на реалізацію зовнішнього курсу у сфері компетенції ДСНС України [194; 195, с. 124].

Варто також врахувати й такі практичні напрями міжнародного співробітництва у сфері цивільного захисту, як:

- ✓ спільну взаємодію у сфері попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій;

- ✓ участь у міжнародних пошуково-рятувальних операціях;
- ✓ проведення міжнародних навчань та тренувань із ліквідації найбільш вірогідних сценаріїв надзвичайних ситуацій (катастроф) з метою взаємокорисного обміну досвідом із зарубіжними партнерами і координації оперативних та великомасштабних дій зведених підрозділів міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій із зарубіжними партнерами та координації оперативних та великомасштабних дій рятувальних підрозділів різних країн;
- ✓ доставка гуманітарних вантажів зарубіжним країнам;
- ✓ здійснення пошуково-рятувальних операцій із евакуації та повернення на батьківщину постраждалих людей із зони надзвичайної ситуації (стихійного лиха) тощо.

Відповідно до наведеної табл.4.8 розглянемо більш детально систему взаємодії України з міжнародними організаціями з питань транскордонної безпеки, цивільного захисту населення, попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків.

Співпраця ДСНС України з Північноатлантичним Альянсом (НАТО)

Співробітництво з Північноатлантичним Альянсом (НАТО) вступило в нову фазу відносин після підписання у липні 2017 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України» [196], яким були внесені зміни до Законів України «Про основи національної безпеки України» [197], «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [198] та визначено стратегічний курс України на набуття членства в Організації Північноатлантичного договору.

ДСНС забезпечує реалізацію державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції за такими напрямами, як:

✓ виконання положень Меморандуму про взаєморозуміння у галузі планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру (від 1997 р.);

✓ виконання положень Меморандуму про взаєморозуміння стосовно сприяння нагальним цивільним транскордонним перевезенням (від 2008 р.);

✓ участь у заходах Меню партнерства Україна – НАТО в рамках Програми «Партнерство за ради миру»;

✓ реалізації заходів Річної національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО;

✓ виконання цілей Партнерства з НАТО у рамках Процесу планування та оцінки сил [194].

З урахуванням обсягів соціальної та фінансово-економічної шкоди, що завдається цивільному населенню держав світу внаслідок техногенних катастроф, стихійних лих, терористичних актів та пост військових криз, у НАТО приділяється постійна увага удосконаленню системи планування та спільного реагування на надзвичайні ситуації.

Основну роль у цій діяльності відіграє Комітет НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій (КПНС) – вищий дорадчий орган з відповідних питань при Північноатлантичній Раді, який функціонує, переважно, в форматі Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП). До повноважень КПНС входить проведення заходів, спрямованих на підвищення рівня готовності держав-членів РЄАП до ліквідації наслідків техногенних катастроф та стихійних лих. До цієї роботи активно залучені представники національних органів у сфері цивільного захисту, реагування на катастрофи, цивільного транспорту, зв’язку, промислової безпеки, охорони здоров’я та ресурсів для життєдіяльності цивільного населення.

Україна представлена у КПНС керівництвом Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), а також – на робочому рівні – співробітником Місії України при НАТО, який також забезпечує координацію роботи українських фахівців ДСНС, Мінтрансзв’язку, Мінагрополітики,

Мінпромполітики, МОЗ та Державіаслужби у засіданнях планувальних груп та підгруп КПНС.

У 1998 р. в структурі КПНС був створений Євроатлантичний координаційний центр реагування на катастрофи (ЄАКЦРК), до основних завдань якого входить обмін інформацією та координація співробітництва держав-членів РЄАПз питань реагування на катастрофи. Для більш оперативного реагування в державах РЄАП запроваджено мережу контактних пунктів ЄАСРГКЦРК.

Спеціалісти у галузі реагування на надзвичайні ситуації працюють в ЄАКЦРК як на штатних посадах, так і на основі добровільних внесків з боку держав-учасниць (направлення та утримання фахівців власними силами країни, що направляє).

ЄАКЦРК координує свою діяльність з відповідними структурами ООН, зокрема Офісом ООН з координації гуманітарних справ (UN-OCHA), Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), а також з іншими міжнародними організаціями. Періодично ЄАКЦРК організовує міжнародні навчання, під час яких відпрацьовуються практичні навички персоналу щодо реагування на надзвичайні ситуації. У разі виникнення надзвичайної ситуації в одній з держав-членів РЄАП, ЄАКЦРК у терміновому порядку поширює відповідну інформацію серед інших держав-учасниць з переліком нагальних потреб та здійснює інші заходи, спрямовані на надання допомоги потерпілій країні. Для надання допомоги потерпілій державі, що не є учасницею РЄАП, потребується окреме рішення ПАР та РЄАП (наприклад, як у випадку із землетрусом в Пакистані восени 2005 р.).

Новим елементом діяльності Альянсу з допомоги у ліквідації наслідків стихійних лих стали окремі авіатранспортні операції на виконання відповідних рішень Північноатлантичної Ради. Зазначені операції проводились Альянсом у 2005–2006 рр. у зв’язку з ліквідацією наслідків урагану «Катріна» в США та землетрусу в Пакистані з використанням, серед іншого, засобів транспортної

авіації Сил реагування НАТО. Особливістю надання допомоги Пакистану стало розгортання у цій країні, за погодженням з національним урядом, інженерних та медичних підрозділів Сил реагування НАТО. В зони стихійного лиха направлялись офіцери зв'язку ЄАКЦРК, до реалізації операцій активно залучались експерти планувальних груп і підгруп, підпорядкованих КПНС. Україна також зробила вагомий внесок у міжнародні зусилля з ліквідації наслідків урагану «Катріна» в США та землетрусу в Пакистані. Українською стороною надано допомогу у транспортуванні до зон стихійних лих (літаками Ан-225 «Мрія» та Ан-124 «Руслан») інженерного обладнання, медикаментів, продуктів харчування, наметів; у Пакистані був розгорнутий рятувальний загін та мобільний шпиталь ДСНС України.

Окрім допомоги США та Пакистану, ЄАКЦРК з часу створення також був задіяний у зв'язку з ліквідацією наслідків повеней в Румунії, Угорщині, Албанії, Чехії, Болгарії, Грузії, Киргизстані, Словаччині, снігопадів 2006 р. в Киргизстані, землетрусу 1999 р. в Туреччині, боротьбою з лісовими пожежами у Грузії, Македонії та Португалії у 2006 році, Албанії, Боснії і Герцеговині, Македонії та Сербії у 2007, 2012 роках, а також у контексті мінімізації гуманітарної кризи, пов'язаної з сирійськими біженцями у 2012–2013 роках. Значний внесок ЄАКЦРК зробив у надання гуманітарної допомоги населенню Косово у 1998–1999 рр.

Україні допомога держав-членів РЄАП надавалася через ЄАКЦРК та інші структури Альянсу у зв'язку із аваріями, спричиненими повенями річок «Уда» та Донець у східній Україні, повенями в Закарпатті та у західних областях України у 1998, 2001, 2010 рр., аварією українського військового літака у 2002 р., пандемією грипу H1N1 в Україні у 2009 році

З метою покращання спроможностей України та НАТО у галузі готовності до катастроф у 1997 р. було укладено Меморандум про взаєморозуміння щодо планування при надзвичайних ситуаціях та готовності

до катастроф, яким визначено основні сфери взаємного інтересу у плані розвитку подальшої співпраці.

До числа таких сфер входять оцінка ризиків, планування, аналіз наслідків, запобіжні заходи, взаємосумісність підрозділів з ліквідації наслідків катастроф; транспортна підтримка операцій; реагування на ядерні та радіаційні аварії, пошуково-рятувальні операції, захист об'єктів критичної інфраструктури тощо. Значна увага приділяється також дослідженню досвіду ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

На виконання положень Меморандуму створено Спільну робочу групу (СРГ) Україна-НАТО з питань планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру, основними завданнями якої є планування та координація спільних заходів згідно зі сферами взаємного інтересу. Діяльність СРГ розглядається як невід'ємна частина роботи КПНС та підпорядкованих йому підрозділів у форматі РЄАП. СРГ засідає щорічно, по черзі у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі та Києві. Останнє засідання відбулося в листопаді 2015 року.

Україна бере активну участь у міжнародних навчаннях з реагування на катастрофи, що проводяться НАТО. Так у 2000 р. Україна спільно з Альянсом провела на своїй території міжнародні навчання з ліквідації наслідків повеней «Trans-Carpathia2000»; у 2005 р. – спільно з Організацією із заборони хімічної зброї та НАТО – міжнародні навчання з протидії та ліквідації наслідків застосування терористами небезпечних хімічних речовин «Joint Assistance 2005» (Яворів).

Крім того, у травні 2007 року під час навчань з питань захисту критичної інфраструктури «Ідасса 2007» (Хорватія) Україна була представлена силами МНС України і працювала спільно з казахською командою у групі з виявлення і деконтемінації хімічних та радіо бактеріологічних речовин.

Однією із важливих складових співробітництва з НАТО є освіта та професійна підготовка. Протягом останніх років представники ДСНС мали змогу пройти навчання (безкоштовно) на курсах з надзвичайного цивільного

планування та військово-цивільного співробітництва, з проведення операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання гуманітарної допомоги, навчальних курсах з підвищення кваліфікації фахівців у сфері РХБЯ захисту, а також курсах з мовної підготовки.

У рамках виконання щорічних цільових планів Україна-НАТО у сфері планів НС передбачено виконання низки заходів, зокрема, пов'язаних із реалізацією завдань щодо удосконалення і розвитку системи реагування на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру, участі у заходах Програми «Партнерство заради миру» відповідно до Індивідуальної програми партнерства України з НАТО; планування разом з комітетами та управліннями НАТО заходів щодо вдосконалення взаємосумісності під час надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; удосконалення інформаційно-телекомунікаційної систему ДСНС тощо.

У 2010 році, за сприяння Євроатлантичного координаційного центру з реагування на катастрофи, Україна отримала допомогу від Словаччини (липень) для ліквідації наслідків сильних злив у Чернівецькій області, надавши, зі свого боку, допомогу для ліквідації наслідків повеней у Польщі і Таджикистані (травень), Угорщині (червень) та Молдові (вересень). У 2011–2012 рр., крім іншого, Україна та НАТО провели низку навчально-тренувальних заходів у контексті підготовки до проведення Євро-2012. Було проведено низку семінарів щодо забезпечення безпеки під час підготовки та проведення масштабних публічних заходів міжнародного рівня за участю цивільних експертів країн-членів НАТО та відповідних органів влади України.

Сфера планування на випадок надзвичайних ситуацій є, безумовно, специфічною. Водночас, не є політизованою і зорієнтована переважно на практичних напрямках співробітництва, серед яких, варто назвати організацію авіатранспортних, морських та внутрішніх континентальних перевезень, цивільний захист та цивільних зв'язок, медичну допомогу постраждалим внаслідок стихійних лих, промислових аварії, військових конфліктів тощо.

Протягом 2013 р. – першої половини 2014 р. продовжувалась робота з реалізації проекту щодо створення Трастового фонду НАТО з безпечного поводження з радіоактивними відходами в Україні стосовно безпечного пере захоронення радіоактивних джерел, що утворилися на території України в результаті діяльності військових програм за часів СРСР. У 2013 р. між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з підтримки було підписано відповідну Імплементаційну угоду.

У 2014 році, на фоні нового безпекового середовища в Україні та агресивних дій РФ в Криму і у південно-східній частині України, з березня 2014 р. на регулярній основі проводяться засідання КПНС у форматі «НАТО + Україна», під час яких обговорюються питання цивільної взаємодії у контексті протидії агресії з боку Росії, залучення гуманітарної допомоги, підтримки з боку НАТО у сфері захисту цивільного населення, техногенної безпеки тощо. Під час засідань КПНС українською стороною надається консолідована, підкріплена фактами, інформація щодо поточної ситуації в проблемних регіонах України. Обговорюються шляхи залучення експертної та технічної допомоги за цивільними напрямами.

У результаті такої взаємодії активовано новий напрям співпраці з НАТО у сфері захисту критичної інфраструктури. У березні 2014 р. на звернення Уряду України було сформовано Групу консультативної підтримки НАТО, до складу якої увійшли цивільні експерти з питань захисту об’єктів ядерної критичної інфраструктури. За результатами роботи ГКП НАТО в Україні у період з 4 по 9 квітня 2014 р. стороною НАТО було підготовлено звіт та висновки і рекомендації щодо покращання фізичного захисту ядерної критичної інфраструктури, планів надзвичайного реагування, удосконалення системи захисту персоналу та цивільного населення в умовах сучасної безпекової ситуації в Україні. Це стало першим етапом низки проектів з утворення в Україні системи захисту критичної інфраструктури відповідно до кращих світових стандартів об’єктової безпеки та захисту цивільного населення.

Крім того, у рамках взаємодії з НАТО щодо забезпечення умов життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб на сході України, роботи Міжвідомчого координаційного штабу та координації гуманітарної допомоги та технічної підтримки з боку НАТО було активовано механізм гуманітарної підтримки з боку Альянсу.

За результатами 13-го засідання Спільної робочої групи Україна-НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій, проведеного у листопаді 2015 року, зокрема, було домовлено продовжувати активну двосторонню співпрацю у сфері надання Україні гуманітарної допомоги для забезпечення життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб в нашій державі, реалізації заходів із відновлення об'єктів критичної інфраструктури на сході держави, забезпечення лікування та медичної реабілітації поранених в зоні АТО військовослужбовців України, гуманітарного розмінування тощо.

Наразі Україною вже отримано та здійснюється процедура щодо подальшого отримання гуманітарної допомоги для потреб цивільного внутрішньо переміщеного населення на сході України не тільки у рамках взаємодії з НАТО та партнерами Альянсу, але й від інших міжнародних організацій, зокрема Європейської Комісії, Управління ООН з гуманітарних питань, Управління Верховного Комісару ООН у справах біженців, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародного Червоного Хреста та ін.

Співпраця ДСНС України з Європейським Союзом (ЄС) та Європейською комісією (ЄК)

Одним із пріоритетів євроінтеграції є приєднання України до Механізму цивільного захисту Європейського Союзу (далі – Механізми) – найбільшої в світі системи надання міжнародної координованої оперативної допомоги при надзвичайних ситуаціях, до якої входять різноманітні ресурси і форми допомоги від країн ЄС, що співпрацюють у сфері цивільного захисту з метою

покращення захисту населення, його майна, навколишнього середовища, культурної спадщини у разі масштабних природних та техногенних катастроф, що можуть виникнути як всередині, так і за межами ЄС [195, 125].

Ефективність роботи Механізму неодноразово підтверджувалася під час ліквідації наслідків масштабних надзвичайних ситуацій та стихійних лих, зокрема і в Україні, під час ліквідації наслідків розливу нафтопродуктів у Керченській протоці (2007 р.); подолання наслідків катастрофічних повеней у західних регіонах України (2008 р.); подолання наслідків пандемічної ситуації з захворюванням на грип в Україні (2008 р.); оцінки небезпечної екологічної ситуації у м. Калуші (Івано-Франківської області (2010 р.); надання допомоги громадянам України, які переміщуються з районів проведення антитерористичної операції та тимчасово окупованої території (2014–2015 рр.) [126, 195].

З питань поглиблення співпраці з ЄС у галузі цивільного захисту ДСНС України прагне максимально інтегруватися до Механізму, зокрема брати повноцінну участь у Єдиній інформаційній системі екстреної комунікації Механізму цивільного захисту (CECIS).

Реалізації цього завдання сприяла розпочата за ініціативи Європейської Комісії у 2011 р. Програма Європейського Союзу з попередження, готовності та реагування на катастрофи природного та техногенного характеру для країн Східного партнерства (PPRDEast), головним бенефіціаром якої в Україні є ДСНС України [126, 195].

Реалізація другої фази Програми (PPRDEast) здійснилася у травні 2019 р. та була присвячена впровадженню поглиблених знань про потенційні ризики та про доступні ресурси для реагування на НС, наближення до законодавства ЄС та найкращого досвіду в управлінні ризиками катастроф.

Завдяки реалізації цієї програми в ДСНС України була розроблена загальна методика оцінювання ризиків на базі рекомендацій Європейського

Союзу, проводилися міжнародні семінари, спільні штабні та польові навчання фахівців у сфері цивільного захисту [192, 194, 195, с. 127].

У площині європейської інтеграції у січні 1997 р. Україна приєдналася до часткової угоди Ради Європи з питань запобігання, захисту та надання допомоги у разі великих природних та техногенних катастроф.

З 2008 р. розпочато співробітництво з Організацією з безпеки і співпраці в Європі в рамках реалізації проектної діяльності Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. Серед найбільших із них є:

- ✓ «Надання Уряду України допомоги в реабілітації територій, забруднених вибухонебезпечними предметами часів минулих війн, в районі міст Керч, Севастополь і Біла Церква»;
- ✓ «Підвищення обізнаності про ризик і загрози, пов'язані з вибухонебезпечними залишками війн»;
- ✓ «Підвищення спроможності Уряду України щодо виконання робіт з підводного очищення від вибухонебезпечних залишків війн акваторії Чорного та Азовського морів»;
- ✓ «Розбудова національної спроможності з гуманітарного розмінування в Україні»;
- ✓ «Підвищення спроможності України реагувати на загрози хімічної безпеки» [195, с. 127].

З вересня 2010 р. українська делегація МНС України взяла участь у 12-й Міністерській сесії Часткової відкритої угоди Ради Європи з питань запобігання, захисту та надання допомоги у разі великих природних та техногенних катастроф (EUR-OPA).

На сьогодні ДСНС України є основним бенефіціаром Проекту ЄС «Програма з попередження, готовності та реагування на катастрофи природного та техногенного характеру для країн Східного партнерства».

Співпраця ДСНС України з Організацією Об’єднаних націй (ООН)

Україна бере активну участь у всіх напрямах діяльності ООН, найважливішими з яких є підтримання міжнародного миру та безпеки, зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характеру, забезпечення прав людини.

Співпраця ДСНС України з Організацією Об’єднаних націй розпочала свою активну фазу у 2009 р. з підписання «Меморандуму про взаєморозуміння між МНС України» та «Програми розвитку ООН (ПРООН) щодо співпраці у галузі зменшення ризиків природних катастроф та швидкого відновлення».

Здійснюється ефективна взаємодія України зі спеціалізованими установами ООН з багатьох питань глобального порядку денного, включаючи боротьбу з бідністю, охорону навколишнього середовища, вдосконалення системи охорони здоров’я тощо. Важлива роль у здійсненні цієї взаємодії належить Офісу ООН в Україні, який забезпечує реалізацію проектів Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН).

Пріоритетною складовою є співробітництво з ООН щодо спільної діяльності з дорадчою консультативною групою ООН з проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах міста (ІНСАРАГ), основною метою якої є сприяння в питаннях координації дій між різноманітними пошуково-рятувальними командами, які реагують на міжнародному рівні на НС, пов’язані з обваленням будівель і споруд, здебільшого внаслідок землетрусів. Так, у липні 2014 р. пошуково-рятувальна команда важкого класу державного підприємства «Мобільний рятувальний центр ДСНС України» успішно пройшла міжнародну атестацію в системі ІНСАРАГ, що дало змогу значно розширити співпрацю з ООН та залучити український пошуково-рятувальний підрозділ до міжнародних рятувальних операцій.

З 2012 р. ДСНС активно співпрацює і з Всесвітньою метеорологічною організацією (ВМО) – спеціалізованою міжурядовою установою ООН у сфері метеорології, зокрема з питань спостереження за станом атмосфери Землі та її взаємодії з океаном.

Підводячи підсумок, зазначимо, що міжнародні взаємини ДСНС України з всесвітніми організаціями в галузі співробітництва, планування, попередження виникнення та реагування на надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру, дають нам предметні підстави для розв'язання наступних проблемних питань, які ми висунули в переліку завдань нашого дослідження.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. Опрацювання наукової проблеми психології діяльності зведених аварійно-рятувальних загонів ДСНС України у складі міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій, а також їх активного залучення до забезпечення транскордонної безпеки, не може бути вирішено без всебічного аналізу законодавчого та нормативно-правового регулювання.

2. Ретроспективний аналіз зародження та розвитку міжнародного гуманітарного руху дозволив встановити, що з моменту утворення у 1863 р. «Міжнародного комітету Червоного Хреста» вся гуманітарна діяльність регламентувалася протоколами Женевських Конвенцій та забезпечувала, перш за все, захист прав і свобод військовополонених, поранених та населення, що постраждало внаслідок воєнних дій. Водночас збільшення масштабів і важкості наслідків надзвичайних ситуацій невоєнного характеру ставило під загрозу реалізацію такого права. За таких умов як окрема держава, так і світова спільнота загалом стали зацікавленими у прийнятті та реалізації правових зобов'язань, що забезпечували зниження ризиків різноманітних надзвичайних ситуацій на колективній основі.

3. Створення міжнародних інституцій та їх регіональних структур (Організація об’єднаних націй; Європейський Союз; Організація з безпеки і співробітництва в Європі; Північно-Атлантичний Альянс тощо) поглибили зусилля світової спільноти в питаннях транскордонної безпеки та сприяли утворенню в Україні у 1996 р. Центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, на яке, в тому числі, покладалося завдання, з попередження та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на міждержавному рівні.

4. Аналіз правових основ залучення зведених рятувальних загонів ДСНС України до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій. Розроблена схема узагальненої структури співробітництва ДСНС України з міжнародними організаціями в галузі планування, попередження виникнення та реагування на надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру дає вагомі підстави до розв’язання наступних проблемних питань, які висунуті у переліку завдань нашого дослідження.

Основні результати даного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1, 4, 5, 7]. Підручники та навчальні посібники: [10, 13, 15]. Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [18, 22, 28, 35, 36, 39]. Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук: [40, 41]. Тези доповідей у матеріалах конференцій: [43, 46, 49, 52, 54, 65,83, 85, 87].

РОЗДІЛ 5
УТВОРЕННЯ, АТЕСТАЦІЯ ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНИХ СЛУЖБ ТА РЯТУВАЛЬНИКІВ МІЖНАРОДНОГО КЛАСУ

5.1. Психологічні особливості утворення та атестації категорій аварійно-рятувальних служб та рятувальників міжнародного класу

Рятувальники різних кваліфікаційних категорій суттєво відрізняються між собою за багатьма професійно-значущими характеристиками. Серед таких характеристик – рівень освіти, спеціалізація, стаж і досвід роботи (у тому числі, – у складі міжнародних гуманітарних місій), стан здоров'я тощо. Чим вищий рівень кваліфікації рятувальника, тим жорсткіші вимоги до його професійних характеристик.

Атестація аварійно-рятувальних служб та рятувальників передбачена статтею 48 Кодексу цивільного захисту України [77, с. 59]. (див. додаток А.5. до даного розділу).

Постановою Кабінету Міністрів України від 13.11.2013 № 828 «Про затвердження Порядку атестації аварійно-рятувальних служб і рятувальників» затверджено Порядок атестації аварійно-рятувальних служб та окремих рятувальників, визначено механізми атестації, видачі відповідних посвідчень про атестацію, посвідчення, книги і жетона рятувальника, а також перелік документів, які необхідно пред'явити для їх отримання.

Вимоги, що висуваються до кваліфікації рятувальників міжнародного класу єдині для всіх країн світової спільноти, які бажають долучитися до участі у всесвітній мережі ІНСАРАГ (Міжнародна консультативна група з питань пошуку та порятунку).

ІНСАРАГ займається питаннями, пов'язаними з проведенням пошуково-рятувальних робіт (ПРР) та визначає мінімальні міжнародні стандарти для пошуково-рятувальних загонів (ПРЗ) і методологію міжнародної координації при реагуванні на землетруси [12].

Міжнародна консультативна група з питань пошуку та порятунку (ІНСАРАГ) була створена в 1991 році. Це стало наслідком реалізації ініціатив представлених спеціалізованими міжнародними пошуково-рятувальними загонами (ПРЗ), які працювали разом по ліквідації наслідків землетрусів в Мексиці в 1985 році та у Вірменії в 1988 році. З тим, щоб не дублювати існуючі структури група була сформована в рамках наявних координаційних гуманітарних механізмів під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН). Тому Секретаріат групи організаційно входить до складу відділу підтримки польової координації (FCSS) управління надзвичайних служб (ESB) Управління ООН з координації гуманітарних питань (УКГП ООН).

Під егідою ООН ІНСАРАГ у 2002 році добилася успішного прийняття Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 57/150 від 16.12.2002 «Підвищення ефективності і зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах». Резолюція особливо підкреслює, що кожна держава в першу чергу несе відповідальність за надання допомоги жертвам стихійних лих, що сталися на її території, і тому постраждала держава має відігравати головну роль «в ініціюванні, організації, координації та наданні гуманітарної допомоги на своїй території».

У резолюції також роз'яснюється, що міжнародні пошуково-рятувальні загони (ПРЗ) є додатковими силами існуючого національного потенціалу, такого, як національна рятувальна служба, а також підкреслюється важливість своєчасної координації діяльності всіх цих ресурсів.

У світі, де реагування на НС стає все більш складним, ІНСАРАГ надала спільноті гідну похвали модель того як забезпечити наявність у кожному регіоні, особливо достатньо близькому до потенційно-небезпечної зони виникнення НС, добре підготовлених і професійних загонів, готових до негайного реагування і працюючих за всесвітньо прийнятими стандартами [124, с. 3].

Концепція Міжнародної атестації була одноголосно прийнята трьома Регіональними групами ІНСАРАГ і передана Керівному комітету ІНСАРАГ (з 2009 року – Керівна група ІНСАРАГ) на розгляд. Керівний комітет ІНСАРАГ

одноголосно схвалив концепцію Міжнародної атестації, яка була вперше проведена у листопаді 2005 року.

З моменту утворення ІНСАРАГ майже 30 країн світу пройшли Міжнародну атестацію. Пошуково-рятувальні загони (ПРЗ), що нарощують свої можливості з метою пройти Міжнародну атестацію ІНСАРАГ з проведення пошуково-рятувальних операцій у містах, мають відповідати певним вимогам. Так, ПРЗ середнього або важкого класів для визначення їхньої відповідності вимогам ІІНСАРАГ мають нараховувати мінімальну кількість особового складу (для середнього ПРЗ – 38, а для важкого ПРЗ – 55 осіб), та для роботи у містах мати у своєму складі медичну, рятувальну та пошукову складові.

У 2009 р. Україна вперше подала заявку до Секретаріату ІНСАРАГ про наміри проходження Міжнародної атестації Державним Підприємством Мобільний Рятувальний Центр (ДП МРЦ). Саме тоді ДП МРЦ був зареєстрований в мережі ІНСАРАГ.

У 2011 р. було подано заявку щодо Міжнародної атестації пошуково-рятувальної команди ДП МРЦ в системі ІНСАРАГ. У результаті цього атестацію української команди було призначено на червень 2014 р., яку український корпус рятувальників успішно здав. (див. додаток В.5. до даного розділу).

04.07.2014 року Команду Мобільного рятувального центру атестовано INSARAG як пошуково-рятувальний загін (ПРК) важкого класу. Станом на початок березня 2014 року 111 рятувальників ДП МРЦ ДСНС України у складі команди отримали сертифікати про проходження курсу. А 07.09.2019 року Команда HUSAR MRC Ukraine успішно пройшла зовнішню переатестацію INSARAG.[3]

Успішне проходження атестації у 2014 році дало можливість значно розширити співпрацю з ООН і залучати на новому, більш високому рівні, команду важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій (див. рис. 5.1).

[3] Кваліфікацію «Рятувальник вищої категорії» («майстер міжнародного класу») в Україні станом на 01.01.2020 року мають 76 осіб. Дана кваліфікація, яка підтверджується один раз на 5 років, присвоюється основному складу ДП МРЦ ДСНС України, який має стаж роботи рятувальника першого класу 2 роки, відповідає вимогам рятувальника першого класу, має вищу технічну або медичну освіту та сертифікати, що засвідчують якість підготовки, відповідають міжнародним зразкам та дозволяють у разі потреби виконувати роботи у складі міжнародних аварійно-рятувальних формувань без додаткової підготовки, володіти на розмовному рівні однією із західноєвропейських мов [122].

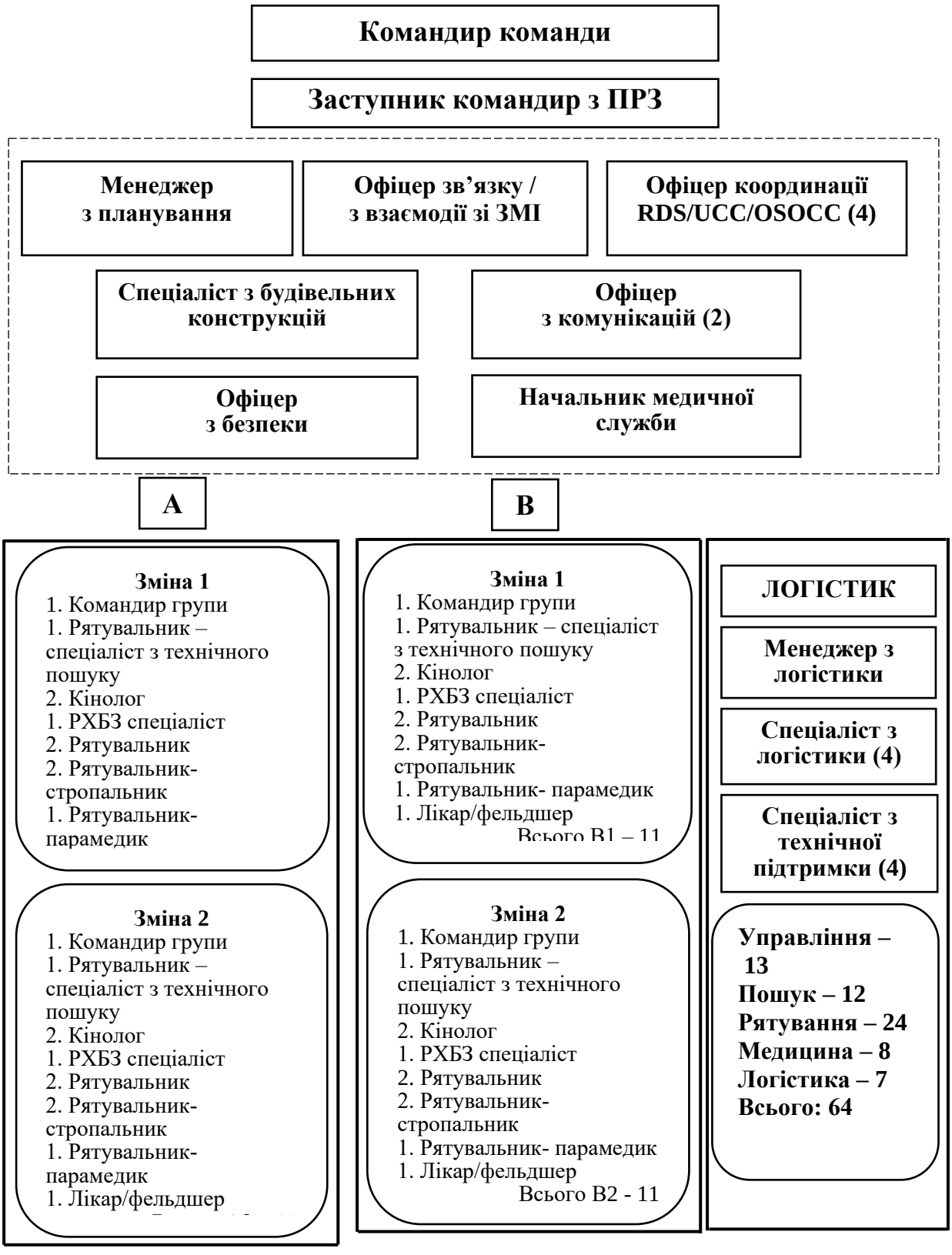

Рис. 5.1. **Органограма команди важкого класу з пошуку та рятування в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України (станом на 2019 рік)** [380]

Так, у 2015 році загін взяв участь у міжнародній гуманітарній місії з рятування та евакуації українських громадян з Федеративної Демократичної Республіки Непал.

25 квітня 2015 року у Федеративній Демократичній Республіці Непал стався потужний землетрус магнітудою 7,9 балів за шкалою Ріхтера. Епіцентр розташовувався у 82 кілометрах від столиці Непалу – Катманду, на глибині 15 кілометрів. Наступного дня, 26 квітня 2015 року, сталася серія повторних поштовхів, магнітуда найпотужнішого з яких була 6,7 балів за шкалою Ріхтера.

У результаті землетрусу загинуло близько 4000 людей, понад 7000 були травмовані. Було зруйновано велику кількість будівель (у т.ч. історичні споруди), об'єктів інфраструктури, пошкоджені лінії електромереж та телефонного зв'язку.

Окремо слід зазначити і наявність великої кількості постраждалих в гірських районах країни, включаючи групи іноземних туристів та альпіністів, що здійснювали підйом на Еверест.

Урядом країни був оголошений надзвичайний стан та оприлюднено звернення до міжнародної спільноти з проханням надати допомогу в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Серед постраждалих від землетрусу було близько 150 громадян України. Вони звернулися по допомогу до Почесного Консульства України у Федеративній Демократичній Республіці Непал.

Керівництвом України було прийнято рішення про невідкладну евакуацію громадян України з постраждалої території (Указ Президента України від 27.04.2015 № 244/2015 «Про невідкладну евакуацію громадян України з території Федеративної Демократичної Республіки Непал», далі – місія).

На міжвідомчому рівні між Державною службою України з надзвичайних ситуацій та Міністерством оборони України, враховуючи попередню інформацію про кількість постраждалих (майже 150 осіб), була досягнута

домовленість про використання для евакуації громадян України транспортного літака ІЛ-76.

Враховуючи ускладнюючі фактори, а саме: порушення роботи дипломатичних установ та медичних закладів; можливу наявність серйозних травм у постраждалих, яких планується евакуювати; тривалий маршрут евакуації; характер повітряного судна та можливу необхідність проведення пошуково-рятувальних робіт, – на базі Мобільного рятувального центру ДСНС України було сформовано зведений загін (команда MRC Ukraine), до якого увійшли:

- ✓ представники Міністерства закордонних справ України;
- ✓ медичний персонал Міністерства охорони здоров'я;
- ✓ рятувальники;
- ✓ психологи ДСНС України.

Весь особовий склад отримав візовий супровід до моменту вильоту з України.

При формуванні списків майна та обладнання враховувались потенційні види робіт, що можуть виконуватись під час проведення місії. Саме тому було визначено перелік майна та рятувального обладнання:

- ✓ намети каркасні;
- ✓ намети пневматичні;
- ✓ комплект гідравлічного інструменту;
- ✓ комплект пневматичного інструменту;
- ✓ інструмент для розрізання бетону;
- ✓ ковдри;
- ✓ умивальники та душові кабіни;
- ✓ туалетні кабіни;
- ✓ запаси питної води та сухі пайки.

Крім того, для кожного медичного працівника та психолога були укомплектовані відповідно медичні сумки з засобами надання екстреної медичної допомоги та валізи психолога.

Для забезпечення належної підготовки до виконання місії було організовано збір інформації про постраждалу країну (використовувались дані Інтернет-ресурсу «Virtual OSOCC», засоби масової інформації, дані Посольства України в Республіці Індія та Почесного консульства України у Федеративній Демократичній Республіці Непал).

Для забезпечення телефонного та Інтернет-зв'язку заздалегідь були придбані та активовані сім-карти телефонного мобільного зв'язку «Travel Sim» та телефонного супутникового зв'язку «Inmarsat».

27 квітня 2015 року розпочалася фаза мобілізації – збір особового складу, проведення медичного та психологічного оглядів, інструктажів з безпеки та охорони праці, підготовка і завантаження майна та рятувального обладнання.

29 квітня 2015 року о 8:00 особовий склад, майно та рятувальне обладнання були зосереджені на військовому летовищі міста Бориспіль для кінцевого проходження паспортного контролю, оформлення митних процедур та завантаження у літак. Станом на 15:00 транспортний літак ІЛ-76 Міністерства оборони України був завантажений та готовий до вильоту.

29 квітня 2015 року транспортний літак ІЛ-76 Міністерства оборони України вилетів до Федеративної Демократичної Республіки Непал для виконання місії.

30 квітня 2015 року о 08:00 за місцевим часом літак з особовим складом, майном та рятувальним обладнанням здійснив вимушену посадку (відмова одного з двигунів) в аеропорту м. Делі (Республіка Індія). Враховуючи необхідність проведення ремонту літака, було прийнято рішення щодо транспортування особового складу і, частково, майна та рятувального обладнання регулярними комерційними авіарейсами Делі – Катманду.

Особовий склад був розділений на 3 групи:

✓ група № 1 – фахівці Міністерства закордонних справ України, представники Посольства України в Республіці Індії (прибуття до м. Катманду 30 квітня 2015 року);

✓ група № 2 – рятувальники, медичні працівники Міністерства охорони здоров'я (прибуття до м. Катманду 30 квітня 2015 та 02 травня 2015 року).

✓ група № 3 – психологи (перебування на території Посольства України в Республіці Індії).

Після прибуття до м. Катманду, група № 1 повідомила про місію Міністерство закордонних справ Федеративної Демократичної Республіки Непал.

Починаючи з 1 травня 2015 року, громадянам України, які зверталися по допомогу до органів місцевої влади, надавалася контактна інформація групи фахівців Міністерства закордонних справ України.

Прибувши до м. Катманду, група № 2 особисто повідомила про місію OSOCC. Проте, враховуючи основну мету місії (евакуація громадян України) та обмежені можливості з виконання пошуково-рятувальних робіт, було прийнято рішення про утримання команди MRC Ukraine у резерві міжнародних рятувальних сил. Крім того, були надані дані про розширені можливості команди MRC Ukraine (у тому числі можливість залучення мобільного госпіталю) у разі погіршання оперативної обстановки.

Управління діями команди було розділено за напрямами:

✓ облік та надання консульської допомоги постраждалим;

✓ організація місць тимчасового перебування постраждалих (у тому числі забезпечення питною водою, продуктами харчування);

✓ надання домедичної допомоги постраждалим (у тому числі дітям).

Роботи були ускладнені невизначеністю дати евакуації у зв'язку з поламкою літака. Тому рятувальниками команди MRC Ukraine було забезпечено надання психологічної допомоги постраждалим.

За період очікування, з 1 по 6 травня 2015 року, було:

- ✓ надано консульську допомогу – 128 особам;
- ✓ розміщено в місцях тимчасового перебування – близько 100 осіб;
- ✓ надано домедичну допомогу – 5 особам;
- ✓ організовано евакуацію постраждалого з високогірних районів (травма ноги);
- ✓ надано гуманітарну допомогу у вигляді ковдр та сухих пайків.

6 травня 2015 року, після проведеного у польових умовах ремонту двигуна, транспортний літак ІЛ-76 Міністерства оборони України з громадянами України, постраждалими внаслідок землетрусу, вилетів до України.

Відзначимо, що діяльність рятувальника міжнародного класу, як і загалом команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України, є винятково-важливою не тільки з точки зору їх професійного вишколу та матеріально-технічного забезпечення, але й за умов високих показників морально-психологічного стану кожного спеціаліста, зокрема його мотиваційною спрямованістю, здатністю долати великі емоційні та фізичні навантаження тощо.

Водночас, навіть досить висококваліфікований рятувальник відчуває під час роботи в зоні НС наявне фізичне і значне емоційне навантаження. Більше того, чим вища кваліфікація рятувальника і чим більш складні завдання йому доводиться виконувати, тим напруженішим виявляється його психічний стан, тим більші вимоги висуваються до його психологічних якостей.

Рівень розвитку цих якостей значною мірою визначається здатністю рятувальників до оволодіння відповідними навичками, схильністю до навчання, і загалом, їх професійною працездатністю. Далеко не всім людям притаманні такі якості. Недостатня їх вираженість, інколи, може бути непомітною у повсякденному житті, а в екстремальних ситуаціях (які є буденними для рятувальників міжнародного класу) може проявлятися не очікувано, суттєво знижуючи ефективність праці, бути причиною важких за своїми наслідками помилок і зривів в умовах проведення МГМ.

Їх дефіцит може бути також причиною загострення і розвитку деяких психічних і психосоматичних розладів. Тому оцінювання таких якостей на перших етапах становлення фахівця в професії й подальше їх врахування при підготовці рятувальника до виїзду до зони проведення МГМ є необхідною умовою його успішної діяльності [3].

Крім того, діяльність команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України завжди ускладнена впливом чисельних психологічних чинників, які, як правило, пов'язані із загрозою для життя і здоров'я, напруженням, обумовленим необхідністю рятування постраждалих, різноманітними засобами негативного впливу на психіку рятувальника міжнародного класу.

Значну частину таких впливів дозволяє мінімізувати спеціальна та психологічна підготовка професійних контингентів, які беруть участь у ліквідації НС, й досвід інших країн у питаннях організації та ведення пошуково-рятувальних робіт.

Тому не випадково, що представники команди Мобільного рятувального центру ДСНС України беруть участь у різноманітних навчаннях щодо роботи координаційних ланок проведення пошуково-рятувальних робіт (UCC) та вдосконалюють практичні навички під час низки міжнародних заходів. Серед таких заходів хотілося б зазначити:

- ✓ низку спеціальних тренінгів, командно-штабних та повномасштабних польових навчань у рамках спільного українсько-польського проекту «Вдосконалення можливостей України з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста за допомогою підвищення рівня навичок представників пошуково-рятувальної команди» (2016–2017 рр., Республіка Польща);
- ✓ регіональний семінар з питань координації міжнародних операцій з надзвичайних ситуацій у рамках проекту ЄС PPRD East 2 (2018 р., Королівство Данія);

- ✓ щорічні Міжнародні польові навчання ЄАКЦРНС НАТО – «Україна – 2015», «Чорногорія – 2016», «Боснія і Герцеговина – 2017», «Сербія – 2018» та ін.;
- ✓ регіональні навчання INSARAG з реагування на землетрус INSARAG AEME Regional Earthquake Response Exercise (2018 р., Республіка Вірменія);
- ✓ комплексні 36-годинні польові навчання за участі ментора у рамках підготовки пошуково-рятувальної команди (ПРК) МРЦ до зовнішньої переатестації в системі INSARAG (2018 рік, Україна) та інші.

На основі матеріалів навчального курсу та посібника INSARAG «Координація ПРК» (USAR Coordination Manual) представниками МРЦ було розроблено спеціальний тренінг «Реагування на надзвичайні ситуації у складі міжнародних рятувальних сил. Координація дій відповідно до Керівних принципів INSARAG». Перше практичне заняття для 15 членів ПРК МРЦ було проведено у грудні 2018 року. Протягом першої половини 2019 року відповідний тренінг був проведений для всього особового складу ПРК.

Невід'ємною складовою тренування менеджменту та особового складу команди є інформаційний менеджмент (KoBoToolbox). Для офіцерів координації RDC, OSOCC/UCC, а також 16 рятувальників основного та резервного складу регулярно проводяться практичні заняття, на яких вдосконалюються навички із заповнення форм та звітів у паперовому та електронному вигляді, розміщення їх на KoBoToolbox, а також аналізу наданої інформації та прийняття на її основі оперативних рішень.

Обов'язковою складовою професійної підготовки особового складу ПРК МРЦ є проходження онлайн курсів ООН з безпеки. Станом на 1 січня 2019 року 204 члени особового складу МРЦ мали сертифікати щодо проходження базового курсу Basic Security In The Field, а 41 з них отримали також сертифікати просунутого курсу Advance Security in the Field. У січні 2019 року особовий склад ПРК МРЦ розпочав проходження нового онлайн курсу ООН з безпеки BSAFE, який запроваджено з 2018 року.

Нині ДП МРЦ на постійній основі залучено до заходів, які проводяться підрозділами міжнародних організацій:

- ✓ Офісу координації гуманітарних справ ООН;
- ✓ Програми розвитку ООН в Україні;
- ✓ Організації з безпеки та співробітництва в Європі;
- ✓ Центру моніторингу та інформації Європейської Комісії;
- ✓ Євроатлантичного центру НАТО з реагування на катастрофи;
- ✓ Міжнародної дорадчої консультативної групи ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста – «ІНСАРАГ»;
- ✓ Організації Чорноморського економічного співробітництва;
- ✓ Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ [5].

Отже, аналіз діяльності рятувальних загонів, їх залучення до участі в міжнародних гуманітарних місіях з надання допомоги постраждалим країнам внаслідок великомасштабних надзвичайних ситуацій ставить нові завдання перед корпусом рятувальників щодо підвищення рівня підготовки, зокрема психологічної готовності до діяльності у складі міжнародних гуманітарних організацій. (див. дод. Г.5. до даного розділу).

5.2. Професійна підготовка команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України

Проведення пошуково-рятувальних робіт у зоні надзвичайної ситуації характеризується високим ступенем небезпеки для життя й здоров’я, усвідомленням рятувальниками міжнародного класу високої відповідальності за результати виконання завдань за призначенням.

Рятувальник міжнародного класу повинен мати специфічні професійні якості, характерні тільки для цієї професії:

- ✓ тривалий час виконувати одноманітні рухи, за наявності великих фізичних і емоційних навантажень, у незручних робочих позах;

✓ швидко пересуватися і виконувати роботи в різних умовах, а також за наявності реальної і потенційної небезпеки;

✓ самостійно вибирати оптимальний темп роботи, узгоджувати його з темпом роботи інших рятувальників, техніки й устаткування;

✓ оперативно сприймати і швидко обробляти інформацію в умовах недостатньої видимості, звукових перешкод, різких перепадів освітленості, запиленості, задимленості й інших відволікаючих факторів;

✓ оцінювати і розрізняти швидкість і напрямок переміщення предметів;

✓ адекватно реагувати на небезпеку, яка виникла раптово;

✓ одночасно спостерігати за декількома предметами або їхніми частинами;

✓ сприймати, диференціювати і виділяти із загального шуму корисну звукову інформацію;

✓ переносити значні короткочасні фізичні й нервово-емоційні навантаження, швидко переключати увагу, бути готовим сприймати нові навантаження, відчуття, враження;

✓ впевнено і безпомилково впізнавати предмети за їх формою та обрисами;

✓ розраховувати свої сили з майбутньою роботою;

✓ визначати відстань між предметами;

✓ витримувати неприємні враження без вираженої емоційної напруги;

✓ самостійно вносити зміни в роботу і швидко приймати рішення при зміні ситуації;

✓ швидко і точно робити дії і зберігати стійкість рухових реакцій під впливом екстремальних факторів в умовах дефіциту часу;

✓ пересилювати втому, сонливість, ефективно працювати в різний час доби;

✓ мати самовладання в складних ситуаціях, почуття відповідальності й колективізму;

- ✓ погоджувати свою діяльність з роботою інших рятувальників;
- ✓ виконувати роботи безпечно;
- ✓ накопичувати досвід, враховувати помилки і вміти усвідомлювати ступінь ризику;
- ✓ бути готовим у критичних ситуаціях до взаєморозуміння, емпатії тощо.

Крім того, ефективність проведення пошуково-рятувальних робіт (ПРР) безпосередньо залежить і від ступеня та різнобічності розвитку професійних знань, умінь і навичок рятувальників міжнародного класу. При цьому безпомилкова діяльність рятувальників визначатиметься адекватністю їх дій до змін професійного середовища і можливостями їх психофізіологічних резервів [121].

Саме тому, згідно з вимогами міжнародної системи INSARAG, увесь особовий склад ПРЗ повинен пройти базову професійну підготовку за такими напрямами:

1. Фізична підготовка;
2. Надання першої медичної допомоги;
3. Використання основних засобів зв’язку;
4. Навчальний курс за системою INSARAG;
5. Англійська мова, включаючи рятувальну термінологію (особливо для керівництва загону, начальників служб і підрозділів);
6. Питання безпеки;
7. Питання етичного характеру при проведенні ПРР;
8. Базовий навчальний курс з проведення ПРР за методологією INSARAG;
9. Базовий навчальний курс з проведення ПРР за методологією INSARAG для інструкторів.

Мінімальні рекомендовані вимоги до підготовки особового складу пошуково-рятувальних загонів (ПРЗ) середнього або важкого класів для визначення їхньої відповідності вимогам ІІНСАРАГ наведено у табл. 5.1 та у дод. Б.5 до цього розділу.

Таблиця 5.1

Мінімальні рекомендовані вимоги до підготовки особового складу команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста (*за вимогами INSARAG*) [125, 380]

Складові ПРЗ	**Мінімальні рекомендовані вимоги до підготовки**
Керівництво Керівник загону /заступник; Фахівець зі взаємодії /заступник; Фахівець з планування; Фахівець з питань безпеки; Фахівець із зв'язків з громадськістю	Керівник загону повинен уміти керувати усіма аспектами діяльності ПРЗ в повсякденній діяльності і під час проведення операцій, а також забезпечувати усебічну координацію дій. Керівник оцінює оперативну діяльність і забезпечує взаємодію з іншими підрозділами
Складові ПРЗ	Мінімальні рекомендовані вимоги до підготовки
	Фахівець з планування має бути готовий сприяти керівництву загону в організації нарад і зустрічей, документуванні основних заходів і дій, а також здійснювати короткострокове і довгострокове планування. Фахівець з питань безпеки повинен забезпечувати безпеку проведення робіт в ході операцій. Фахівець зі взаємодії (координатор) повинен знати порядок роботи OSOCC з тим, щоб забезпечити взаємодію і зв'язок між OSOCC і ПСО. Фахівець із зв'язків з громадськістю має бути навчений порядку взаємодії зі ЗМІ і забезпечити точність і узгодженість інформаційних повідомлень (релізів) для ЗМІ з місцевими органами управління в НС(LEMA) через OSOCC
Пошукова складова Кінолог; Фахівці з пошуку потерпілих з використанням технічних засобів	Робота з собаками; Маркування будівель і конструкцій, подання надзвичайних сигналів; Знання і навички поводження з небезпечними речовинами і матеріалами; Знання культури і традицій інших народів; Базові знання в області будівельних споруд і конструкцій;

Складові ПРЗ	Мінімальні рекомендовані вимоги до підготовки
	Проведення пошукових робіт; Ідентифікація (визначення) небезпек і загроз; Використання засобів індивідуального захисту
Рятувальна складова Начальник ПРП/розрахунку; Рятувальник; Інженер (фахівець) по будівельних спорудах і конструкціях; Фахівець з РХР-речовин	Спеціальні технічні навички роботи з інструментом; Рятувальні роботи в обмеженому просторі і в обрушених капітальних будівлях (спорудах); Складні рятувальні роботи з використанням альпіністського спорядження; Строповка; Базові технології пошуку; Ідентифікація (визначення) небезпек і загроз; Використання засобів індивідуального захисту
Медична складова Лікар; Парамедики /середній медичний персонал	Життєзабезпечення і медичне забезпечення загону (включаючи пошукових собак), пошуку персоналу і виявлених потерпілих; Надання медичної допомоги в обмеженому просторі; Базове ветеринарне забезпечення; Гігієна базового табору
Матеріально-технічне забезпечення(логістика) Керівник загону; Фахівець із зв'язку; Фахівці з МТЗ (логістики)	Фахівці з МТЗ повинні уміти забезпечувати виконання усіх аспектів діяльності, пов'язаних з розгортанням загону в зоні НС і його поверненням в пункт постійної дислокації; Базове обслуговування і ремонт інструменту; Розгортання і управління базовим табором; Спеціальна підготовка щодо використання засобів зв'язку; Знання фонетичного алфавіту

Професійну підготовку рятувальників міжнародного класу умовно можна розподілити на три основні види: загальну, спеціальну та цільову (або ситуативну) підготовку [84, 252, 277, 391, 397].

Якщо перший вид, – ***загальна професійна підготовка***, – добре відомий вид підготовки, що ***передбачає оволодіння рятувальниками спеціальними знаннями, навичками та вміннями*** у сфері рятувальної справи, необхідними для ефективного виконання ними професійних обов'язків в умовах МГМ, то два наступні види професійної підготовки (спеціальна та цільова підготовка)

мають свою особливу, з точки зору психологічної складової, структуру та спрямованість.

Так, ***спеціальна професійна підготовка*** спрямовується на вироблення ***психологічної стійкості фахівців до конкретного екстремального (спеціального) виду діяльності***. Такі завдання виконуються за допомогою спеціальної полоси перешкод, моделювання ситуацій, які реально можуть бути прогнозовані щодо їх виникнення у майбутній професійній діяльності фахівців. Відповідно вирішуються й спеціальні питання щодо фізичної витривалості та фрустраційної толерантності до стрес-чинників професійного середовища.

Цільова (ситуативна) професійна підготовка у своїй структурі передбачає ***формування у фахівців психологічної готовності*** до ефективної (безпомилкової) діяльності в конкретній ситуації, наприклад, перед виїздом на НС (див. рис. 5.2).

Ситуація, яка потребує такої підготовки, здебільшого є непередбачуваною, не входить у загальні сценарії проблемних ситуацій, які можуть моделюватися у ході професійно-психологічної або цільової підготовки.

Ситуативна підготовка розглядається нами як неординарний випадок, нештатна ситуація, яка потребує негайного вирішення, має обмежені часові показники і не допускає помилки, оскільки вона може мати за собою фатальні, незворотні наслідки.

Для опанування компетентностями такої підготовки застосовуються спеціальні форми й методи навчання, а до рятувальників ставляться специфічні вимоги до стилю мислення, спрямованості на досягнення успіху, здатності брати відповідальність й ініціативу при здійсненні оперативних дій тощо.

До завдань професійної підготовки рятувальників традиційно входять завдання, що пов’язані з опануванням знань, умінь, навичок, необхідних для ефективного виконання завдань за призначенням.

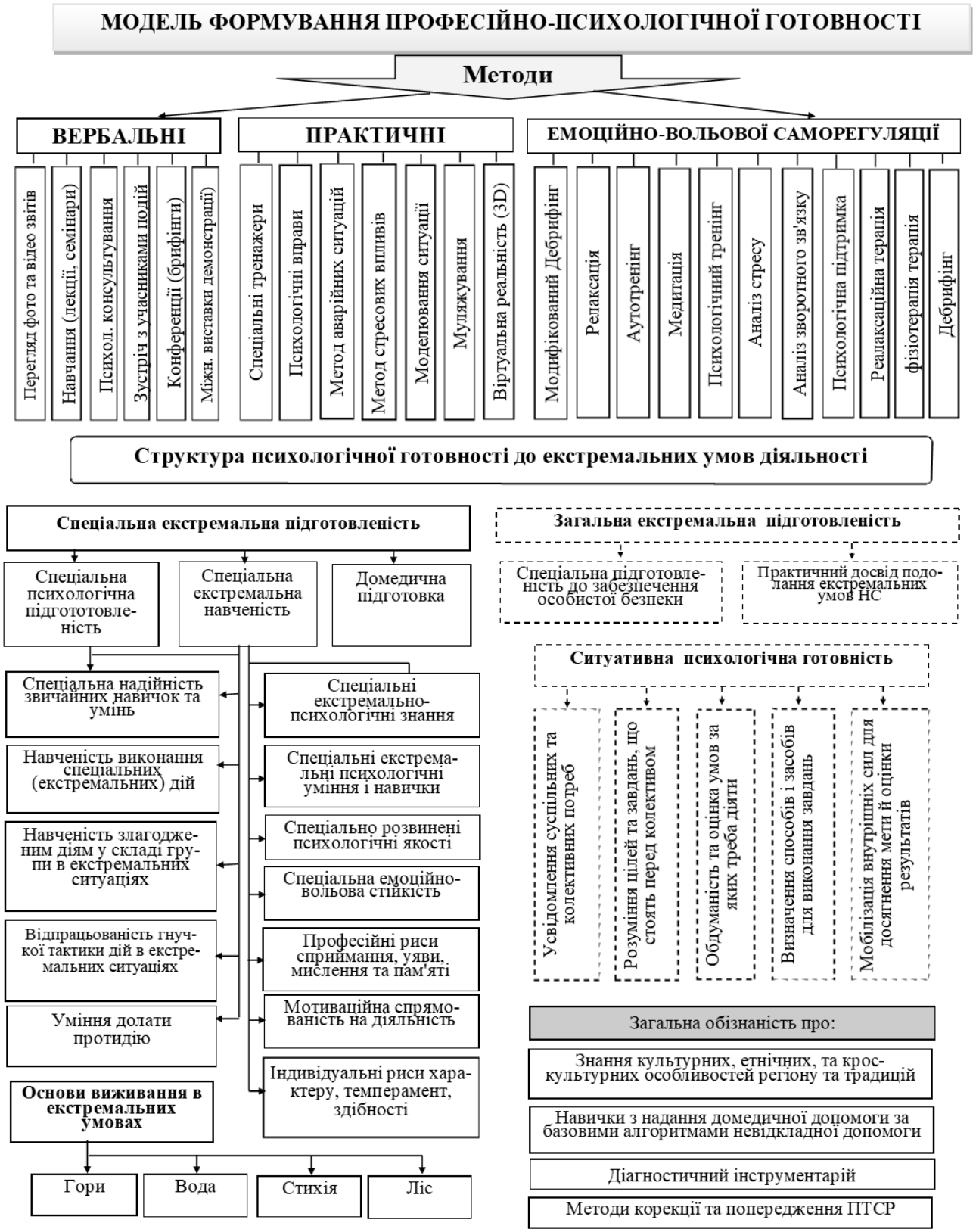

Рис. 5.2. **Структурна модель професійно-психологічної готовності рятувальників до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій**

Для опанування компетентностями такої підготовки застосовуються спеціальні форми й методи навчання, а до рятувальників ставляться специфічні вимоги до стилю мислення, спрямованості на досягнення успіху, здатності брати відповідальність й ініціативу при здійсненні оперативних дій тощо.

Водночас, варто зазначити, що у межах відведеного часу на програму психологічної підготовки рятувальників, стабільні професійні навички, наприклад навички психічної саморегуляції, сформувати практично неможливо. Саме тому, практична спрямованість психологічної підготовки фахівців має бути доповнена створенням умов для формування мотивації до подальшого, самостійного опанування психологічних знань, умінь та навичок, які мають важливе значення та можуть вливати на кінцевий результат діяльності.

Основним правилом професійно-психологічної підготовки рятувальників міжнародного класу повинно бути таке, – кожне заняття має модель стресового впливу та пояснення фізіологічної природи його внеску у загальний успіх рятувальної операції та безпеки самого рятувальника.

Якщо вести мову про мотивацію рятувальників до опануванням психологічними знаннями, то із власного практичного досвіду проведення занять із фахівцями рятувальних служб, можемо зазначити, що інтерес фахівців до пізнання природи психічного в безпосередній професійній діяльності за останні роки значно виріс. При цьому важливо підкреслити той факт, що наслідки перебування рятувальників в екстремальних умовах діяльності можуть бути значно зменшені за рахунок психологічної підготовленості рятувальників до діяльності та їхньої подальшої реабілітації.

Від особистої психологічної готовності фахівця залежить результат виконання завдання, мобілізація психічних, психофізіологічних і фізичних можливостей та нівелювання негативних змін психіки в екстремальних умовах.

Готовність до діяльності у складі МГМ розуміється нами як інтенсивна перебудова рівня професіоналізму рятувальника в напрямі його вдосконалення, що формується на всіх етапах професійного становлення фахівця.

Розвиваючись, психологічна готовність стає умовою і засобом організації резерву активності особистості рятувальника міжнародного класу, його властивістю, створеною професійною діяльністю або підготовкою до неї.

Для теоретико-методологічного осмислення феномену психологічної готовності, важливу роль відіграють наукові дослідження, що характеризують її види: професійна (В. Бодров, Я. Бондаренко, Г. Грибенюк, В. Корольчук, М. Корольчук, Г. Ложкін, В. Осьодло, Є. Потапчук, О. Сафін, М. Томчук), О. Тімченко; професійно-педагогічна (А. Барабанщиков, С. Болтівець, Л. Карамушка, С. Коришенко, В. Моляко, Л. Орбан-Лембрик, О. Проскура); морально-психологічна (В. Алєщенко, Л. Кондрашова, В. Стасюк, Г. Штеха); моральна (Б. Алєксєєнко, Є. Шевчук) та ін. [6, 10, 12, 154, 155, 192, 195, 207].

Вивченням деяких питань психологічної готовності займалися: А. Большакова (проблема фрустраційної толерантності як складової психологічної готовності); В. Молотай, А. Щербаков (формування психологічної готовності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України); І. Платонов (динаміка психологічної готовності майбутніх офіцерів внутрішніх військ до правоохоронної діяльності); Ф. Генов (мобілізаційна готовність спортсмена), О. Винославська (психологічна готовність куратора академічної групи); К. Дурай-Новакова (професійна готовність студентів); В. Моляко (психологічна готовність до творчої праці), О. Тополенко (психологічна готовність керівників), І. Левитов (психологічний стан людини), А. Смірнов (психологічна готовність до праці), М. Корольчук, В. Осьодло, Є. Потапчук, О. Сафін, В. Ягупов (формування готовності майбутнього офіцера до професійної діяльності), О. Колесніченко (психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах) та ін. [112, 118, 155, 214].

Питання професійно-психологічної готовності мали найбільший розвиток в теорії та практиці професійної підготовки відносно діяльності людини в складних, напружених умовах, дослідженнями яких займалися І. Горєлов, Л. Кандибович, О. Кокун, В. Молотай, І. Платонов та ін. [39, 87, 88, 127, 147].

Так, В. Молотай, психологічну готовність до діяльності в складних та особливих умовах визначає як здатність до психологічної саморегуляції, готовності діяти у нестандартних умовах, уміння передбачати проблемні ситуації, що пов'язані з формуванням певних реакцій організму у складних непередбачених умовах [128].

О. Назаров та Я. Бондаренко припускають, що психологічна готовність має своїм механізмом функціональну систему, яка забезпечує, на основі певного збудження, налаштування організму й подальшу доцільну поведінку, відповідно до умов і завдань [134, с. 338–397]. Такі погляди на проблему розділяють, Є. Ільїн, О. Конопкін, М. Левітов, Б. Смірнов, що розглядають психологічну готовність, як певний стан психічних функцій, який забезпечує високий рівень досягнень при виконанні того або іншого виду діяльності [62, 79, 182].

Л. Карамушка застосовує два основних підходи до визначення змісту і структури психологічної готовності: функціональний та особистісний. Такої позиції дотримувалися у свій час Б. Ананьєв, М. Дьяченко, О. Леонтьєв, Л. Кандибович, Л. Пуні [43, 95, 164], описуючи психологічну готовість, як результат певної діяльності. У їх розумінні готовність – це стійке, багатоаспектне утворення особистості, яке складається з низки компонентів, адекватних вимогам змісту та умовам діяльності, в своїй сукупності даючи можливість суб'єкту успішно здійснювати свою діяльність.

О. Конопкін виділяє три компоненти, що утворюють структуру готовності до екстремальних дій:

- ✓ образ структури дії, яку необхідно виконати у відповідь на будь-який екстремальний сигнал;
- ✓ загальний психофізіологічний стан, який забезпечує швидкість актуалізації необхідного досвіду діяльності в аварійній ситуації;
- ✓ психологічну направленість особистості на виконання необхідних дій при надзвичайних ситуаціях (особливість цього компоненту готовності передбачає певне вольове зусилля) [138].

М. Малахов зазначає, що психологічна готовність – це свідоме ставлення особистості до виконання певного завдання, розуміння його значущості, вибір найбільш доцільного способу реалізації мети, здатності до аналізу й оцінювання власної діяльності, направленої на виконання завдання та регуляції власної діяльності згідно із змінами вимог ситуацій або самого завдання [116, с. 102–105].

Б. Смірнов та Є. Довгополов готовність до діяльності в екстремальних умовах розглядають як стан, що має складну динамічну структуру і є відображенням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних, вольових якостей особистості в їх співвідношенні із зовнішніми умовами і майбутнім завданням [183].

А. Пуні, розглядаючи проблему готовності спортсмена, зазначає, що психологічна готовність – це стан, який являє собою складний, цілісний прояв особистості, що обумовлений об'єктивними умовами в конкретних видах спортивної діяльності [164].

Ю. Самарін визначає готовність як внутрішню налаштованість на певну поведінку при вирішенні завдань, що стоять перед людиною, установку на активну і доцільну дію. В його уявленні, мета формування готовності полягає у полегшенні процесу адаптації, досягненні успіху, для чого необхідно опанувати операційним, моральним, психічним, організаторським спектром обраної професії [188, с. 16–21].

З позиції особистісного підходу, дослідженням проблеми професійно-психологічної готовності займалися А. Деркач, А. Ісаєв, які визначають готовність як цілісний прояв усіх аспектів особистості, виділяючи при цьому пізнавальні, емоційні, мотиваційні компоненти, як найбільш значущі [37, с. 43].

А. Барабанщикова, досліджуючи проблеми формування готовності військовослужбовців відзначала, що її формування означає створення системи таких мотивів, ставлень, установок, рис особистості молодих офіцерів, накопичення знань, умінь, навичок, які активізуючись, забезпечують професіоналу можливість ефективного виконання своїх функцій. Відповідно до

позиції автора, запропоновано власну модель структури психологічної готовності до військово-професійної діяльності [6, 7]: а) мотиваційна – (потреба успішного виконання завдання, інтерес до своєї роботи); б) когнітивна – (оцінка власних якостей та можливостей, оцінка результатів діяльності); в) інтелектуальна – (наявність загального рівня інтелектуального розвитку, необхідного для виконання завдань); г) регуляторна – (рухливість розуму, здатність змінювати стратегії, виконувати завдання згідно зі змінами обставин); д) особистісна – (наявність необхідних рис характеру та темпераменту); ж) діяльнісна – (об'єктивні умови та результати діяльності); з) креативна – (необхідний рівень творчого потенціалу особистості при виконанні завдання в екстремальній ситуації) [6, 7, 103].

До компонентів формування готовності фахівців для професійної діяльності відносять кваліфікаційний перелік якостей, розроблений О. Щербаковим:

- ✓ загальногромадянський: це колективізм, оптимізм;
- ✓ моральний: самосвідомість, рівень культури;
- ✓ соціально-перцептивні: високий рівень соціальної-перцепції, рухливість, швидке орієнтування;
- ✓ індивідуально-психологічне: пізнавальні процеси, любов до професії [210, с. 12].

Л. Кандибович та М. Дяченко під психологічною готовністю розуміють вибіркову, прогнозуючу активність на стадії підготовки, що спрямовує особистість на організацію її до майбутньої діяльності. В їх працях розглядалися аспекти формування довготривалої та ситуативної готовності особистості, яку вони визначали як цілеспрямоване прагнення особистості, котре виникає в процесі всебічної підготовки і є результатом розвитку особистості, яка оволоділа професією, особливостями певної діяльності [43].

С. Кучеренко під психологічною готовністю фахівця визначає складне комплексне психічне утворення, систему єдності функціональних, операційних і особистісних компонентів, що мають динамічну структуру та взаємні

функціональні залежності. До структури такої готовності автор відносить мотиви професійної діяльності та установки, знання, вміння та навички, норми, а також певні особистісні риси [404].

П. Горностай дає визначення поняття «професійної готовності», як загальної готовності людини до професійної діяльності, а саме: як психологічну так і фізичну, вона може бути як тривалою, так і короткотривалою. Автор виділяє чотири підструктури психологічної готовності до діяльності: професійну спрямованість; професійну самосвідомість особистості; професійні знання, навички, вміння; професійно-важливі особистісні якості [429].

О. Кокун психологічну готовність фахівця до екстремальних видів діяльності пропонує розглядати як інтегративне особистісне утворення, яке складається із короткочасної та тривалої готовності й забезпечує його психологічну придатність до діяльності в екстремальних умовах [402, с. 185].

Ми погоджуємося з поглядами О. Кокуна про те, що тривала готовність формується протягом усієї професійної підготовки та впродовж безпосередньої діяльності фахівця, характеризує його потенційну психологічну здатність до виконання різних завдань під час діяльності в екстремальних умовах. Ситуативна готовність – наслідок тривалої готовності, що засвідчує психологічну здатність до виконання конкретних професійних завдань у таких умовах. Науковець доводить, що короткочасна готовність у фахівця може бути відсутня у зв’язку з хворобою, травмою, пораненням та іншими причинами, проте вона неможлива без наявності тривалої психологічної готовності [402, с. 183–184].

Викладаючи свої думки, учений виокремлює в тривалій психологічній готовності фахівця до діяльності в екстремальних умовах такі складники [402, с. 76–77]:

✓ моральна готовність (усвідомлення обов’язку, відповідальності, небезпеки для власного життя, соціального та особистісного сенсу професійної діяльності, активна життєва позиція, самокритичність, потреба в професійному самовдосконаленні);

✓ вольова готовність (упевненість у собі, зібраність, організованість, сміливість, рішучість, самоконтроль, витримка, готовність до ризику);

✓ комунікативна готовність (наявність загальних і професійних комунікативних якостей – комунікабельності, переконливості, володіння професійною мовою, уміння віддавати чіткі команди, повага до колег, готовність до взаємодопомоги та ін.);

✓ загальна психологічна готовність (оптимальний рівень особистісної тривожності, високі здібності саморегуляції психічного стану; розвинуті інтелектуальні якості, розвинені здібності до планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів діяльності тощо);

✓ мотиваційна готовність (відданість професії, переконання в її необхідності, потреба в самовдосконаленні, в успішному виконанні професійних завдань, бажання досягти успіху й виявити себе з найкращого боку та ін.);

✓ когнітивна готовність (знання професійних обов'язків, функцій, оцінювання їхньої суспільної значущості, знання способів, методів, засобів розв'язання професійних завдань, усвідомлення своїх можливостей, здібностей, знання особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності тощо);

✓ креативна готовність (здатність генерувати ідеї, гнучкість розуму та ін.);

✓ орієнтаційна готовність (знання й уявлення про особливості та умови професійної діяльності, її вимоги до особистості);

✓ операційна готовність (наявність умінь і навичок, необхідних для виконання професійних завдань, володіння способами та прийомами професійної діяльності, здатність до моделювання своєї діяльності й антиципації);

✓ оцінювальна готовність (адекватне само оцінювання професійної підготовленості та відповідності результатів виконання професійних завдань вимогам).

У межах аналізу короткочасної психологічної готовності О. Кокун диференціює такі компоненти:

✓ мотиваційну готовність (мотивація на виконання безпосередніх професійних завдань);

✓ орієнтаційну готовність (знання й уявлення про особливості та умови поточної діяльності, виконуваних завдань, вимог до особистості й ін.);

✓ операційну готовність (актуальна змога реалізувати наявні вміння й навички, необхідні для реалізації професійних завдань);

✓ оцінювальну готовність (адекватне самооцінювання власних можливостей щодо виконання поставлених завдань);

✓ емоційну готовність (оптимальний рівень ситуативної тривожності, позитивне налаштування на розв'язання професійних завдань, зібраність, упевненість у своїх силах та ін.) [402, 403].

Деякі автори пропонують поділити структуру психологічної готовності до діяльності на два структурних компонента (В. Барко, С. Будник, В. Моляко, М. Томчук та ін.) обґрунтовують тезу трикомпонентної структури. Свою наукову позицію з ними розділяє О. Тарновська, яка запропонувала визначати психологічну готовність до діяльності як інтегративне утворення, що складається із трьох взаємозумовлених і взаємозалежних підструктур: 1) функціональної, 2) емоційної, 3) особистісної [199].

Погляди на проблему вітчизняних вчених О. Бандурки та В. Ягупова збігаються з висновками Л. Кандибович про те, що складова психологічної готовності чотирьохкомпонентна: 1) мотиваційний компонент; 2) пізнавальний компонент; 3) емоційний компонент; 4) вольовий компонент [406].

Згідно з дослідженнями К. Платонова, запропоновано виділяти такі значення готовності до діяльності:

1) готовність, як результат трудового виховання, яка виявляє бажання до праці;

2) готовність до певної праці;

3) готовність до праці, як результат психологічної підготовки та внутрішньої мобілізації [158].

О. Тімченко, зазначає, що стан готовності забезпечує перехід до виконання нового завдання, або до виконання завдання в умовах, що змінилися. Це вказує про сформованість налаштованості фахівця на зміну зовнішніх умов із збереженням його внутрішнього стану, а в діяльності рятувальників – внутрішнє налаштування на самовіддану поведінку, адекватність реагування, мобілізацію сил [391].

При розкритті поняття «психологічна готовність» низка авторів використовувала вбачаючи ними підходи до понять психіки, розуміння та сприйняття готовності людини в різних видах діяльності. Так, у дослідженнях з проблеми психологічної готовності О. Назаров і Я. Бондаренко виокремлюють такі її компоненти:

1) відображаючий – високий професійний розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, що забезпечує стійке реагування працівника на всі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності;

2) спонукальний – система мотивів з їхньою взаємозалежністю і супідрядністю;

3) виконавчий – міцні і високорозвинені розумові і сенсорні здатності;

4) регулюючий – вольові якості особистості, емоційна стійкість, здатність знижувати негативний вплив шкідливих факторів, керувати своєю поведінкою [391].

Л. Мотохнюк [407] психологічну готовність до професійної діяльності пропонує розуміти у вигляді стійкої структурної характеристики особистості:

1) мотиваційний компонент: мотиви вибору професії, потреба успішного вирішення професійних завдань, прагнення домогтися успіху і показати себе з позитивної сторони і т. ін.;

2) когнітивний компонент: розуміння професійних завдань, оцінка їхньої значущості, засобів та методів їх розв’язання тощо;

3) операційно-діяльнісний компонент: здібності, особливості сприйняття, мислення, емоційно-вольові процеси, адекватні вимогам професії.

Підводячи підсумок сучасним поглядам на структуру та формування психологічної готовності фахівця, хочеться відмітити, що діяльність рятувальників міжнародного класу пов'язана з ризиком та небезпечністю, тому у структурах їх психологічної готовності треба виділяти тривалу і ситуативну готовність.

Психологічна готовність рятувальника міжнародного класу до діяльності у складі МГМ виступає, як об'єднана структура мотиваційних, когнітивно-операційних та емоційно-вольових компонентів фахівця.

У рамках ситуації, психологічна готовність, як інтегральний системний параметр психіки рятувальника міжнародного класу, характеризуватиме функціональні особливості активації, доцільності й спрямованості професійної діяльності, ефективності її реалізації й стійкості до негативних факторів, а також до відновлення системи професійно-важливих якостей працівника для його подальших дій за призначенням [72].

Рівень психологічної готовності рятувальника міжнародного класу можливо оцінити безпосередньо в процесі виконання ним конкретного завдання за призначенням.

Проведений аналіз сучасних підходів щодо формування психологічної готовності, організації та проведення цілеспрямованої професійної підготовки фахівців екстремальних видів діяльності та особливості виконання рятувальниками міжнародного класу завдань за призначенням під час МГМ та пошуково-рятувальних операцій дозволили нам розробити «Програму цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників» [409].

Програма розрахована на 48 годин навчального часу та складається із трьох модулів:

1) ***теоретичний*** – 10 годин (лекційний);

2) ***статичний*** – 28 годин (відпрацювання 20 базових алгоритмів за міжнародною «Програмою BLS-базова підтримка життя» для здобуття знань та

набуття необхідних навичок надання домедичної допомоги постраждалому в невідкладному стані, в аудиторних умовах під керівництвом інструктора;

3) ***динамічний*** – 10 годин (відпрацювання 12 базових алгоритмів із застосуванням замуляжованих манекенів, волонтерів з відтворенням травматичних ушкоджень) під час занять з проходження «Смуги психологічної підготовки рятувальників».

Зміст програми передбачав у ІІ етапи проходження 20 базових алгоритмів. Ці алгоритми були відібрані за допомогою методу аналізу ієрархій, за результатами вірогідності виникнення найпоширеніших захворювань та травмувань, з якими можуть стикатися рятувальники міжнародного класу, які за своїми обов'язками зобов'язані надавати домедичну допомогу постраждалим унаслідок НС. До таких алгоритмів належать:

1) базовий алгоритм надання екстреної медичної допомоги при зупинці серця;

2) серцевий напад;

3) проведення серцево-легеневої реанімації з використанням АЗД;

4) пошкодження хребта;

5) травма голови (черепно-мозкова травма);

6) пошкодження живота;

7) інсульт;

8) травма грудної клітки;

9) перелом кінцівки;

10) рана кінцівки;

11) травматична ампутація;

12) позиційне стиснення м'яких тканин;

13) шок;

14) порушення прохідності верхніх дихальних шляхів;

15) місце пригоди з масовим ураженням;

16) гостре отруєння невідомою речовиною;

17) психологічна допомога при надзвичайній ситуації;

18) опіки;

19) відмороження;

20) утоплення.

Передбачалося покрокове відпрацювання під керівництвом інструктора таких маніпуляцій: 1) відновлення прохідності верхніх дихальних шляхів, перевірка наявності дихання; 2) натискання на грудну клітку та штучного дихання при проведенні серцево-легеневої реанімації; 3) використання автоматичного зовнішнього дефібрилятора (АЗД); 4) переведення постраждалого у стабільне положення; 5) накладання джгута (стандартного); 6) накладання джгута (імпровізованого); 7) накладання шийного комірця; 8) фіксація постраждалого на довгій транспортувальній дошці; 9) накладання бинтових пов'язок; 10) прийом Хеймліка; 11) фіксація перелому за допомогою м'якої шини; 12) положення пацієнта/ постраждалого; 13) точки притиснення артерії на відстані; 14) зняття шолому у мотоцикліста; 15) евакуація постраждалого з автомобіля; 16) накладання затискуючої пов'язки; 17) накладання пов'язок за допомогою косинки; 18) накладання пов'язки за наявності стороннього тіла в рані; 19) накладання пов'язки за наявності внутрішніх органів у рані; 20) проведення штучної вентиляції легень (ШВЛ) за допомогою дихальної маски; 21) правила зняття забруднених гумових рукавичок.

Повний перелік базових алгоритмів із сценаріями алгоритмів їх виконання наведено у додатку Д 5.

Для реалізації завдань було розроблено та запропоновано до використання програму «Смуга психологічної підготовки рятувальників». За результатами впровадження в систему професійної підготовки рятувальників було експериментальним шляхом доведено ефективність її використання та отримано патент на винахід № 83602 від 25.09.2013 [155].

Для закріплення навичок виконання 20 базових алгоритмів та реалізації динамічного етапу підготовки із застосуванням «Смуги психологічної підготовки

рятувальників» було відібрано 12 найбільш життєво-необхідних алгоритмів, за проходженням яких рятувальники допускали найбільшу кількість помилок, і які найбільше впливали на результат домедичної допомоги постраждалим.

«Смуга психологічної підготовки рятувальників» містить імітатори конструкцій пожежі, імітатори вибухів і муляжі (замуляжованих волонтерів), що імітують травматичні пошкодження тіла людини та наближає навчально-тренувальний процес рятувальників до реальних умов надзвичайної ситуації і цим підвищує рівень їх професійної підготовки.

У процесі муляжування використовуються:

1. Готові накладки (імітатори), виготовлені із синтетичних матеріалів, які імітують певні види пошкоджень (переломи, різні види кровотеч, гематоми, порізи, опіки та ін.) для відпрацювання навичок накладання пов’язок та шин, судинних джгутів для зупинки кровотечі [131, 133, 134].

2. Косметичні засоби (віск, пудра, фарби-грим, порошок для імітації крові, паста-пластилін для моделювання поранень, згущувач крові та ін.), за допомогою яких можна відтворювати та моделювати різні види ран, травм та гострих захворювань в процесі навчання.

3. Допоміжні засоби (шпателі, ножиці, клей для тіла, адгезивна стрічка для приклеювання пошкоджень на тіло, резервуари та насоси для крові, гліцерин, ватні кульки, губки та ін.) [131, 133, 134].

За допомогою процесу муляжування відтворюються травматичні пошкодження: відкриті та закриті переломи, ампутація кінцівок, вогнепальні ушкодження, різноманітні види поранень, артеріальна, венозна та капілярна кровотечі, евентрація внутрішніх органів черевної порожнини; опіки та відмороження; гострі захворювання, отруєння та їх симптоматика; стан шоку; відкритого пневмотораксу та ін.

На рис. 5.3 подано схему етапів психологічної підготовки рятувальників.

Кожна секція містить замуляжованих волонтерів (муляжі травматичних пошкоджень людських тіл):

✓ ***1 – секція*:** 1.1 – опік обличчя, 1.2 – опік тулуба, 1.3 – шок.

✓ ***2 – секція*:** 2.1 – евентрація кишечника, 2.2 – ампутації нижніх кінцівок, 2.3 – пошкодження черепа, 2.4 – зовнішня артеріальна кровотеча, 2.5 – сторонні тіла в оці, животі, в нижніх кінцівках, 2.6 – балони з вибухонебезпечними елементами, 2.7 – бочка з вибухонебезпечними елементами.

✓ ***3 – секція*:** 3.1 – осколкове поранення; 3.2 – опіки нижніх кінцівок; 3.3 – пневмоторакс з пошкодженням грудної клітини; 3.4 – кровотеча з відкритого перелому гомілки; 3.5 – розтрощення таза.

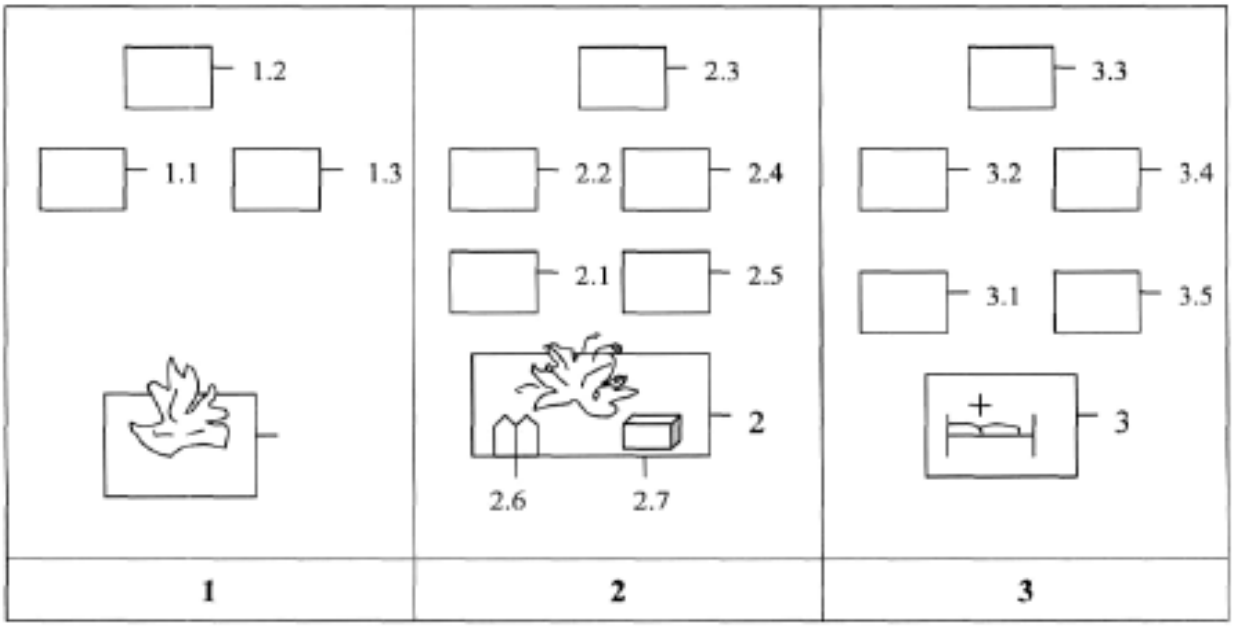

Примітка: 1 – секція – розміщення імітаторів пожеж (імітує загорання); 2 – секція – розміщення імітаторів вибухів (оснащена елементами вибуху); 3 – секція – розташування пункту для ймовірного накопичування та надання медичної допомоги постраждалим

Рис. 5.3. **Етапи цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників на «Смузі психологічної підготовки»** [409]

Смуга включає послідовне подолання рятувальниками конструкцій з імітаторами пожеж та вибухів секцій 1–2.

Під час навчання, кожен із імітаторів секцій 1–2 спрацьовує почергово.

Рятувальники, при підході ***до секцій 1*** стикаються з муляжами-імітаторами тяжких пошкоджень людського тіла 1.1, 1.2, 1.3.

При підході ***до секції 2*** рятувальники стикаються з муляжами-імітаторами тяжких пошкоджень людського тіла 2.1, 2.2, 2.3, 2.4.

Проводять евакуацію муляжів ***до секції 3***, де стикаються з муляжами 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5.

Таким чином, відбувається наближення середовища тренувань до реальних умов надзвичайної ситуації з людськими жертвами, що сприяє підвищенню рівня адаптації рятувальника до стресу, викликаного баченням понівечених людських тіл.

З метою перевірки середовища тренувань сприянню підвищення рівня адаптації рятувальника до стрес-факторів професійної діяльності ми провели оцінювання їх самопочуття (С), активності (А), настрою (Н) за тестовим опитувальником САН.

Рятувальники почергово переходили в секції 1, 2, 3, де нами визначалася динаміка їх адаптації (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Показники ступеня адаптації рятувальників на етапах подолання секцій Смуги перешкод [409]

Показники	Секція 1	Секція 2	Секція 3
Самопочуття	5,2±0,01	5,7±0,02	5,9±3,3
Активність	4,7±0,02	4,8±0,1	5,3±1,3
Настрій	4,7±0,02	5,2±0,2	5,8±3,5
$\overline{X}$	4,9±0,2	5,2±0,2	5,7±2,7

Показники динаміки адаптації рятувальників до екстремальних умов діяльності за етапами долання смуги перешкод для кращої наочності наведені на рис. 5.4.

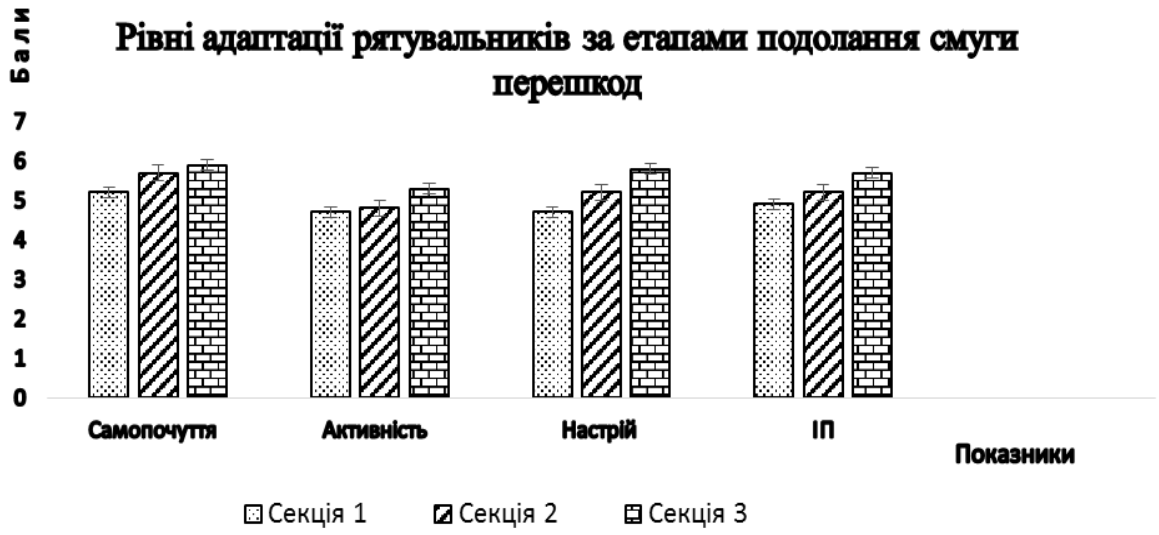

Рис. 5.4. **Показники ступеня адаптації рятувальників на етапах долання секцій Смуги перешкод** [409]

Отримані нами дані переконливо засвідчили дієвість та ефективність запропонованих нами тренувань рятувальників міжнародного класу до реальних умов надзвичайної ситуації з людськими жертвами.

5.3. Крос-культуральні особливості[4] та їх урахування при підготовці команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста до діяльності в умовах міжнародної гуманітарної місії

Рятувальники, які виконують завдання у складі МГМ, як правило, мають інше географічне, економічне й культурне походження, ніж постраждале населення в країні, що їх приймає, а також можуть мати різні погляди й цінності. Однак вони мають бути спроможними поважати місцеву культуру й цінності, а також пристосовувати свої вміння до місцевих умов.

Безпосередній контакт з іншою культурою призводить до усвідомлення культурних розбіжностей :

- ✓ на рівні побутових предметів, одягу, їжі, столових приборів тощо;
- ✓ в усталених традиціях та поведінкових нормах;
- ✓ у засобах спілкування та сприйнятті часу та простору;
- ✓ у системі цінностей та переконань;
- ✓ у ставленні до самих себе та представників інших культур;
- ✓ у розумінні своєї місії щодо всього людства [153, с. 5].

Іноді кількість та якість цих розбіжностей може бути істотним бар'єром на шляху до взаємопорозуміння. Але, як стверджують К. Мілютіна та М. Максимов (2012), «…базова проблема міжкультурних розбіжностей розташована не в площині ситуативних реакцій та традицій, а в особливостях світогляду, насамперед у виявленні етноцентризму. У людини існує неусвідомлена звичка оцінювати навколишню реальність через призму власної культури, тому спостереження та умови будуть обмежені наявним культурним досвідом. Важко зрозуміти сенс висловлювань чи глибинну мотивацію дій, які не властиві нам особисто та відсутні у культурному досвіді»[153, с. 6].

---

[4] Крос-культуральне дослідження в психології є точним, семантичним порівнянням психологічних змінних у різноманітних культурних умовах, з метою виявлення причин та умов різноманітної поведінки, а сама крос-культуральна психологія сконцентровує на емпіричному дослідженні представників різноманітних культурних груп, які володіють різним досвідом, який призводить до передбачуваних й важливим розбіжностям у поведінці. У більшості таких досліджень групи досліджуваних розмовляють на різній мові і належать до різних політичних систем. Метою культурної психології, перш за все, є порівняльне вивчення того, як культура і психіка доповнюють одне одного [141, с. 13].

Явище етноцентризму носить неусвідомлений характер, саме тому фахівці команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України повинні вміти виявляти, усвідомлювати та долати бар'єри у подоланні цих відмінностей, тобто ***мати спеціальні компетенції з налагодження ефективної крос-культуральної взаємодії***.

Об'єктом спеціальних досліджень у контексті комунікативно-інформаційних теорій соціально-психологічної теорії та когнітивної психології є психологічні бар'єри спілкування, (Д. Катц, Л. Лі, Г. Ласвелл, М. Андерсон, Є. Кузьмін, Б. Паригін, Б. Ломов, Я. Коломінський та ін.). Їх можна описати як суб'єктивне переживання людиною порушень у здійсненні спланованого спілкування через неприйняття партнера, нерозуміння його дій та слів, зміну комунікативної ситуації або власного психоемоційного стану тощо [156].

Аналізуючи наукову спадщину з питань дослідження феномену виникнення та подолання комунікативних та психологічних бар'єрів у різних вікових групах та в процесі становлення фахівців різноманітних професій, нам варто уточнити *семантичне* й *термінологічне* значення деяких ключових понять в рамках окресленої теми дослідження.

Комунікація (від лат. communicatio – єдність, передача, з'єднання, повідомлення, пов'язаного з дієсловом лат. communico – роблю спільним, повідомляю, з'єдную, похідним від лат. communis – спільний) – це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами [35, 159].

Л. Карамушка та ін. [159] у загальному вигляді комунікативні бар'єри пропонують визначити як перешкоди на шляху передачі інформації від комунікатора (відправник інформації) до реципієнта (одержувача).

За своїм змістом – *комунікативний бар'єр* визначають як один з різновидів психологічного бар'єру, психологічного стану, який виявляється у неадекватній пасивності суб'єкта, що заважає виконанню тих чи інших дій [147].

Бар'єр психологічний [147] трактується як – психічний стан, який виявляється в неадекватній пасивності суб'єкта, що перешкоджає виконанню ним тих чи інших

дій. Емоційний механізм такого бар'єру полягає у посиленні негативних переживань і установок – сорому, почуття вини, страху, тривоги, низької самооцінки, асоційованих із завданням (наприклад страх аудиторії). У соціальній поведінці індивіда психологічний бар'єр представлений комунікативними бар'єрами (бар'єрами у спілкуванні), які виявляються у відсутності емпатій, гнучкості міжособистісних соціальних установок тощо, а також бар'єрами смисловими.

М. Корнєв та А. Коваленко [5, с. 91, 93] проблему психологічних бар'єрів розглядають з позиції ефективності спілкування та налагодження ефективної комунікації. Зокрема автори зазначають, що у ході передачі й прийому інформації відбуваються її суттєві втрати.

Така втрата інформації в процесі її передачі відбувається з різних причин. Це добре показує А. Моль у своїй книзі «Соціодинаміка культури» (1973). Автор визначає такі бар'єри людини на шляху налагодження її ефективної комунікації:

По-перше, бар'єр відбувається на шляху передачі певної інформації шляхом мовного апарату. При цьому втрачається до 30 % інформації.

По-друге, активний мовний фільтр, словниковий запас комунікатора. Набуває мовних 80% тієї інформації, яка перекодована на внутрішню мову.

По третє, бар'єр словникового запасу реципієнта – збіг словникового запасу комунікатора та реципієнта. Залежно від словникового запасу реципієнт сприймає майже 70% висловленої інформації.

Обсяг цих втрат залежить від уміння слухати і концентрувати увагу, не дозволяючи собі відволікатися на сторонні подразники.

Інші втрати інформації виникають через необхідність перекладу того, що почуто, в образи уяви, тобто від здатності реципієнта розуміти значення слів. При цьому втрачається майже 60% інформації, почутої реципієнтом.

Подальші втрати відбуваються за рахунок обмеженості обсягу пам'яті. Не все зрозуміле залишається в пам'яті. Коли ж добавляються екстремальні чинники НС, ми можемо тільки уявити наскільки втрачаємо ефективність комунікації.

Наступна група бар'єрів може виникати за умови специфічних комунікативних бар'єрів, пов'язаних з уразливими місцями в будь-якому каналі комунікації, або з помилками у кодуванні чи декодуванні. Такі бар'єри, здебільшого, мають соціальний або психологічний характер.

З одного боку, такі бар'єри можуть виникати через відсутність єдиного розуміння ситуації спілкування, зумовленого не просто різною «мовою», якою спілкуються учасники комунікативного процесу, а відмінностями глибшого плану. Такими відмінностями можуть бути соціальні, політичні, релігійні, професійні відмінності, які не тільки призводять до різної інтерпретації одних і тих самих понять, а й взагалі до різного світосприйняття, світорозуміння.

М. Корнєв вважає, що такі бар'єри можуть бути породжені об'єктивними соціальними причинами, приналежністю партнерів до різних соціальних груп. Комунікація, в такому випадку, демонструє тільки те, що вона є боком спілкування. Звичайно, процес комунікації здійснюється і за наявності таких бар'єрів. Але вся ситуація комунікативного акту значно ускладнюється за цих обставин [162].

Психологічний характер виявлення бар'єрів під час комунікації може виникати внаслідок різних індивідуальних психологічних особливостей тих, хто спілкується (наприклад, скритність одного, сором'язливість іншого, наявність «акцентованих некомунікабельних рис» тощо, або через якісь особливі психологічні відносини, що склалися між партнерами (антипатія, недовіра один до одного тощо). У такому разі досить чітко простежується і той зв'язок, який існує між спілкуванням і відносинами партнерів. Розв'язати таку проблему можливо через навчання спілкуванню шляхом використання соціально-психологічного тренінгу.

У ході комунікації відбувається не тільки передача інформації, а й соціальна орієнтація учасників. На думку Б. Поршнєва, поширення інформації в суспільстві відбувається через своєрідний «фільтр» довіри чи недовіри. Цей фільтр діє так, що абсолютно істинна інформація може стати неприйнятною, а хибна – прийнятною. Психологічно важливо з'ясувати, за яких обставин той чи інший канал може бути

блокований цим фільтром. Адже існують різні засоби, які допомагають прийняттю інформації, послабленню чи підсиленню дії фільтрів.

А. Брудний сутність таких засобів називає фасцинацією. Фасцинація (від англ. Fascination – зачарування) – це спеціально організовані засоби впливу для зменшення втрат семантично значущої інформації під час її сприймання реципієнтами, підвищення довіри до неї. Засоби фасцинації відіграють роль підсилювача семантично значущої інформації, створюючи їй додаткове «підґрунтя», яке частково долає фільтр недовіри. Прикладом таких засобів може бути музичний супровід повідомлення, просторовий або кольоровий супровід дії тощо.

І.Я. Глазкова вважає найбільшою складністю у розв'язанні проблеми подолання бар'єрів – це розмежування понять «комунікативний» і «психологічний бар'єр» [160].

На думку К. Роджерса, головна причина бар'єрів комунікації – це оцінка з боку партнера по спілкуванню, так званий оцінний зворотний зв'язок [18, с. 148].

А. Аронсон дотримується думки, що комунікативні бар'єри породжені неправильною інтерпретацією намірів партнера по спілкуванню [17, с. 56].

Б. Паригін [11, с. 33] виділяє два види комунікативних бар'єрів:

1. Бар'єри «внутрішні», котрі захищають автономію особистості та забезпечують їй відносну самостійність та індивідуальність (соціальні цінності, норми, дії). Вони пов'язані з такими особистісними особливостями, як ригідність, конформність, слабка воля тощо.

2. Бар'єри, причина яких лежить «ззовні» особистості: нерозуміння з боку іншої людини, дефіцит інформації. Вони зберігають соціальну спільноту, виокремлюючи її від зовнішніх впливів (система ціннісних орієнтацій, що висуває особистість на шляху уніфікуючого тиску суспільства).

Окреме місце займають організаційні комунікативні бар'єри. Так, Л. Орбан-Лембрик [163] виділяє мікро- і макро-бар'єри організаційної комунікації. Мікробар'єри спілкування виникають на міжособистісному рівні: у повідомленні

відправника, в обміні думками, у виборі носія (електронна пошта, комп'ютер, офіційна мова тощо).

Макробар'єри спілкування пов'язані із зовнішнім середовищем, у якому здійснюється управлінська комунікація, і маніфестуються у інформаційному перевантаженні, великій кількості носіїв, обмеженні обміном інформацією, вмінні користуватися інформацією.

Також дослідниця виокремлює смисловий, логічний, фонетичний, семантичний та стилістичний комунікативні бар'єри [13].

Аналізуючи звіти та інтерв'ю з рятувальниками – учасниками міжнародних місій, ми одними із ключових запитань ставили такі два запитання: «Які проблеми й особливості сприяли утрудненню комунікації з місцевим населенням?», «Які бар'єри у спілкуванні можуть виявлятися в умовах міжнародної гуманітарної місії або пошуково-рятувальної операції?» Отримані відповіді рятувальників міжнародного класу дали можливість визначити основні детермінанти таких комунікативних бар'єрів:

- ✓ особливості спрямованості особистості;
- ✓ особливості пізнавальної сфери фахівців;
- ✓ особливості емоційно-динамічної сфери особистості фахівця;
- ✓ особливості спілкування учасників комунікації;
- ✓ соціально-професійні та соціально-демографічні характеристики комунікації (див. рис. 5.5).

Якість виконання завдань в умовах МГМ без ефективної комунікації з місцевими владними структурами й населенням, яке потребує допомоги, неможливе без знання місцевих звичаїв, традицій, особливостей комунікації та спілкування. Незнання або відсутність навиків такої комунікації неминуче призводить до певних психологічних комунікативних бар'єрів та негативно відбивається на ефективності взаємодії між рятувальниками, постраждалим населенням та місцевими органами влади. Набагато складніше, коли рятувальні роботи відбуваються в умовах загострення політичних, соціально-економічних, конфесійних протиріч між місцевими жителями.

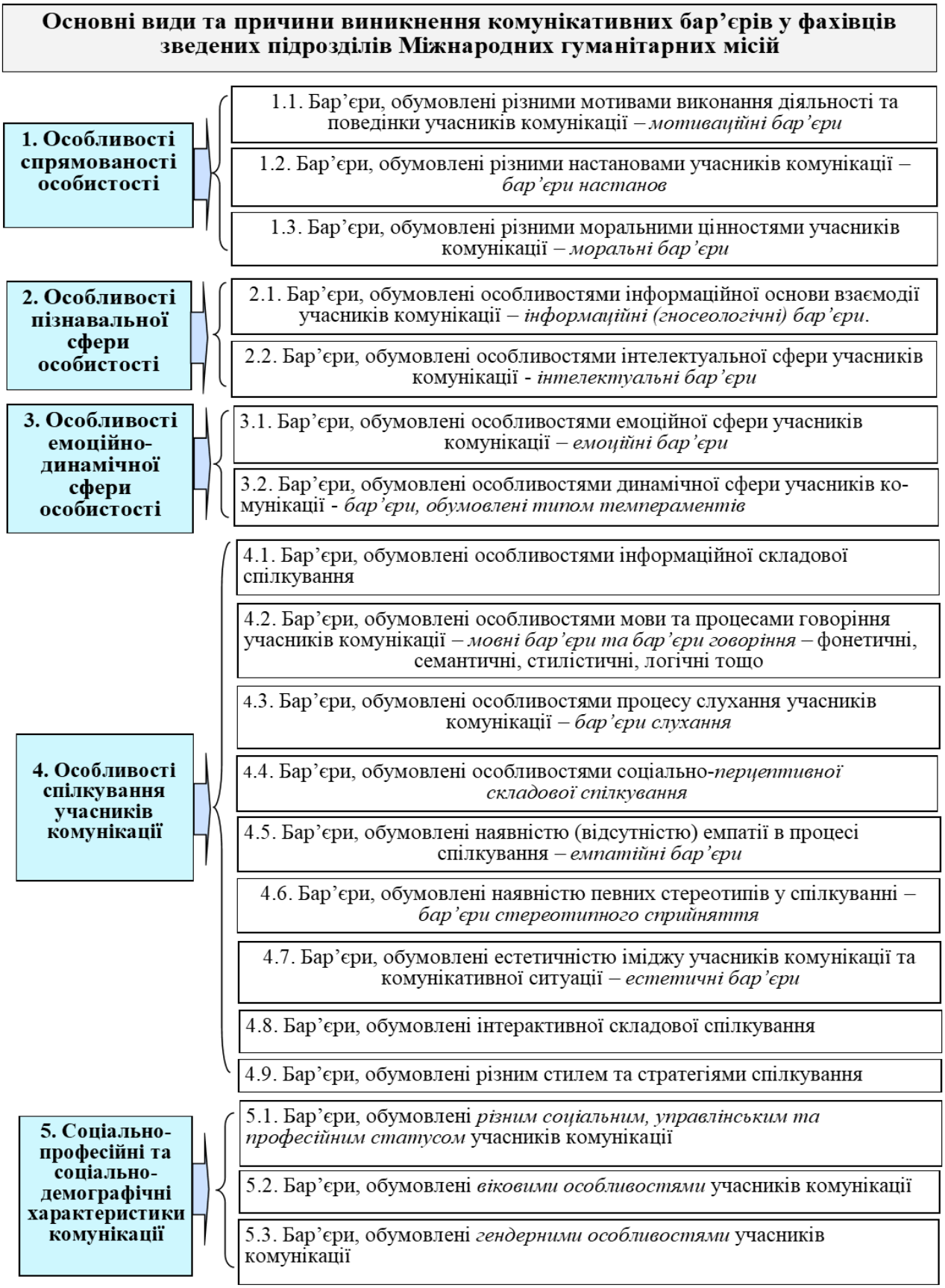

Рис. 5.5. **Види та характеристика причин виникнення комунікативних бар'єрів у рятувальників міжнародних гуманітарних місій**

З огляду на викладені особливості крос-культурного спілкування рятувальників в умовах діяльності міжнародних місій, формування ефективних механізмів щодо подолання психологічних та комунікативних бар'єрів спілкування нами була розроблена й запропонована до використання в системі управління міжнародними гуманітарними місіями та для врахування при управлінні такими місіями структурно-функціональна модель спілкування рятувальників міжнародних гуманітарних місій (див. рис. 5.6).

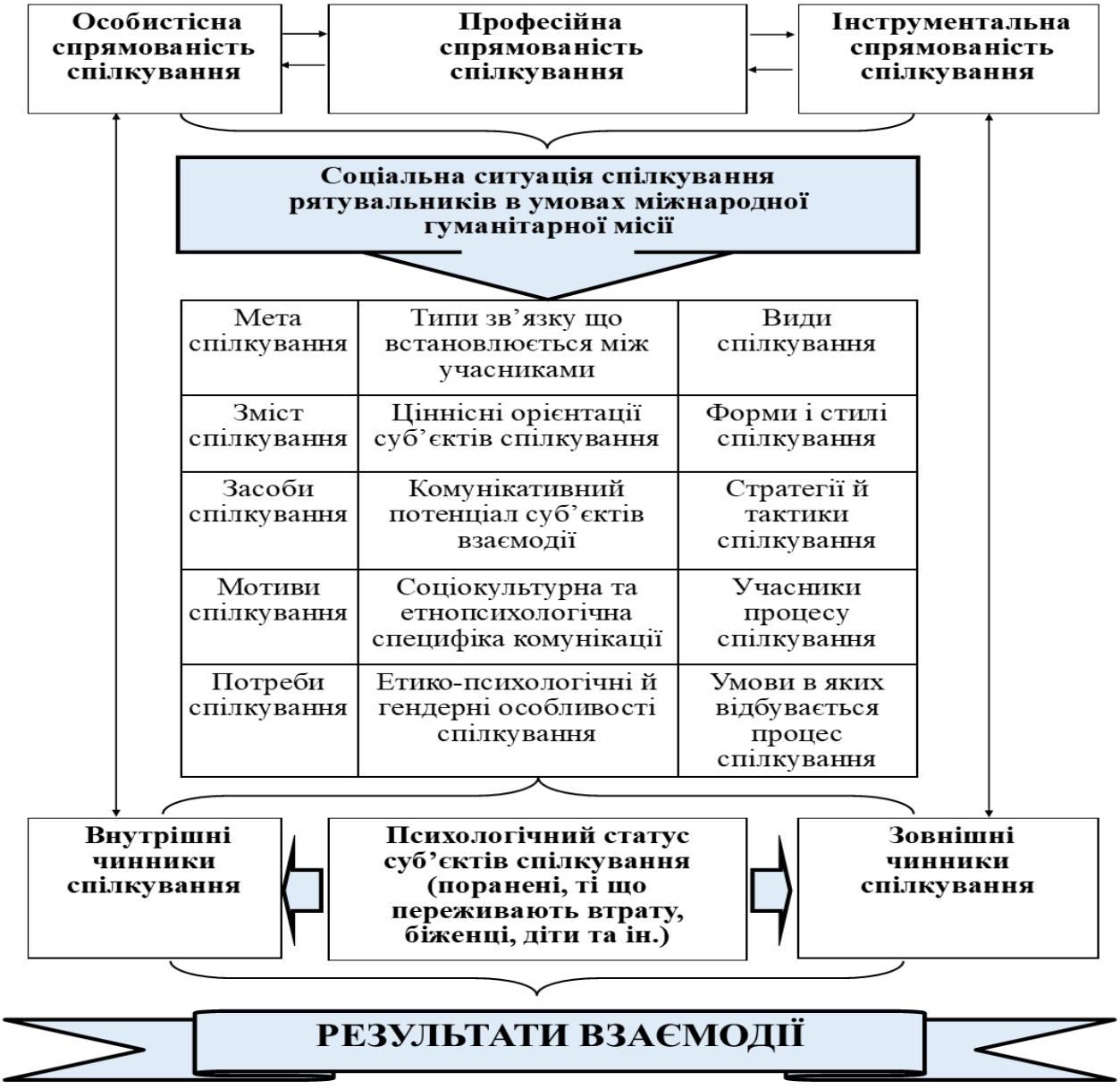

Рис. 5.6. **Структурно-функціональна модель спілкування рятувальників міжнародних гуманітарних місій**

При формуванні структурно-функціональної моделі спілкування рятувальників міжнародних гуманітарних місій ми опиралися на позицію Л. Орбан-Лембрик, яка зазначає, що «логічним підґрунтям у моделюванні структури спілкування, як процесу взаємодії, може бути урахування його відносно автономних компонентів, таких як: ціль, зміст, засоби спілкування; учасники процесу, тип зв'язку, що встановлюється між ними; мотиви, потреби, ціннісні орієнтації учасників спілкування; комунікативний потенціал суб'єктів спілкування; види і форми спілкування; соціокультурна та етнопсихологічна специфіка спілкування; етико-психологічні та гендерні особливості спілкування; стилі, стратегії і тактики спілкування; результати спілкування» [164].

У цьому контексті важливо підкреслити роль середовища, в якому реалізується взаємодія. Йдеться про соціальну ситуацію спілкування, передусім про присутність інших людей під час спілкування, які змінюють цей процес.

У комунікативній діяльності рятувальників під час спілкування поведінка людей може мати фон, накладений на психіку особистості екстремальними чинниками надзвичайної ситуації. Такий вид спілкування завжди потребуватиме координації, розподілу функцій, контролю, тобто таке спілкування повинно існувати на ґрунті певних суспільно (спільно) вироблених норм.

Норми, у свою чергу, зв'язують в один вузол розмаїття інтересів, цілей, мотивів окремих суб'єктів і сприяють появі нової реальності. Саме така соціально-нормативна регуляція, на відміну від регуляції психічної, виявляється через інтерсуб'єктивні відносини, зокрема, – через оцінки позицій та вчинків інших людей – партнерів зі спілкування [163, с. 85].

Спілкування в іншому крос-культурному середовищі невід'ємне від соціокультурної ситуації, яка по-різному впливає на його структуру, функції, способи прояву.

Відносно змісту поняття «*культура*», то воно є багатогранним і розглядається в широкому розумінні. Культура втілює стиль мислення людини, вона охоплює всі боки суспільного життя, характеризує широту і глибину знань особистості, її вихованість, вміння висловлювати свою думку, вислухати іншу людину і зробити

правильні висновки [163, с. 91]. Водночас, у реальному житті, ми можемо спостерігати, здебільшого, різні рівні культурної зрілості у суб'єктів комунікації, що теж може сприяти виникненню певних психологічних бар'єрів у спілкуванні і накладатиме на рятувальників підвищені вимоги до уміння налагоджувати комунікацію.

Для ефективної комунікації у рятувальників, поряд із їхніми високими інтелектуальними здібностями, має бути добре розвинений інтелект емоційний.

Проведені нами дослідження емоційного інтелекту за методикою Н. Холла, підтвердили необхідність включення до програми професійно-психологічної підготовки й елементів тренінгових вправ на розвиток емоційного інтелекту.

Так, серед 76 рятувальників міжнародного класу, що за різних періодів залучалися до діяльності у складі Міжнародних гуманітарних місій і пошуково-рятувальних операцій, за опитувальником Н. Хола були отримані такі результати:

Показники рівня розвиненості емоційного інтелекту були досліджені у двох вибірок фахівців: працівників Центрального апарату ДСНС України та працівників ДП МРЦ, що атестовані на статус «рятувальник міжнародного класу».

Оцінювання проводили за базовими шкалами методики, а саме:

- ✓ Емоційна обізнаність (ЕО);
- ✓ Управління своїми емоціями (УСЕ);
- ✓ Самомотивація (СМ);
- ✓ Емпатія (Ем);
- ✓ Уміння розрізняти емоції інших людей (РЕ);
- ✓ Інтегральний рівень (Ін.).

Як видно з рис. 5.7 показники у працівників Центрального апарату ДСНС України та працівників Мобільного рятувального центру ДПМРЦ не мали значних відмінностей, водночас показники шкал «управління своїми емоціями» та «розпізнавання емоцій інших людей» у рятувальників ДП МРЦ були дещо вищими.

Треба відзначити, що показники за шкалою «управління своїми емоціями» як у працівників ЦАДСНС, так і у рятувальників ДП МРЦ знаходилися на низьких значеннях, що може свідчити про схильність до професійних зривів, або при надмірному підключенні вольового компоненту (тобто стримуванні своїх реальних емоцій) може призвести до професійного вигоряння фахівців, розвитку дистресу та передчасного професійного старіння.

Отже можемо констатувати, що діяльність фахівців міжнародних гуманітарних місій, яка відбувається у відмітному від традиційного крос-культурному середовищі має свою специфіку, потребує високої освіченості рятувальників про культуру, звичаї та особливості крос-культурної взаємодії.

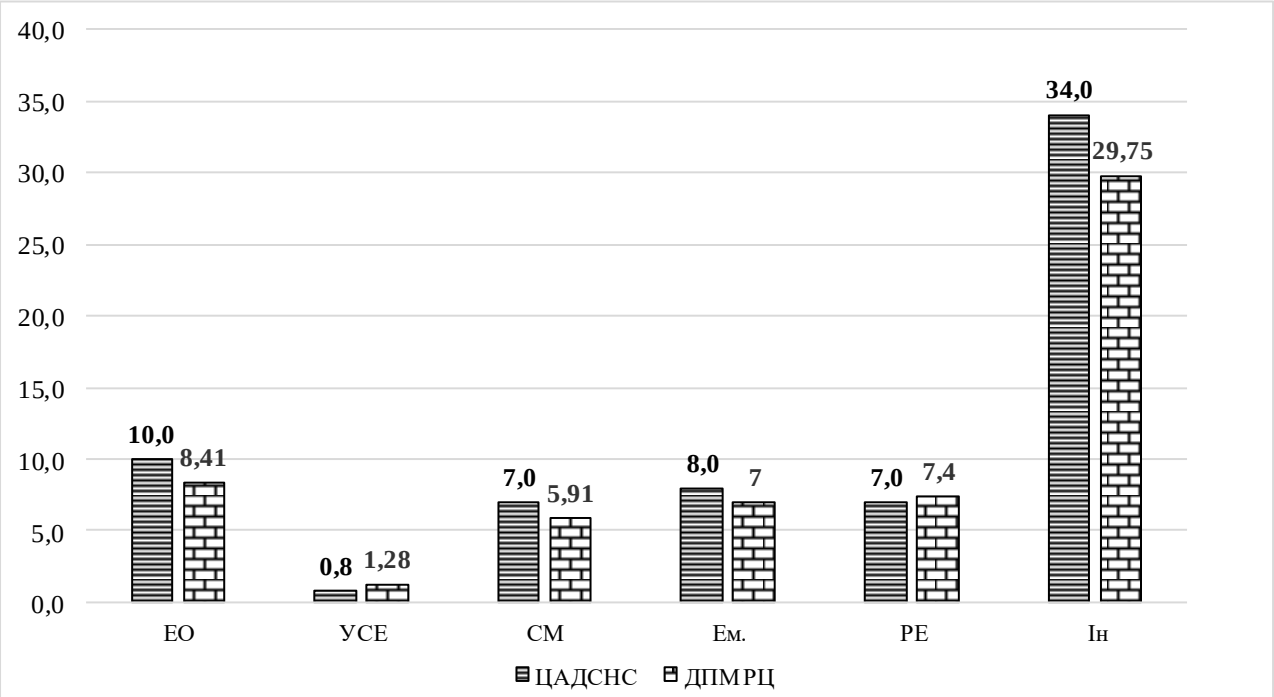

Рис. 5.7. **Показники рівня розвиненості емоційного інтелекту у рятувальників ДП МРЦ та працівників Центрального апарату ДСНС України (ЦА ДСНС)**

Рятувальники, які перебувають у відмітному від звичного крос-культурного середовищі можуть переживати відповідні комунікативні бар'єри у спілкуванні, що у свою чергу формує ризики помилкових дій у прийнятті управлінських рішень та ефективній взаємодії.

Розроблена та запропонована до використання структурно-функціональна модель спілкування рятувальників міжнародних гуманітарних місій дозволяє врахувати соціально-психологічні особливості спілкування та може слугувати інструментом формування ефективної взаємодії рятувальників під час виконання завдань за призначенням в іншому крос-культурному середовищі.

Запропонована автором структура основних видів психологічних бар'єрів, що можуть виникати у рятувальників під час виконання завдань за призначенням дозволяє використовувати її під час підготовки фахівців до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. Рятувальники різних кваліфікаційних категорій суттєво відрізняються між собою за багатьма професійно-значущими характеристиками. Чим вищий рівень кваліфікації рятувальника, тим жорсткіші вимоги до його професійних характеристик.

2. 04.07.2014 року Команду Мобільного рятувального центру атестовано INSARAG як пошуково-рятувальний загін важкого класу. Успішне проходження атестації дало можливість значно розширити співпрацю з ООН і залучати на новому, більш високому рівні, команду важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

Аналіз діяльності пошуково-рятувального загону ДП МРЦ ДСНС України в умовах міжнародної гуманітарної місії у Федеративній Демократичній Республіці Непал поставив перед нами завдання підвищення рівня професійної підготовки рятувальників міжнародного класу.

3. Проаналізувавши мінімальні рекомендовані вимоги INSARAG до підготовки особового складу пошуково-рятувальних загонів середнього або

важкого класів, запропоновано професійну підготовку рятувальників міжнародного класу розподілити на три основні види: загальну, спеціальну та цільову (або ситуативну).

Загальна професійна підготовка передбачає оволодіння рятувальниками спеціальними знаннями, навичками та вміннями у сфері рятувальної справи, необхідними для ефективного виконання ними професійних обов'язків в умовах МГМ.

Спеціальна професійна підготовка спрямовується на вироблення психологічної стійкості фахівців до конкретного екстремального (спеціального) виду діяльності. Такі завдання вирішуються за допомогою спеціальної смуги перешкод, моделювання ситуацій, які реально можуть бути прогнозовані щодо їх виникнення у майбутній професійній діяльності фахівців. Відповідно вирішуються й спеціальні питання щодо фізичної витривалості та фрустраційної толерантності до стрес-чинників професійного середовища.

Цільова (ситуативна) професійна підготовка у своїй структурі передбачає формування у фахівців психологічної готовності до ефективної (безпомилкової) діяльності в конкретній ситуації (наприклад, перед виїздом на НС).

4. Якість виконання завдань в умовах МГМ без ефективної комунікації з місцевими владними структурами й населенням, яке потребує допомоги, неможливе без знання місцевих звичаїв, традицій, особливостей комунікації та спілкування. Незнання або відсутність навиків такої комунікації неминуче призводить до певних психологічних комунікативних бар'єрів та негативно відбивається на ефективності взаємодії між рятувальниками, постраждалим населенням та місцевими органами влади. Набагато складніше, коли рятувальні роботи відбуваються в умовах загострення політичних, соціально-економічних, конфесійних протиріч між місцевими жителями.

Саме тому фахівці команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України повинні мати спеціальні компетенції з

налагодження ефективної крос-культуральної взаємодії з місцевим населенням та владою країни, де відбувається МГМ або пошуково-рятувальна операція.

5. У ході розгляду цього розділу *розроблено:*

✓ Структурну модель професійно-психологічної готовності рятувальників до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій;

✓ Програму цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників;

✓ Смугу психологічної підготовки рятувальників;

✓ Структурно-функціональна модель спілкування рятувальників в умовах міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

Основні результати даного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1, 4, 5, 7]. Підручники та навчальні посібники: [8, 9, 10, 11, 13, 15]. Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [21, 23, 28, 29, 34, 37, 39]. Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук: [40]. Тези доповідей у матеріалах конференцій: [44, 47, 49, 50, 51, 53, 58, 59, 60, 63, 66, 72, 74, 76, 87].

РОЗДІЛ 6
ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ТА ОПИС ОБ'ЄКТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ ТА ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

За нашим переконанням, вивчення об'єктивних параметрів діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій повинно припускати:

- ✓ аналіз надзвичайних ситуацій, при яких найбільш доречно залучати пошуково-рятувальну команду важкого класу;
- ✓ методологію проведення пошуково-рятувальних робіт для країни, яка потерпає від стихійного лиха, а також іноземних пошуково-рятувальних загонів, які мають прийти на допомогу;
- ✓ розподіл праці фахівців пошуково-рятувального загону важкого класу ДП МРЦ ДСНС України в умовах проведення міжнародної гуманітарної місії та/або пошуково-рятувальної операції;
- ✓ психологічний аналіз стрес-факторів МГМ та ПРО.

6.1. Аналіз надзвичайних ситуацій, при яких найбільш доречне залучення пошуково-рятувальної команди важкого класу

Будь-яка міжнародна гуманітарна місія чи пошуково-рятувальна операція у своїй природі має як специфічні так і загальні закономірності її розвитку, що проявляються в особливостях реагування на надзвичайну ситуацію, її локалізацію, ліквідацію негативних наслідків тощо.

За таких умов психологічне вивчення та опис об'єктивних параметрів діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій не може бути повним без аналізу надзвичайних ситуацій, на які з найбільшою

вірогідністю має бути готовий реагувати рятувальник. Тому вважаємо за доцільне окреслити найбільш вірогідні з них.

Проведені нами дослідження участі українських рятувальників у складі МГМ та ПРО надають змогу узагальнити отримані результати за такими класифікаціями (див. додаток В.6. до даного розділу).

До ***першої категорії*** надзвичайних ситуацій, де найбільш вірогідним може бути залучення зведеного рятувального загону МРЦ ШР ДСНС України та мобільних формувань медицини катастроф з розгортанням мобільного госпіталю належать ***великомасштабні землетруси.*** (див. додаток Б.6. до даного розділу).

Другою категорією катастрофічних подій, що мають транскордонне значення, коли надзвичайні ситуації та техногенні катастрофи виходять за межі однієї країни і зачіпають інтереси суміжних країн, є ***катастрофічні повені.*** (див. додаток А.6. до даного розділу).

Третя категорія катастрофічних подій стосується ***збройних конфліктів*** [46], [261], [362].

До цієї групи НС можна віднести й ***гуманітарне розмінування територій (акваторій)*** внаслідок забруднення військовими боєприпасами.

Четверта категорія НС із вірогідним залученням зведених рятувальних загонів міжнародних гуманітарних місій – це заходи з ***протидії терористичним актам***, у тому числі з використанням коронавірусу ТГРС (SARS), застосування різновидів біологічної зброї (біологічного ураження певної території) тощо.

До видів терористичних актів також можуть бути віднесені акти *застосування біологічної зброї,* що передбачає навмисний вплив на об’єкт, проти якого її застосовують, за допомогою інфікування патогенними мікроорганізмами та іншими біологічними агентами. Така зброя може бути використана для ураження людей, тварин або рослин [362, с. 237].

Нагадаємо, що однією з умов міжнародної атестації команди важкого класу є обов'язкова вакцинація рятувальників основного і резервного складу та проходження онлайн-курсу ООН з безпеки при участі в міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях. Після закінчення курсу видається спеціальний сертифікат, який входить до пакету документів рятувальника разом із довідками про вакцинацію.

П'ята категорія НС – це ***надзвичайні ситуації комбінованого типу,*** які здебільшого є наслідком надмірної урбанізації густонаселених районів земної кулі та їхньої надмірної індустріалізації. Прикладом таких катастроф є аварія, яка сталася в Японії у березні 2011 року на атомній станції «Фукусіма-1». Аварії на «Фукусімі» присвоєно вищу, сьому, категорію небезпеки. Раніше цей рівень присвоювався лише катастрофі на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Населені пункти у радіусі 20 км від станції були евакуйовані й оголошені зоною відчуження [383].

Наведемо характерологічні ознаки найбільш вірогідних, за виникненням, надзвичайних ситуацій, до ліквідації яких можуть залучатися зведені рятувальні загони МГМ.

За визначенням ВООЗ, ***стихійні лиха*** як НС характеризуються непередбачуваними серйозними і безпосередніми загрозами суспільному здоров'ю, виникають у результаті явищ і дій сил природи, мають надзвичайний характер і призводять до порушення повсякденного укладу життя значних груп населення та до людських жертв.

Кожному із стихійних лих притаманні певні вражаючі фактори, які можуть по-різному впливати на стан здоров'я та поведінку людини. Для *землетрусів* найбільш характерним вражаючим фактором є руйнування будівель і споруд, для *повені* – утоплення, для *сходження лавин* – сніг та низькі температури, руйнування будівель та споруд на своєму шляху тощо.

Епіцентром стихійного лиха є територія, на яку впливають вражаючі фактори стихії, з людьми, тваринами, будівлями, спеціальними спорудами,

інженерними мережами комунікацій, обладнанням і технікою, що на ній перебувають [52], [261, с. 28].

На думку B. Booth, F. Fitch, розмір збитків від стихійних лих залежить від виду стихійного лиха. ***Найбільшої шкоди*** наносять ***повені*** (40% від загальної шкоди, що завдається унаслідок стихійних лих). ***Друге*** місце займають ***буревії*** (20%). На ***третьому*** місці – ***землетруси*** і ***засухи*** (по 15%). На інші види стихійних лих приходиться близько 10% від загальної кількості нанесеної шкоди [261, с. 28–29].

Повінь *– тимчасове затоплення великої місцевості водою в результаті підйому її рівня у водоймі, озері або морі, що спричинено значним притоком води під час танення снігу або потужних дощів, вітрових нагонів води, а також при заторах, зажорах та інших явищах (див. табл. 6.1 та 6.2).*

Таблиця 6.1

Класифікація повеней залежно від масштабу, їх поширення та періодичності [360, с. 27–31]

Клас повені	Масштаби поширення повені	Повторюваність (роки)
Низькі	Трапляються на рівнинах, при цьому площа затоплення не перевищує 10% території, що розташована у низинах заплави ріки, при незначних матеріальних збитках та без порушення режиму життя населення	5–10
Високі	Викликають значні затоплення і призводять до необхідності часткової евакуації населення та до відчутних матеріальних та моральних збитків. При цьому затопленими виявляються 10–15% сільськогосподарських угідь	20–25
Видатні	Охоплюють цілі річкові басейни. У цих випадках виникає необхідність масової евакуації населення, матеріальних цінностей. Затоплюються 50–70% сільськогосподарських угідь	50–100
Катастрофічні	Значне затопленням територій, на яких паралізується господарська діяльність. Такі повені (затоплення) призводять до дуже	100–200

Клас повені	Масштаби поширення повені	Повторюва-ність (роки)
	значних матеріальних збитків та загибелі людей. Як правило, затоплюються більш ніж 70% сільськогосподарських угідь. В останні часи вірогідність повторення катастрофічних повеней у часі порушена. ***За останні десятиліття повторюваність катастрофічних повеней у світі значно зросла***	

Це небезпечне природне явище, можливе джерело НС, якщо затоплення водою місцевості спричинює матеріальні збитки, наносить збиток здоров'ю населення або призводить до загибелі людей [46].

Таблиця 6.2

Характеристика основного вражаючого фактору повеней [5]

Основний вражаючий фактор	Характеристика основного вражаючого фактору	Одиниці виміру характеристики
Потік води	Максимальний рівень води за час повені (у створі річки, що розглядається)	м або см
	Максимальна витрата води за час повені (у створі річки, що розглядається)	$м^3/с$
	Швидкість течії (у створі річки, що розглядається)	м/с
	Площа затоплення місцевості	$км^2$
	Тривалість затоплення місцевості	тижні, дні, години
Основний вражаючий фактор	Характеристика основного вражаючого фактору	Одиниці виміру характеристики
	Повторюваність величини максимального рівня води	роки, місяці
	Забезпеченість максимального рівня води	%
	Температура води під час повені	градуси Цельсія
	Час початку (сезон) повені	місяць, дата
	Швидкість підйому (інтенсивність підйому) рівня води за час повені	м/г, см/г
	Шар (глибина) затоплення місцевості в точці, що розглядається	м, см

Під час повені вірогідно виникнення вторинних вражаючих факторів: *пожеж* (внаслідок обривів та короткого замикання електричних дротів); *руйнування споруд та будівель* (під впливом водяного потоку та внаслідок розмиву фундаментів); *захворювання людей та сільськогосподарських тварин внаслідок забруднення питної води та продуктів харчування* тощо.

Серед основних характеристик наслідків повеней, які мають враховувати рятувальники під час організації пошуково-рятувальної операції, виокремлюють:

✓ чисельність населення, яке опинилося в зоні, що страждає від повеней (кількість загиблих, кількість постраждалих, кількість населення, яке залишилося без житла, та ін.);

✓ кількість населених пунктів, що потрапили в зону повені (міста, селища міського типу, сільські населені пункти, повністю затоплені, частково затоплені, підтоплені);

✓ кількість об’єктів різних галузей економіки, що потрапили в зону повені;

✓ наявність залізничних та автомобільних шляхів, ліній електропередач, ліній комунікацій та зв’язку, що потрапили в зону затоплення;

✓ кількість мостів і тунелів, затоплених, зруйнованих і пошкоджених в результаті повені;

✓ кількість житлових будинків, затоплених, зруйнованих і пошкоджених у результаті повені;

✓ площа затоплених сільськогосподарських угідь;

✓ узагальнені характеристики наслідків (обсяги збитків внаслідок повені).

Основними психологічними особливостями обстановки, що виникає внаслідок повені, є: руйнівний характер НС, швидке наростання параметрів вражаючих факторів, обмежений термін виживання постраждалих, які потрапили під вплив вражаючих факторів; складність доступу до постраждалих

районів, необхідність застосування спеціальних транспортних засобів, а також складні погодні умови.

Головною метою пошуково-рятувальних та інших невідкладних робіт за умов повеней та катастрофічних затоплень є пошук, надання допомоги та порятунок людей, які опинилися у зоні затоплення, в найкоротший термін, що забезпечує їх виживання за умов наявної обстановки.

Основними вимогами до організації та проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у межах зони затоплення є організація та проведення зазначених робіт у межах всієї зони затоплення в найкоротший термін, забезпечення виживання постраждалих, зменшення матеріальних збитків тощо. Застосування способів порятунку постраждалих, а також способів захисту людей та об'єктів, адекватних обстановці, ефективне використання можливостей рятувальних сил і засобів, безпека рятувальників і постраждалих.

Успішність проведення пошуково-рятувальної операції під час ліквідації наслідків повені досягається:

- ✓ проведенням планомірної, завчасної підготовки органів управління та формувань цивільного захисту, пошуково-рятувальних та медичних формувань до проведення аварійно-рятувальних робіт за умов повеней та катастрофічних затоплень з урахуванням ризику їх виникнення та характеру можливої обстановки;
- ✓ швидким реагуванням на виникнення загрози стихійного лиха, приведенням у готовність та висунення необхідних сил і засобів, організацією ефективної розвідки та розгортанням системи управління;
- ✓ всебічною оцінкою обстановки, прийняттям управлінських рішень для виконання завдання, організацією дій формувань відповідно до їх призначення, можливостей та наявної обстановки;
- ✓ створенням необхідного угруповання сил, організацією її введення на дільниці (секторі) та об'єкті робіт, узгоджених дій розвідки, рятувальних і

медичних формувань під час проведення пошуково-рятувальних операцій та інших невідкладних робіт; безперервним проведенням аварійно-рятувальних робіт до їх повного завершення;

- ✓ застосування ефективних способів і технологій пошуку та порятунку постраждалих, а також способів захисту населення та економічних об'єктів;
- ✓ безперервним і сталим управлінням діями формувань та служб;
- ✓ неухильним дотриманням вимог безпеки проведення робіт у зоні затоплення;
- ✓ організацією та підтримкою всебічного забезпечення ведення робіт.

Рятувальні роботи за умов повеней та катастрофічних затоплень включатимуть:

- ✓ пошук постраждалих;
- ✓ забезпечення доступу рятувальників до постраждалих і порятунок постраждалих;
- ✓ надання постраждалим екстреної медичної допомоги (ЕМД), а при необхідності, – екстреної психологічної допомоги;
- ✓ евакуацію постраждалих з небезпечної зони.

Невідкладні аварійні роботи з ліквідації наслідків повеней та катастрофічних затоплень включатимуть:

- ✓ укріплення (побудову) огороджувальних дамб і валів;
- ✓ спорудження водообвідних каналів;
- ✓ ліквідацію заторів і зажорів;
- ✓ облаштування причалів для рятувальних засобів;
- ✓ заходи із захисту та відновлення дорожніх споруд;
- ✓ відновлення енергопостачання;
- ✓ локалізацію джерел вторинних вражаючих факторів.

Найбільш ефективним способом захисту населення є своєчасна евакуація населення з небезпечної зони. Застосування цього способу захисту

має мінімальні наслідки для життя та здоров’я людей, пов’язані в основному з *психічним перенапруженням*.

Залежно від місця розташування населеного пункту, часу до початку роботи, стану транспортних комунікацій та інших факторів евакуація може проводитися негайно до отримання сигналу про можливе затоплення цієї території або тільки за безпосередньої загрози затоплення, пішим порядком або з використанням транспортних засобів.

Крім евакуації населення, може проводитись організоване вивезення сільськогосподарських тварин, матеріальних і культурних цінностей.

Населення, евакуйоване із зон затоплення, розміщується у населених пунктах або тимчасових містечках поблизу місця проживання на незатоплюваній території. У місцях тимчасового розміщення людей та за необхідністю в населених пунктах здійснюються заходи із забезпечення життєдіяльності евакуйованого населення. *При потребі можуть розгортатися модулі мобільного госпіталю.*

Ефективність евакуації як способу захисту населення при повенях залежить головним чином від своєчасного попередження про небезпеку, ступеня підготовленості населення і маршрутів.

З цією метою у зонах можливих затоплень створюється система оповіщення населення, завчасно доводиться інформація про місце розташування населених пунктів відносно можливої небезпечної зони і маршрутах евакуації. З населенням та уповноваженими з питань евакуації проводяться тренування з практичного напрацювання питань евакуації, у тому числі, самостійного виходу людей на територію, що не затоплюється.

Варто враховувати загрози для життя та здоров’я населення. Окрім безпосереднього впливу водного потоку, загрозу для життя та здоров’я людини має *аспірація* (потрапляння) у дихальні шляхи води, довготермінове перебування у холодній воді, нервово-психічне перенапруження, а також

затоплення (руйнування) систем життєзабезпечення населення, особливо вихід з ладу систем водопостачання та каналізації.

При тривалому перебуванні людини у воді з низькою температурою її тіло переохолоджується. Хоча переохолодження можливе навіть при відносно високій температурі води (див. табл. 6.3) [18].

Розміщення людей на незатоплюваних частинах незруйнованих споруд та ділянках місцевості як спосіб захисту людей застосовується у тих випадках, коли велика швидкість водяного потоку зумовлює її швидкий прихід до населених пунктів та (або) населення не може бути евакуйоване до безпечного району.

Таблиця 6.3

Допустимий час безперервного перебування людини у воді

Температура води, ˚С	**Час безпечного перебування, хв.**
24	420–540
5–15	210–270
2–3	10–15
до 2	5–8

У цьому випадку проведення таких захисних заходів, як правило, вимагає подальшого проведення рятувальних робіт з евакуації людей з місць тимчасового перебування в небезпечній зоні. При цьому слід мати на увазі, що населення може використовувати як місце тимчасового перебування (прихистку) й верхні частини дерев [18, 46].

Рішення на проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт при повені, як і при інших стихійних лихах, приймається на підставі даних розвідки, що за повеней організується для виявлення обстановки в районах лиха з метою максимального зменшення збитку.

Головними завданнями розвідки при повенях є:

✓ визначення меж катастрофічного затоплення;

✓ контроль динаміки розвитку НС (повені);

✓ встановлення місць знаходження людей і тварин, які потребують допомоги;

✓ виявлення матеріальних цінностей, що підлягають вивозенню із зони стихійного лиха;

✓ вибір і розвідка маршрутів евакуації людей, тварин і матеріальних цінностей плавзасобами, облаштування причалів;

✓ вибір та облаштування майданчиків для приземлення гелікоптерів у зоні лиха.

Особливостями організації розвідки є наявність значних територій, розвідка яких наземними засобами транспорту ускладнена, та необхідність її цілодобового проведення.

При НС організується комплексна розвідка (повітряна, наземна, надводна).

При проведенні повітряної розвідки використовують авіацію (гелікоптери, літаки), за допомогою яких з'ясовують межі зони затоплення, місця знаходження людей у зоні затоплення та визначають можливість доступу до них.

При наземній розвідці спеціально створені пости контролюють рівень води та оповіщають керівні органи про її підйом. У виборі маршрутів евакуації людей, худоби і матеріальних цінностей, крім повітряної розвідки, застосовують надводну (катери, малі судна).

Основними способами ведення розвідки за умов повені є візуальний, фотографічний, телевізійний, тепловізорний та радіолокаційний. Відповідність способів ведення розвідки поставленим завданням наведено в табл. 6.4.

Головною особливістю проведення рятувальних робіт у зонах з високим рівнем води є складність забезпечення доступу рятувальників до постраждалих та їх деблокування.

Територію затоплення для зручності управління роботами, забезпечення чіткої взаємодії між рятувальними формуваннями, як правило, розподіляють на сектори, а сектори – на окремі робочі місця.

Таблиця 6.4

Способи виконання завдань розвідки при НС, пов'язаних з повінню [46]

Завдання розвідки	Способи ведення розвідки
Визначення меж катастрофічного затоплення і підтоплення	Візуальне спостереження, фотографування місця з повітря, телевізійний, радіолокаційний
Контроль динаміки розвитку НС	Візуальне спостереження, фотографування місця з повітря, телевізійний, радіолокаційний
Встановлення місць знаходження людей і худоби, які потребують допомоги	Візуальне спостереження, тепловізорне
Виявлення способів евакуації матеріальних цінностей	Візуальне спостереження, фотографування місця з повітря, телевізійний
Вибір і розвідка маршрутів евакуації людей, тварин і матеріальних цінностей	Візуальне спостереження, фотографування з повітря

Потребу у рятувальних формуваннях розраховують, зважаючи на обсяг робіт, можливості формувань, а також задані обмеження на тривалість виконання рятувальних робіт. Розподіл за робочими місцями (секторами) проводять за результатами оцінки потреби у цих формуваннях.

При розподілі сил і засобів для проведення рятувальних робіт у зонах з небезпечним рівнем води доцільно організовувати такі групи:

- ✓ група розвідки та пошуку постраждалих – на швидкісних плавзасобах (варіант 1) та гелікоптерах (варіант 2);
- ✓ група деблокування та евакуації постраждалих;
- ✓ група прийому постраждалих та надання їм ЕМД.

При організації проведення рятувальних робіт командир формування обирає їх організаційно-технологічну схему. Як правило, використовують паралельну, послідовну та змішану схеми проведення пошуково-рятувальних робіт.

При виборі способу (прийому) деблокування постраждалих, а також для організації робіт у зоні затоплення враховують такі відомості:

- ✓ час настання фізіологічних змін в організмі постраждалого у різні пори року;
- ✓ тип організаційно-технологічної схеми виконання рятувальних робіт;
- ✓ можлива тривалість виконання рятувальних робіт.

Пошук постраждалих за умов високого рівня води є сукупністю дій, спрямованих на знаходження, з'ясування місцезнаходження та стану постраждалих, встановлення зв'язку з ними та визначення обсягу та характеру необхідної допомоги.

Роботи з порятунку постраждалих виконуються з метою забезпечення доступу до постраждалих, які знаходяться у небезпечних зонах, їх вивільнення та організацію шляхів подальшої евакуації.

У зонах високого рівня води постраждалі можуть бути блоковані у таких місцях:

- ✓ над поверхнею води (дерева, верхні поверхи будівель і споруд);
- ✓ на поверхні води;
- ✓ під водою (у затоплених приміщеннях та на дні).

Деблокування постраждалих з верхніх поверхів (рівнів) затоплених будівель і споруд, а також з дерев і чагарників здійснюється різними способами:

- ✓ по відновлених або вцілілих сходових маршах;
- ✓ за допомогою рятувальної мотузки (поясу);
- ✓ з використанням драбини-штурмовки;
- ✓ з використанням канатних шляхів;

- ✓ з використанням рятувального рукава.

Порятунок постраждалих наведеними способами передбачає їх завантаження на плавзасоби з подальшою евакуацією до безпечних місць. Крім цього, для зняття постраждалих з верхніх поверхів будівель можуть бути використані гелікоптери, обладнані спеціальними рятувальними пристроями.

Порятунок постраждалих з поверхні води проводиться такими способами:

- ✓ підйом на борт плавзасобу;
- ✓ буксирування рятувальниками вплав;
- ✓ використання табельних і підручних рятувальних засобів.

Вивільнення постраждалих із затоплених приміщень та з дна є складним завданням та може проводитися способами:

- ✓ вплав рятувальниками в аквалангах;
- ✓ деблокуванням із затоплених приміщень з подальшим буксируванням до плавзасобу.

Евакуація постраждалих здійснюється двома паралельними потоками:

- ✓ з поверхні води та з-під води на плавзасобах;
- ✓ з верхніх поверхів, дерев, незатоплених територій на гелікоптерах і плавзасобах.

Постраждалих евакуюють з місць блокування у два етапи:

І етап – з місць блокування на борт плавзасобу;

ІІ етап – з плавзасобу на пункт збору постраждалих.

При порятунку великої кількості постраждалих, які знаходяться у зоні затоплення, евакуація проводиться у три етапи: *на першому етапі* (наприклад, при порятунку з поверхні води) проводиться вилучення з води, розміщення постраждалих у найбільш безпечному незатопленому місці з вільним доступом до шляхів евакуації; *на другому етапі* проводиться їх завантаження на плавзасоби; *на третьому етапі* (або паралельно) організовують шляхи та проводять евакуацію на плавзасоби з цієї дільниці до пункту збору постраждалих.

У випадку надзвичайних обставин (швидкий підйом рівня води, що поширюється на раніше не затоплені території; небезпека погіршення метеорологічної обстановки у зоні затоплення) майданчики для евакуації можуть бути облаштовані на дахах будівель та верхніх поверхах, а евакуацію проводять з використанням гелікоптерів або облаштованих канатних шляхів на сусідні будівлі або території, що знаходяться вище максимально можливого рівня підйому води.

При проведенні евакуації з верхніх поверхів затоплених будівель використовують такі способи:

- ✓ спуск з використанням рятувальних рукавів;
- ✓ спуск за допомогою рятувального поясу;
- ✓ спуск за допомогою петлі;
- ✓ спуск за допомогою грудної обв’язки;
- ✓ підйом на борт гелікоптера.

Вибір способу та засобів евакуації постраждалих визначається:

- ✓ місцезнаходженням людей;
- ✓ їх фізичним та морально-психологічним станом;
- ✓ набором і кількістю засобів у рятувальників для проведення евакуації;
- ✓ рівнем професійної підготовки рятувальників, ступенем зовнішньої загрози для постраждалих та рятувальників.

Аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи при повенях і катастрофічних затопленнях повинні проводитися безперервно в будь-яку пору року, час доби й погоду та забезпечити порятунок постраждалих у термін, що не перевищує час настання небезпечних для життя фізіологічних змін у організмі людини при перебуванні у воді за таких умов.

Особливі вимоги при повенях і затопленнях висуваються до безпечного проведення рятувальних робіт. Для цього мають бути створені всі умови, організований постійний контроль за виконанням рятувальниками належних заходів безпеки, забезпечено надання ЕМД рятувальникам, які постраждали. У

постійній готовності має знаходитися резервна пошуково-рятувальна група для надання допомоги працюючим групам при виникненні екстремальних ситуацій.

Оперативність управління силами при ліквідації наслідків повеней досягається завчасною підготовкою органів управління до вирішення завдань за цих умов, постійним дослідженням обстановки і швидким реагуванням на її зміни, прийняттям обґрунтованих рішень та їх виконанням, організацією та підтримкою належного зв'язку та обміну інформацією.

Організація взаємодії сил ліквідації наслідків повеней і катастрофічних затоплень територій є одним з найважливіших факторів, що забезпечують успіх проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт. Взаємодія організовується насамперед в інтересах рятувальних формувань, виконання цих робіт у найкоротший термін [46, с. 37–48].

Буревій (фр. uragan) – вітер силою 12 балів за шкалою Бофорта, тобто більше 35 м/с. Для вимірювання сили вітру у 1806 р. Ф. Бофортом запропоновано 12-балову шкалу оцінки сили вітру за його впливом на наземні предмети і за висотою коливання морських хвиль.

Відповідно до шкали Бофорта, 0 балів відповідає безвітряній погоді; 4 бали – помірному вітру; 6 – сильному вітру; 10 – штормовому вітру (шторму); 12 балів – буревію.

За швидкістю вітру буревії поділяють на п'ять категорій складності [361]: перша категорія – швидкість вітру досягає 150 км/год; друга категорія – 180 км/год; третя категорія – 200 км/год; четверта категорія – до 230 км/год; п'ята категорія – 250–260 км/год.

Наприклад, буревію «Катріна» [411] присвоєно п'яту категорію складності. З 23 по 31 серпня 2005 р. цей буревій охопив площу близько 230 км^2 і став причиною загибелі 1300 осіб, спричинив гуманітарну кризу у надзвичайно великих, навіть для такої заможної країни, як США, масштабах. Швидкість вітру досягала 280 км/год, а його пориви на окремих ділянках становили 344 км/год.

Смерч – атмосферний вихор, що виникає у грозовій хмарі й поширюється вниз, аж до поверхні землі у вигляді темного хмарного рукава або хобота в діаметрі у десятки, сотні метрів.

Смерч над поверхнею суші у США називають *тромбом, або* ***торнадо.*** Смерчі зазвичай недовготривалі. Переміщуючись разом із хмарою, вони призводять до значних руйнувань і трагічних наслідків. Науковці вважають, що їх кількість з року в рік невпинно зростає. Слабким називають смерч, якщо сила вітру в його епіцентрі не перевищує 60–100 км/год. Сильним смерч вважається при силі вітру 250–350 км/год. [261, с. 30].

Землетруси *– підземні удари (поштовхи) і коливання земної кори, викликані природними причинами (в основному тектонічними процесами)* [362, с. 96].

Згідно з міжнародною сейсмічною шкалою MSK-64, сила землетрусів може становити від 1 до 12 балів. Землетруси інтенсивністю в 1 бал реєструються тільки сейсмічними приладами, від 6–7 балів і вище призводять до порушення нормального життя людей та пов’язані з небезпекою для їхнього життя і здоров’я.

За підрахунками У. Пекори, директора геологічного управління США, за останні 1000 років від землетрусів та виверження вулканів загинуло від 3 до 5 млн людей. У зведених статистичних даних про найпотужніші землетруси світу у XX ст. наведено дані про 340 землетрусів, у тому числі катастрофічних, що супроводжувалися значними людськими жертвами. Найвідоміші землетруси, що призвели до катастрофічних наслідків:

- ✓ 28 грудня 1908 р. на о. Сицилія зруйновано місто Мессина (загинуло більше 80 тис. осіб);
- ✓ 1 вересня 1923 р. в Японії на о. Хонсю загинуло більше 140 тис. осіб;
- ✓ 6 жовтня 1948 р. у передмісті м. Ашхабад, Туркменістан внаслідок землетрусу загинуло 110 тис. осіб;
- ✓ 31 травня 1970 р. в Перу загинуло близько 70 тис. осіб;

- ✓ 28 травня 1976 р. в Китаї загинуло більше 242 тис. осіб.

За останні десятиріччя найбільш значними були землетрус у Вірменії 7 грудня 1988 р. (загинуло більше 30 тис. осіб) та землетрус в Ірані 21 червня 1990 р. (загинуло близько 50 тис. осіб) [266].

За даними Д. Петрович, М. Попович, які вивчали наслідки сильних землетрусів, у всіх постраждалих спостерігалися гострі реактивні психічні стани, а у 10% – серйозні психічні розлади на межі патології [326].

Організація пошуку, рятування та надання медичної допомоги населенню, що постраждало внаслідок землетрусу, здійснюється у надскладних умовах, пов'язаних насамперед з руйнуванням інфраструктури охорони здоров'я, шляхів сполучення та комунальних систем [132, с. 3].

Означене вимагає специфічних, особливих організаційних заходів й реалізації нетипових ефективних та адекватних управлінських рішень щодо процесу організації пошуково-рятувальних робіт у зоні НС та надання медичної допомоги постраждалому внаслідок землетрусу населенню.

Будь-який землетрус – це миттєве вивільнення енергії за рахунок утворення розриву гірських порід, що виникає в деякому об'ємі, так званому осередку землетрусу, межі якого не можуть бути окреслені досить чітко та залежать від структури й напружено-деформованого стану гірських порід у визначеному місці.

Переважна кількість землетрусів (більше 85%) відбувається за обставин стискання, та тільки 15% – за обставин розтягнення, що узгоджується із сучасною геодинамікою геологічних структур і характером зміщення літосферних плит.

Особливості ліквідації наслідків землетрусів характеризуються значними санітарними втратами, які виникають раптово та одночасно. У багатьох випадках їх кількість перевищує можливості територіальних закладів охорони здоров'я з надання медичної допомоги за оптимальний термін для порятунку і збереження життя й здоров'я [132, с. 22].

Розміри незворотних і санітарних втрат можуть коливатися в широкому діапазоні залежно від таких умов:

- ✓ інтенсивності й площі осередку землетрусу;
- ✓ відстані від епіцентру;
- ✓ щільності населення;
- ✓ пори року і часу доби;
- ✓ раптовості виникнення;
- ✓ характеру забудови;
- ✓ організації пошуково-рятувальних робіт;
- ✓ підготовленості населення та низки інших факторів [132, с. 22].

Майже завжди санітарні втрати перевищують незворотні. За даними джерел наукової інформації та спостереженнями фахівців Державної служби медицини катастроф, встановлено, що співвідношення між незворотними і санітарними втратами становить 1:3 та залишається постійним при землетрусах різної інтенсивності.

Визнано, що санітарні втрати під час землетрусів формуються внаслідок:

1) безпосереднього й опосередкованого (через характер загальної обстановки в осередку землетрусу) впливу на людей руйнування будівель і споруд;

2) виникнення вторинних природних причин: зсувів, лавин, селів, повеней, цунамі та ін.;

3) виникнення вторинних причин, пов’язаних з діяльністю людини – пожеж при пошкодженні нафтосховищ, газопроводів, електричних мереж, руйнувань підприємств, що мають запаси хімічних і радіоактивних речовин, та інше;

4) виникнення захворювань та спалаху інфекцій, епідемій [132, с. 22].

Величина і структура втрат внаслідок зазначених причин залежить головним чином від інтенсивності землетрусів, ступеня руйнувань будівель і споруд, характеру розміщення населення в момент землетрусу (відкрито на

місцевості, у будівлях різних типів, метрополітені, тунелі тощо). На структуру травматичних ушкоджень впливає також положення людей в момент отримання травми (лежачи/стоячи/ сидячи).

Механізми ушкодження в результаті безпосереднього й опосередкованого впливу факторів, причиною яких є підземні поштовхи (струси ґрунту), можуть бути різними. Деякі автори вважають, що близько 45% травм виникає внаслідок впливу руйнування конструкцій будівель, а 55% є наслідком психічної дезорганізації, що виявляється у неправильній поведінці людей (паніка, невміння сховатися, падіння з висоти тощо) [132, с. 23].

На дії рятувальників під час ліквідації наслідків землетрусів впливає низка несприятливих факторів:

- ✓ неконтрольовані дії людей, які постраждали внаслідок землетрусу або втратили близьких родичів, майно;
- ✓ обстановка катастрофи (гуркіт будівель, що руйнуються, хмари густого пилу, пожежі, велика кількість загиблих);
- ✓ випадки загибелі або каліцтва дітей.

Весь цей комплекс негативних стрес-факторів професійного середовища може призводити до психоемоційних розладів у рятувальників. Значної психотравмуючої шкоди зазнають рятувальники, коли усвідомлюють свою безпорадність у неможливості надати необхідну допомогу постраждалим.

Встановлено, що у близько 20% постраждалих гострі реактивні стани після землетрусу швидко минають, у 70% тривають від декількох годин до 2–3 діб, а у 10% спостерігаються серйозні психічні порушення, що вимагають спеціальної медико-психологічної допомоги і лікування. За іншими даними, «ситуаційні реакції» під час землетрусів виявляються у більшості постраждалих (в середньому у 70–80%), реактивні психози – відносно рідко (до 5%) населення [132], [184], [274], [275].

Дані про величину, структуру, закономірності формування санітарних втрат серед населення можуть стати основою організації медико-

психологічного забезпечення тільки за умови наявності лікувально-евакуаційної характеристики постраждалих (потреба у заходах різних видів медичної та психологічної допомоги, ступінь терміновості їх виконання та необхідні для цього сили і засоби, можливість і доцільність евакуації постраждалих та ін.) [132].

Основним фактором, який визначає величину санітарних втрат та частку ушкоджень різних ступенів тяжкості, є інтенсивність землетрусу. Разом з тим, залежність структури санітарних втрат відповідно до типів поселення постраждалих людей (у тому числі особливостей їх забудови) і характеру розміщення населення на момент землетрусу відносно невелика [132, с. 31].

Пожежі. Значними стихійними лихами можуть стати пожежі, які є небезпечними для життя і здоров'я великої кількості людей. Найбільш небезпечними є пожежі в екосистемах та у мегаполісах. Також пожежі завжди виступають супутнім чинником більшості техногенних катастроф.

Основним вражаючим фактором пожежі є вплив високих температур і, як наслідок, виникнення опіків або отруєння продуктами горіння, більшість з яких має підвищену токсичність і може викликати отруєння різного ступеня важкості, а гіпоксія спричиняє розвиток стану панічного страху. У деяких випадках продукти неповного згорання (наприклад, чадний газ) утворюють з киснем горючі і вибухонебезпечні суміші.

Ще одним типом надзвичайних ситуацій є екологічні катастрофи.

Екологічна катастрофа – це особливий вид катастроф, викликаний впливом антропогенних факторів, які призвели до негативних якісних змін біосфери, що здійснюють шкідливий вплив на людей, тварин, рослинний світ та загалом на довкілля [261, с. 31].

Найбільш вірогідними екологічними катастрофами, до ліквідації яких можуть бути залучені зведені рятувальні загони МГМ ДСНС України, є катастрофи, пов'язані із забрудненням території (акваторії) моря,

нафтопродуктами унаслідок аварій суден, ліквідації наслідків аварій із хімічним або радіаційним забрудненням та ін.

Під ***техногенною катастрофою*** розуміють раптовий вихід з ладу машин, механізмів та агрегатів під час їхньої експлуатації, що супроводжуються серйозними порушеннями виробничого процесу, вибухами, утворенням осередків пожеж, радіоактивним, хімічним, біологічним зараженням великих територій із загибеллю людей [261, с. 32].

Соціальні катастрофи – результат суспільно-політичної діяльності групи осіб (політичних діячів, партій, суспільних груп та ін.) або державної влади, які зумовили зниження економічного благополуччя населення, а в крайніх випадках призвели до масової загибелі людей [326].

Війна – складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами з переходом до використання засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами [399].

Війна як надзвичайна ситуація, що спричинює виникнення психогенних розладів (як у мирного населення, так і фахівців), по суті, об'єднує всі психотравмуючі фактори щодо стихійних лих та катастроф.

У війні із застосуванням звичайної зброї відбуваються руйнування будівель, пожежі в результаті дій артилерії чи авіації, катастрофічні повені у зв'язку з пошкодженням гідроспоруд, забруднення великих територій радіоактивними і отруйними хімічними речовинами при руйнуванні електростанцій і хімічних підприємств. У випадку застосування засобів масового ураження максимальним за інтенсивністю психотравмуючого впливу (окрім самого факту застосування такої зброї) є утворення осередків масових санітарних втрат, особливо від ядерної зброї.

Інформація про можливі санітарні втрати цивільного населення під час війни за рахунок психогенних розладів є досить суперечливою, але варто припустити, що вони не будуть меншими, чим при стихійних лихах.

Підтвердженням цьому є ті обставини, що при деяких землетрусах й ураганах більшість населення впевнено, що розпочата ядерна війна. Досвід діяльності зведених аварійно-рятувальних загонів України з ліквідації транскордонних надзвичайних ситуацій наведено у додатках Г.6; Д.6; Е.6; Ж.6 до цього розділу.

6.2. Методологія проведення пошуково-рятувальних робіт для країни, яка потерпає від стихійного лиха, а також іноземних пошуково-рятувальних загонів, які мають прийти на допомогу

У разі виникнення НС міжнародного значення, для ліквідації якої передбачено залучення ПРК МРЦ ШР ДСНС України, з моменту отримання запиту від іншої країни або від офісу УКГП ООН алгоритм реагування має бути чітко регламентованим відповідно до вимог *Керівництва ІНСАРАГ з проведення міжнародних пошуково-рятувальних операцій* [380].

Таке реагування розподілене на певні послідовні цикли, так звані ***методологічні цикли ІНСАРАГ*** (міжнародні цикли реагування, у свою чергу, розподіляються на ***фази реагування***):

1. *Готовність* – період між реагуванням на НС, впродовж якого розглядають підсумки досвіду попереднього реагування, роблять відповідні висновки й вдосконалення, здійснюють навчання, складають плани реагування на майбутнє.

2. *Мобілізація* – описують дії, які необхідно негайно здійснити після виникнення лиха, а також процес підготовки ПРЗ для надання допомоги країні, яка зазнала НС.

3. *Пошуково-рятувальні роботи* – описують всі необхідні дії з моменту прибуття іноземної ПРК до центру ООН з прийому/відправлення команд (RDC), реєстрації в міжнародному польовому координаційному центрі (OSOCC), доповіді LEMA і проведенні пошуково-рятувальних робіт до моменту отримання повідомлення від місцевої влади про їх завершення.

4. *Демобілізація* – описують усі необхідні дії з моменту отримання пошуково-рятувальною командою (ПРК) інструкцій про припинення пошуково-рятувальних робіт (ПРР), підготовки до відправлення на батьківщину, координація відправлення ПРК через OSOCC та від'їзд загонів з країни, яка потерпає від НС, через RDC.

5. *Післяопераційна фаза* – описують всі необхідні дії після повернення міжнародних ПРК у пункт постійної дислокації, коли від них потрібно заповнити та надіслати звіт про виконану роботу і проведений аналіз роботи з метою отримання висновків для підвищення загальної ефективності та якості реагування на НС у майбутньому [380, с. 10–11].

Зазначені п'ять фаз поширюються на всі задіяні структури як у сфері координації проведення ПРР, так і процедури проведення міжнародної пошуково-рятувальної операції.

Існують і певні *вимоги,* які мають дотримуватися країни, що висловлюють свою згоду надавати або отримувати допомогу від ООН у разі виникнення стихійних лих чи НС. Однією з таких вимог є призначення контактної особи ІНСАРАГ. Ця посадова особа має займати відповідний посадовий статус (у ДСНС України такою особою, як правило, призначають заступника керівника центрального органу виконавчої влади, на якого покладають обов'язки з координації питань попередження та реагування на НС). Бажаним є сталість перебування цієї посадової особи на посаді з метою створення і підтримання постійних міждержавних зв'язків між урядом країни та ІНСАРАГ [380].

В обов'язки контактної посадової особи входить:

✓ діяти як одноосібна контактна особа від уряду країни для секретаріату ІНСАРАГ і міжнародних учасників, які реагують на НС;

✓ впроваджувати методологію ІНСАРАГ відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 57/150 від 16.12.2002 «Підвищення ефективності і

зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах» у своїй країні серед керівників усіх рівнів;

✓ забезпечити використання методології ІНСАРАГ для отримання міжнародної допомоги, як це визначено у Керівництві ІНСАРАГ і резолюції ООН 57/150, та використовувати її в національному плані ліквідації наслідків НС;

✓ надавати або забезпечувати представництво своєї країни на нарадах відповідної регіональної групи ІНСАРАГ [125];

✓ передавати інформацію, отримувану від Секретаріату ІНСАРАГ, зокрема запрошення на наради ІНСАРАГ, семінари, навчальні курси або навчання з проведення ПРР, відповідними керівними структурами й ПРК у своїй країні;

✓ у разі, коли країна головує у відповідній регіональній групі, вона зобов'язана здійснювати щорічні регіональні засідання ІНСАРАГ, організовані секретаріатом ІНСАРАГ;

✓ приймати у своїй країні і бути головуючою щорічної наради керівників пошуково-рятувальних загонів ІНСАРАГ, які ініціює й організовує за допомогою секретаріату ІНСАРАГ;

✓ приймати у своїй країні і бути головою семінарів ІНСАРАГ згідно з рекомендаціями регіональної групи або за вказівкою керівного комітету, за ініціативою секретаріату.

У випадку, коли національна контактна посадова особа ІНСАРАГ залишає свій пост, необхідно призначити заміну та поінформувати секретаріат ІНСАРАГ [380, с. 14–18].

Специфіка діяльності та суворі вимоги з боку Управління Організації Об'єднаних Націй з координації гуманітарних справ УКГС/ОСНА щодо відпрацювання єдиних світових стандартів реагування на великомасштабні НС, зумовлені значним збільшенням НС, особливо їх наслідків через стрімку урбанізацію світу. Для того, щоб у реагуванні на НС брали участь високопрофесійні кадри, необхідно кваліфікувати міжнародні ПРК відповідно до їх робочих можливостей, тому, на наше переконання, *опис функціональних*

можливостей та їх особливостей групової взаємодії дає можливість більш повно визначити специфіку як індивідуальної діяльності кожного члена групи, так і особливості групової взаємодії рятувальників під час виконання ПРО у складі МГМ.

Основне завдання рятувальників під час ліквідації НС полягає в організації і проведенні оперативного пошуку постраждалих і надання їм своєчасної допомоги. Досвід реагування на численні НС та аналіз їх ліквідації свідчить про те, що при відсутності допомоги впродовж першої години помирає близько 40% важкопоранених, через 3 години – 60%, через 6 годин – 95% постраждалого населення.

Відомий американський хірург Р. Адамс Коулі (1917–1991 рр.), один із засновників невідкладної медичної допомоги, який увів поняття «золотої години» в медицині, писав: «Між життям і смертю є золота година. Якщо ви важко поранені, у вас залишилося 60 хвилин. Зрозуміло, ви не обов'язково помрете саме через годину, це може статися за три дні або два тижні після поранення, – але у вашому тілі за цей період вже відбудуться незворотні процеси» [380].

Із реальних досліджень медиків-рятувальників встановлено, що протягом 3-х годин після початку землетрусу вдається врятувати 90% постраждалих, через 6 годин їх кількість скорочується до 50%, а після декількох днів надавати допомогу вже практично нікому. Водночас можна зазначити, що у практиці діяльності кінологічної служби ДСНС України мали місце випадки, коли людей під завалами руїн знаходили і у більш пізні строки.

При сходженні лавин у перші хвилини гине близько 20% постраждалих, у першу годину кількість постраждалих збільшується до 60%, а після другої години пошуково-рятувальних робіт шанси вижити становлять один до десяти [132].

Тому **визначальними критеріями готовності** до успішної діяльності у складі МГМ та ПРО є мобільність зведених рятувальних підрозділів МГМ та їхня оперативність до швидкого реагування на НС.

Відповідно до вимог керівних документів Міжнародної консультативної групи з пошуку та порятунку при ООН головною метою діяльності ПРК важкого класу, які пройшли атестацію на статус команди міжнародного класу, мають відповідати таким міжнародним стандартам:

- ✓ бути здатними до швидкої мобілізації;
- ✓ мати можливість до автономної роботи;
- ✓ бути здатними координувати свої дії з іншими національними міжнародними ділянками реагування;
- ✓ надавати допомогу ООН в розгортанні і роботі пунктів приймання й відправлення загонів (RDC) і міжнародного координаційного центру (OSOCC);
- ✓ не бути тягарем для країни, що постраждала;
- ✓ ефективно здійснювати операції із порятунку життя постраждалих людей;
- ✓ застосовувати на практиці механізми координації, що прийняті на міжнародному рівні [380].

Здійснити психологічний аналіз функціонального розподілу індивідуальної та групової діяльності фахівців команди важкого класу МРЦ ДСНС України, яка проводить свою діяльність у постійній готовності до реагування на НС на території України та за її межами у складі МГМ та ПРО, представляється можливим саме за видами діяльності структурних елементів команди, які умовно були розподілені на 5 основних видів:

1. Керівництво;
2. Матеріально-технічне забезпечення;
3. Пошук;
4. Рятування;
5. Медичну складову.

Мета діяльності та можливості ПРК важкого класу.

ПРК важкого класу має практичні можливості проведення пошуку у складних умовах з використанням технічних засобів і рятувальних операцій в НС, з руйнуванням конструкцій, особливо конструкцій армованих конструкційною сталлю.

Важкі ПРК призначені для надання міжнародної допомоги при раптових стихійних лихах з масштабними обвалами армованих бетонних конструкцій, зазвичай розміщених у містах, коли національні сили не в змозі реагувати або не мають необхідних можливостей.

Міжнародні ПРК, що направляються до країни, яка потерпає від НС, мають у продовж 48 годин приступити до рятувальних робіт, після розміщення повідомлення інформації про НС на Віртуальному OSOCC [380].

До регістру пошуково-рятувальних загонів ІНСАРАГ вносяться тільки ПРК, які відповідають міжнародним вимогам системи класифікації ПРК важкого класу. Детальний перелік вимог, яким мають відповідати ПРК важкого класу, наведені у попередньому розділі.

Отже, **основна мета** діяльності міжнародної гуманітарної місії полягає у ***реагуванні на надзвичайні ситуації на території України і за кордоном.*** Місія повинна мати базові можливості, єдині для ПРК усіх країн, які атестовані на статус команд міжнародного класу.

*Умовою залучення національних ПРК до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій є дотримання та відповідність таких команд певним **вимогам**:*

1. **Дотримання питань етики при проведенні пошуково-рятувальних робіт за кордоном:**

1.1. Поведінка особового складу працюючого за кордоном у складі ПРК є питанням першорядної важливості для ІНСАРАГ, для країни, яка надає допомогу країні, що зазнала катастрофи (аварії) і представників місцевої влади.

1.2. Особовий склад ПРК повинен завжди прагнути до того, щоб їх сприймали, як представників добре організованої, професійно підготовленої

групи фахівців, зібраних разом для надання допомоги країнам, або співтовариствам, які її потребують. По завершенню операції ПРК повинні бути впевнені в тому, що їх робота носила позитивний характер, була корисною і їх будуть пам’ятати за їх професіоналізм й адекватну поведінку.

1.3. Питання етики включають права людини, юридичні, моральні та культурні аспекти і стосуються взаємовідносин членів ПРК і населення країни, яка потерпає від стихійного лиха.

1.4. Усі члени ПРК є офіційними представниками свого загону, своєї країни і всієї спільноти ІНСАРАГ. Будь-яке порушення моральних принципів або поведінки, негідне членів загону, розглядається як непрофесійні дії членів команди. Неналежна поведінка може дискредитувати добре проведену ПРК роботу, негативно характеризувати загін і країну, яку він представляє, а також всю спільноту ІНСАРАГ.

1.5. Ніколи під час виконання місії члени ПРК не повинні користуватися будь-якими перевагами, ситуацією або можливостями у своїх корисних інтересах. Обов’язком усіх членів загону є завжди і у всьому поводи себе професійно.

1.6. ПРК, що реагують на міжнародні НС, мають бути автономними, щоб ніколи не ставати тягарем для постраждалої від НС країни, якій вини надають допомогу [380, с. 30].

2. Питання етики, які необхідно враховувати під час перебування в країні, що потерпає від НС:

2.1. Життєві цінності місцевої громади;

2.2. Розуміння культурних аспектів – расових, релігійних і національних.

2.3. Носіння темних окулярів під час розмов є недоречним.

2.4. Мовний бар’єр.

2.5. Відмінні від власних, робоча етика і цінності.

2.6. Відмінності у місцевому одязі.

2.7. Місцеві звичаї, що стосуються їжі, поведінки тощо.

2.8. Діяльність місцевих правоохоронних органів.

2.9. Місцева політика, що стосується поводження зі зброєю.

2.10. Місцеві умови життя.

2.11. Місцеві звичаї та традиції водіння транспорту.

2.12. Місцева політика щодо використання різних лікарських засобів.

2.13. Вживання алкоголю і незаконних наркотичних речовин.

2.14. Робота з інформацією обмеженого користування.

2.15. Використання пошукових собак.

2.16. Надання медичної допомоги та поводження з пацієнтами та / або загиблими.

2.17. Дрес-код або норми, що стосуються одягу.

2.18. Обмеження за статевими ознаками.

2.19. Обмеження, що стосуються відпочинку та розваг.

2.20. Місцеві обмеження з користування радіозв'язком і використанням видів зв'язку.

2.21. Фотографування і демонстрація фотографій постраждалих або зруйнованих будівель.

2.22. Збір сувенірів (шматочків зруйнованих будівель і т.п.).

2.23. Псування майна (наприклад, при нанесенні маркування на будівлі і споруди).

2.24. Доступ до закритих зон (військові, релігійні і т.д.).

2.25. Моральні норми.

2.26. Облік можливостей та практичного досвіду інших загонів.

2.27. Хабар для сприяння вирішення особистих питань (винагороди за послуги тощо).

2.28. Політичні питання.

2.29. Будь-які дії або поведінка, які можуть погіршити стресову ситуацію.

2.30. Куріння в неналежному місці та ін. [380, с. 38–39].

До загальних питань організації ПРР належать: *планування, підтримання готовності, мобілізація, і демобілізації.*

1. Планування роботи – це безперервний процес, який починається задовго до будь-якого реагування і триває після повернення ПРК у пункт постійної дислокації. Планування включає збір і поширення інформації, а також визначення усіх необхідних сил і засобів та додаткових ресурсів для виконання місії.

Питання інформаційного забезпечення та планування повинні бути добре зрозумілі як керівникам, так і членам пошуково-рятувального загону. У більшості випадків планування операції і розподіл ділянок робіт між загонами є обов'язком OSOCC і її виконання має забезпечити досягнення всіх цілей, визначених LEMA. Представники ПРК повинні брати участь у нарадах з планування за графіком, складеним OSOCC, доповідати про хід виконання робіт, запитувати додаткові ресурси або допомогу, отримувати призначення на нові ділянки роботи [380].

2. Готовність. Керівництво ПРЗ має забезпечувати:

2.1. Проводити відбір членів ПРЗ і їх навчання, що стосується системи ЮНДАК, включаючи розгортання і організацію роботи RDC і OSOCC (пунктів прийому і відправки команд), для того щоб вони могли здійснювати координацію дій міжнародних ПРО (пошуково-рятувальних операцій в умовах міста).

2.2. Для реагування на НС за кордоном члени ПРЗ повинні мати всю необхідну документацію, а не тільки паспорт, посвідчення особи або довідку про щеплення. Наприклад, у багатьох країнах існують суворі правила, що стосуються медичного лікування. Тому на всі медичні препарати, наявні у членів ПРК, повинні бути рецепти, а медичний персонал загону повинен мати при собі документи, які підтверджують їх професійну медичну кваліфікацію. Пошукові собаки повинні мати мікрочипи і чинні сертифікати про вакцинацію.

2.3 Формуляри оперативного планування OSOCC повинні бути в наявності в електронному та друкованому вигляді [380, с. 40].

3. Мобілізація.

3.1. Необхідно зібрати якомога більше інформації про країну, яка потерпає від надзвичайної ситуації (катастрофи), і фактичної ситуації для прийняття рішень.

3.2. З'ясувати у вищого керівництва, чи буде загін брати участь у конкретній пошуково-рятувальній операції.

3.3. Керівництво загону має провести попереднє планування для з'ясування ступеня готовності загону до реагування.

3.4. Члени загону повинні бути поінформовані про фактичну ситуацію.

3.5. Визначити необхідні сили і засоби конкретно для даного реагування і призначити відповідальних за кожною позицією.

3.6. Розмістити на віртуальному OSOCC інформацію, що містить деталі способу транспортування, розрахункового часу вибуття з пункту постійної дислокації і прибуття загону в країну, що потерпає від НС, а також можливості загону і його особливі потреби по прибуттю (місцевий транспорт, паливо та ін.) у разі необхідності.

3.7. У разі необхідності надати навчений кваліфікований персонал для організації або забезпечення координації в RDC і / або в OSOCC.

3.8. Перед відбуттям до країни, що потерпає від НС, повідомити про своє реагування через віртуальний OSOCC.

3.9. Розробити план на випадок виникнення непередбачених обставин на підставі наявної інформації про фактичну ситуацію (персонал, наявність фахівців щодо окремих аспектів проведення ПРР, небезпечні речовини, транспорт і т. ін.).

3.10. Інформувати національну контактну особу про стадії реагування загону.

3.11. Організувати транспортування в країну, що потерпає від НС, міжнародну пошуково-рятувальну операцію і вирішити питання її фінансування.

3.12. Отримати в RDC, OSOCC, і / або LEMA інформацію про розподіл робочих ділянок для проведення ПРР.

3.13. Розробити план дій, що стосується забезпечення безпеки, маршрутів висування в зону НС і назад, матеріально-технічного забезпечення, в разі необхідності – спеціалізованих груп рятувальників (група розвідки, зв'язківці, група для визначення місця розміщення базового табору і робочих ділянок) [380, с. 41].

3.14. Підготувати і провести детальний брифінг за планом дій для особового складу ПРК.

Цей етап, окрім зазначеного, передбачає:

✓ прибуття членів ПРК у призначений пункт збору;

✓ медичний огляд особового складу та собак;

✓ інструктаж задіяного до реагування особового складу;

✓ перевірка матеріально-технічного забезпечення, необхідного для реагування;

✓ виконання вимог по завантаженню в літак, включаючи декларування небезпечних матеріалів;

✓ проходження міграційних процедур.

На робочих ділянках офіційні розпорядження передаються з LEMA в OSOCC, а із OSOCC – керівнику ПРЗ.

OSOCC є координаційним центром для міжнародних ПРК, а LEMA – єдиним органом управління в НС, оскільки представляє уряд країни, яка приймає міжнародну допомогу [380, с. 45–46].

4. Прибуття на територію країни, яка потребує допомоги:

4.1. У перелік заходів, що передбачають реалізацію даного етапу місії, входять:

- ✓ проходження міграційних процедур;
- ✓ проходження процедури митного контролю;
- ✓ зустріч з керівництвом аеропорту;
- ✓ розгортання і робота в RDC (пункті прийому і відправлення команд);
- ✓ зустріч з місцевими органами управління в НС (LEMA);
- ✓ розгортання і робота в OSOCC;
- ✓ розгортання базового наметового містечка та ін.

4.2. Відразу після прибуття до країни, яка потерпає від НС, керівник ПРЗ повинен доповісти про прибуття в RDC і OSOCC. RDC і/або OSOCC зобов'язані забезпечити загін усім необхідним, включаючи транспортування до призначеної для нього ділянки проведення ПРР [380, с. 45].

4.3. Після прибуття ПРК у зону НС керівник відразу повинен отримати інформацію в OSOCC, якщо він вже існує, і / або в LEMA, про поточну ситуацію. Якщо OSOCC ще не існує, то від ПРЗ, які прибули раніше, вимагається організувати й забезпечити роботу OSOCC до прибуття групи ЮНДАК.

4.4. Існує порядок звітності, а саме перед ким і як звітує керівник ПРЗ. Порядок звітності має бути швидко організованим і почати працювати відразу після прибуття ПРЗ в зону НС.

4.4.1. Будь-які питання, пов'язані з культурою країни перебування, які можуть спричинити проблеми під час роботи загону, мають бути добре роз'яснені особовому складу ПРЗ;

4.4.2. Для розуміння хронології подій керівник ПРЗ повинен ознайомитися з попереднім та існуючим на даний момент планом дій OSOCC, якщо такі є в наявності;

4.4.3. Усі ділянки реагування мають чітко розуміти, як будуються стосунки між ПРК, OSOCC і LEMA;

4.4.4. OSOCC повинен зареєструвати інформацію про контактні особи ПРЗ.

Має бути призначена посадова особа від ПРК, уповноважена робити запит для отримання допомоги у забезпеченні специфічних потреб загону.

OSOCC має інформувати керівника загону про:

- ✓ наявні засоби і способи ведення зв'язку;
- ✓ графік надання звітів, які містять також і ситуаційні звіти, робочі брифінги тощо;
- ✓ яку допомогу ПРЗ можуть отримати на місці ведення ПРР;
- ✓ наявність і місце дислокації базового табору;
- ✓ наявність спеціального обладнання;
- ✓ питання про забезпечення безпеки (safety and security).

5. Стадія проведення пошуково-рятувальних робіт:

5.1. ПРК має дотримуватися політики і процедур, які прийняті в країні, що потерпає від НС, що стосуються проведення робіт з ліквідації НС. LEMA країни (місцеві органи реагування на катастрофу), що потребує допомоги, є відповідальними за загальне керівництво реагуванням на НС.

5.2. Керівництво ПРК зобов'язане отримати в OSOCC і / або LEMA й задокументувати інформацію, що має містити:

- ✓ порядок підзвітності;
- ✓ контактні особи та форми зв'язку з ними;
- ✓ оновлену інформацію про ситуацію;
- ✓ розподіл і перерозподіл робочих ділянок між пошуково-рятувальними командами;
- ✓ перелік питань безпеки.

5.3. Інформувати OSOCC і / або LEMA про можливості загону, використовуючи формуляр характеристики загону.

5.4. Переглянути й скорегувати план дій з урахуванням результатів OSOCC.

5.5. Керівництву загону необхідно отримати в OSCCO інформацію щодо:

✓ тривалості робочих періодів (циклів) для виконання отриманих пошуково-рятувальних завдань;

✓ інструкцію про передачу ПРЗ постраждалих у місцеві лікувальні заклади, а також з надання медичної допомоги і плани медичної евакуації травмованих членів ПРЗ;

✓ питання безпеки (при необхідності – евакуації з робочих ділянок);

✓ графік проведення внутрішніх брифінгів;

✓ карти місцевості та плани зруйнованих будівель (за наявності) [380].

5.6. Підготувати і здійснити передачу в OSOCC ситуативних звітів.

5.7. Розглянути довгострокові плани з метою поповнення запасів й отримання нових завдань.

5.8. Пакет основної документації має містити:

✓ журнал реєстрації подій у хронологічному порядку;

✓ план дій;

✓ медичну документацію, яка стосується постраждалих у НС і членів ПРК.

Окрім означених вище заходів, до процедур проведення ПРР також входять в обов'язковому порядку:

✓ проведення розвідки;

✓ визначення пріоритетних ділянок проведення ПРР;

✓ використання системи маркування ІНСАРАГ і сигнальної системи;

✓ проведення пошукових, рятувальних робіт й надання медичної допомоги відповідно до заявлених рівнем класифікації ПРК.

Варто зазначити, що упродовж пошуково-рятувальної операції ПРЗ є організацією, наданою державі, що потерпає від НС, для реагування на НС, але загалом перебуває під юрисдикцією своєї країни. Відповідальність за всі пошуково-рятувальні операції в зоні НС покладається на представника приймаючої сторони. Міжнародні ПРЗ управляються LEMA і координуються OSOCC [380, с. 45].

6. Демобілізація.

У цей період місцеві органи управління в НС (LEMA) оголошують про завершення фази проведення пошуково-рятувальних робіт. Демобілізація включає процес планування і розроблення плану демобілізації.

6.1. ПРК мають розробити плани демобілізації, у яких відображено:

✓ фази демобілізації;

✓ графік проведення фаз демобілізації;

✓ повідомлення в OSOCC про свої потреби, включаючи транспортування у свою країну і про те, яке обладнання загін передає країні, що потерпає від НС, у випадку прийняття такого рішення;

✓ визначити і повідомити у пункт постійної дислокації про свої потреби (транспортування, питання, які стосуються засобів масової інформації, процедури прибуття тощо);

✓ питання безпеки.

6.2. Провести брифінг ПРК з питань, що стосуються процедури демобілізації.

6.3. Розробити процедуру повернення, яка включає:

✓ питання реабілітації рятувальників і технічного відновлення обладнання;

✓ поповнення запасів обладнання і витратних матеріалів.

6.4. Підготовка звітів. Скомпілювати інформацію і надати звіт про результати проведеної ПРО. Направити звіт до секретаріату ІНСАРАГ упродовж 45 діб після повернення на постійне місце дислокації [380].

6.3. Розподіл праці фахівців пошуково-рятувального загону важкого класу ДП МРЦ ДСНС України в умовах міжнародної гуманітарної місії

Пошуково-рятувальна команда важкого класу (важка ПРК) призначена для надання міжнародної допомоги при раптових стихійних лихах (землетрусах, цунамі, техногенних катастрофах) з численними обвалами армованих бетонних

конструкцій, здебільшого розміщених у великих містах, коли національні сили не спроможні реагувати або не мають необхідних можливостей.

Міжнародні важкі ПРК, що направляються до країни, яка потерпає від НС, повинні приступити до пошуково-рятувальних робіт протягом 48 годин після розміщення інформації про НС на віртуальному OSOCC [380, с. 35].

Підсумковою ланкою поліпшення потенціалу місцевого реагування є підготовка і розвиток структурованих ПРК, створених у місцевих екстрених службах, цивільної оборони або добровольчих організаціях. Такі служби позначені як ***«важкі ПРК», в чиї обов'язки входить:***

- ✓ розвідка та обстеження зони НС;
- ✓ визначення факторів ризиків та організація дій щодо зниження їх рівня;
- ✓ пошуково-рятувальні операції з використанням складних технічних засобів пошуку та пошукових собак;
- ✓ різання і прорублення проломів, а також підйом і строповка елементів зруйнованих будівель і споруд, виконання видів робіт, що перевершують можливості ПРК середнього класу;
- ✓ можливість роботи та матеріально-технічного забезпечення робіт на двох віддалених один від одного робочих ділянках одночасно;
- ✓ організація надання медичної допомоги та вилучення постраждалих, які в деяких випадках можуть перебувати глибоко під завалами;
- ✓ допомога міжнародних ПРК в інтеграції в роботу місцевих ПРК, що може здійснюватися під керівництвом місцевих органів з управління в НС.

Відповідно до матеріально-технічного забезпечення ПРК повинна мати можливість організувати ***базовий табір***, що складається із захисних, санітарних споруд, ділянки для ремонту обладнання, пункту прийому їжі й гігієнічних споруд, а також забезпечувати проведення ПРР на двох різних ділянках.

Пошукова складова повинна мати обладнання для пошуку та виявлення постраждалих, включаючи спеціальні камери й акустичні / сейсмічні прилади, а також спеціально навчених пошукових собак.

***Загальними вимогами до особового складу пошуково-рятувальних команд (ПРК) є*:**

1. Усі члени ПРК важкого класу повинні мати відповідну фізичну підготовку.

2. Усі члени ПРК важкого класу повинні уміти надавати першу медичну допомогу.

3. Усі члени ПРК важкого класу повинні володіти навичками використання штатних засобів зв’язку.

4. Усі члени ПРК важкого класу повинні пройти базовий курс підготовки за системою підготовки ІНСАРАГ.

5. Усі члени ПРК важкого класу повинні володіти англійською мовою, включаючи рятувальну термінологію (особливо для керівництва загону, начальників служб і підрозділів).

6. Усі члени ПРК важкого класу мають бути обізнані та пройти додаткові інструктажі з питань безпеки.

7. Усі члени ПРК важкого класу мають бути ознайомлені з нормами етичного характеру при проведенні ПРР.

8. Усі члени ПРК важкого класу мають пройти базовий навчальний курс з проведення пошуково-рятувальних робіт за методологією ІНСАРАН як для рятувальників, так і для інструкторів.

9. Усі члени ПРК важкого класу повинні мати відповідні щеплення.

Мінімальні вимоги до підготовки посадових осіб ПРК важкого класу наведено у додатку К.6 до даного розділу.

6.4. Стрес-фактори міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій

Професійна діяльність в умовах МГМ та ПРО являє собою серйозне випробування фізичного й психічного здоров'я, критичну перевірку ступеня професійної придатності рятувальників до виконання завдань на міжнародному рівні [392].

В. Крайнюк, досліджуючи проблему стресостійкості на прикладі професії рятувальника, зазначала: «Широковідомі в нашій країні уявлення про стрес Г. Сельє в даний час – скоріше надбання історії, ніж сучасні наукові дані. Знання про структуру стресу, насамперед психологічні, наслідки його впливу значною мірою змінилися й ускладнилися. Це стосується як визначення самого стресу, так і його похідних, наприклад, способів подолання стресу (копінгу), а також методів їхньої психодіагностики (оцінки) і психологічного впливу на безпосередні й віддалені наслідки стресогенних розладів в посттравматичний період» [89, с. 7].

Розглядаючи діяльність пошуково-рятувальних команд у складі міжнародних гуманітарних місій, можемо констатувати, що діяльність рятувальників пов'язана з великими фізичними і психічними навантаженнями, впливом несприятливих факторів зовнішнього середовища. Це здебільшого важка праця, що потребує значних енергетичних затрат [261, с. 151].

В умовах проведення МГМ та ПРО вирішальну роль в успішній ліквідації наслідків НС відіграватиме моральна загартованість, воля і психічний стан рятувальника.

Будь-які оперативні дії й прийняті управлінські рішення, спрямовані на успішне рятування людей під час НС, залежатимуть передусім від здібностей рятувальника міжнародного класу правильно зрозуміти й оцінити обстановку в зоні НС, бути психологічно готовим до дій в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, мати можливість швидко і безпомилково реагувати на зміну ситуації,

бути максимально мобілізованим у відповідальні моменти виконання завдань з пошуку та рятування постраждалих людей.

Рятувальник як людина, яка надає допомогу, знаходиться у найбільш складній ситуації: йому необхідно виконати певні дії, спрямовані на підтримку життя постраждалого, і водночас він сам відчуватиме екстремальний вплив негативних факторів НС. При цьому певні особливості протікання НС можуть завадити адекватному наданню допомоги й ускладнити його психологічний статус. Перепонами на шляху адекватної допомоги рятувальником постраждалим людям можуть стати: дефіцит часу, відчуття відповідальності, страх допущення помилки, вплив особистості постраждалого на рятувальника та ін. [261, с. 148].

За даними наукових досліджень М. Решетнікова (1990 р.), в організмі рятувальника під час виконання пошуково-рятувальних робіт відбуваються певні фізіологічні зрушення, що призводять до зниження збудливості кори головного мозку й порушення дії умовних рефлексів.

Через 15–20 с. після початку пошуково-рятувальних робіт (а інколи рефлекторно і до їх початку) збільшується кількість серцевих скорочень. Максимальний кров'яний тиск значно підвищується, в окремих випадках на 60–80 мм рт. ст. Частота дихання може збільшуватися з 16–18 до 30–40 вдихів за хв. У 7–12 разів збільшується хвилинний об'єм серця і легенева вентиляція, що можуть досягати, відповідно, 35 і 100 л/хв. [181].

Температура тіла підвищується на 04–06° С, а при виконанні деяких видів робіт може досягати до 38,5 і навіть 39,9° С. Порушується водно-соляний баланс і функції організму, що відповідають за регуляцію його функціональних систем, внаслідок чого відбувається значна втрата води при сильному потовиділенні (дегідратації), за умови роботи під впливом високих температур – тепловий стрес.

Допустимим підвищенням температури тіла під час виконання важких робіт вважається 38° С і збільшення частоти серцевих скорочень (ЧСС) до 120 уд./хв. – при легкій праці і 160 уд./хв. – при важкій праці. Під час виконання важкої роботи у мікрокліматі з високою температурою при використанні ізолюючого спорядження

інтенсивність перегрівання настільки висока, що несвоєчасне припинення роботи може призвести до втрати свідомості внаслідок теплового удару [261, с. 153].

За даними Є. Коновалова [261, с. 155], психотравмуючі фактори професійної діяльності й соціальної обстановки спричиняють у рятувальників специфічні зміни з емоційною черствістю, зниженням навичок самоорганізації, підвищення внутрішньої тривожності й особистісної напруги, зниження здатності до абстрактно-логічного мислення тощо.

Аналіз психічних станів рятувальників, які виконували обов'язки в екстремальних умовах діяльності при значних психоемоційних навантаженнях, викликаних наявністю реальної вітальної загрози, дозволяє стверджувати, що вплив психогенних факторів такої загрози викликає негативні зміни в структурі їх індивідуальних характеристик [261, с. 155].

Різноманітні ситуації в умовах МГМ та ПРО, що є пусковим механізмом виникнення у рятувальників негативних психічних станів та реакцій, А. Куфлієвський, В. Крайнюк, О. Назаров, О. Тімченко, Л. Перелигіна та ін. [8], [14], [89], [391] пропонують розглядати у відповідній класифікації.

Швидкоплинна ситуація. Діяльність протікатиме при жорсткому дефіциті часу з максимальним психічним навантаженням, у готовності до негайних дій у винятково швидкому темпі. Цьому типу ситуації властиві несподіванка, новизна окремих її елементів, швидкість виникнення, нестача і суперечливість інформації, інтенсивне функціонування мислення, швидкоплинність психічних процесів. Основний фактор такої ситуації – раптовість, тому тут велике значення матиме наявність у рятувальників відповідного досвіду і навичок.

Тривала ситуація. Для ефективної діяльності в тривалій ситуації необхідні стійкі мотиви діяльності, психічна витривалість, висока мобілізованість, відповідальність, самостійність та інші якості рятувальників ДСНС України.

Ситуація з елементом невизначеності. У цій ситуації перед рятувальниками постає проблема вибору єдиного правильного рішення з декількох можливих і однаково значущих.

Ситуації з елементом невизначеності властиві відсутність або суперечливість інформації.

У вирішенні різних завдань у рамках цієї ситуації найбільшого значення набуватимуть адекватна мотивація, емоційна усталеність, висока професійна підготовленість та інтелектуальна працездатність.

Ситуація, що потребує готовності до екстрених дій. Діяльність рятувальників у зазначеній ситуації потребуватиме високого рівня пильності, швидкості переключення психічних процесів, емоційної усталеності.

Ситуація, яка поєднує несподіванку і дефіцит часу. Характеризується необхідністю негайного прийняття правильного рішення, високим ступенем персональної відповідальності за прийняті рішення і дії, негайним проявом результатів.

Ситуація з надходженням помилкової інформації. Виникає, як правило, при відмовах або несправностях приладів, устаткування або при одержанні дезінформації. Характеризується залежністю кількості помилкових рішень і дій від наявності часу і досвіду.

Ситуація «домінантного стану». Зумовлена можливістю повного поглинання уваги яким-небудь одним видом діяльності. Виражається в тому, що рятувальник, перебуваючи у такому «домінантному стані», слабо реагує на інші впливи, сигнали і команди, що може призвести до негативних наслідків. Необхідним є використання дуже сильних подразників або попереджувальних сигналів, що можуть вивести рятувальника з цього стану «поглинання».

Критична ситуація. Пред’являє альтернативний вибір можливих результатів діяльності: перемога або повна психологічна поразка. У критичній ситуації розкриваються індивідуальні особливості особистості рятувальника, виявляються основні соціально-психологічні якості, адаптаційні можливості.

Залежно від особливостей конкретних завдань і умов, у яких вони вирішуватимуться, рятувальники підпадатимуть під вплив різноманітних стрес-

факторів професійної діяльності, які умовно можна об’єднати в дві великі групи [14, 391].

***Група А – фактори, що мають безпосередній емоційний вплив*:** А1 – небезпека, А2 – невизначеність, А3 – раптовість, А4 – негативні емоційні реакції.

***Група Б – фактори, що мають опосередкований емоційний вплив, який залежить від професійних можливостей рятувальника*:** Б1 – дефіцит часу, Б2 – збільшення темпу дій, Б3 – сумісництво декількох видів діяльності, Б4 – надмірна кількість інформації, Б5 – крайня інтелектуальна складність, Б6 – ступінь злагодженості [14, с. 28].

Сукупність перерахованих факторів створює психологічне навантаження, що впливатиме на рятувальника під час виконання ним завдань у складній обстановці МГМ. Розмір цього психологічного навантаження у конкретній ситуації діяльності залежатиме від сумарного впливу факторів, але з обов’язковим домінуванням у загальному навантаженні окремих із них.

Розмір і структура психологічного навантаження в різних ситуаціях МГМ визначатимуться особливостями конкретного завдання, що виконуватиметься рятувальником.

А1 – небезпека: для життя свого власного, підлеглих або взаємодіючих людей, спеціальної техніки, без якої неможливо виконання службового завдання, а також життя рідних і близьких працівника.

Небезпека сприймається як об’єктивно існуючий збіг обставин або предметів, що загрожують життю і здоров’ю людей. При цьому вона може бути реальною або уявною.

Сприйняття небезпеки залежить від індивідуальних особливостей рятувальника: деякі схильні перебільшувати ступінь небезпеки, інші – недооцінювати. І те й інше шкідливо під час участі у МГМ та/або ПРО, тому що небезпека тут завжди реальна. Безпосереднє сприйняття небезпеки повинно бути адекватним. Для цього вона не повинна застати рятувальника зненацька або викликати у нього непереборне почуття страху. Це можливо при розвиненій

стійкості в оцінці реальної небезпеки й обачності при зовнішньо невразливій ситуації.

Неадекватне сприйняття небезпеки призводить до помилок, до зривів у діяльності. При цьому зростає загроза летального кінця для самого фахівця. От чому кожному рятувальнику необхідна холоднокровність перед смертельною небезпекою, хоробрість, витримка і самовладання.

А2 – невизначеність: це дефіцит або суперечливість особистісно-значущої інформації. Обстановка в умовах проведення МГМ найчастіше буває дуже невизначеною: інформації – мало, цілевказівок – немає. До того ж, може йти потужний потік дезінформації. В таких умовах персонал пошуково-рятувальної команди повинен оцінювати обстановку і приймати рішення за порівняно неповною і недостатньою інформацією.

А3 – раптовість (несподіванка): як правило, її ефективний вплив на психіку рятувальника досягається за трьома основними параметрами – часом, місцем і рішенням. Досвід показує, що дуже часто в умовах проведення пошуково-рятувальної операції рятувальникам треба застосовувати нові елементи, прийоми, дії, що ставлять окремих рятувальників у дуже складні умови, викликані фактором новизни.

А4 – негативні емоційні реакції: цей фактор включає знервованість, страх сутички, непевність у своїх діях. Він може викликати загострення вже наявних конфліктів і стимулювати розвиток нових міжособистісних конфліктних ситуацій, що знижує ефективність професійної діяльності пошуково-рятувального загону.

Б1 – дефіцит часу на оцінку обстановки, вироблення і прийняття рішень в умовах впливу психогенних факторів сформованої обстановки. В умовах виконання завдання цей дискомфорт набуває особливого значення. Часу завжди бракує й особливо – при нестачі професійних навичок.

Б2 – збільшення темпу дій. Все це потребує швидкості як моторних дій, так і прийнятих рішень. При цьому ефективність майбутнього рішення може бути

забезпечена на основі випереджаючого виявлення, передбачення подій, що назрівають.

Б3 – суміщення декількох видів діяльності:

✓ аферентні операції – сприйняття інформації: за допомогою засобів зв'язку або встановлених сигналів, одержання наказів і команд від вищих начальників, одержання інформації від взаємодіючих рятувальників, підрозділів і т.п.;

✓ логічні операції – пов'язані з переробкою інформації, оцінкою обстановки й ухваленням рішення в ході виконання завдань за призначенням;

✓ еферентні операції – пов'язані зі здійсненням прийнятих рішень: проведення пошуково-рятувальних робіт, подача сигналів голосом, віддавання команд за допомогою засобів зв'язку та ін. Усі види діяльності «спресовуються», збільшується її психогенність, зростає психічна напруженість.

Б4 – надлишок інформації. Аналітична обробка та аналіз великого обсягу даних про НС являє собою інструмент для оцінки наслідків НС і може розглядатися як для цілей управління ресурсами, так і для інформаційного забезпечення прийняття рішень щодо реагування на ситуацію.

Надлишкова інформація створює додаткові проблеми в її оперативному зборі, передачі, аналітичній обробці, перевірці на достовірність тощо, що може негативно впливати на оперативність прийняття управлінських рішень та слугувати причиною їх помилковості або недосконалості.

Б5 – крайня інтелектуальна складність рішень.

Таким чином, в усьому різноманітті екстремальних ситуацій МГМ на психіку і поведінку рятувальників ДСНС України впливатимуть певні стрес-фактори, причини розвитку яких можливо умовно розділити на дві групи: зовнішні і внутрішні.

Зовнішні:

✓ психологічний вплив наслідків надзвичайної ситуації;

✓ рішучість і темп виконання завдань за призначенням;

✓ інтенсивність і новизна застосування спеціальної техніки;

✓ нестандартність засобів і прийомів дій при виконанні покладених завдань;

✓ загибель або поранення персоналу пошуково-рятувального загону ДСНС України та цивільного населення;

✓ характер дій рятувальників та ПРЗ ДСНС України;

✓ укомплектованість і якісний склад підрозділу, його злагодженість, ступінь управління і стиль діяльності формальних і неформальних лідерів;

✓ безперервність, тривалість і динаміка виконання професійного завдання;

✓ руйнація цивільних об'єктів;

✓ природно-географічні і кліматичні особливості місцевості;

✓ пора року і час доби;

✓ зміна часових поясів;

✓ робота в умовах високогір'я;

✓ виконання завдань при високих температурах;

✓ виконання пошуково-рятувальних робіт в умовах паніки;

✓ наявність комунікативних бар'єрів через етнокультурні відмінності у традиціях;

✓ конфесійні особливості виконання рятувальних робіт;

✓ проведення пошуково-рятувальних робіт у зоні радіоактивного забруднення;

✓ проведення аварійно-рятувальних робіт в епіцентрі пожежі;

✓ проведення евакуації постраждалого населення з висотних будівель;

✓ проведення рятувальних робіт в умовах вибору пріоритетності рятування особи, яка потребує допомоги, та ін. [14, с. 30–31].

Внутрішні:

1. Суб'єктивні чинники відображення умов службової діяльності:

✓ раптовість, несподіванка (нетривала за часом зміна обстановки, виникнення якої рятувальники не очікували);

✓ загроза (чекання можливих негативних наслідків обстановки);

✓ небезпека (усвідомлення реальної можливості негативного впливу конкретних елементів професійної діяльності на життя і здоров'я персоналу ПРЗ ДСНС України);

✓ новизна, незвичайність (визначення рятувальниками невідомих компонентів діяльності в умовах МГМ та/або ПРО);

✓ невизначеність (включає повну відсутність, нестачу або суперечливість інформації про сформовану обстановку);

✓ надлишок інформації (обсяг інформації перевищує можливості аналізу й узагальнення);

✓ дефіцит часу (на аналіз, оцінку обстановки, ухвалення рішення і проведення конкретних дій);

✓ відповідальність (за виконання наказу, прийняття рішення і самостійні дії при виконанні завдань за призначенням);

✓ усвідомлення персоналом ПРЗ ДСНС України особливого характеру і результатів своєї діяльності;

✓ тривалі поневіряння, труднощі і дискомфорт (відсутність звичних умов для життя і діяльності протягом тривалого періоду) [14, с. 31].

2. Особливості індивідуально-особистісної сфери персоналу ПРЗ ДСНС України:

✓ відсутність, недостатня сформованість або наявність суперечливих мотивів діяльності в ході виконання завдань за призначенням;

✓ наявність негативних для професійної діяльності емоційних особливостей особистості рятувальника (надмірна вразливість, емоційна нестійкість, підвищена емоційна збуджуваність, неврівноваженість);

✓ тривожність, агресивність, надмірна схильність до ризику;

✓ слабка спроможність до адаптації в умовах МГМ, що зумовлена нестачею досвіду (знань, умінь і навичок фахової і психологічної підготовки);

✓ невідповідність рівнів домагань і самооцінки особистості;

✓ недостатній розвиток і функціонування психічних пізнавальних процесів;

✓ низькі можливості адаптації, що зумовлені станом здоров'я, витривалості, рівнем фізичного розвитку;

✓ несприятливий функціональний стан організму, викликаний психічною травмою, захворюванням або тривалою незадоволеністю фізіологічних потреб.

Кожний із цих чинників окремо може викликати розвиток різноманітних тензійних станів. Однак у процесі екстремальної діяльності в умовах МГМ та/або ПРО на психіку рятувальників впливатимуть, як правило, не один, а одночасно декілька стрес-факторів.

Аналіз керівних документів та нормативних актів (державних стандартів, статутів, інструкцій, настанов тощо), що регламентують професійну діяльність рятувальників міжнародного класу, а також бесіди з експертами, дозволили визначити 83 стрес-фактори, які з високою вірогідністю можуть призводити до негативних психічних станів, а у подальшому – і до професійного стресу та професійного вигорання рятувальників ПРЗ ДСНС України.

У подальшому отриманий перелік стрес-факторів було проранжовано експертами за ступенем їх негативного впливу на психіку та функціональний стан рятувальників за 10-баловою шкалою (де 10 – найбільш значущі стрес-фактори, а 1 – найменш впливові). Результати, отримані за допомогою експертних оцінок методом їхнього ранжування, наведені у табл. 6.5.

Із показників, що наведені у табл. 6.5, видно, що виокремлені стрес-фактори мають достатньо високі показники (від 9,02±1,58 до 4,31±2,49). Це дало нам підстави констатувати той факт, що виокремлені стрес-фактори певною мірою стосуються усіх аспектів життєдіяльності рятувальників міжнародного класу в умовах проведення МГМ та/або ПРО.

Таблиця 6.5

Показники рангів та результатів експертної оцінки стрес-факторів МГМ та ПРО

Стрес-фактори	Загальний показник	Ранг
Загроза здоров'ю та життю	9,02±1,58	1
Отримання травми, що призведе до втрати працездатності,	8,92±1,61	2

Стрес-фактори	Загальний показник	Ранг
інвалідності		
Загибель та поранення товаришів через особисту помилку рятувальника	8,88±3,55	3
Робота з тілами загиблих	8,81±1,81	4
Дефіцит часу	8,80±1,73	5
Втрата авторитету серед колег (довіри)	8,80±1,60	6
Втрата людини, коли не вистачило часу для врятування її життя, через когнітивний дисонанс або особисту нерішучість	8,79±1,54	7
Крайня інтелектуальна складність виконання пошуково-рятувальних робіт	8,75±1,49	8
Дефіцит або суперечливість особистісно-значущої інформації	8,75±1,66	9
Раптові потрапляння в пастку, через різку зміну обстановки в зоні НС (пожежна блокада, додаткові руйнування споруд унаслідок повторних поштовхів землетрусу та ін.)	8,73±1,63	10
Тривала робота у вимушеній позі із застосуванням важких засобів малої механізації з максимальним фізичним навантаженням	8,72±1,54	11
Пошуково-рятувальні роботи в умовах підвищеного радіаційного фону	8,67±1,48	12
Невиправдане (незаслужене) покарання	8,66±1,82	13
Тривала робота при високих температурах та підвищеному вмісту вологості, в засобах індивідуального захисту	8,64±1,75	14
Недостатній рівень злагодженості пошуково-рятувальних ланок та доданих у підсилення фахівців	8,47±1,47	15
Вигляд тіл загиблих дітей	8,38±1,90	16
Наявність певних етнокультурних обмежень при виконанні пошуково-рятувальних робіт у країнах з іншими культурними традиціями	8,38±2,16	17
Незнання гендерних відмінностей у спілкуванні під час МГМ в країнах з ортодоксальними культурними звичаями	8,36±1,63	18
Виконання пошуково-рятувальних робіт в умовах збройного протистояння	8,34±2,02	19
Тривале фізичне та психологічне навантаження	8,33±1,62	20
Відсутність досвіду діяти в умовах незнайомого етнокультурного та крос-культурного середовища	8,31±2,05	21
Відсутність належних побутових умов існування	8,30±1,94	22
Постійний вплив стрес-факторів НС упродовж довгого періоду часу	8,22±1,80	23
Тривала відсутність повноцінного відпочинку	8,19±2,15	24
Наявні комунікативні бар’єри у спілкуванні з людьми, які потребують допомоги (незнання мови, особливостей комунікації, традицій та ін.)	8,19±1,59	25

Стрес-фактори	Загальний показник	Ранг
Порушення режиму сну	8,17±1,82	26
Недостатнє харчування	8,08±2,05	27
Недостатня кількість продовольства	8,06±1,82	28
Зловживання алкоголем або іншими лікарськими засобами (схильність до алкогольної залежності)	7,98±1,91	29
Проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах паніки	7,95±1,90	30
Психологічна неготовність до участі у виконанні пошуково-рятувальних робіт з високою інтенсивністю	7,92±2,21	31
Наявність певних акцентуацій характеру	7,91±2,27	32
Невідповідність між можливостями особистості та вимогами, які висуває ситуація	7,91±2,09	33
Недостатній рівень адаптаційних можливостей	7,78±2,33	34
Неможливість та невміння самостійного зняття високої нервово-психічної напруги	7,75±2,00	35
Дефіцит копінг-навичок	7,70±2,47	36
Відчуття власної вразливості	7,70±2,32	37
Низький рівень нервово-психічної стійкості	7,69±1,98	38
Проведення пошуково-рятувальних робіт у результаті терористичного акту	7,63±2,47	39
Низький рівень комунікабельності рятувальника	7,63±1,99	40
Недостатня професійна навченість	7,61±2,16	41
Невпевненість у професіоналізмі партнера (члена розрахунку) команди	7,61±2,54	42
Проведення реанімаційних маніпуляцій з постраждалим під час рятування у важкодоступних місцях	7,55±2,18	43
Складні географічні та екологічні умови МГМ та ПРО	7,52±2,20	44
Низька якість керівництва пошуково-рятувальною операцією	7,48±1,75	45
Етнічні та соціальні конфлікти під час проведення пошуково-рятувальної операції	7,47±2,38	46
Недостатній рівень підготовки командирів рятувальних ланок	7,47±2,17	47
Недостатність оснащення або його низька потужність	7,39±2,39	48
Особливості конфесійних та культурних традицій регіону	7,38±2,52	49
Виконання завдань за призначенням при високій температурі та підвищеному вмісту вологості в засобах індивідуального захисту	7,36±2,21	50
Недостатній рівень поінформованості про перебіг подій у зоні пошуково-рятувальної операції	7,36±2,56	51
Незрозумілість державної позиції приймаючої сторони щодо проведення пошуково-рятувальної операції	7,34±2,21	52
Пошуково-рятувальні роботи, пов’язані з тривалим перебуванням у водоймах при гранично-низьких температурах	7,31±2,09	53

Стрес-фактори	Загальний показник	Ранг
Виконання завдань, що не відповідають спеціальності рятувальника	7,30±2,80	54
Відсутність якісного злагодження команд	7,30±2,41	55
Активізація екстремістськи налаштованих угруповань у зоні проведення пошуково-рятувальної операції	7,09±2,72	56
Неоднозначне ставлення цивільного населення до проведення пошуково-рятувальної операції через етнічні або крос-культуральні відмінності	7,00±2,42	57
Високий ризик отримати інфекційні захворювання та вірусні інфекції	6,98±2,73	58
Виявлення розбіжностей (необ'єктивне висвітлення інформації) про діяльність рятувальників у зоні ПРО	6,94±2,07	59
Втрата мотивації на участь у пошуково-рятувальній операції	6,94±2,05	60
Порушення дисципліни	6,94±2,42	61
Віддаленість від сім'ї та рідних	6,89±2,27	62
Думки про сімейні проблеми та турботи	6,88±2,31	63
Відсутність підтримки з боку родичів	6,83±2,29	64
Молодий вік рятувальника	6,81±2,49	65
Внутрішній конфлікт між бажанням самозбереження та необхідністю виконати поставлене завдання	6,78±2,50	66
Невпевненість у гарантіях соціального захисту рятувальників та членів їхніх родин з боку держави	6,41±2,21	67
Проведення пошуково-рятувальних робіт унаслідок аварії на хімічно-небезпечних об'єктах	6,38±2,49	68
Проведення пошуково-рятувальних робіт у колекторах (тунелях)	6,36±2,24	69
Евакуація постраждалих на альпіністському спорядженні з високих будівель або печер (гірських розколів)	6,31±2,63	70
Проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах небезпеки сходження лавин	6,30±2,42	71
Проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах термінової евакуації населення із зони НС	6,27±2,37	72
Стрес, пов'язаний з екзистенціальним вибором пріоритетності надання допомоги постраждалим	6,17±2,12	73
Невпевненість у засобах індивідуального захисту та порятунку	6,16±2,63	74
Підвищена особистісна тривожність	6,14±2,62	75
Сексуальна депривація	6,13±2,62	76
Постановка суперечливих завдань під час пошуково-рятувальних робіт	6,13±2,93	77
Відсутність достатньої кількості ресурсів для якісного виконання пошуково-рятувальних робіт	6,05±2,58	78
Очікування ускладнень у зоні пошуково-рятувальних робіт	5,94±12,38	79

Стрес-фактори	Загальний показник	Ранг
через нестабільну епідеміологічну обстановку		
Несправедливе відзначення рятувальників за результатами міжнародної гуманітарної місії	5,66±2,62	80
Проведення пошуково-рятувальних робіт у важкодоступних ділянках із застосуванням гелікоптерів	4,94±2,32	82
Проходження атестації на підтвердження класної кваліфікації рятувальника	5,47±2,75	81
Необхідність спілкування з представниками ЗМІ	4,61±2,49	83

З метою визначення основних стрес-факторів МГМ та ПРО, що найбільш інтенсивно впливають на рятувальників, експертами обрано 75 з 83 характеристик, які мають показники вище 6,0 балів.

Отримані результати свідчать, що провідними стрес-факторами міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операції є:

- ✓ загроза життю та здоров'ю;
- ✓ отримання травми, яка призведе до втрати працездатності, інвалідності;
- ✓ загибель та поранення товаришів через допущену рятувальником помилку;
- ✓ смерть товаришів;
- ✓ робота з тілами загиблих та вигляд тіл загиблих дітей;
- ✓ дефіцит часу;
- ✓ втрата авторитету серед колег (довіри);
- ✓ втрата людини, коли не вистачило часу для врятування її життя;
- ✓ крайня інтелектуальна складність виконання пошуково-рятувальних робіт;
- ✓ дефіцит або суперечливість особистісно-значущої інформації;
- ✓ раптові потрапляння в пастку, через різку зміну обстановки в зоні НС (пожежна блокада, додаткові руйнування споруд унаслідок повторних поштовхів землетрусу та ін.);
- ✓ тривала робота у вимушеній позі із застосування важких засобів малої механізації з максимальним навантаженням на опорно-руховий апарат;

✓ пошуково-рятувальні роботи в умовах підвищеного радіаційного інциденту;

✓ невиправдане (незаслужене) покарання;

✓ тривала робота при високих температурах та підвищеному вмісту вологості, в засобах індивідуального захисту;

✓ недостатній рівень злагодженості пошуково-рятувальних ланок та доданих у підсилення фахівців;

✓ наявність певних етнокультурних обмежень при виконанні пошуково-рятувальних робіт у країнах з іншими культурними традиціями;

✓ незнання гендерних відмінностей у спілкуванні під час МГМ у країнах з ортодоксальними культурними звичаями;

✓ виконання пошуково-рятувальних робіт в умовах збройного протистояння;

✓ значне фізичне та психологічне навантаження;

✓ відсутність належних побутових умов;

✓ проведення пошуково-рятувальних робіт у результаті терористичного акту;

✓ складні географічні та екологічні умови виконання ПРО;

✓ дефіцит копінг-навичок;

✓ невпевненість у гарантіях належного соціального захисту з боку держави рятувальника та членів його родини у разі загибелі або тимчасової втрати працездатності та ін.

Нами проведено аналіз факторної структури стрес-факторів МГМ та ПРО, які отримали від 6,0 та більше балів під час ранжування експертами за 10-баловою шкалою (див. табл. 6.6).

Таблиця 6.6

Факторна структура стрес-факторів міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій

Змінні	Фактори			
	I	II	III	IV
Загроза здоров'ю та життю	**0,882**	0,132	0,107	0,301
Отримання травми, яка призведе до втрати працездатності, каліцтва	**0,728**	0,193	0,349	0,076
Загибель та поранення товаришів через особисту помилку рятувальника	**0,663**	0,178	0,106	0,220
Робота з тілами загиблих	**0,694**	0,134	0,065	0,279
Дефіцит часу	**0,766**	0,122	0,141	0,009
Втрата авторитету серед колег (довіри)	**0,670**	0,132	0,100	0,379
Втрата людини, коли не вистачило часу для врятування її життя через когнітивний дисонанс або особисту нерішучість	**0,547**	0,241	0,159	0,339
Крайня інтелектуальна складність виконання пошуково-рятувальних робіт	**0,676**	0,158	0,109	0,212
Дефіцит або суперечливість особистісно-значущої інформації	**0,637**	0,293	0,192	0,348
Раптові потрапляння в пастку, через різку зміну обстановки в зоні НС (пожежна блокада, додаткові руйнування споруд унаслідок повторних поштовхів землетрусу та ін.)	**0,790**	0,351	0,214	0,326
Тривала робота у вимушеній позі із застосуванням важких засобів малої механізації з максимальним фізичним навантаженням	**0,547**	0,219	0,019	0,329
Пошуково-рятувальні роботи в умовах підвищеного радіаційного фону	0,458	0,121	0,118	0,191
Невиправдане (незаслужене) покарання	**0,565**	0,177	0,200	0,041
Тривала робота при високих температурах та підвищеному вмісту вологості, в засобах індивідуального захисту	0,424	0,117	0,017	0,295
Недостатній рівень злагодженості пошуково-рятувальних ланок та доданих у підсилення фахівців	0,343	0,233	0,029	0,261
Вигляд тіл загиблих дітей	**0,540**	0,076	0,190	0,154
Наявність певних етнокультурних обмежень при виконанні пошуково-рятувальних робіт у країнах з іншими культурними традиціями	0,232	**0,501**	0,259	0,116
Незнання гендерних відмінностей у спілкуванні під час МГМ у країнах з ортодоксальними культурними звичаями	0,359	**0,859**	0,084	0,193
Виконання пошуково-рятувальних робіт в умовах збройного протистояння	**0,610**	0,115	0,010	0,329
Тривале фізичне та психологічне навантаження	**0,723**	0,113	0,023	0,159
Відсутність досвіду діяти в умовах незнайомого	0,108	**0,521**	0,321	0,486

Змінні	Фактори			
	I	II	III	IV
етнокультурного та крос-культурного середовища				
Відсутність належних побутових умов існування	0,403	**0,603**	0,303	0,160
Постійний вплив стрес-факторів НС упродовж довгого періоду часу	0,382	**0,504**	0,282	0,327
Тривала відсутність повноцінного відпочинку	**0,527**	0,459	0,459	0,041
Наявні комунікативні бар'єри у спілкуванні з людьми, які потребують допомоги (незнання мови, особливостей комунікації, традицій та ін.)	0,462	**0,581**	0,462	0,302
Порушення режиму сну	0,305	0,263	**0,515**	0,212
Недостатнє харчування	0,479	0,355	0,479	**0,531**
Недостатня кількість продовольства	0,299	0,195	0,199	0,430
Зловживання алкоголем або лікарськими засобами для зняття психоемоційного перенапруження (схильність до алкогольної залежності)	0,378	0,111	**0,518**	0,078
Проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах паніки	0,248	**0,531**	0,148	0,248
Психологічна неготовність до участі у виконанні пошуково-рятувальних робіт з високою інтенсивністю	0,249	0,149	0,249	**0,530**
Наявність певних акцентуацій характеру	0,231	0,116	0,031	**0,518**
Невідповідність між можливостями особистості та вимогами, які висуває ситуація	**0,528**	0,081	0,051	0,251
Недостатній рівень адаптаційних можливостей	0,289	0,175	0,089	**0,595**
Неможливість та невміння самостійного зняття високої нервово-психічної напруги	0,423	0,026	0,423	**0,596**
Дефіцит копінг-навичок	0,098	0,205	0,498	**0,528**
Відчуття власної вразливості	0,409	0,433	0,209	0,478
Низький рівень нервово-психічної стійкості	0,481	0,140	0,081	0,323
Проведення пошуково-рятувальних робіт у результаті терористичного акту	0,059	**0,518**	0,359	0,193
Низький рівень комунікабельності рятувальника	0,410	0,029	0,210	**0,615**
Недостатня професійна навченість	0,323	0,313	0,023	0,159
Невпевненість у професіоналізмі партнера (члена розрахунку) команди	0,421	0,408	0,021	0,186
Проведення реанімаційних маніпуляцій з постраждалим під час рятування у важкодоступних місцях	**0,503**	0,303	0,203	0,160
Складні географічні та екологічні умови МГМ та ПРО	0,482	**0,615**	0,282	0,027
Якість керівництва пошуково-рятувальною операцією	0,459	0,157	0,259	0,041
Етнічні та соціальні конфлікти під час проведення пошуково-рятувальної операції	0,492	**0,563**	0,262	0,102
Недостатній рівень підготовки командирів	0,305	0,463	0,205	0,012

Змінні	Фактори			
	I	II	III	IV
рятувальних ланок				
Недостатність оснащення або його низька потужність	**0,555**	0,479	0,417	0,131
Особливості конфесійних та культурних традицій регіону	0,499	**0,548**	0,299	0,030
Виконання завдань за призначенням при високій температурі та підвищеному вмісту вологості, в засобах індивідуального захисту	**0,511**	0,478	0,378	0,018
Недостатній рівень поінформованості про перебіг подій у зоні пошуково-рятувальної операції	**0,605**	0,217	0,248	0,194
Незрозумілість державної позиції приймаючої сторони щодо проведення пошуково-рятувальної операції	0,359	0,134	0,059	0,193
Пошуково-рятувальні роботи, пов'язані з тривалим перебуванням у водоймах при гранично-низьких температурах	**0,515**	0,310	0,410	0,119
Виконання завдань, що не відповідають спеціальності рятувальника	0,413	0,323	0,223	0,159
Відсутність якісного злагодження команд	0,321	0,308	0,221	0,086
Активізація екстремістськи налаштованих угруповань в зоні проведення пошуково-рятувальної операції	0,403	0,103	0,073	0,160
Неоднозначне ставлення цивільного населення до проведення пошуково-рятувальної операції через етнічні або крос-культуральні відмінності	0,482	0,144	0,282	0,027
Високий ризик отримати інфекційні захворювання та вірусні інфекції	0,459	**0,517**	0,359	0,241
Виявлення розбіжностей (необ'єктивного висвітлення інформації) про діяльність рятувальників у зоні ПРО	0,362	0,158	0,462	0,102
Втрата мотивації на участь у пошуково-рятувальній операції	0,305	0,263	**0,505**	0,212
Порушення дисципліни	0,279	0,055	**0,511**	0,131
Віддаленість від сім'ї та рідних	0,299	0,695	**0,509**	0,530
Думки про сімейні проблеми та турботи	0,378	0,111	0,378	0,418
Відсутність підтримки з боку родичів	0,248	0,137	**0,548**	0,434
Молодий вік рятувальника	0,149	0,049	**0,509**	0,395
Внутрішній конфлікт між бажанням самозбереження та необхідністю виконати поставлене завдання	0,031	0,176	**0,511**	0,170
Невпевненість у гарантіях соціального захисту рятувальників та членів їхніх родин з боку держави	0,351	0,281	0,311	0,028
Проведення пошуково-рятувальних робіт унаслідок аварії на хімічно-небезпечних об'єктах	0,289	0,275	0,489	0,105

Змінні	Фактори			
	I	II	III	IV
Проведення пошуково-рятувальних робіт у колекторах (тунелях)	0,223	0,026	0,423	0,201
Евакуація постраждалих на альпіністському спорядженні з високих будівель або печер (гірських розколів)	**0,598**	0,105	0,398	0,271
Проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах небезпеки сходження лавин	0,433	0,239	0,209	0,078
Проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах термінової евакуації населення із зони НС	0,281	0,340	0,381	0,323
Стрес, пов'язаний з екзистенціальним вибором пріоритетності надання допомоги постраждалим	0,359	0,184	0,359	0,193
Невпевненість у засобах індивідуального захисту та порятунку	0,210	0,015	0,210	0,029
Підвищена особистісна тривожність	0,323	0,013	0,423	0,059
Сексуальна депривація	0,288	0,273	**0,505**	0,102
Постановка суперечливих завдань під час пошуково-рятувальних робіт	0,222	0,025	0,422	0,211
Відсутність достатньої кількості ресурсів для якісного виконання пошуково-рятувальних робіт	0,096	0,103	0,388	0,270 1
Очікування ускладнень у зоні пошуково-рятувальних робіт через нестабільну епідеміологічну обстановку	0,237	0,423	0,201	0,071
Несправедливе відзначення рятувальників за результатами міжнародної гуманітарної місії	0,261	0,342	**0,580**	0,321
Проведення пошуково-рятувальних робіт у важкодоступних ділянках із застосуванням гелікоптерів	**0,512**	0,017	0,210	0,024
Проходження атестації на підтвердження класної кваліфікації рятувальника	0,281	0,540	0,381	0,323
Необхідність спілкування з представниками ЗМІ	0,359	0,184	0,359	0,493

***Примітки*:** Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a. Rotation converged in 6 iterations.

Факторний аналіз дозволив одержати чотирифакторну структуру, яка описує 58% сумарної дисперсії ознак, – більше половини, що вважається прийнятним результатом. Ці відсотки розподілилися таким чином:

- на перший фактор (компонент) припало 24,06%;
- на другий – 18,04%;
- на третій – 8,5%;

- на четвертий – 7,4% дисперсії.

Критерієм рівня значущості було обрано факторне навантаження більше 0,5, що надало змогу уникнути включення до кожного з факторів показників (ознак) з низьким факторним навантаженням, тобто тих, що найменше належать до нього.

В отриманій структурі ***перший фактор*** найвагоміший, оскільки має найбільшу інформативність (24,06%). Його позитивний полюс визначається позитивними полюсами змінних: «загроза здоров'ю та життю» (**0,882**), «отримання травми, яка призведе до втрати працездатності, каліцтва» (**0,728**), «загибель та поранення товаришів через особисту помилку рятувальника» (**0,663**), «робота з тілами загиблих» (**0,694**), «дефіцит часу» (**0,766**), «втрата авторитету (довіри) серед колег» (**0,670**), «втрата людини, коли не вистачило часу для врятування її життя через когнітивний дисонанс, особисту нерішучість» (**0,547**), «крайня інтелектуальна складність виконання пошуково-рятувальних робіт» (**0,676**), «дефіцит або суперечливість особистісно значущої інформації про НС» (**0,637**), «раптові потрапляння в пастку, через різку зміну обстановки в зоні НС (пожежна блокада, додаткові руйнування споруд унаслідок повторних поштовхів землетрусу та ін.)» (**0,790**), «тривала робота у вимушеній позі із застосуванням засобів малої механізації з максимальним фізичним навантаженням» (**0,547**), «невиправдане, незаслужене покарання» (**0,567**), «вигляд тіл загиблих дітей» (**0,540**), «виконання пошуково-рятувальних робіт в умовах збройного протистояння» (**0,610**), «тривале фізичне та психологічне навантаження» (**0,723**), «тривала відсутність повноцінного відпочинку» (**0,527**), «невідповідність між можливостями особистості та вимогами, які висуває ситуація» (**0,528**), «виконання завдань за призначенням при високій температурі та підвищеному вмісту вологості, в засобах індивідуального захисту» (**0,515**). та ін. До цього фактору належать ***ситуаційно-середовищні стрес-фактори МГМ та ПРО*** (див. рис. 6.2).

Зміст ***другого фактору*** (інформативність 18,04%) визначається позитивним зв'язком зі змінними: «наявність етнокультурних обмежень при виконанні пошуково-рятувальних робіт» (**0,501**), «незнання гендерних відмінностей у

спілкуванні під час МГМ у країні з ортодоксальними культурними звичаями» (**0,859**), «відсутність досвіду діяти в умовах незнайомого етнокультурного та кроскультурного середовища» (**0,521**), «відсутність належних побутових умов існування» (**0,603**), «постійний вплив стрес-факторів НС упродовж довгого періоду часу» (**0,504**), «відсутність повноцінного відпочинку» (**0,527**), «наявні комунікативні бар'єри у спілкуванні з людьми, які потребують допомоги (незнання мови, особливостей комунікації, традицій та ін.)» (**0,581**), «проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах паніки» (**0,531)**, «проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах терористичного акту» (**0,518)**, «складні географічні та екологічні умови МГМ та ПРО» (**0,615**), «етнічні та соціальні конфлікти під час проведення пошуково-рятувальної операції (**0,518)**, «особливості конфесійних та культурних традицій регіону» (**0,548**), «високий ризик заразитися інфекційними хворобами та вірусним інфекціями» (**0,517**).

Зміст цього фактору відображає рівень організації та проведення пошуково-рятувальної операції.

Стрес-фактори, що належать до цього фактору, можна визначити як ***соціальні та етнокультуральні стрес-фактори МГМ та ПРО*** (див. рис. 6.3).

Інформативність ***третього фактору*** становить 8,5%, а зміст визначають кореляції з такими показниками: «порушення режиму сну» (**0,515**), «зловживання алкоголем» (**0,518**), «втрата мотивації на участь у пошуково-рятувальній операції» (**0,505**), «порушення дисципліни» (**0,511**), «віддаленість від сім'ї» (**0,509**), «сексуальна депривація» (**0,505**), «відсутність підтримки з боку родичів» (**0,509**), «молодий вік рятувальника» (**0,509**), «внутрішній конфлікт між бажанням самозбереження та необхідністю виконати поставлене завдання» (**0,511**).

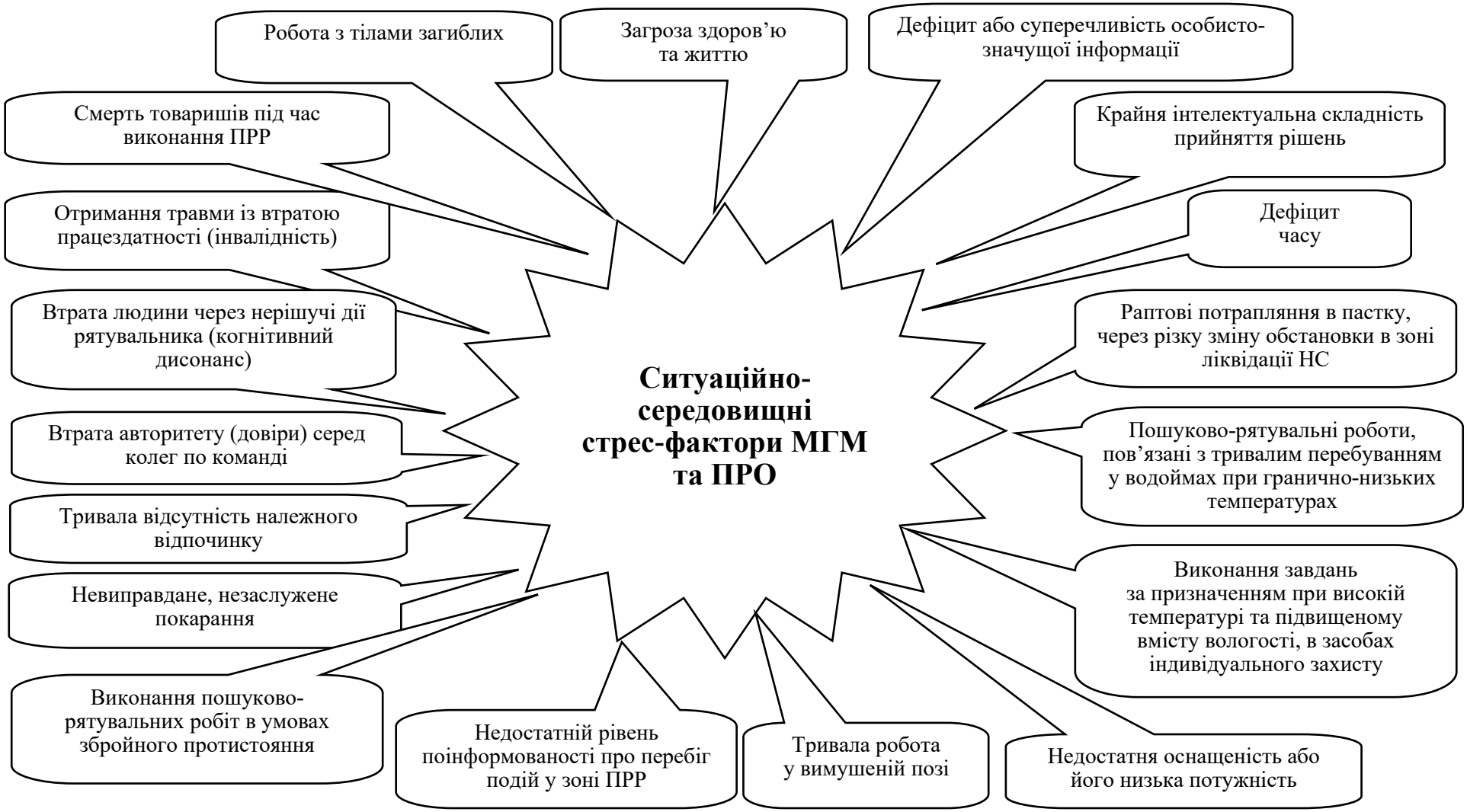

Рис. 6.2. **Основні ситуаційно-середовищні стрес-фактори міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій**

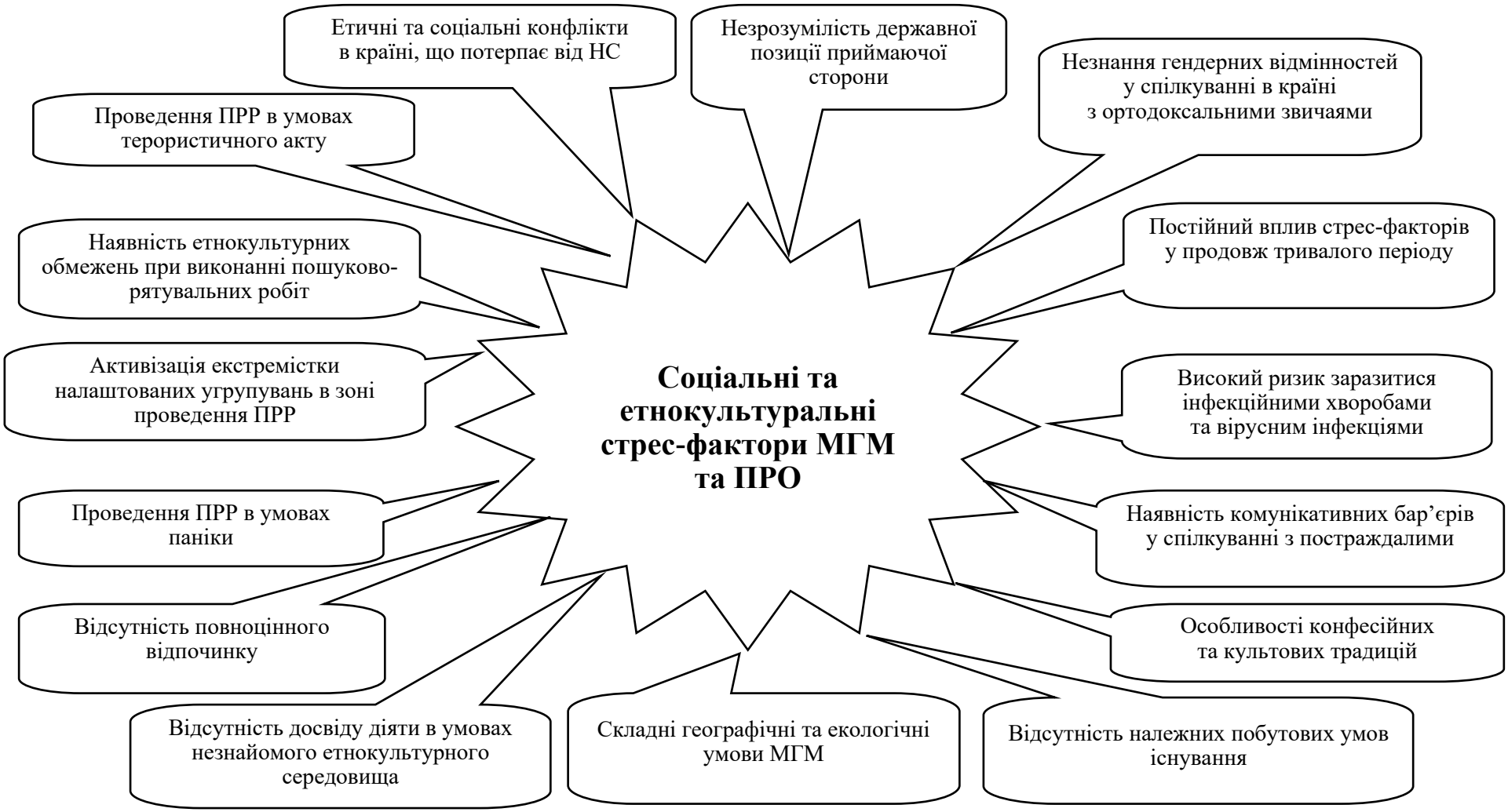

Рис. 6.3. **Основні соціальні та етнокультуральні стрес-фактори міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій**

До цього фактору увійшли стрес-фактори, що, з одного боку, характеризують життєдіяльність рятувальників до участі у міжнародній гуманітарній місії, а з іншого, – деякі наслідки, які з'явилися у зв'язку з їх участю у пошуково-рятувальній операції у складі МГМ. На наш погляд, стрес-фактори, що належать до цього фактору, можна охарактеризувати як ***супутні соціально-психологічні стрес-фактори МГМ та ПРО*** (див. рис. 6.4).

Четвертий фактор дещо слабший за попередній (інформативність 7,4%). Він характеризується позитивними полюсами таких змінних, як «недостатнє харчування» (**0,530**), «психологічна неготовність до участі у виконанні пошуково-рятувальних робіт з високою інтенсивністю» (**0,530),** «наявність певних акцентуацій характеру» (**0,518**), «недостатній рівень адаптаційних можливостей» (**0,595**), «неможливість та невміння самостійного зняття високої нервово-психічної напруги» (**0,596**), «дефіцит копінг-навичок» (**0,528**), «віддаленість від сім'ї та рідних» (**0,530)**, «низький рівень комунікабельності» (**0,615)**.

Стрес-фактори, які належать до цього фактору, лежать у площині особистісної сфери рятувальника (власне психологічні стрес-фактори).

Проведений факторний аналіз надав можливість виділити 40 провідних стрес-факторів МГМ та ПРО, набір яких притаманний діяльності рятувальників – членів пошуково-рятувальної команди важкого класу, що залучається OSOCC ООН до участі у міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях.

Крім того, було встановлено, що виділені стрес-фактори являють собою консорціум ситуаційно-середовищних, соціальних, етнокультуральних, супутніх та власне психологічних стрес-факторів МГМ та ПРО.

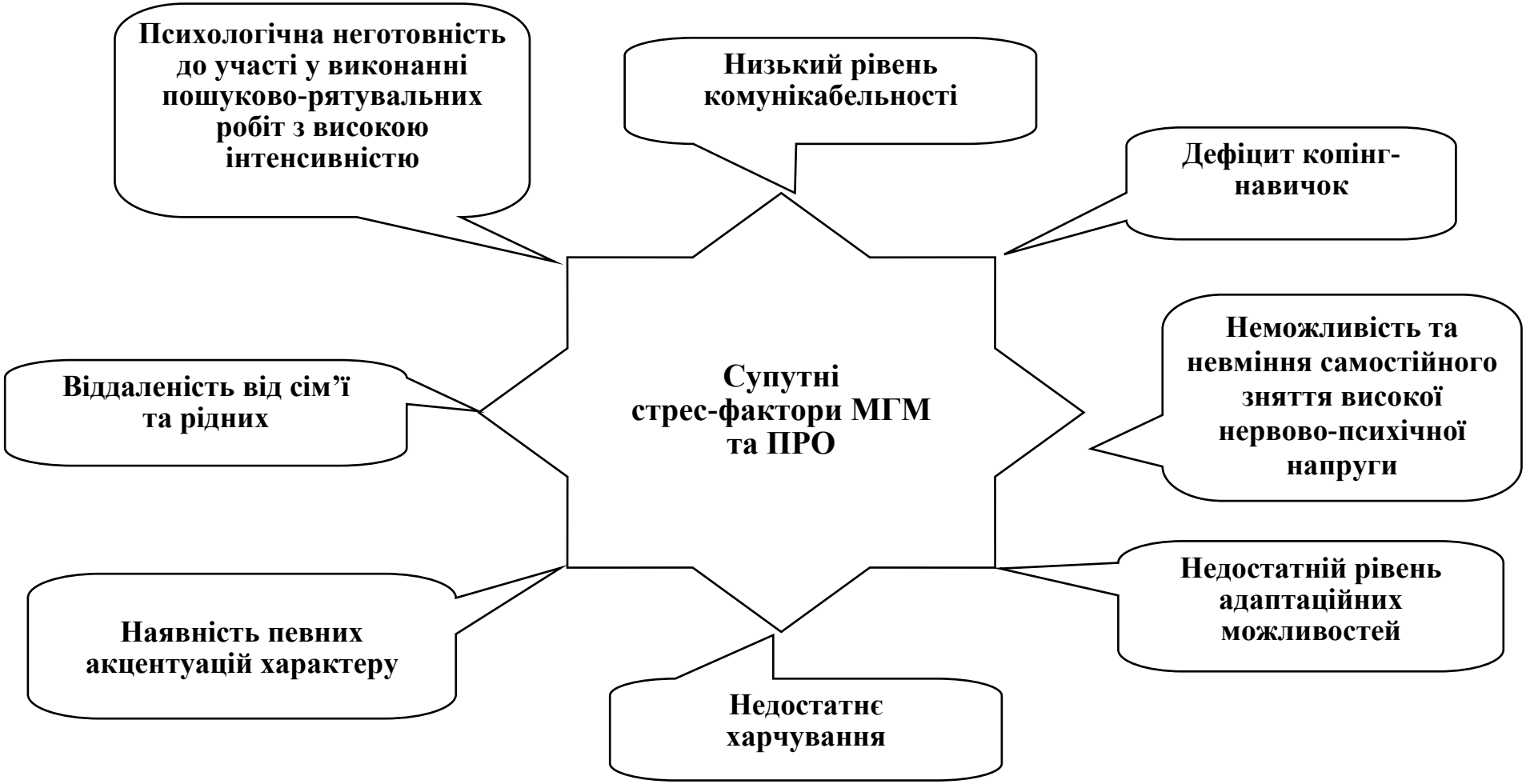

Рис. 6.4. Основні супутні стрес-фактори міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій

316

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. Встановлено, що серед низки НС найбільшою вірогідністю залучення зведених рятувальних загонів до ліквідації НС у складі міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій є великомасштабні землетруси, катастрофічні повені, масштабні пожежі в екосистемах та надзвичайні ситуації, пов'язані з епідеміями, війнами та локальними військовими конфліктами.

2. Праця фахівців пошуково-рятувальної команди міжнародного класу ДП МРЦ ДСНС України відбувається на підставі єдиних керівних принципів та методології проведення міжнародних пошуково-рятувальних операцій, визначених керівництвом консультативної групи з питань пошуку та рятування ІНСАРАГ ООН, а її розподіл має чітку регламентацію та структуру, що поділяється на такі компоненти, як: керівництво, пошук, рятування, медицина, МТЗ та логістика.

Діяльність рятувальників в умовах проведення МГМ та ПРО може відбуватися як індивідуально, так і спільно у складі розрахунків, команд, груп та поділяється на п'ять основних фаз (методологічних циклів реагування ІНСАРАГ): фаза готовності, фаза мобілізації, фаза пошуково-рятувальних робіт, фаза демобілізації та післяопераційна фаза.

3. Рятувальник міжнародного класу повинен відповідати вимогам рятувальної спеціальності та володіти загальними компетентностями, що висуваються ІНСАРАГ до рятувальників міжнародного класу. Він має бути фізично та психологічно підготовленим; уміти надавати першу медичну допомогу; володіти навичками використання штатних засобів зв'язку; знати англійську мову, включаючи рятувальну термінологію; бути обізнаним з правилами індивідуальної та групової безпеки; знати етичні норми при проведенні ПРР в іншій країні, її крос-культуральні особливості тощо. Крім того, рятувальник міжнародного класу повинен мати сертифікат про успішне

проходження базового курсу підготовки за системою ІНСАРАГ (у тому числі проведення ПРР) та довідку про відповідні щеплення (медичні сертифікати) тощо.

4. Визначено 83 стрес-фактори МГМ та ПРО, які з високою вірогідністю можуть призводити до негативних психічних станів, а в подальшому – і до професійного стресу та професійного вигорання рятувальників ПРК міжнародного класу. Ранговий аналіз стрес-факторів за 10-баловою системою дозволив виявити найбільш значущі з них за ступенем впливу на функціональний стан та працездатність рятувальників.

Проведений факторний аналіз надав можливість виокремити 40 провідних стрес-факторів МГМ та ПРО, набір яких притаманний діяльності членів пошуково-рятувальної команди важкого класу, що залучається OSOCC ООН до участі у міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях. Виокремлені стрес-фактори являють собою консорціум ситуаційно-середовищних, соціальних, етнокультуральних, супутніх та власне психологічних стрес-факторів МГМ та ПРО.

Основні результати даного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1, 5, 7]. Підручники та навчальні посібники: [9, 13]. Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [17, 19, 20, 21, 24, 27, 28, 34, 37]. Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук: [40, 41]. Тези доповідей у матеріалах конференцій: [42, 44, 46, 48, 50, 63, 67, 70, 72, 73, 85].

РОЗДІЛ 7
ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ТА ОПИС СУБ'ЄКТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ ТА ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

За нашим переконанням, вивчення суб'єктивних параметрів діяльності МГМ припускає:

✓ аналіз уявлень рятувальників міжнародного класу про умови їх індивідуальної та спільної діяльності, а також їх суб'єктивного ставлення до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій;

✓ аналіз професійно важливих якостей як функціональних утворень, що змінюються у процесі діяльності;

✓ аналіз особистісних особливостей, що впливають на успішність виконання завдань за призначенням в умовах МГМ та пошуково-рятувальних операцій;

✓ аналіз психічних станів, що виникають у рятувальників в умовах МГМ;

✓ оцінку якості професійних відносин серед рятувальників міжнародного класу ДП МРЦ ДСНС України;

✓ визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях МГМ або пошуково-рятувальній операції.

Емпіричні дані були отримані під час дослідження рятувальників, що пройшли курс спеціальної підготовки у складі Команди важкого класу з пошуку та рятування в умовах міста за уніфікованою методикою проведення міжнародної атестації ІНСАРАГ та були атестовані як команда міжнародного класу (рятувальники міжнародного класу). Усі рятувальники цієї групи мали досвід роботи в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій. Усього дослідженням охоплено

64 рятувальники міжнародного класу (пошук – 20 осіб; рятування – 34 особи; медицина – 10 осіб. З них 9 жінок та 55 чоловіків).

До складу вибірки увійшли співробітники, що мали відповідний стаж служби; досвід щонайменше в одній або декількох міжнародних гуманітарних місіях та/або пошуково-рятувальних операціях.

Окрім того, під час проведення деяких етапів дослідження нами сформовано ще дві групи досліджуваних: рятувальники міжнародного класу, атестовані у складі команди ДП МРЦ (n = 44); рятувальники 1-го (n = 16) та 2-го (n = 37) класу, всього (n = 53) зі стажем служби більше п’яти років та рятувальники 3-го класу (n = 75) ДП МРЦ ДСНС України.

Окремо під час дослідження психічних і психофізіологічних станів, що виникають у рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ, взяли участь **37** фахівців, які упродовж місяця працювали в зоні НС після великомасштабного землетрусу в Туреччині.

7.1. Аналіз уявлень рятувальників міжнародного класу про умови їх індивідуальної та спільної діяльності, а також їх суб’єктивного ставлення до міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій

З метою дослідження уявлень рятувальників міжнародного класу про себе, про умови індивідуальної та спільної діяльності, їх способу життя в умовах МГМ, а також суб’єктивного ставлення до таких умов були використані:

- ✓ розроблена відповідно до завдань дослідження анкета діяльності[5];
- ✓ методика «незакінчені речення» (М. Сакса);
- ✓ спеціалізований семантичний диференціал (СД) В. Серкіна (2008 р.) для визначення оцінки способу діяльності й безпосередньо життя фахівця;
- ✓ тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва;

[5] Анкета має гриф «Для службового використання», тому у роботі не наводиться.

✓ методика діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) Дж. Роттера в адаптації Є. Бажина, Є. Голинкіної, А. Еткінда;

✓ методика визначення спрямованості особистості (орієнтаційна анкета) Б. Басса в модифікації В. Смейкала і М. Кучера.

У результаті обробки й аналізу отриманих даних можна констатувати, що для рятувальників міжнародного класу характерні такі уявлення про умови їх діяльності, спосіб життя, про себе як представників професійної групи спеціалістів рятувальної служби й про свої особливості.

Досліджувані оцінюють поняття «міжнародна гуманітарна місія» (див. табл. 7.1) з використанням здебільшого таких характеристик.

Таблиця 7.1

Семантична універсалія оцінки поняття «міжнародна гуманітарна місія» (за 90% інтервалом)

Ознаки	Вага ознаки
Напружена	2,41
Важка	2,59
Колективна	2,32
Пов'язана з людьми	2,59

Так, згідно з даними, отриманими за допомогою застосування методики спеціалізованого семантичного диференціала (СД) і проективної методики «незакінчені речення» (найчастіше зустрічалися такі відповіді), рятувальники міжнародного класу оцінюють свою діяльність як:

- ✓ важку;
- ✓ напружену;
- ✓ таку, що сприяє надмірній втомі;
- ✓ небезпечну;
- ✓ ненормовану;

- ✓ колективну;
- ✓ таку, що потребує у її виконанні багатофункціональності фахівців.

Поняття «рятувальник міжнародного класу» досліджувані оцінюють (див. табл. 7.2) з використанням дескрипторів, що характеризують здебільшого ділові якості професіонала (досвід, відповідальність, старанність) та оціночні характеристики негативної валентності (роботяга, людина з невлаштованим побутом, що не мають вихідних та святкових днів, нормального відпочинку і родини, з ризиком втратити родину, здоров'я та ін.

Таблиця 7.2

Семантичні універсальні оцінки поняття «рятувальник міжнародного класу» і «рятувальник», отримані при дослідженні групи рятувальників міжнародного класу (за 90% інтервалом)

Поняття «рятувальник міжнародного класу»		**Поняття «рятувальник»**	
Ознака	Вага ознаки	Ознака	Вага ознаки
Знаючий	2,00	Здібний	1,26
Відповідальний	2,03	Освічений	1,47
Умілий	1,76	Умілий	1,21
Виконавчий	2,09	Звичайний	1,21
Досвідчений	2,06	Затребуваний	1,32
Сумлінний	2,03	Уважний	1,26
Заінтересований	2,18	Практик	1,16
Працездатний	2,47	Зростаючий	1,37
Підготовлений	2,00	Дружелюбний	1,26
Авторитетний	1,99	Авторитетний	1,21

Характеризуючи спосіб власного життя у період участі у МГМ (див. табл. 7.3), рятувальники міжнародного класу використовують дескрипти: динамічний, активний, напружений, рухливий.

Таблиця 7.3

Семантичні універсальні оцінки понять «стиль життя» і «стиль життя в період проведення МГМ», отримані при дослідженні групи рятувальників міжнародного класу (за 90% інтервалом)

Поняття «стиль життя»		**Поняття «стиль життя у період проведення МГМ»**	
Ознака	Усі ознаки	Ознака	Усі ознаки
Активний	1,97	Активний	2,68
Гідний	1,71	Динамічний	1,58
Дружелюбний	2,18		
Розуміючий	1,79		
Напружений	1,88	Напружений	2,47
Рухливий	1,94	Рухливий	2,00
Моральний	1,76		
Позитивний	2,06		
Відповідальний	2,09		
Ситий	1,85		

Основними особливостями свого способу життя досліджувані вважають (найбільш поширені відповіді анкетного опитування): тривалу відірваність від дому й родинного кола, відсутність вихідних і святкових днів, напружений графік діяльності, замкнутий простір впродовж проведення МГМ, відсутність вільного часу, проведення більшої частини часу в умовах виконання завдань за призначенням.

Під час опису місця проживання тварини (проективна методика «неіснуюча тварина») досліджувані здебільшого використовують дескриптори тієї місцевості і предметів, з якими була пов’язана МГМ або пошуково-рятувальна операція, де їм доводилося брати безпосередню участь (гори, пустеля, машина, полігон, земля, зруйноване місто та ін.).

«Звичайне» заняття тварини (проективна методика «неіснуюча тварина») відображає:

- ✓ а) життя рятувальників у період їх участі в МГМ (працює, проявляє старанність, допомагає тим, хто попав у біду, їсть, п’є та ін.);

- ✓ б) їх незадоволені потреби (шукає спілкування, прогулюється, отримує подарунки та ін.).

Таким чином, оцінка досліджуваними своєї діяльності, особистості рятувальника міжнародного класу і способу життя в період проведення МГМ, отримана у ході дослідження, на наш погляд, відображає не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні параметри діяльності міжнародної гуманітарної місії й пошуково-рятувальної операції.

Нам вдалося виокремити такі об'єктивні параметри діяльності МГМ:

- ✓ тривалий та активний характер діяльності;
- ✓ напружений графік роботи;
- ✓ дефіцит часу, необхідного рятувальникам для відновлення сил, відпочинку;
- ✓ відсутність комфортних умов для життєдіяльності;
- ✓ великі фізичні навантаження;
- ✓ інформаційна та соціальна ізоляція рятувальників міжнародного класу;
- ✓ тривала монотонність виконуваних дій, обстановки;
- ✓ авторитарний стиль керівництва;
- ✓ колективна форма організації діяльності.

Загалом уявлення випробуваних про діяльність рятувальників міжнародного класу та їх спосіб життя в період участі у МГМ характеризуються переважно більш негативними показниками, ніж оцінка таких понять, як: «рятувальник (не рятувальник міжнародного класу)» (табл. 7.2), «стиль життя» (табл. 7.3) і «праця не рятувальника міжнародного класу».

Так, наприклад, поняття «рятувальник (не рятувальник міжнародного класу)» описується випробуваними (90% універсалія і найбільш частотні відповіді в анкетах) з використанням характеристик, які свідчать про соціальні якості, соціальну затребуваність, соціальний статус працівника (затребуваний, утворений, що розвивається, користується повагою, вільний, розумний, звичайний,

незалежний, людина з організованим побутом, щомісячною заробітною платою, соціальними гарантіями і сім'єю).

Поняття «спосіб життя» оцінюється випробуваними більш позитивно, ніж поняття «спосіб життя в період проведення МГМ», і характеризується такими дескрипторами як: гідний, дружній, моральний, розуміє, позитивний, відповідальний, ситий.

Праця рятувальника (не рятувальника міжнародного класу) оцінюється досліджуваними як нормальна, звичайна, щомісяця оплачувана, з восьмигодинним робочим днем (методика «незакінчені речення»).

Результати факторного аналізу (метод головних компонент з обертанням Varimax, усі факторні моделі пояснюють не менше 70% загальної дисперсії вихідних змінних) вказують на існування відмінностей у факторних структурах семантичних просторів понять «спосіб життя» і «спосіб життя у період проведення МГМ».

Так, оцінка свого способу життя рятувальниками міжнародного класу факторизується по осях: гідний – негідний, повноцінний – неповноцінний, дружній – ворожий, стабільний – нестабільний, цивільний – військовий, щедрий – скупий, м'який – жорсткий, залежний – незалежний.

Оцінка власного способу життя у період проведення МГМ рятувальниками міжнародного класу факторизується по осях: повноцінний – неповноцінний, осмислений – безглуздий, позитивний – негативний, насичений – ненасичений, відкритий – замкнутий, динамічний – статичний.

Виявлено також відмінності у факторних структурах семантичних просторів понять «рятувальник міжнародного класу» і «рятувальник».

Оцінка випробуваними поняття «рятувальник міжнародного класу» факторизується за осями: компетентний – некомпетентний, ініціативний – безініціативний, умілий – невмілий, який ризикує – не ризикує, щасливий – невдаха, надійний – ненадійний, досвідчений – недосвідчений, оптимістичний – песимістичний.

Оцінка випробуваними поняття «рятувальник» факторизується по осях: професійний – непрофесійний, впевнений – невпевнений, скептик – необережний, ригідний – лабільний, людяний – жорстокий, адаптивний – неадаптивний.

Таким чином, уявлення випробуваних про діяльність МГМ, рятувальників міжнародного класу і способі життя у період участі в МГМ відрізняються від їхніх уявлень про «не рятувальників міжнародного класу», «праці не рятувальників міжнародного класу» і звичайного способу життя та включають у себе більш негативні характеристики ніж останні.

Для рятувальників міжнародного класу характерна незадоволеність своїм життям. Зокрема, результати анкетного опитування (описова статистика і непараметричний критерій $\chi 2$ Пірсона) свідчать про те, що більшу частину рятувальників міжнародного класу не влаштовують умови праці та побуту в умовах МГМ (режим праці і відпочинку (73,1%), оплата праці (70,5%), безпека праці (59%), додаткові обов'язки).

Отримані показники за допомогою тесту СЖО (див. табл. 7.4) свідчать про те, що для вибірки досліджуваних характерні незадоволеність частиною прожитого життя (що відчувається ними як непродуктивно прожите).

А от життя в сьогоденні характеризується відчуттям успішності реалізації самого себе в цьому житті і повсякденній діяльності, сприйняття самого процесу життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом.

Крім того, показники, отримані за допомогою тестів СЖО і РСК (див. табл. 7.4 та табл. 7.5), засвідчили, що для досліджуваних характерна невпевненість у принциповій можливості самостійного здійснення життєвого вибору, вільного прийняття рішень і втілення їх у життя, контролю свого життя (результати за шкалою «загальна інтернальність» корелюють з результатами за субшкалою «локус контролю – життя» або «керованість життям» методики СЖО, коефіцієнт Пірсона $r = 0{,}67$ при $p \leq 0{,}01$).

Таблиця 7.4

Середнє значення показників субшкал тесту СЖО

Групи	Субшкали						Об'єм вибірки
	Загальний показник ОЖ	Цілі	Процес	Результат	Локус-контроль – я	Локус-контроль – життя	
Чоловіки	91,63	28,96	25,71*	20,75*	18,88	24,46*	*n* = 55
Жінки	86,90	31,30	27,80	18,30*	18,30	22,50*	*n* = 9

Примітка*: середні арифметичні значення, які потрапляють до діапазону низьких значень при зіставленні з тестовими нормами (середніми і стандартними відхиленнями).

Таблиця 7.5

Результати досліджень

за методикою «Рівень суб'єктивного контролю» (*n* = 44)

Показник	1-ІЗ	2-ІД	3-ІН	4-ІВ	5-ІР	6-ІМ	7-ІЗ
X	8,4*	–0,4	1,5	0,7*	5	1,9	–0,3*
X (тестова норма)	33,4	6,2	8,4	11,8	3,6	2,4	4,4
Σ (тестова норма)	23,4	8,3	7,9	8,4	7,1	4,4	3,5

Примітка: *середні арифметичні значення, які потрапляють до діапазону низьких значень при зівставленні з тестовими нормами (середніми і стандартними відхиленнями) 1-ІЗ – загальна інтернальність, 2-ІД – інтернальність в області досягнень, 3-ІН – інтернальність в області невдач, 4-ІВ – інтернальність в області виробничих стосунків, 5-ІР – інтернальність в області сімейних стосунків, 6-ІМ – інтернальність в області міжособистісних стосунків, 7-ІЗ – інтернальність в області здоров'я і хвороби.

Рятувальники міжнародного класу провадять діяльність за умов, коли результат їх праці у більшій мірі залежить від низки зовнішніх чинників (спільних зусиль усіх фахівців, задіяних у МГМ, погодно-кліматичних умов, справності техніки, рішень керівника тощо), аніж від самого рятувальника як індивідуального суб'єкта праці. У таких умовах діяльності рятувальник міжнародного класу може відчувати себе пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин, а не активним суб'єктом власної професійної діяльності.

Вивчення спрямованості рятувальників міжнародного класу в їх діяльності в умовах МГМ (див. табл. 7.6) показало, що для них більшою мірою характерна спрямованість на справу (завдання) і на себе, аніж на спілкування.

Таблиця 7.6

Результати дослідження
за методикою «Визначення спрямованості особистості» (*n* = 44)

Назва факторів	**Відсоткові частки**	**Критерій χ2 Пірсона**
Фактор 1 (спрямованість *на себе*)	29,4%	*Розбіжності між частотами збігу відповідей статистично значимі (χ2эмп.(11,6) > χ2 кр. (9,21) при p ≤ 0,01)*
Фактор 2 (спрямованість *на спілкування*)	11,8%	
Фактор 3 (спрямованість *на справу, на завдання*)	58,8%	

Досліджувані зацікавлені в успішному вирішенні поставлених перед ними завдань, виконанні їх якнайкраще, орієнтовані на ділову співпрацю, здатність відстоювати власну думку в інтересах справи, яка може бути корисною для досягнення спільної мети.

Для досліджуваних виявився характерним певний формалізм у взаєминах з людьми, стримана позиція в підтримці емоційного контакту і здійснення комунікації переважно на діловому рівні (тут відчутний влив культурального шоку і відсутності достатньої кількості перекладачів) та ін.

Досліджувані більше орієнтовані на кінцевий результат спільної діяльності, аніж на сам її процес. Такі результати можуть бути зумовлені зацікавленістю рятувальників у кінцевому результаті праці, який вимірюється кількістю врятованих людських життів і матеріальних цінностей.

Домінування у рятувальників міжнародного класу спрямованості на справу (завдання) і на себе може бути зумовлене:

✓ а) з одного боку, – об’єктивними вимогами організації МГМ (колективна форма організації й діяльності в умовах проведення МГМ вимагають від рятувальників згуртованості, злагодженої взаємодії, вміння вибудовувати відносини на діловому рівні);

✓ б) з іншого боку, така спрямованість визначається уявленнями рятувальників про результат праці, який залежить від ефективної взаємодії з іншими фахівцями. Так, згідно з результатами анкетного опитування, 91,2% випробуваних вважають, що ефективність і результат їх діяльності залежать від їх взаємодії з іншими фахівцями. Крім того, значна частина рятувальників міжнародного класу стикалися із ситуаціями, коли у їхній діяльності виникали певні збої (хід діяльності сповільнювався, діяльність припинялася) через погане виконаної або невиконання взагалі кола завдань іншим фахівцем (67,6%).

7.2. Аналіз професійно-важливих якостей, як функціональних утворень, рятувальників міжнародного класу

Якщо розглядати професійно важливі якості (ПВЯ) як функціональні утворення, що змінюються у процесі діяльності, стає логічним висловлювання Д. Ошаніна про те, що «…індивідуальні якості, з яких будується функціональна система, самі у процесі діяльності не залишаються на місці, а під впливом вимог діяльності приходять у рух, набуваючи рис оперативності, тонкого пристосування до цих вимог» [349, с. 131–145].

Як зазначав В. Шадріков: «…у ході професіоналізації змінюється компонентний склад структури ПВЯ» [350].

Аналогічних поглядів дотримується і Г. Нікіфоров [351], вказуючи у своїй на те, що ПВЯ підвладні певній динаміці та деяким чином змінюються у процесі професійної діяльності на її різних етапах.

У дослідженні В. Бута [344] з вивчення діяльності газодимозахисників-рятувальників МНС України така динаміка ПВЯ проявилась у розвитку й

удосконаленні професійно важливих особливостей мислення, підсиленні емоційності, зниженні тривожності, формуванні адекватної самооцінки, підвищенні самоконтролю.

В. Вареник [345], Г. Запорожцева [352], О. Кретчак [353], О. Кокун [354], О. Євсюков [346], А. Снісаренко [339] зазначають, що у процесі професіоналізації професійна важливість типологічних якостей спеціалістів може змінюватися навіть протилежно, оскільки початковий період професійної адаптації, коли відбувається освоєння професії, не є рівнозначним за вимогами, що висуваються до людини у подальші роки.

М. Корольчук та В. Крайнюк наголошують, що нерівномірність розвитку ПВЯ можна вважати цілком закономірною, з огляду на універсальні положення про гетерохронність розвитку загальносоматичного, статевого, нервово-психічного та інтелектуального розвитку людини [355].

На нашу думку, у кожний конкретний відрізок життя особистість включає в себе властивості різного ступеня сформованості. Все це повною мірою стосується й ПВЯ, що також включені до цілісної структури особистості.

Водночас гетерохронність розвитку ПВЯ в тому вигляді, як трактують її в цьому випадку М. Корольчук, В. Крайнюк і багато інших авторів, є актуальною для періоду навчання, професійної підготовки й освоєння нової професії. Тобто гетерохронність розвитку ПВЯ є актуальною в ситуаціях, коли одні ПВЯ «зразу включаються» і розвиваються швидше, а інші – більш повільно; і тільки з часом, з досвідом, з набуттям професійних навичок спеціаліста «наздоганяють, підтягуються» до рівня розвитку перших. У цьому випадку створюватиметься гармонійна й адекватна для етапу розвитку професіонала цілісна (складна) структура ПВЯ.

Таким чином, можна зробити один з основоположних висновків, який полягає у тому, що динаміка усіх ПВЯ є очевидною – «від простого до складного».

Не менш важливими є якісні (структурні) зміни, динаміка співвідношень ПВЯ на різних етапах підготовки до професійної діяльності, подальшої спеціалізації, наступних змін спеціальностей всередині однієї професії, ускладненні діяльності в екстремальних і надзвичайних умовах і, зрештою, з накопиченням досвіду професійної діяльності з віком. У такому випадку важливими є не тільки рівні розвитку, але й їх представленість, співвідношення в загальному комплексі ПВЯ, зумовленому впливом діяльності на суб'єкта цієї діяльності.

Саме через зазначені причини варто чітко усвідомлювати особливості професійної діяльності рятувальників міжнародного класу в умовах проведення міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

Нагадаємо, що необхідність виділення особливостей професійної діяльності обґрунтовуються методологічними положеннями:

- ✓ *по-перше*, С. Рубінштейна про те, що, з одного боку, лише в діяльності проявляються повною мірою властивості особистості, а з іншого, – особистість постає як сукупність внутрішніх умов, через які проходять всі зовнішні впливи. Останні дають той чи інший психічний ефект, переломлюючись через психічний стан суб'єкта [200];
- ✓ *по-друге*, розумінням Б. Ломовим того, що саме в діяльності здійснюється розвиток психіки як цілого [202];
- ✓ *по-третє*, встановленою О. Леонтьєвим залежністю між формуванням і протіканням різних психічних процесів від змісту діяльності [201];
- ✓ *по-четверте*, твердженням В. Бодрова [325], що якості особистості формуються не безпосередньо суспільними умовами життя, а через її діяльність у конкретних умовах. Властивості особистості, які утворюються під час діяльності, включаються до структури її наступної діяльності, зазнають у ній різних змін, диференціюються, інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким і є структура особистості [356];

✓ *по-п'яте*, згідно з К. Платоновим, особистість загалом та її якості виявляються і формуються у діяльності [357].

Проведений психологічний аналіз основних професійних завдань рятувальника міжнародного класу надав змогу визначити певний набір необхідних йому професійно важливих якостей. Адже кожна група завдань, що виконуються фахівцем ДСНС України в умовах МГМ, забезпечується наявністю у нього певного набору професійно важливих якостей.

З метою оцінки виразності (значущості) виокремлених професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу запропоновано співробітникам Центрального апарату та працівникам ДП МРЦ ДСНС України проранжувати їх в порядку значущості для рятувальника міжнародного класу.

Групу респондентів склали експерти – фахівці ДСНС України, які мали безпосереднє відношення та досвід роботи в умовах МГМ. До складу експертів увійшли **25** осіб.

На основі оцінювання заданого переліку якостей нами побудовано рейтинг професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу.

Під час проведеного психологічного аналізу професійних завдань рятувальника міжнародного класу в умовах МГМ виокремлено 43 загальних особистісних професійно важливих якостей, необхідних для виконання того чи іншого завдання за призначенням. Але, як зазначили самі експерти, під час оцінювання кожної якості базову основу успішності становили лише перші 10 якостей.

Результати оцінювання значущості тих чи інших професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу наведено у табл. 7.7.

Як видно з табл. 7.7, за оцінками експертів перше місце посідає «готовність до виправданого ризику». Це можна пояснити тим, що безпосередньо в умовах МГМ рятувальник міжнародного класу повинен демонструвати активність та рішучість, яка забезпечується схильністю до ризику. Адже саме від його стану та поведінки залежить безпека постраждалих.

Друге місце в рейтингу посідає не менш важлива якість – «стресостійкість». Для роботи в складних умовах МГМ, пов'язаних зі стресогенними факторами, необхідно мати «залізну» витримку, сили та вміння протистояти негативному впливу стрес-факторів зовнішнього середовища.

На третьому місці серед значущих професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу експерти розмістили «нервово-психічну стійкість». Таким чином, вміння рятувальника контролювати свої емоції, свої вчинки та життєві ситуації необхідні для людини, яка допомагає вижити іншими.

Таблиця 7.7

Виразність психологічних властивостей, необхідних у професійній діяльності рятувальника міжнародного класу

№ п/п	Професійно важливі якості	Ранг
1	Готовність до виправданого ризику	1
2	Нервово-психічна стійкість	3
3	Відповідальність	7
4	Інтелектуальна лабільність	9
5	Самовладання	5
6	Стресостійкість	2
7	Низька тривожність	4
8	Високий інтелект	6
9	Витривалість (психологічна та фізична)	15
10	Уважність та спостережливість	8
11	Комунікативні якості	16
12	Організованість (зібраність)	19
13	Швидкість та лабільність мислення	18
14	Організаторські якості	11
15	Лідерські якості	17
16	Якості мислення (вміння осмислювати, логічно переробляти, класифікувати отриману інформацію)	12
17	Високі показники оперативної пам'яті	13
18	Високі показники довгострокової пам'яті	14
19	Винахідливість	20
20	Адекватне почуття самозбереження	10

На четвертому місці значущості для рятувальника міжнародного класу експерти визначили низькі показники «тривожності». Так, рятувальник повинен бути спокійним, стриманим, не хвилюватися та бути впевненим у собі та своїх діях при проведенні пошуково-рятувальних та інших невідкладних робіт у зоні лиха.

П’яту сходинку рейтингу якостей посідає вміння рятувальника міжнародного класу виявляти «самовладання і наполегливість». Уміння професіонала управляти та контролювати свої емоції вважається необхідним для людини, яка допомагає вижити іншим.

«Високий інтелект» експерти розмістили на шостій позиції. Тож рятувальник міжнародного класу повинен мати високі показники інтелектуальних здібностей, якісні знання в різних побутових сферах. Наприклад, рятувальник міжнародного класу при ліквідації пожежі повинен знеструмити об’єкт, що горить, проконтролювати відключення його від газопостачання тощо.

На сьомому місці розміщено таку особистісну якість рятувальника міжнародного класу, як «відповідальність». Рятувальник міжнародного класу несе особистісну та колективну відповідальність за результати виконання професійних завдань за призначенням, за життя та здоров’я постраждалого населення, безпеку членів загону (пошуково-рятувальної команди).

За оцінками експертів, рятувальник міжнародного класу має бути «уважним та спостережним». Ці якості займають восьме місце в рейтингу.

На дев’ятому місці – «інтелектуальна лабільність». І це не випадково, адже рятувальник міжнародного класу повинен вміти швидко аналізувати та обробляти отриману інформацію, знаходити рішення багатьох нестандартних проблем та ситуацій.

На десятому місці рейтингу, за оцінками експертів, «адекватне почуття самозбереження». Так, для успішного виконання своїх професійних обов’язків рятувальник міжнародного класу повинен мати почуття самозбереження.

Ґрунтуючись на аналізі виокремлених професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу, варто зазначити, що основними групами ПВЯ є *емоційно-вольові* та *інтелектуальні якості* професіонала. Спробуємо розглянути ці групи якостей більш докладніше.

Діагностика емоційно-вольових якостей
рятувальника міжнародного класу

Однією з найважливіших якостей, якою повинен володіти рятувальник міжнародного класу, виконуючи свої професійні обов'язки в умовах міжнародної гуманітарної місії, є *«готовність до виправданого ризику»*. Ця якість описує поведінкові реакції особистості в ситуаціях, пов'язаних з невизначеністю для життя. Характеризується високою вірогідністю отримання будь-якої особистісної втрати. Саме небезпека і невизначеність в повному обсязі є особливостями безпосередньої професійної діяльності рятувальника міжнародного класу в умовах МГМ та пошуково-рятувальної операції.

Виконання професійних обов'язків в умовах підвищеної небезпеки вимагає від особистості рятувальника міжнародного класу психологічної готовності до проведення подібних робіт.

«Готовність до виправданого ризику» вивчали, застосовуючи методику діагностики ступеня готовності до ризику А. Шуберта та методику дослідження схильності до ризику (модифікація А. Шмельова). Було досліджено три групи осіб: рятувальники, атестовані ІНСАРАГ у складі команди важкого класу МРЦ ШР на статус рятувальника міжнародного класу (n = 44), рятувальники 1-го, 2-го класу (n = 53) та рятувальники 3-го класу (n = 75) ДП МРЦ ДСНС України.

Отримані результати для кожної з виділених нами груп рятувальників представлені у табл. 7.8.

За наведеними в табл. 7.8 даними можна зазначити: більша частина рятувальників міжнародного класу мають високий рівень готовності до ризику (61,62% досліджуваної групи), і лише 4,52% досліджуваних цієї групи мають

низький рівень готовності до ризику. Серед групи досліджуваних рятувальників 1-го і 2-го класу результати дещо інші: лише 15,87% досліджуваних мають високий рівень готовності до ризику, хоча більша їх частина демонструють середній рівень готовності (це 66,66% з усіх досліджуваних цієї групи).

Таблиця 7.8

Показники «готовності до виправданого ризику» рятувальників міжнародного класу, рятувальників 1-го, 2-го та рятувальників 3-го класу ДП МРЦ ДСНС України, %

Рівень виразності	Групи досліджуваних		
	рятувальники міжнародного класу	**рятувальники 1-го, 2-го класу**	**рятувальники 3-го класу**
Діагностика ступеня готовності до ризику А. Шуберта			
Висока готовність до ризику	61,62	15,87	18,92
Середній рівень готовності до ризику	33,86	66,66	48,65
Низький рівень готовності до ризику	4,52	17,47	32,43
Рівень виразності	Групи досліджуваних		
	рятувальники міжнародного класу	рятувальники 1-го, 2-го класу	рятувальники 3-го класу
Дослідження схильності до ризику (А. Шмельова)			
Висока схильність до ризику	46,69	23,85	35,1
Середній рівень схильності до ризику	48,3	60,42	48,6
Низький рівень схильності до ризику	5,01	15,73	16,3

Серед рятувальників 3-го класу більшість показників розташовано на середньому та низькому рівні готовності до ризику (це 48,65% та 32,43% відповідно).

Загалом можна зазначити, що рятувальники міжнародного класу демонструють високий та середній рівень готовності до виконання дій, пов’язаних з ризиком. Можливо, ця якість їх особистості дозволяє їм, у порівнянні з іншими

людьми, більш спокійно почувати себе в складних обставинах МГМ або пошуково-рятувальної операції, яка передбачає небезпечні фактори зовнішнього середовища та професійної діяльності.

За результатами методики схильності до ризику А. Шмельова зазначимо, що для рятувальників міжнародного класу характерні високі та середні показники за цією методикою (46,69% та 48,3% відповідно).

Для рятувальників 1-го, 2-го класу більш властивими є середні показники схильності до ризику (у досліджуваній групі 66,66% представників мають цей рівень).

Для рятувальників 3-го класу також найбільш характерним є середній рівень схильності до ризику (48,6% з усієї групи досліджуваних).

Серед досліджуваних груп працівників ДП МРЦ ДСНС України було виявлено ряд достовірних розходжень між показниками методик. Результати статистичної обробки даних за кутовим перетворювачем Фішера представлені у табл. 7.9.

Таким чином, можна зробити проміжний висновок про те, що для рятувальника міжнародного класу у порівнянні з рятувальниками 1-го, 2-го та 3-го класу більш характерними є високі показники готовності до ризику. Це підтверджується результатами статистичної обробки даних на рівні значимості $p \leq 0,01$ в обох випадках (див. табл. 7.9).

Також виявлено достовірні розходження між середніми та низькими значеннями готовності до ризику у рятувальників 1-го, 2-го та 3-го класу. Для рятувальників 1-го, 2-го класу більш притаманний середній рівень готовності, в той час коли рятувальники 3-го класу здебільшого демонструють низький рівень готовності до ризику.

Відчуття готовності рятувальників міжнародного класу до дій в небезпечній ситуації, яка вимагає ризику, забезпечує їх більшу врівноваженість, знижує вірогідність скоєння помилок та сприяє успішному виконанню професійних завдань в умовах МГМ.

Таблиця 7.9

Показники виразності «готовності до виправданого ризику» рятувальників міжнародного класу, рятувальників 1-го, 2-го та 3-го класу ДП МРЦ ДСНС України, %

Рівень виразності	Групи досліджуваних			φ		
	Рятувальники міжнародного класу (1)	Рятувальники 1-го, 2-го класу (2)	Рятувальники 3-го класу (3)	(1,2)	(1,3)	(2,3)
1	2	3	4	5	6	7
Діагностика ступеня готовності до ризику (А. Шуберта)						
Висока готовність до ризику	51,62	15,87	18,92	4,377**	3,384**	0,386
Середній рівень готовності до ризику	33,86	66,66	48,65	3,734**	1,444	1,777*
Низький рівень готовності до ризику	14,52	17,47	32,43	0,458	2,07*	1,68*
Дослідження схильності до ризику (А. Шмельова)						
Висока схильність до ризику	46,69	23,85	35,1	2,728**	1,15	1,202
Середній рівень схильності до ризику	48,3	60,42	48,6	1,336	0,019	1,135
Низький рівень схильності до ризику	5,01	15,73	16,3	2,113*	1,858*	0,039

Примітки:*$p \leq 0,05$; **$p \leq 0,01$

338

Серед показників за методикою схильності до ризику А. Шмельова також виявлено достовірні розбіжності між показниками у трьох групах досліджуваних. Так, рятувальники міжнародного класу більш схильні ризикувати ніж рятувальники 1-го, 2-го та 3-го класу (46,69% проти 23,85%, при $p \leq 0,01$).

Крім того, рятувальники міжнародного класу мають значно менше низьких показників схильності до ризику ніж рятувальники 1-го, 2-го та 3-го класу (5,01% проти 15,73% та 5,01 проти 16,3% відповідно, при $p \leq 0,05$).

Отже, за результатами застосування двох методик можна констатувати, що рятувальники міжнародного класу більш ризиковані та психологічно готові працювати в умовах підвищеної ризиконебезпечності. Вони зібрані, чіткі у своїх діях і рішеннях, а отже, й більш успішні при виконанні професійних обов'язків ніж рятувальники 1-го, 2-го та 3-го класу.

Як було наголошено раніше, умови виконання професійних обов'язків рятувальниками міжнародного класу за своєю суттю є складними, ризиконебезпечними та екстремальними. Це, у свою чергу, провокує підвищення нервово-психічного та емоційного напруження, тривожності, виникнення негативних психічних станів.

Усе це може впливати не лише на результати професійної діяльності, а й на здоров'я рятувальника міжнародного класу.

Значна тривога, страх та емоційна напруженість може спричинити неуважність, а звідси, й професійний травматизм, що у випадку з роботою рятувальника міжнародного класу може вартувати життя не тільки самому фахівцю, але й іншим рятувальникам, які беруть участь у МГМ або пошуково-рятувальній операції, та тим, хто потребує їхньої допомоги.

Слід зауважити, що вивчення емоційно-вольових якостей особистості рятувальника міжнародного класу є вкрай необхідним при дослідженні їх професійно важливих якостей. Саме здатність до самоконтролю, стриманість та прояви волі не просто бажані, а необхідні при проведення пошуково-

рятувальних та інших невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Варто розпочати з ***вивчення тривожності*** особистості рятувальника міжнародного класу, що, на наш погляд, є дуже важливим, адже вона певним чином зумовлює поведінку фахівця в конкретній МГМ.

Дані, отримані за результатами застосування методики визначення рівня тривожності Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна), для кожної з груп досліджуваних представлені у табл. 7.10.

Таблиця 7.10

Виразність особистісної та реактивної тривожності у рятувальників міжнародного класу

Вид тривожності	**Рятувальники міжнародного класу (1) (M±m)**	**Рятувальники 1-го, 2-го класу (2) (M±m)**	**Рятувальники 3-го класу (3) (M±m)**	**t (1,2)**	**t (1,3)**	**t (2, 3)**
Реактивна тривожність	32,18±1,01	34,67±0,68	38,03±1,16	0,87	1,42	1,30
Особистісна тривожність	27,37±0,84	32,74±0,93	34,22±1,2	2,21 *	2,18 *	0,32

Примітка: *p ≤ 0,05

З огляду на отримані дані, можемо констатувати, що в усіх групах досліджуваних реєструється помірний рівень реактивної тривожності. Хоча у порівнянні показників між групами досліджуваних рятувальники 3-го класу мають більш виразні дані.

Достовірних розбіжностей між показниками реактивної тривожності між групами досліджуваних виявлено не було.

Таким чином, безпосередньо під час проведення емпіричного дослідження рятувальники міжнародного класу (1), рятувальники 1-го, 2-го (2) та рятувальники 3-го класу (3) не відчували значної тривоги та були спокійними.

Щодо особистісної тривожності варто зауважити, що є значні відмінності між показниками за цією шкалою. Так, рятувальники міжнародного класу демонструють значно нижчі значення особистісної тривожності (не перевищує 31 бал). Результати в обох випадках є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Наступним кроком дослідження особливостей тривожності у рятувальників трьох виокремлених нами груп стало визначення рівнів їх виразності. Отримані дані наведено у табл. 7.11.

Достовірні розходження зафіксовано стосовно даних, що характеризують показник виразності високого рівня реактивної, ситуативної тривожності між досліджуваними рятувальниками міжнародного класу та рятувальниками 3-го класу ($\varphi = 2,599$, при $p \leq 0,01$). Також встановлено достовірні розбіжності між цими групами рятувальників, але за низькими показниками виразності ситуативної тривожності. Можна констатувати, що рятувальники міжнародного класу демонструють більш низькі показники тривоги при виконанні завдань за призначенням ніж рятувальники 3-го класу.

Низку достовірних розходжень виявлено і серед показників виразності особистісної тривожності. Так, серед рятувальників 3-го класу значно більше осіб, що мають високі показники особистісної тривожності ніж серед рятувальників міжнародного класу ($\varphi = 1,661$, при $p \leq 0,05$) та рятувальників 1-го, 2-го класу ($\varphi = 1,951$, при $p \leq 0,05$).

Для рятувальників міжнародного класу притаманним є помірний рівень виразності особистісної тривожності порівняно з рятувальниками 3-го класу ($\varphi = 1,727$, при $p \leq 0,05$).

Для рятувальників 1-го, 2-го класу при виконанні професійних завдань за призначенням більш характерним є низький рівень особистісної тривожності ніж у рятувальників міжнародного класу ($\varphi = 1,884$, при $p \leq 0,05$).

Далі було досліджено ***нервово-психічну стійкість та стресостійкість*** у рятувальників трьох виокремлених груп.

Таблиця 7.11

Показники рівнів виразності реактивної та особистісної тривожності у рятувальників міжнародного класу (1), рятувальників 1-го, 2-го (2) та рятувальників 3-го класу (3)

Вид	Рівень виразності	Рятувальники міжнародного класу (1), %	Рятувальники 1-го, 2-го класу (2), %	Рятувальники 3-го класу (3),%	φ (1, 2)	φ (1, 3)	φ (2, 3)
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
Реактивна тривожність	Високий	3,22	7,95	18,9	1,174	2,599**	1,593
	Помірний	59,57	60,42	59,4	0,067	0,019	0,077
	Низький	37,21	31,63	21,7	0,637	1,651*	1,106
Особистісна тривожність	Високий	11,27	9,54	24,3	0,33	1,661*	1,951*
	Помірний	48,3	33,39	32,4	1,727*	1,579	0,092
	Низький	40,43	57,07	43,3	1,884*	0,279	1,347

Примітки: *$p \leq 0,05$

**$p \leq 0,01$

342

Як було наголошено, значна частина професійної діяльності рятувальників відбувається в складних, специфічних умовах надзвичайної ситуації. Однією з необхідних умов виконання робіт у зоні лиха є не лише гарна професійна підготовка, а й вироблена (загартована) емоційна стійкість щодо екстремальних факторів надзвичайної ситуації, яка дозволяє фахівцю нормально функціонувати. Емоційна стійкість надає змогу рятувальнику зберігати необхідну фізичну та психічну працездатність в умовах надзвичайної ситуації, більш ефективно справлятися зі стресом, упевнено і холоднокровно застосовувати набуті навички, приймати адекватні рішення в обстановці дефіциту часуЯк було наголошено, значна частина професійної діяльності рятувальників відбувається в складних, специфічних умовах надзвичайної ситуації. Однією з необхідних умов виконання робіт у зоні лиха є не лише гарна професійна підготовка, а й вироблена (загартована) емоційна стійкість щодо екстремальних факторів надзвичайної ситуації, яка дозволяє фахівцю нормально функціонувати. Емоційна стійкість надає змогу рятувальнику зберігати необхідну фізичну та психічну працездатність в умовах надзвичайної ситуації, більш ефективно справлятися зі стресом, упевнено і холоднокровно застосовувати набуті навички, приймати адекватні рішення в обстановці дефіциту часу.

Отримані результати для кожної з досліджуваних груп за методикою діагностики нервово-психічної стійкості представлені у табл. 7.12.

З огляду на отримані дані, можна констатувати, що значних відмінностей між середніми показниками нервово-психічної стійкості у представників трьох виокремлених груп досліджуваних не виявлено. Показники усіх трьох груп досліджуваних знаходяться в межах «високої» та «хорошої» груп нервово-психічної нестійкості. Це свідчить про те, що і рятувальники міжнародного класу, і рятувальники 1-го, 2-го та рятувальники 3-го класу мають високі й середні показники стійкості до несприятливих факторів навколишнього середовища.

Таблиця 7.12

Середньогрупові показники нервово-психічної стійкості рятувальників міжнародного класу (1), рятувальників 1-го та 2-го (2) та рятувальників 3-го класу (3)

	Рятувальники міжнародного класу (1) (M±m)	**Рятувальники 1-го, 2-го класу (2) (M±m)**	**Рятувальники 3-го класу (3) (M±m)**
Середній показник	5,91±0,37	6,38±1,04	6,97±0,86
t (1, 2)	0,17		
t (1, 3)			0,06
t (2, 3)		0,32	

Наступним кроком дослідження стало вивчення рівнів виразності нервово-психічної стійкості в кожній групі досліджуваних рятувальників. Отримані результати представлені у табл. 7.13.

У ході обробки даних виявлено значні розбіжності між показниками нервово-психічної стійкості у досліджуваних трьох груп. Так, рятувальників міжнародного класу можна вважати більш стійкими до впливу несприятливих стрес-факторів надзвичайної ситуації ніж рятувальників 1-го, 2-го та рятувальників 3-го класу ($\varphi = 1{,}688$ при $p \leq 0{,}05$ та $\varphi = 4{,}91$ при $p \leq 0{,}01$ відповідно). Це свідчить про те, що прогнозуючи поведінку рятувальника в умовах ліквідації наслідків великомасштабної надзвичайної ситуації, можна враховувати той факт, що саме вони (рятувальники міжнародного класу) матимуть низьку вірогідність отримання нервового зриву.

Необхідно зазначити, що серед усіх груп досліджуваних не було виявлено осіб з «незадовільною» нервово-психічною стійкістю, – тобто рятувальників, які мають незадовільний рівень стійкості та високу вірогідність виникнення нервово-психічних зривів.

Наступним кроком дослідження стало ***вивчення вольової саморегуляції***. Як відомо, вольова підготовка в професії рятувальника має свої особливості,

так як робота на великій висоті, в умовах підвищеної температури і сильної концентрації диму, можливих обвалів і вибухів пов'язана зі значним емоційним збудженням. Керувати своєю поведінкою в таких обставинах значно важче ніж у звичайних. Все це свідчить про необхідність розвитку передусім таких вольових якостей, як самовладання і витримка, наполегливість і завзятість.

Таблиця 7.13

Показники рівнів виразності нервово-психічної стійкості у рятувальників міжнародного класу (1), рятувальників 1-го, 2-го (2) та рятувальників 3-го класу (3)

Група нервово-психічної стійкості	Рятувальники міжнародного класу (1), %	Рятувальники 1-го, 2-го класу (2), %	Рятувальники 3-го класу (3), %	φ (1, 2)	φ (1, 3)	φ (2, 3)
Висока	75,67	62,01	27,0	1,688*	4,91**	3,467**
Хороша	19,32	30,21	56,7	1,409	3,827**	2,622**
Задовільна	5,01	7,79	16,3	0,716	1,858*	1,246
Незадовільна	–	–	–	–	–	–

Примітки: *P ≥ 0,05

*P ≥ 0,01

Згідно з отриманими результатами у вивченні вольової саморегуляції всі показники розташувалися серед високих значень в усіх групах досліджуваних. Отже, незалежно від рівня всі рятувальники вміють контролювати свою поведінку й емоції в умовах виконання професійних обов'язків в осередку надзвичайної ситуації. Вони демонструють старанність та наполегливість у виконанні необхідних робіт у зоні лиха.

Пропонуємо розглянути показник виразності кожної зі шкал застосованої нами методики дослідження вольової саморегуляції А. Зверькова та Є. Ейдманда для виокремлених груп досліджуваних (табл. 7.14).

Таблиця 7.14

Показники виразності вольової саморегуляції у рятувальників міжнародного класу (1), рятувальників 1-го, 2-го (2) та рятувальників 3-го класу (3)

Шкали методики та їх вираженість	Рятувальники міжнародного класу (1), %	Рятувальники 1-го, 2-го класу (2), %	Рятувальники 3-го класу (3), %	φ (1, 2)	φ (1, 3)	φ (2, 3)
1	2	3	4	5	6	7
Вольова саморегуляція						
Високий	80,5	69,96	54,1	1,403	2,773**	1,569
Низький	19,5	30,04	45,9	1,409	0,265	0,951
Наполегливість						
Високий	82,11	68,37	64,8	1,828*	1,925*	0,352
Низький	17,89	31,63	35,2	1,834*	1,925*	0,348
Самовладання						
Високий	87,1	81,09	62,1	0,934	2,84**	2,042*
Низький	12,9	18,91	37,9	0,934	2,835**	2,037*

Примітки: * $p \leq 0,05$.

** $p \leq 0,01$

Виявлено низку достовірних розбіжностей між показниками виразності вольової саморегуляції у представників кожної з трьох груп досліджуваних. Так, за шкалою «вольова саморегуляція» виявлено достовірні розбіжності між високими показниками рятувальників міжнародного класу та рятувальників 3-го класу ($\varphi = 2,773$ при $p \leq 0,01$).

Тобто рятувальники міжнародного класу характеризуються кращим умінням оволодівати своєю поведінкою та емоціями в осередку надзвичайної ситуації. Вони більш емоційно зрілі, активні та незалежні, зберігають спокій незалежно від обставин зовнішньої ситуації та впевнені у своїх силах, вміють розподіляти зусилля.

За шкалою «наполегливість» також було виявлено ряд достовірних розбіжностей. Рятувальники міжнародного класу у порівнянні з рятувальниками 1-го, 2-го та 3-го класу ($\varphi = 1{,}828$ та $\varphi = 1{,}925$ відповідно, при $p \leq 0{,}05$) демонструють більш високі показники. Для рятувальників міжнародного класу більш характерним є високий рівень прагнень завершити розпочату справу. Вони характеризуються високою працездатністю та активністю.

У порівнянні з рятувальниками міжнародного класу рятувальники 3-го класу демонструють більшу кількість низьких показників за субшкалою «наполегливість» ($\varphi = 1{,}925$ при $p \leq 0{,}05$). Представники цієї групи досліджуваних характеризуються підвищеною лабільністю, невпевненістю, імпульсивністю, що може призвести до непослідовності і навіть нелогічності їх поведінки. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю та винахідливістю.

За шкалою «самовладання» виявлено, що стосовно рятувальників міжнародного класу та рятувальників 1-го, 2-го класу рятувальники 3-го класу демонструють значно менше високих показників ($\varphi = 2{,}84$ при $p \leq 0{,}01$ та $\varphi = 2{,}835$ при $p \leq 0{,}01$ відповідно). Рятувальники 3-го класу характеризуються більшою спонтанністю та імпульсивністю, при цьому поєднуючи це з образливістю.

Рятувальники міжнародного класу та рятувальники 1-го, 2-го класу, навпаки, характеризуються високою емоційною стійкістю, гарним володінням собою в різних ситуаціях. Для них властивим є внутрішній спокій та впевненість у собі (що дозволяє долати прояви страху перед невідомістю). Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призводити до підвищення внутрішньої напруженості, переважання постійної заклопотаності і стомлюваності.

Діагностика інтелектуальних якостей рятувальника міжнародного класу

У межах дослідження інтелектуального компонента ми розглядали два основних параметри: «загальний рівень інтелектуальних здібностей» та «інтелектуальну лабільність».

Отримані результати щодо оцінки розвиненості інтелектуальних якостей рятувальників трьох виокремлених груп досліджуваних представлені у табл. 7.15.

Таблиця 7.15

Ступінь розвиненості інтелектуальних здібностей рятувальників міжнародного класу (1), рятувальників 1-го, 2-го (2) та рятувальників 3-го класу (3)

Показник	Рятувальники міжнародного класу (1) (M±m)	Рятувальники 1-го, 2-го класу (2) (M±m)	Рятувальники 3-го класу (3) (M±m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
1	2	3	4	5	6	7
Узагальнення та аналіз інформації	12,73±3,01	12,36±2,73	9,27±2,04	0,37	2,36*	2,29*
Гнучкість розумових процесів	3,57±1,38	2,69±1,30	2,31±1,01	1,07	2,23*	1,67
Просторова уява	2,84±1,62	2,08±1,63	1,27±1,17	1,78	2,67*	2,14*
Емоційна деструкція	2,27±1,49	2,51±2,32	1,89±1,09	0,46	0,38	0,91
Розподіл та концентрація уваги	2,72±2,14	2,45±2,18	1,85±2,34	1,03	2,16*	0,95
Інтегральний показник	19,15±2,61	18,78±2,41	18,73±2,01	0,87	1,91	0,21

Примітка: *$p \leq 0,05$

Так, за отриманими даними можна зазначити, що загальний рівень інтелектуальних здібностей у рятувальників є високим.

Рятувальники 3-го класу мають нижчі показники за шкалою «узагальнення та аналіз інформації» ніж рятувальники міжнародного та рятувальники 1-го, 2-го класу ($t = 2,36$; $t = 2,29$ відповідно, при $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що саме рятувальникам 3-го класу ще складно оперувати новою інформацією, аналізувати її і швидко робити висновки.

Значні розбіжності виявлено і серед показників за шкалою «гнучкість розумових процесів» між рятувальниками міжнародного класу та рятувальниками 3-го класу. Так, рятувальники міжнародного класу набагато швидше та легше переключаються при вирішенні декількох завдань одночасно, можуть швидше знайти рішення у нестандартних ситуаціях ніж їх колеги – рятувальники 3-го класу.

Низку розходжень було виявлено за шкалою «просторова уява». Так, рятувальники 3-го класу демонструють значно нижчі показники просторової уяви ніж їх колеги з першої та другої груп досліджуваних ($t = 2,67$; $t = 2,14$ відповідно, при $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що рятувальникам 3-го класу ще складно моделювати картину надзвичайної ситуації в уяві, оперувати з її окремими об’єктами та деталями.

За шкалою «розподіл та концентрація уваги» також виявлено значні достовірні розходження між показниками першої та третьої груп досліджуваних ($t = 2,16$, при $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що рятувальники міжнародного класу вміють значно легше концентрувати увагу на декількох об’єктах, людях або ситуаціях та підтримувати її належний рівень.

Таким чином, слід зазначити, що спостерігається пряма залежність рівня розвиненості інтелектуальних здібностей від рівнів класифікації рятувальників.

Далі досліджено «інтелектуальну лабільність» як складову інтелектуальних якостей рятувальників.

Варто зауважити, що під інтелектуальною лабільністю розуміється здатність рятувальника швидко переключати увагу, переходити з виконання одного завдання до іншого, при цьому роблячи якомога менше помилок.

Отримані результати дослідження за проведеною методикою в групах досліджуваних представлені у табл. 7.16, що дозволило виявити ряд достовірних розходжень у виразності показників рівнів інтелектуальної лабільності рятувальників трьох груп досліджуваних.

Таблиця 7.16

Виразність рівнів інтелектуальної лабільності у рятувальників міжнародного класу (1), рятувальників 1-го, 2-го (2) та рятувальників 3-го класу (3)

Рівень інтелектуальної лабільності	Рятувальники міжнародного класу (1), %	Рятувальники 1-го, 2-го класу (2), %	Рятувальники 3-го класу (3), %	φ (1,2)	φ (1,3)	φ (2,3)
1	2	3	4	5	6	7
Високий (менше ніж 4 помилки)	46,69	49,29	54,0	0,268	0,703	0,473
Середній (5–9 помилок)	48,30	31,80	24,30	1,917*	2,445**	0,797
Низький (більше 10 помилок)	5,01	18,91	21,7	2,571**	2,527**	0,314

Примітки: * $p \le 0,05$: ** $p \le 0,01$

Встановлено, що середній рівень інтелектуальної лабільності достовірно рідше зустрічається у групі рятувальників 1-го, 2-го та рятувальників 3-го класу ($\varphi = 1,917$, при $p \le 0,05$ та $\varphi = 2,445$ при $p \le 0,01$, відповідно).

Це свідчить про те, що серед усіх досліджуваних рятувальників значно більше середніх показників інтелектуальної лабільності мають рятувальники міжнародного класу (48,30% проти 31,80% та 24,30 відповідно).

Високий рівень інтелектуальної лабільності мають рятувальники 3-го класу (54,0% від усієї досліджуваної групи). Але такі відмінності не підтверджуються достовірністю математичних розходжень.

Варто зазначити, що у порівнянні з рятувальниками 1-го, 2-го класу та рятувальниками 3-го класу рятувальники міжнародного класу демонструють значно нижчі показники низького рівня інтелектуальної лабільності. Так, з низьким рівнем інтелектуальної лабільності лише 5,01% рятувальників міжнародного класу проти 18,91% – рятувальників 1-го, 2-го класу та 21,7% рятувальників 3-го класу ($p \leq 0,01$).

Прогнозування основних професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу, необхідних для успішного виконання професійних завдань за призначенням в умовах міжнародної гуманітарної місії

З метою уточнення наведених нами характеристик основних професійно важливих якостей рятувальників міжнародного класу розроблено прогностичну модель професійної успішності рятувальника міжнародного класу (7.1):

$$Y = \text{Constant} + (-0,571)\ \text{ОТ} + 0,509\ \text{НПС} + 0,361\ \text{ІЗ} + + 0,482\ \text{І заг.} + e, \quad (7.1)$$

де Y – рівень успішності професійної діяльності рятувальника міжнародного класу;

Constant = 21,28;

e – помилка прогнозування;

ОТ – особистісна тривожність;

НПС – нервово-психічна стійкість;

ІЗ – інтегральний показник інтелектуальних здібностей;

І заг. – загальний рівень інтернальності.

Для побудови математичної моделі прогнозу професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу проведено множинний регресійний аналіз із залученням випробуваних 1-ї групи.

Додамо, що, крім прогнозування та оцінки ступеня його вірогідності, множинний регресійний аналіз дозволяє визначити і те, які показники

(«незалежні змінні») є найбільш важливими для прогнозування, а які змінні можна виключити з прогностичної моделі.

Спираючись на отримані результати (див. табл. 7.17), формула (7.1) набуває такого вигляду:

$$\mathbf{18{,}77 = 21{,}28 + (-0{,}571) \cdot 27{,}37 + 0{,}509 \cdot 5{,}91 + 0{,}361 \cdot 19{,}15 + 0{,}482 \cdot 6{,}38 + 0{,}12.} \quad \mathbf{(7.2)}$$

Варто зауважити, що вірогідність помилки при складанні прогнозу за наведеною формулою становить 0,12%. Отже, прогнозування успішності професійної діяльності у потенційних кандидатів на отримання класифікації «рятувальник міжнародного класу» за наданою формулою можна вважати цілком достовірним.

Аналізуючи отриману математичну модель та дані, які представлені в табл. 7.17, зазначимо, що найбільш впливовими при складанні прогнозу успішності професійної діяльності рятувальника міжнародного класу є такі показники.

✓*Особистісна тривожність* як центральний компонент емоційно-вольової сфери. Є пусковим механізмом формування психологічної нестійкості фахівця. Тривожність – невід'ємною складова професійно важливих якостей рятувальника. Бажано, щоб у рятувальника міжнародного класу був дещо підвищеним рівень лише реактивної (або ситуативної) тривожності, а рівень особистісної тривожності має бути оптимальним.

✓*Нервово-психічна стійкість* – ще одна професійна важлива якість, яку впевнено (за коефіцієнтом значущості t) можна назвати ядром структури професійно важливих якостей рятувальника міжнародного класу. Саме ця якість, на наш погляд, обумовлюватиме успішність його професійної діяльності незалежно від професійного завдання, яке він буде виконувати в умовах МГМ.

✓*Інтегральний показник інтелектуальних здібностей*. Рівень інтелекту, здатність до систематизації, узагальнення та аналізу інформації, вміння планувати та прогнозувати – все це є невід'ємною частиною високого рівня виконання рятувальником міжнародного класу професійних завдань за призначенням.

Таблиця 7.17

Вихідні дані процедури лінійної регресії

Coefficients(a)					
Model	**Unstandardized Coefficients**		**Standardized Coefficients**	**t**	**Sig.**
	B	Std. Error	Beta		
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
(Constant)	21,28	12,01	–	2,351	,423
Висока готовність до ризику	,489	,347	,371	,578	,733
Висока схильність до ризику	1,210	,238	,447	,489	,600
Реактивна тривожність	,259	,423	,561	,418	,365
Особистісна тривожність	-,571	,431	,184	1,707	,285
Нервово-психічна стійкість	,509	,672	,461	1,962	,771
Узагальнення та аналіз інформації	,337	,230	,334	,532	,409
Гнучкість розумових процесів	,421	,213	,189	,699	,496
Просторова уява	3,932	,589	,184	,294	
Емоційна деструкція	2,960	,509	,449	,466	,458
Розподіл та концентрація уваги	-,121	,586	,236	,388	,551
Інтегральний показник інтелектуальних здібностей	,361	,711	,448	1,590	,571
Ізаг.	,482	,541	,194	1,457	,118
Ід	,032	,511	,440	,471	,320
Ін	,372	,022	,340	,509	,372
Іс	,444	,425	,704	,197	,441
Іп	,314	,613	,399	,309	,286
Ім	,571	,541	,661	,444	,223
Ізд	4,160	,388	,104	,772	,614
Уміння вирішувати проблеми	,466	,798	,399	,361	,376
Вплив на оточуючих	3,177	,375	,174	,101	,264
Знання правил колективної роботи	,348	,932	,707	,394	,471
Організаційні здібності	,481	,245	,488	,288	,411
Уміння працювати в групі (команді)	,345	,551	,382	,539	,476
a Dependent Variable: **Y** – високий рівень успішності професійної діяльності рятувальника міжнародного класу					

✓ *Загальний рівень інтернальності*. Рятувальник міжнародного класу відповідає не тільки за тих людей, яких потрібно рятувати під час МГМ або

пошуково-рятувальної операції, а й за своїх колег, за імідж України на міжнародній арені. Брати відповідальність за власні вчинки, рішення, які приймаєш, – це досить важлива складова професійної успішності рятувальника міжнародного класу.

7.3. Виснаження функціональних резервів організму та розвиток негативних психічних станів у рятувальників міжнародного класу у період їх участі в міжнародних гуманітарних місіях та/або пошуково-рятувальних операціях

Діяльність рятувальників міжнародного класу, зокрема і персоналу Мобільного рятувального госпіталю МНС (ДСНС) України, в умовах МГМ пов’язана із значними фізичними та психоемоційними перевантаженнями, а також ускладненнями взаємодії численних несприятливих і небезпечних факторів навколишнього середовища. Така ситуація суттєво підвищує вірогідність розвитку негативних змін у функціональних станах людини, які можуть проявлятися у зниженні рівня або порушення психічної й психофізіологічної адаптації. Останнє неминуче стає наслідком професійних помилок та збоїв, порушень дисципліни, психічних і психосоматичних розладів.

Для профілактики таких явищ передбачено професійно-психологічний відбір та періодичний психофізіологічний контроль рятувальників міжнародного класу. Такі заходи перешкоджають наявності у зведених пошуково-рятувальних загонах осіб, чиї психологічні і психофізіологічні якості не відповідають вимогам професії рятувальника міжнародного класу або перестали їм відповідати у зв’язку із надмірними навантаженнями внаслідок виснаження своїх ресурсів емоційно-вольової та професійної працездатності в умовах великомасштабних НС, під час участі в яких вірогідність професійних зривів адаптації досить велика.

Значні навантаження в умовах МГМ призводять до того, що заходи з професійно-психологічного відбору і періодичного контролю функціонального стану та працездатності рятувальників міжнародного класу, їхня психологічна підготовка і підтримка виявляються недостатніми для профілактики порушень психічної і психофізіологічної адаптації, і як наслідок знижується рівень працездатності, виникають збої у професійній діяльності, порушення здоров'я тощо.

Функціональні резерви рятувальників здебільшого виявляються недостатніми для подолання численних надсильних стрес-факторів. У зв'язку з цим декомпенсація будь-якої вираженості, недостатня ефективність механізмів психічної і психофізіологічної адаптації учасників МГМ або пошуково-рятувальної операції виявляється не тільки під час самої операції, але й нерідко упродовж значного періоду часу після їх завершення.

Водночас вираженість таких декомпенсацій, їх якісна картина, спрямованість і динаміка станів перебувають у тісному взаємозв'язку з вихідними станами рятувальників міжнародного класу.

Загальні тенденції виникнення і розвитку порушень у рятувальників підпорядковані закономірностям, описаним різними теоріями емоційного стресу і психічної адаптації. Згідно з цими теоріями ймовірність розвитку і вираженість порушень психічної і психофізіологічної адаптації визначається сприйняттям загрози рятувальниками, що й зумовлює наявність та інтенсивність пережитого ними стресу. *Це дозволяє зіставити середовищні впливи з функціональними резервами та ефективністю адаптивних механізмів.*

Відповідно до цієї закономірності у людини з великими вихідними адаптаційними можливостями, яка має необхідний досвід і підготовку у минулому, спеціальний професійно-психологічний відбір, емоційний стрес і порушення адаптації можуть викликати тільки дуже сильні подразники.

Водночас зриви адаптації у відповідь на надсильні тривалі стресові фактори, як це здебільшого трапляється навіть у підготовлених і досвідчених рятувальників, є адекватною, хоча і вкрай небажаною реакцією, що може

проявлятися
і в психічній сфері, і в порушеннях фізичного здоров’я.

Поряд зі згаданими надсильними стресовими подразниками, зумовленими насамперед небезпекою для життя і здоров’я постраждалих і самих рятувальників, зусиллями з ліквідації цієї небезпеки, зниження початково високого рівня адаптаційних можливостей рятувальників можуть служити також токсичні і радіаційні травми, теплові впливи, десинхроноз режимів праці і відпочинку та тощо.

Згідно з теорією психічної адаптації ознаками неефективності функціонування адаптаційних механізмів, підвищеної ймовірності або настання декомпенсації є виражені відхилення психологічних і психофізіологічних показників від середніх значень і, особливо, від кордонів інтервалу їх норми. Якщо такі відхилення розвиваються під впливом гострого або хронічного емоційного стресу, як правило, має місце *загострення властивих людині особистісних рис, яке може зумовлювати неадекватні поведінкові реакції.*

Так, наприклад, висока активність може переходити в безтурботність, неорганізованість обертатися поверхневим аналізом ситуації. Риси завзятості, наполегливості й цілеспрямованості трансформуються у дратівливість, образливість, напруженість у відносинах з оточенням і конфліктність, а ознаки нестандартності мислення – в неадекватність оцінок, інтересів, способів прийняття рішень.

Іноді при цьому відбуваються і якісні зрушення, однак вони також закономірно випливають з особливостей вихідного стану фахівця. Наприклад, закономірними є депресивні прояви в стані людини з рисами емоційної нестійкості, а в повсякденному житті виявляє підвищені активність і настрій.

Зміни особистісних якостей, пов’язані з емоційним стресом (особливо з хронічним) часто поєднуються зі зниженням показників уваги, пам’яті, стабільності й точності рухових реакцій, порушеннями вегетативного регулювання (артеріальний тиск, пульс, дисфункції внутрішніх органів). Такі явища можуть посилюватися внаслідок травм, інтоксикацій та інших впливів,

що зумовлюють негрубі органічні ураження центральної нервової системи (ЦНС) (їх залишкові явища).

При проведенні пошуково-рятувальних робіт навіть у добре підготовлених, досвідчених рятувальників міжнародного класу можуть виникати короткочасні реакції, пов'язані зі сприйняттям катастрофи, – загальмованість або, навпаки, збудження, сльози, слабкість, нудота, серцебиття та ін., що не варто сприймати як зрив. Ці явища досить добре коригуються психологічною підтримкою і допомогою, а при необхідності, – фармакологічними препаратами. Як правило, такі явища швидко проходять та не дезорганізують діяльність рятувальників, тому не можуть бути підставою для їх усунення від участі в МГМ.

В умовах тривалого виконання завдань під час МГМ може виникнути досить характерна динаміка стану їх учасників, пов'язана із хроніфікацією пережитого ними стресу. При цьому почуття небезпеки і мотивація щодо надання допомоги спочатку можуть відігравати роль активних стимулів, але у зв'язку з виснаженням функціональних резервів і астенізацією відходять на другий план. Головними стають характеристики, що формують поведінку, спрямовану на збереження фізичних і душевних сил.

Знижуються активність, настрій і працездатність, підвищується рівень тривожності, напруженості та невпевненості в собі. Можуть виникати труднощі в ухваленні рішень, аналізі ситуації, у виокремленні головного із безлічі обставин НС. Збільшується потреба в емоційному контакті з товаришами по службі, спілкуванні та психологічній (соціальній) підтримці.

Виснаження функціональних резервів проявляється також в іпохондричних тенденціях, підвищеній увазі до стану свого здоров'я, прагненні максимально економити зусилля, що може виглядати як прояв егоїзму. З'являються риси апатії і байдужості до значущих проблем, до того, що зазвичай викликає інтерес і позитивні емоції. Іноді виявляється виключно своєрідне мислення, що виявляється в незвичайності сприйняття, дивацтво,

пустощів, неадекватності емоційних реакцій, суперечностей у логічності прийняття рішень. Мотиви поведінки стають більш егоїстичними.

Одним з головних принципів стосунків з товаришами по службі стає прагнення уникнути соціальної напруженості, конфліктів, іноді навіть на шкоду загальній справі. Моральні критерії оцінки людей спрощуються.

Потреба за будь-яких обставин знизити напругу і тривогу, розслабитися і відновити сили може призвести до зловживання алкоголем, зниження рівня дисципліни тощо. Така поведінка у початково високоорганізованих і дисциплінованих рятувальників міжнародного класу є ознакою крайньої перевтоми.

Під час довготривалих МГМ або пошуково-рятувальних операціях однією з характерних ознак дезадаптації можна виокремити появу у фахівців психічних аномалій, кількість яких на початку мінімізується професійно-психологічним відбором і психофізіологічним контролем, стихійною селекцією таких осіб у зв'язку з різноманітними порушеннями професійної і соціальної адаптації. В окремих випадках наявність психічних аномалій, особливо у поєднанні з вегетативними розладами, може виявитися підставою для усунення рятувальника від участі у МГМ або пошуково-рятувальній операції.

Разом з тим, для висококваліфікованих професіоналів, які беруть участь в МГМ, на всіх етапах пошуково-рятувальних робіт вкрай нехарактерні грубі психічні розлади, що сприяють істотному порушенню сприйняття реальності, різко змінюють поведінку і сприяють дезорганізації їхньої діяльності.

Незважаючи на різноманітність психологічних і психофізіологічних особливостей, ***серед рятувальників, схильних до порушень адаптації, та тих, що характеризуються низькою успішністю професійної діяльності, виокремлюють два характерних типи особистості.***

Перший з них здебільшого зустрічається серед рятувальників міжнародного класу, що мають великий стаж і досвід роботи в умовах проведення МГМ або пошуково-рятувальних операцій. Формування особливостей, властивих цьому типу, вірогідно, пов'язане з декомпенсаціями,

зумовленими впливом емоційного стресу, який перетворився у хронічну форму і несприятливими факторами середовища, а також наслідками травм і захворювань.

Для цієї групи характерні підвищена тривожність, недовірливість, невпевненість у собі, схильність змін і коливань настрою. Вони зазвичай перебільшують свої труднощі, проявляють щодо них тривожно-депресивні реакції зі схильністю до самозвинувачень. Активність цих рятувальників знижена, вони гірше за інших розуміють емоційний стан партнера, з великими труднощами входять у контакт, замкнуті, не прагнуть враховувати інтереси і потреби оточення.

Рятувальники цього типу зазнають труднощів у прийнятті рішень, намагаючись розглянути безліч можливих варіантів. Дефіцит часу й інформації викликають у них сильний стрес. Вони обережні, полохливі, чутливі до небезпек, легко дезорганізуються в критичних ситуаціях.

Такі рятувальники міжнародного класу частіше за інших схильні вважати, що ситуаціями, в яких їм доводиться брати участь, керують інші люди і «незалежні від діяльності людини» обставини, а їх здатності впливати на перебіг подій вельми обмежені.

Здібності до абстрактно-логічного мислення у таких рятувальників знижені за рахунок невисокого темпу мислення і значної кількості логічних помилок. У них також можуть бути знижені показники уваги, пам’яті, швидкості і точності рухових реакцій.

Порушення адаптації рятувальників **другого типу** пов’язані передусім з несприятливими характерологічними особливостями. Причинами цього можуть бути недоліки професійно-психологічного відбору та періодичного психофізіологічного контролю; несприятливий розвиток особистості, рідше – стресові фактори професійної діяльності в умовах МГМ. Рятувальникам цього типу властива висока активність, непослідовність, безтурботність, неорганізованість, невибірковість у спілкуванні. Вони нестримані, імпульсивні, недостатньо ретельно контролюють свою поведінку, мало враховують свій

негативний досвід. У них можуть виникати спалахи роздратування, реакції протесту на утиск своїх інтересів.

Такі рятувальники більш образливі і конфліктні. Раціональність поведінки і здатність контролювати емоції у них знижені. Однак, на відміну від представників першого типу рятувальників, вони не виявляють тривожні реакції зі схильністю до самозвинувачень, а, навпаки, у труднощах і невдачах схильні звинувачувати обставини та оточення, зберігаючи при цьому високу, не завжди адекватну самооцінку.

Їх інтелект, здібності до абстрактно-логічного мислення можуть бути достатньо високими.

Істотний вплив на професійно значущі психологічні та психофізіологічні якості рятувальників і, як результат, на їх професійну придатність можуть здійснювати вікові зміни, які незалежно від професії проявляються в загостренні особистісних рис, зниженні здібностей до логічних операцій, погіршенні уваги, пам’яті, швидкості і точності рухових реакцій.

Вимоги діяльності в умовах МГМ накладають на рятувальників істотно більш жорсткі обмеження на їх індивідуальні особливості (емоційна стійкість, відсутність особистісних аномалій і т.д.). Тому у рятувальників зрілого віку (старше 41 і, особливо, 50 років) можуть виявлятися помітні тільки при спеціальному дослідженні, але тим не менше такі, що погіршують їх професійну придатність, зниження в інтелектуальній сфері і показниках працездатності.

Крім того, у частини рятувальників міжнародного класу в зрілому віці і з великим стажем служби спостерігається зниження самокритичності і вимогливості до себе, з’являється відчуття більшої дозволеності, послаблення у ставленні до служби і дисципліни, які, на їхню думку, є неприпустимими у молодших співробітників.

Для діагностики психічних і психофізіологічних станів рятувальників міжнародного класу, що виникають в умовах МГМ, були використані анкетування (один з блоків анкети спрямований на отримання суб’єктивної

оцінки рятувальниками їх фізичного і психічного стану)[6], проєктивна методика «Hand-test» (тест руки) Е. Вагнера (в адаптації Т. Курбатової) та проєктивна методика «неіснуюча тварина» М. Дукаревич.

У дослідженні взяли участь 37 рятувальників – учасників міжнародної гуманітарної місії (SAR), які упродовж місяця працювали в зоні НС після великомасштабного землетрусу в Туреччині. Тобто групи рятувальників, які за своїм статусом і досвідом служби можуть бути прирівняні до групи рятувальників міжнародного класу.

Згідно з результатами методики «Неіснуюча тварина» для більшості досліджуваних при виконанні поставлених завдань в умовах МГМ були характерними прояви зниження активності, астенії, тривожності, емоційної напруги, схильність до проявів депресії, агресивності та агресивності як форми психічного захисту), незадоволеності потреби у спілкуванні, емоційній нестійкості. В анкетному опитуванні досліджувані оцінюють свій стан як стомлення (14,7%), невдоволення (12,9%), тривоги (10,9%), подавленість (10,3%), дратівливість (10,3%).

56,4% досліджуваних зазначили, що щоденно, виконуючи завдання в умовах місії, на завершення робочої зміни вони дуже втомлюються. Одним із найбільш часто згадуваних досліджуваними способів зняття втоми є сон.

На думку 41% досліджуваних, їх стан здоров’я погіршився на кінець проведення МГМ. Так, за період їх професійної діяльності у Туреччині стан здоров’я погіршився у 34% опитаних рятувальників. 38,5% досліджуваних відмітили, що мали пошкодження, травми, пов’язані з умовами діяльності в складі МГМ.

Згідно з результатами методики «Hand-test» (табл. 7.18) для досліджуваної вибірки рятувальників характерні високий показник схильності до захисної агресивної поведінки, що свідчить про реальну вірогідність проявів

[6] Розроблена анкета має статус «Для службового використання», тому у роботі не наводиться.

агресії у поведінці, небажанні пристосовуватися до соціального оточення після повернення з МГМ.

Окрім того, показник загальної кількості відповідей по групі (X) виявився рівним 15,2 і входить до діапазону середніх значень, але перебуває на межі з діапазоном низьких показників, що свідчить про низьку активність досліджуваних, відображає знижений енергетичний потенціал.

Таблиця 7.18

Результати досліджень за методикою «Hand-test» (*n* = 37)

	Agg	**Dir**	**Aff**	**Com**	**Dep**	**F**	**Ex**	**Crip**	**Des**	**Ten**	**Act**	**Pas**	**Bas**	**Fail**	**I**	**Σ**	**X**
Бал	104	128	42	83	33	16	21	23	31	17	139	25	0	7	74	669	15,2
%	15,6	19,1	6,3	12,4	5	2,4	3,1	3,4	4,6	2,5	20,8	3,7	0	1,1	1,68		

Примітка: різниця між частотами повторюваності відповідей за кожною з категорій статистично значимі

($\chi 2$ емп. (574,4) > $\chi 2$кр. (29,1) при $p \leq 0,01$).

Напівжирним виділено найбільш вагомі тенденції.

Agg – агресія,
Dir – директивність,
Aff – афектація,
Com – комунікація,
Dep – залежність,
F – страх,
Ex – ексгібіціонізм,
Crip – калічність,
Des – опис,
Ten – напруга,
Act – активні безособові відповіді,
Pas – пасивні безособові відповіді,
Bas – галюцінації,
Fail – відмова від відповіді,
I – показник агресивності.

Дослідження проводилося по завершенню міжнародної гуманітарної місії в Турецькій Республіці, тому такі показники можна пояснити накопиченим рівнем втоми і бажанням рятувальників призупинити на певний час свою професійну діяльність та відпочити.

Отримані у ході дослідження результати дозволяють констатувати таке. З одного боку, такі психічні і психофізіологічні стани рятувальників детермінуються змістом й умовами діяльності МГМ.

Напружений графік роботи, дефіцит часу, необхідного для відновлення сил, відсутність умов для повноцінного відпочинку, великі фізичні навантаження можуть призводити до виникнення втоми, астенії, зниження активності, напруженості, дратівливості. Можемо припустити, що в результаті тривалої діяльності в такому режимі стан втоми перейде у перевтомлення.

Про це свідчать і результати проведеного нами аналізу порушень: сон на робочому місці, залишення роботи без попередження і т. ін.

Можливість аварійності і травматизму у ході проведення МГМ пояснюється не тільки особливостями дотримання безпеки діяльності, але й необережною поведінкою самих рятувальників.

Необережність у діяльності рятувальника МГМ буде бути наслідком стану перевтоми.

Внутрішня напруженість також зумовлюється груповою ізоляцією, тривалим спільним перебуванням рятувальників в умовах агресивного середовища, упродовж всього терміну проведення МГМ, дефіцитом емоційних контактів, незадоволеною потребою у спілкуванні.

Ризик захворіти інфекційними хворобами, отримати травму або загинути, наявність ситуації невизначеності, інформаційна ізоляція можуть викликати тривогу й емоційну напругу. Тривала монотонність виконуваних дій, операцій може призводити до переживання нудьги. Внутрішня напруженість, спричинена некомпенсованими психофізіологічними затратами ресурсів рятувальника, може бути реалізована (знайти вихід) в агресивній поведінці, конфліктах з колегами по службі і постраждалим населенням тощо.

7.4. Оцінка якості професійної взаємодії серед рятувальників міжнародного класу ДП МРЦ ДСНС України

Професійні відносини безпосередньо впливають на результативність та ефективність спільної діяльності рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ.

Структура професійних відносин надає можливість ефективного керування зведеними аварійно-рятувальними загонами ДСНС України, розподілу професійних обов'язків поміж її членами та накладання на них певної відповідальності за їх виконання.

Якість професійних взаємовідносин певним чином визначається ступенем задоволеності суб'єкта праці своєю професійною діяльністю. Також якість професійних відносин у колективі є критерієм організаційної (у нашому випадку – групової) ефективності.

Структуру та якість професійних взаємовідносин можна назвати системними якостями команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України. Вони відображають специфічні особливості даного підрозділу.

Отримані результати (див. табл. 7.19) свідчать, що такий критерій оцінки якості професійних взаємовідносин, як «відкритість» рятувальники міжнародного класу оцінюють в 6,49 бала з 9 можливих. Така характеристика свідчить про особливості взаємовідносин між колегами в команді важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста, про ступінь довіри та емоційність взаємовідносин поміж рятувальниками.

Щодо виразності «приєднання» та «контролю» як наступних критеріїв або показників якості професійних взаємовідносин між рятувальниками міжнародного класу встановлено, що в їх загальній оцінці спостерігається адаптивний варіант.

Адаптивний варіант представляє собою більш адекватну та максимально об'єктивну оцінку ситуації за умови цілковитого Я-задоволення нею. У такому

випадку уявлення про ідеальні професійні взаємовідносини в більшій мірі відповідають реальним.

Отримані результати за показниками «значущість» та «компетентність» дозволяють констатувати, що рятувальники міжнародного класу задоволені реальним станом у своєму підрозділі з точки зору можливості мати повагу від своїх колег, заслужити їх авторитет, одержати визначений груповий статус у підрозділі. Вони також схильні високо оцінювати професіоналізм своїх колег з команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України.

Слід наголосити, що серед рятувальників міжнародного класу фактично відсутня конкуренція щодо займання лідерських позицій у команді.

Таблиця 7.19

Виразність критеріїв професійних взаємовідносин рятувальників міжнародного класу в реальному та ідеальному аспектах

Критерії професійних взаємовідносин		**Команда важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України (M±m)**	
		Реальне	**Ідеальне**
Якість	***Відкритість***	6,49±1,43	7,08±1,24
	Ступінь неузгодженості	12,12% адаптивна	
	Приєднання	6,90±1,54	8,11±1,32
	Ступінь неузгодженості	13,44% адаптивна	
	Контроль	5,02±1,09	6,99±1,12
	Ступінь неузгодженості	21,89% адаптивна	
Структура	***Значущість***	7,33±1,54	8,07±1,58
	Ступінь неузгодженості	8,22% адаптивна	
	Компетентність	8,03±1,71	8,49±1,55
	Ступінь неузгодженості	5,11% адаптивна	
	Привабливість	6,33±1,66	6,31±1,30
	Ступінь неузгодженості	9,67% адаптивна	

Категорію структури професійних відносин «привабливість» рятувальники міжнародного класу оцінили майже однаково в реальному та ідеальному аспектах. Це свідчить про загальну задоволеність професійними

відносинами в підрозділі та наявність позитивного психологічного клімату в команді.

Наступним кроком дослідження стало вивчення *суб'єктивного забезпечення професійних взаємовідносин, а саме – їх якості та структури.*

Відомо, що ступінь участі фахівця в житті групи (команди) буває різноманітним. Залежно від цього група (команда) може чинити вплив на рятувальника в більшому чи меншому ступені. У такий спосіб проявляється структура взаємодії членів команди між собою, що безпосередньо впливає на якість та результат МГМ.

Отримані дані представлено у табл. 7.20.

Встановлено, що в команді важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України професійні взаємовідносини збалансовані (адже коефіцієнт співвідношення між реальною та ідеальною оцінкою є близько 1), відрізняються надійністю та легкістю керування.

Таблиця 7.20

Показники суб'єктивного забезпечення якості та структури професійних взаємовідносин у команді важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України

Показники професійних взаємовідносин		**Якість (M±m)**	**Структура (M±m)**
Команда важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України	Р	6,14±2,44	6,89±2,71
	І	7,39±2,40	7,59±2,93
Співвідношення		0,83	0,91

Примітка: Р – реальна оцінка; І – ідеальна оцінка.

Отримані результати надали змогу упевнитися в тому, що усі рятувальники міжнародного класу, які брали участь у дослідженні, задоволені та високо оцінюють свої професійні взаємовідносини в команді. Безумовно,

така позиція позитивно впливатиме на психологічний клімат та результативність сумісної діяльності членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України під час їх участі в МГМ або пошуково-рятувальній операції.

7.5. Визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки рятувальників міжнародного класу в типових ситуаціях міжнародних гуманітарних місій

Відомо, що поведінка особистості визначається багатьма факторами, серед яких і її індивідуально-психологічні особливості, і специфіка ситуації, в яку потрапляє людина, і її суб'єктивний життєвий досвід, а також оточення. Це далеко не повний перелік, адже поведінка людини змінюється дуже швидко, варто лише тільки вплинути будь-якій детермінанті. Таким чином, вивчення особливостей поведінки особистості представляє собою дуже складний та тривалий процес.

У межах цього дослідження приводяться результати вивчення особливостей типової поведінки рятувальників міжнародного класу, які входять до команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста (n = 44), рятувальників 1-го, 2-го класу (n = 53) та рятувальників 3-го класу (n = 75) ДП МРЦ ДСНС України, за допомогою психогеометричного методу оцінки типологічних особливостей особистості.

Для реалізації поставленого завдання використано психогеометричний тест С. Деллінгера (адаптація О. Алексєєва, Л. Громової). Статистична обробка результатів, проведена за допомогою φ^*– критерія Фішера, дозволила виокремити низку достовірних розходжень. Отримані дані представлено в табл. 7.21 та рис. 7.1–7.3.

Таблиця 7.21

Частота перших виборів (це Я), %

№ п/п	Геометрична фігура	Рятувальники міжнародного класу	Рятувальники 1-го, 2-го класу	Рятувальники 3-го класу	φ* (1, 2)	φ* (1, 3)	φ* (2, 3)
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
1	Квадрат	42,98	41,09	8,96	0,92	4,91**	4,58**
2	Трикутник	6,59	6,47	39,68	0,48	4,16**	4,29**
3	Прямокутник	4,05	22,88	5,30	3,39*	1,04	3,07*
4	Круг	31,16	19,91	32,89	2,81*	1,15	2,90*
5	Зигзаг	15,22	9,65	13,17	2,16*	1,25	1,84

Примітка: *$p \leq 0,05$

**$p \leq 0,01$

368

З наведених в табл. 7.21 результатів видно, що більшість рятувальників міжнародного класу та рятувальників 1-го, 2-го класу ототожнюють себе з геометричною фігурою «квадрат» (42,98% і 41,09% відповідно). Серед рятувальників 3-го класу зафіксовано лише 8,96% «квадратів» (достовірні розходження на рівні $p \leq 0,01$).

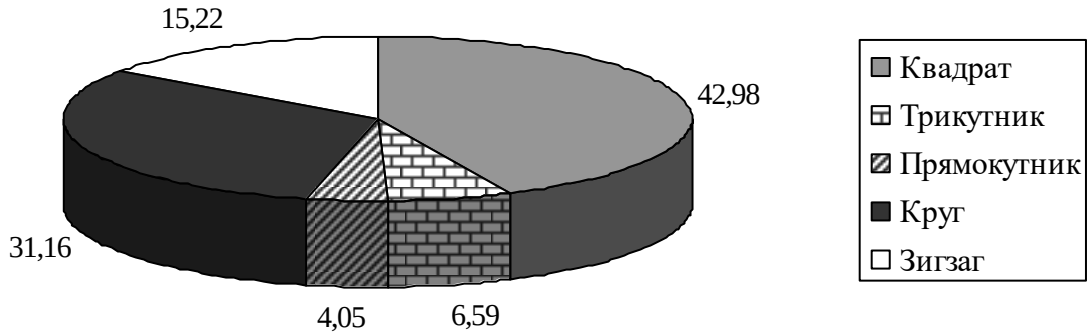

Рис. 7.1. **Виразність проективних, неусвідомлених символів типової поведінки рятувальників міжнародного класу**

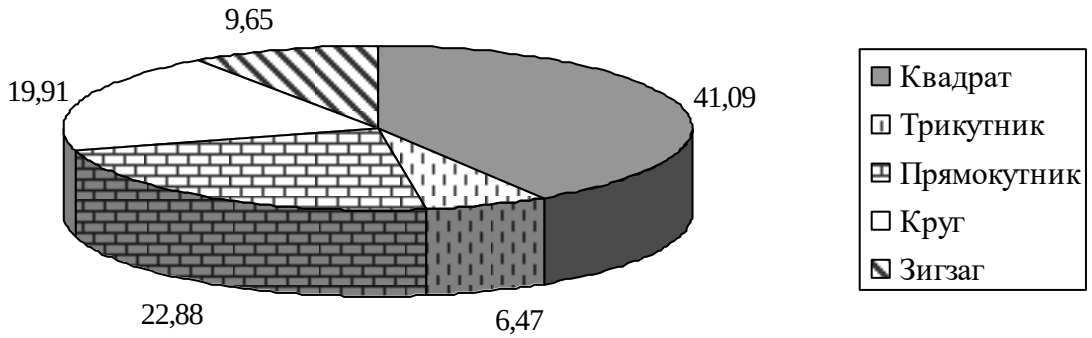

Рис. 7.2. **Виразність проективних, неусвідомлених символів типової поведінки рятувальників 1-го, 2-го класу**

Зауважимо, що з точки зору психогеометрії, «квадрат» характеризує людину насамперед як ефективного суб'єкта діяльності. Ці особистості відрізняються організованістю, зібраністю, орієнтацією на існуючі традиції.

Їм властива аналітичність мислення, уважність до дріб'язків, раціоналізм, упертість. Також «квадрати» характеризуються терплячістю та твердістю у прийнятті рішень.

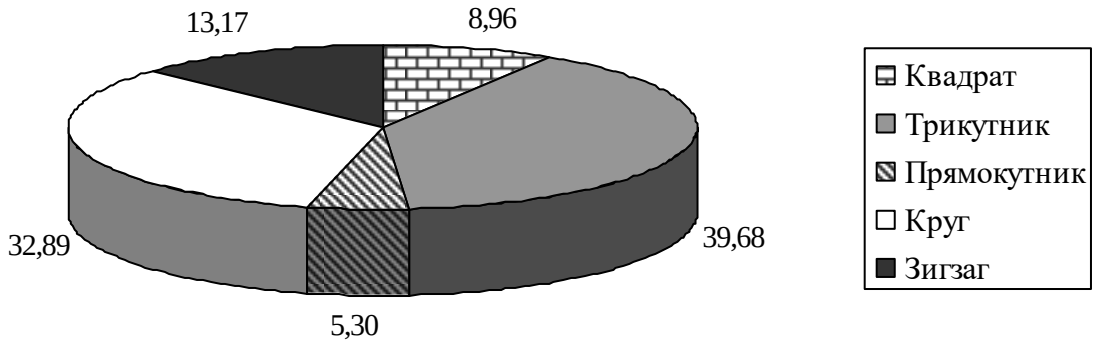

Рис. 7.3. **Виразність проективних, неусвідомлених символів типової поведінки рятувальників 3-го класу**

У сфері міжособистісних відносин «квадрати» відрізняються неконфліктністю, проте у разі виникнення конфлікту такі особистості можуть дуже емоційно на нього відреагувати. Ще однією відмінністю «квадратів» є спрямованість на співробітництво. Вони дуже відповідально ставляться до прийняття будь-яких рішень, беруть до уваги всю важливу для цього інформацію. Такі фахівці завжди дотримуються встановлених строків виконання певної діяльності або професійного завдання. Колеги їх характеризують як професійно надійних, послідовних та дисциплінованих особистостей. Вони також відрізняються консерватизмом.

У ситуації стресу «квадрати» не схильні до дезорієнтації та дезорганізації своєї поведінки.

Перелічені типологічні особливості рятувальників, які «своїми» геометричними фігурами обрали «квадрат», дозволяють зауважити про таке. З точки зору ефективного комплектування команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста такі фахівці є потенційно психологічно сумісними з іншими членами підрозділу, адже відрізняються послідовністю, низьким рівнем конфліктності поведінки та високим рівнем відповідальності. Їх основною метою є максимально ефективне виконання своїх професійних обов'язків. Для реалізації цієї мети такі фахівці можуть терпіти або не помічати певні незручності.

Наступну низку достовірних розходжень зафіксовано стосовно виразності вибору такого геометричного символу, як «трикутник». З цією фігурою найчастіше ідентифікують себе рятувальники 3-го класу (39,68% проти 6,59% рятувальників міжнародного класу та 6,47% рятувальників 1-го, 2-го класу). Результати є значущими на рівні $p \leq 0,01$.

«Трикутник» зазвичай обирають психологічно сильні та впевнені в собі особистості. Їх головна особливість – це вміння концентруватися на меті, енергійність та сила волі. Такі фахівці відрізняються здатністю швидко та всебічно аналізувати ситуацію, спираючись при цьому лише на головне, на сутність проблеми.

«Трикутників» відрізняє велике бажання бути лідером у всьому; його домінуючою метою є володіння ситуацією, керування оточенням та обставинами. Дуже часто такі особистості приймають рішення не тільки за себе, а і за інших, що спричиняє не дуже позитивне ставлення оточення.

У сфері міжособистісних відносин «трикутників» можна охарактеризувати як конкуруючих особистостей, схильних до конфліктів. Такі фахівці завжди впевнені в своїй правоті та нечасто визнають свої помилки. Вони прагнуть підкорити навколишніх та нав'язати їм свою думку. Слід зауважити, що поряд з цим, «трикутники» схильні брати відповідальність за прийняття рішень на себе. Домінує

при цьому потреба в перемозі, отриманні нагороди або визнання. Головною орієнтацією таких особистостей є спрямованість на професійну діяльність, кар'єру та власну особистість. З цього можна припустити, що така особистість є схильною до конфліктів, а також до суперництва зі своїми колегами.

Підсумовуючи, можна припустити, що налагодити конструктивні взаємовідносини з іншими членами команди буде складно. В таких ситуаціях підвищується вірогідність виникнення конфліктів та непорозумінь. Поряд з цим, може знижуватися загальногрупова ефективність діяльності в умовах МГМ, адже в такому випадку буде спостерігатися явна розбіжність інтересів та цінностей членів команди, що не може не вплинути на кінцевий результат спільної діяльності.

При подальшому аналізі отриманих результатів встановлено, що рятувальники міжнародного класу достовірно рідше, у порівнянні з іншими досліджуваними, ідентифікують себе з «прямокутником» (4,05% проти 22,88% та 5,30% відповідно). Результати є значущим на рівні $p \leq 0,05$.

Дзеркальна тенденція спостерігається стосовно геометричної фігури «зигзаг» та практично дзеркальна тенденція, – стосовно геометричної фігури «круг» (див. табл. 7.20).

«Прямокутник» символізує незадоволену своїм становищем людину. Таким рятувальникам характерно демонструвати нестабільність, заплутаність у життєвих обставинах, невизначеність до самого себе та навколишніх.

Найбільш характерними рисами «прямокутника» є непослідовність, непередбачуваність, неадекватно низька самооцінка, невпевненість в собі тощо. Такі особливості можуть негативно впливати на якості міжособистісних контактів фахівця.

Можливо, саме ці обставини змусили більшість рятувальників міжнародного класу зазначити як «чужу» фігуру саме «прямокутник» (див. табл. 7.22).

Окрім цього, 20,09% рятувальників міжнародного класу на неусвідомленому рівні демонструють і складність у спілкуванні з «зигзагами» (див. табл. 7.22 та рис. 7.4). Це можна пояснити тим, що загальною характеристикою вказаного

геометричного символу є неординарність та несхожість на інших, бажання виділитися серед колег та наслідування «своєї» лінії поведінки. Це особливо не є бажаним у команді важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста, де головною є дисципліна та чіткий порядок у стосунках, а також швидке виконання наказів керівництва.

Життєдіяльність рятувальників у складі команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України регулюються встановленими правилами. Проте її структура формується поступово, з урахуванням зв'язку між взаємними узгодженими діями та особистісними якостями кожного з членів підрозділу.

Визначення структури міжособистісних відносин серед рятувальників міжнародного класу, аналіз ставлення до колег дозволить отримати максимально повну картину міжгрупових відносин членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України.

Для вивчення структури малої групи в психології дуже часто використовується метод соціометрії Дж. Морено. Проте при соціометричному дослідженні отримуємо оцінку члена групи як абстрактну одиницю з певним соціометричним статусом. Однак немає можливості визначати особливості формування структури групи та специфічні стосунки в її межах.

Наступним кроком стало *вивчення міжособистісних відносин* рятувальників міжнародного класу. І саме результати цього етапу дослідження нададуть змогу, на нашу думку, дати відповідь на такі важливі питання: яке місце відведено кожному члену команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України при виконанні спільної діяльності; чого можна очікувати від кожного її члена; як повинен діяти рятувальник у конкретній ситуації МГМ.

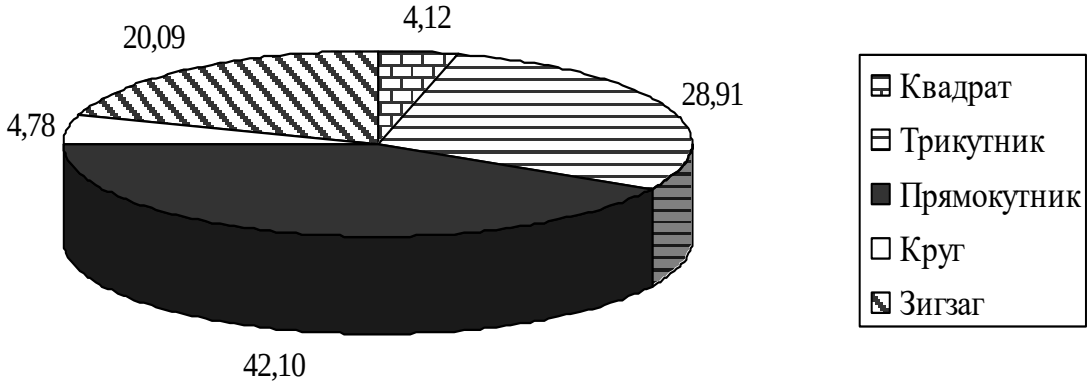

Рис. 7.4. **Виразність проективних неусвідомлених символів, що характеризують рятувальників міжнародного класу**

Саме тому для реалізації цього завдання обрано метод «ДМВ» (діагностика міжособистісних відносин) Т. Лірі. Цей метод враховує нестереотипність малих груп (якою по суті і є команда важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України) та з урахуванням цього пропонує вивчення їх структури крізь призму індивідуально-психологічних особливостей всіх членів групи.

Таблиця 7.22

Частота останніх виборів (особистість, яка викликає труднощі в спілкуванні), у %

№ п/п	Геометрична фігура	Рятувальники міжнародного класу	Рятувальники 1-го, 2-го класу	Рятувальники 3-го класу	φ* (1, 2)	φ* (1, 3)	φ* (2, 3)
1	Квадрат	4,12	6,61	3,09	1,92	1,05	1,60
2	Трикутник	28,91	14,98	31,18	2,71 *	1,27	2,88 *
3	Прямокутник	42,10	39,70	35,16	1,65	2,04 *	1,16
4	Круг	4,78	1,46	5,27	1,69	0,52	1,84
5	Зигзаг	20,09	37,25	25,30	3,12 **	1,49	2,55 *

Примітка: *$p \leq 0,05$; **$p \leq 0,01$

З метою отримання всебічної інформації про міжособистісні відносини рятувальників міжнародного класу при проведенні «ДМВ» було враховано характерологічні особливості рятувальників, які увійшли до складу трьох попередньо виокремлених нами груп досліджуваних (див. табл. 7.23).

Таблиця 7.23

Виразність типів міжособистісних відносин рятувальників трьох груп досліджуваних, (1) рятувальники міжнародного класу, (2) рятувальники 1-го, 2-го класу, (3) рятувальники 3-го класу

Варіант міжособистісних відносин	Квадрат	Трикутник	Прямокутник	Круг	Зигзаг
I. Власний	3,12±1,33	8,09±1,77	–	–	2,91±1,35
II. Незалежний	6,90±1,51	5,90±1,50	–	–	4,30±1,50
III. Агресивний	4,22±1,50	2,11±1,29	4,10±1,43	1,12±1,09	5,80±1,74
IV. Недовірливий	4,29±1,43	1,08±1,02	8,55±1,81	–	8,90±2,05
V. Покірний	–	–	5,15±1,52	3,90±1,11	–
VI. Залежний	1,32±1,02	–	4,79±1,49	7,33±1,66	3,75±1,48
VII. Конвенціальний	8,11±1,95	6,10±1,86	2,84±1,09	7,10±1,51	3,02±1,08
VIII. Відповідальний	6,99±1,57	5,22±1,64	2,10±1,06	7,30±1,59	5,58±1,71

Аналізуючи результати, отримали розгорнуту характеристику міжособистісних відносин у виокремлених нами групах досліджуваних шляхом порівняння домінуючих рис міжособистісної поведінки фахівців.

Як вже було встановлено, найбільша кількість фахівців, які увійшли до складу 1-ї та 2-ї груп досліджуваних (рятувальники міжнародного класу та рятувальники 1-го, 2-го класу відповідно) віднесено за характерологічною типологією С. Деллінгера до типу «квадрат» (рис. 7.5).

Дані свідчать, що *«квадрати»* схильні демонструвати переважно конвенціальний тип міжособистісних відносин. Їм властиво проявляти прагнення до співробітництва зі своїми колегами, дружелюбність, іноді – залежність від групи та надто високий рівень товариськості. При цьому невиразність V октанту свідчить про прагнення до успіху.

Ці фахівці екстравертовані та відрізняються низьким рівнем тривожності. Вони спрямовані на цільове використання людських ресурсів, тобто при спільній діяльності прагнуть високих результатів та не бояться відповідальності.

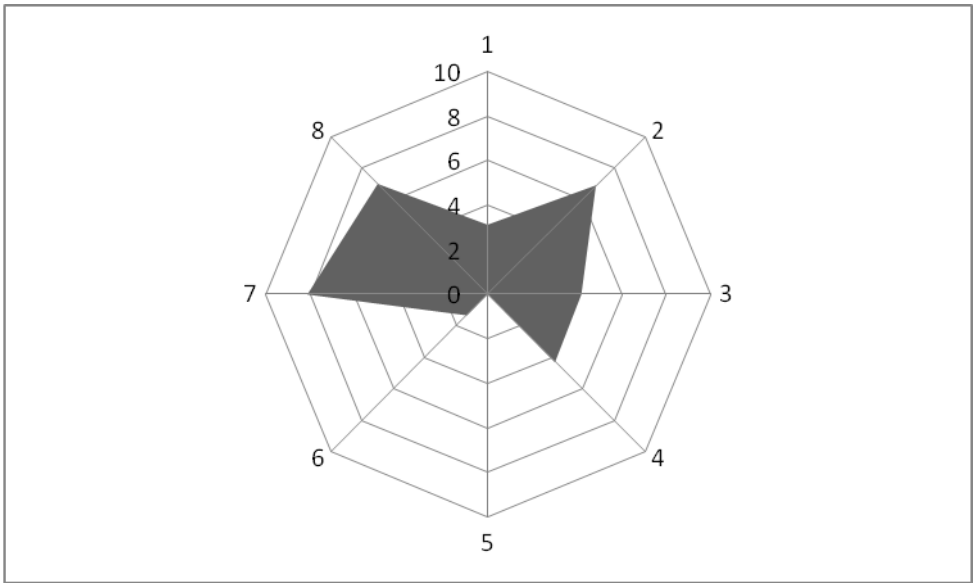

Рис. 7.5. **Дискограма рятувальників, які обрали геометричну фігуру «квадрат»**

Результати виразності I та VI октантів є дещо парадоксальними, адже вони свідчать про одночасну здатність «квадратів» до керівництва групою та про наявність потреби в допомозі від своїх колег. Можна припустити, що такі фахівці можуть стати найбільш вдалими лідерами та керівниками, які будуть викликати повагу та авторитет у своїх підлеглих, адже їх стиль керівництва відрізнятиметься демократичністю.

Характеризуючи особливості міжособистісних відносин *«трикутників»*, можна зазначити, що вони найчастіше демонструють міжособистісні відносини за 1 типом (рис. 7.6).

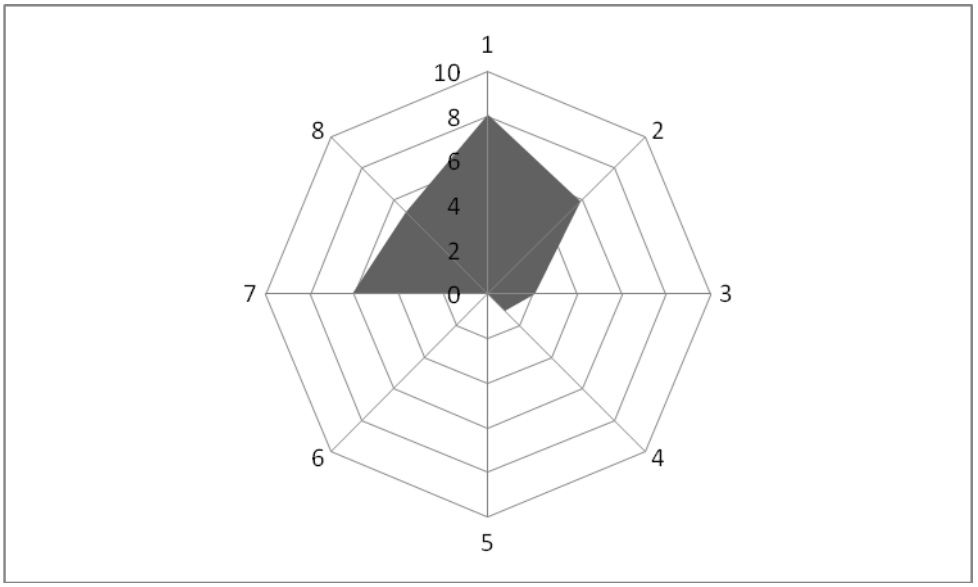

Рис. 7.6. **Дискограма рятувальників, які обрали геометричну фігуру «трикутник»**

Таким рятувальникам властиві прагнення до лідерства та домінування в міжособистісних стосунках. Вони не зовсім адекватно сприймають критику на свою адресу та дуже гостро реагують на зауваження від сторонніх. Також необхідно додати, що ці випробувані є професійно надійними, адже, окрім всього, відрізняються впевненістю у своїх силах та майже завжди прагнуть до самовдосконалення. Задля реалізації своєї мети та підвищення свого авторитету «трикутники» дуже активно встановлюють міжособистісні контакти та налаштовуються на співпрацю. І саме ці рятувальники найчастіше від інших своїх колег схильні нести особисту відповідальність за вчинене.

Рятувальників, які для себе обрали геометричну фігуру *«прямокутник»,* в міжособистісних відносинах відрізняє передусім невпевнена позиція та постійні сумніви щодо правильності своїх дій (рис. 7.7).

Виконуючи професійні обов'язки в іншій країні, такі фахівці можуть демонструвати недовірливість до оточення та схильні критично ставитися до всіляких ініціатив з боку місцевої влади. Виразність VI октанту свідчить про наявність у таких рятувальників потреби в підтримці та допомозі оточення. Дані також свідчать про слабкість у відстоюванні власних інтересів. Таким особистостям набагато легше виконувати чужі доручення, можливо, саме через страх перед відповідальністю.

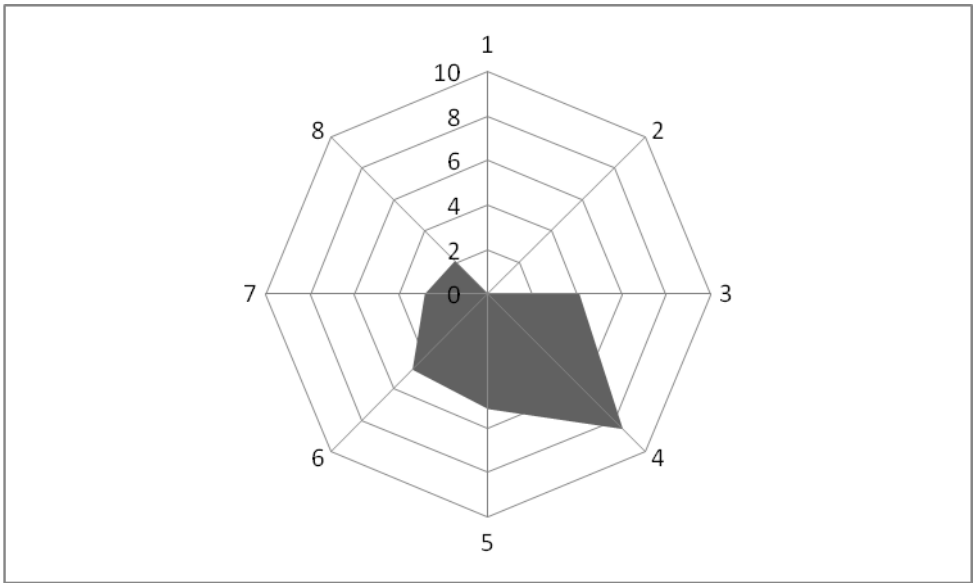

Рис. 7.7. **Дискограма рятувальників, які обрали геометричну фігуру «прямокутник»**

Рятувальники, які для себе обрали геометричну фігуру *«коло»*, в міжособистісних стосунках насамперед демонструють прагнення до співробітництва, до встановлення більшої кількості контактів та розширення сфери спілкування (рис. 7.8).

Таких фахівців можна охарактеризувати як безконфліктних, іноді залежних від групи та поступливих особистостей. При виконанні будь-яких доручень їм властиво нести відповідальність за отримані результати. Про це свідчить виразність VI октанту. Слід також зауважити, що «кола» в підрозділі найчастіше сприймаються як невольові та нерішучі. Їх основне «призначення» –

надання допомоги колегам при виконанні професійних завдань навіть у збиток своїх особистих інтересів. Особливістю таких фахівців зазвичай є занижена самооцінка та відсутність впертості і наполегливості.

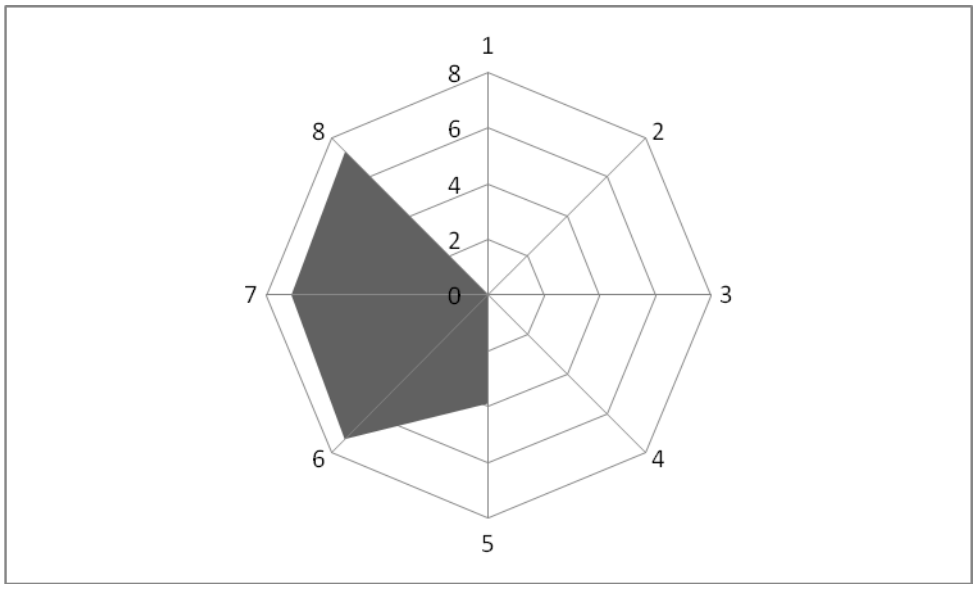

Рис. 7.8. **Дискограма рятувальників, які обрали геометричну фігуру «коло»**

Дискограма *«зигзагів»* відрізняється неоднорідністю та різноплановістю виразності низки октантів (рис. 7.9).

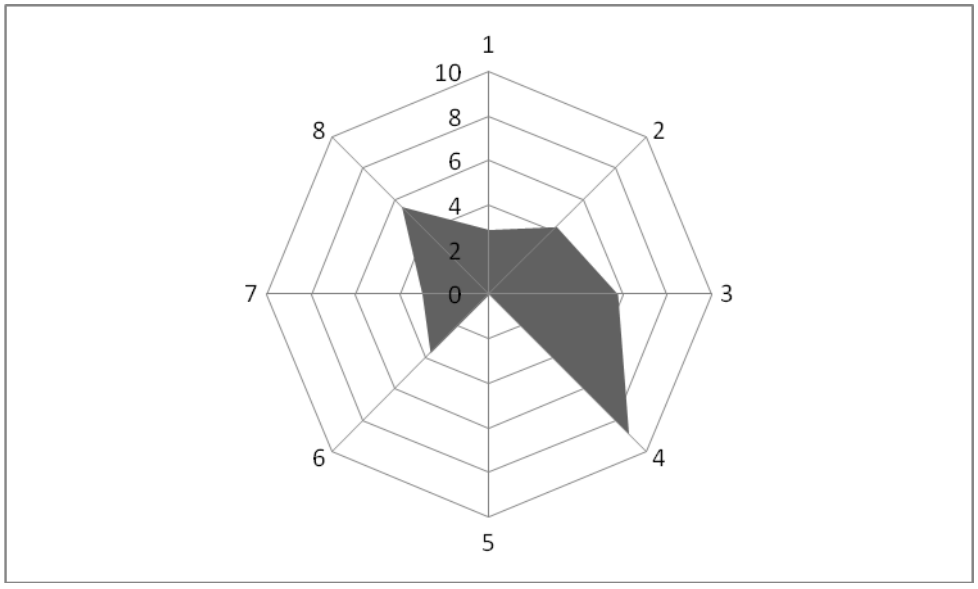

Рис. 7.9. **Дискограма рятувальників, які обрали геометричну фігуру «зигзаг»**

Результати свідчать, що такі фахівці мають акцентуацію за IV октантом – дуже легко ображаються на критику та зауваження, мають схильність до недовіри та сумніваються щодо доцільності певних міжособистісних контактів. Зазвичай ці фахівці підозріло ставляться до оточення, навіть коли вже досить давно з ними знайомі.

У відносинах з колегами схильні демонструвати впертість, твердість, відповідальність, незалежність. У сприятливих для таких особистостей умовах спрямовані на взаємодію та співробітництво, не відмовляються від сторонньої допомоги.

Наступний крок у вивченні особливостей міжособистісних відносин рятувальників міжнародного класу є найбільш цікавим та актуальним для нашого дослідження. Так, при проведенні другої частини методу «ДМВ» отримано дані щодо оцінювання рятувальниками міжнародного класу своїх колег, яких вони вважають найкращими у взаємодії та співробітництві (див. табл. 7.24).

Результати показали, що найкращим для співробітництва колегою для рятувальників міжнародного класу є впевнена в собі та всебічно гармонійна особистість (рис. 7.10).

Таблиця 7.24

Сприйняття рятувальниками міжнародного класу своїх колег: «Мій колега, який є найкращим для співробітництва»

Варіант міжособистісних відносин	(M±m)
I. Власний	5,90±1,74
II. Незалежний	4,12±1,33
III. Агресивний	3,79±1,21
IV. Недовірливий	–
V. Покірний	–
VI. Залежний	–
VII. Конвенціальний	7,04±1,96
VIII. Відповідальний	6,16±1,84

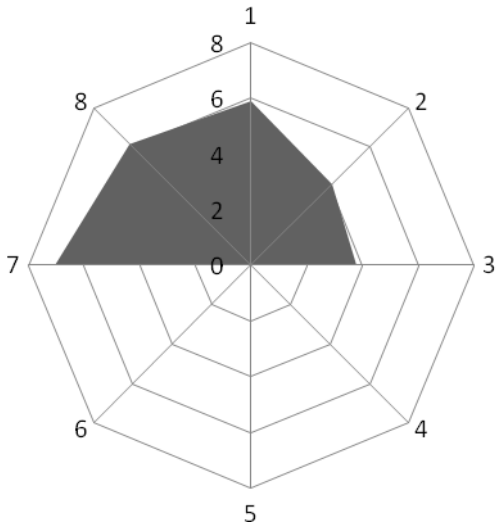

Рис. 7.10. **Сприйняття рятувальниками міжнародного класу свого колеги, який є найкращим для співробітництва**

Цей рятувальник відрізняється організаторськими здібностями, високим рівнем комунікативних навичок, розвиненим соціальним інтелектом та емпатією. Він вміє відстоювати власну думку і також поступатися нею задля успішності виконання міжнародної гуманітарної місії.

Такий член команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України зазвичай спрямований на робочі взаємовідносини з іншими її членами, його головною метою є допомога товаришам у виконанні складного професійного завдання.

Ще однією характерною рисою такого рятувальника є його високий рівень відповідальності.

Беручи до уваги надану характеристику, можна припустити, що за типологічною класифікацією С. Деллінгера цей тип рятувальника можна віднести і до «трикутника», і до «квадрата». Таких «геометричних фігур» серед рятувальників міжнародного класу майже половина, отже, можна зазначити про можливість достатньо високого рівня психологічної сумісності членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України.

Наступним кроком нашого дослідження стало оцінювання рятувальниками своїх колег, яких вони віднесли в окрему групу (важкі в спілкуванні та міжособистісних відносинах). Така процедура проходила анонімно, що дозволило отримати максимально достовірні результати оцінювання. Узагальнені дані представлено в табл. 7.25.

Таблиця 7.25

Сприйняття рятувальниками міжнародного класу своїх колег: «Мій колега, який є найгіршим для співробітництва»

Варіант міжособистісних відносин	(M±m)
I. Власний	8,16±1,89
II. Незалежний	8,69±1,93
III. Агресивний	8,24±1,90
IV. Недовірливий	1,88±1,02
V. Покірний	4,02±1,45
VI. Залежний	2,07±1,37
VII. Конвенціальний	–
VIII. Відповідальний	–

Для рятувальників міжнародного класу, які увійшли до команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України, найбільші складності викликають колеги, які були охарактеризовані ними таким чином (рис. 7.11).

Таким чином, колеги, які є найгіршими для співробітництва, будуть відрізнятися негармонійністю у ставленні до інших членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України. В їх внутрішньому світі існуватиме дуже багато протиріч та розбіжностей. З одного боку, такі рятувальники цілеспрямовані та хочуть займати головні позиції в груповій ієрархії, а з іншого, – вони уникають відповідальності та дуже часто потребують сторонньої допомоги. Вони також характеризуються неадекватною, частіше завищеною самооцінкою, рівень якої здебільшого визначається зовнішніми факторами.

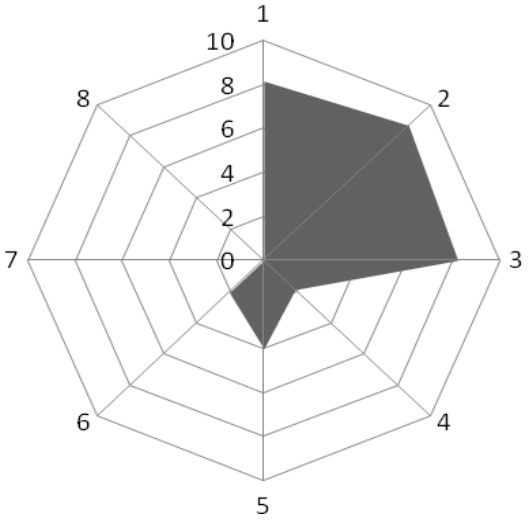

Рис. 7.11. **Сприйняття рятувальниками міжнародного класу свого колеги, який є найгіршим для співробітництва**

Як небажаний компонент було визначено невиражене прагнення до співробітництва та відсутність бажання працювати у складі команди.

Мінливий характер та наявність багатьох розбіжностей негативно впливають на професійне сприйняття таких рятувальників своїми колегами.

Зазначені особливості міжособистісної взаємодії варто віднести до типу особистості «прямокутник» за С. Деллінгером. Зауважимо, що «прямокутників» у групі досліджуваних було виявлено близько 4% (див. табл. 7.20), що підтверджує високий рівень психологічної сумісності членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України.

Результати цієї частини дослідження дозволили виокремити типи рятувальників, які відрізняються різним рівнем готовності до виконання професійного завдання у складі команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України, і таким чином зумовлюють ступінь психологічної згуртованості її членів.

Встановлено, що серед різних типів особистостей найбільш спрямованими на ефективну роботу у складі команди важкого класу з пошуку та порятунку в

умовах міста ДП МРЦ ДСНС України є «квадрати». Протилежним типом є «прямокутники».

Проведена методика надала змогу виокремити низку полярних індивідуально-психологічних якостей рятувальників міжнародного класу, які або сприятимуть, або заважатимуть психологічній сумісності членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України (див. табл. 7.26).

Таблиця 7.26

Індивідуально-психологічні якості рятувальників міжнародного класу, які або сприяють, або заважають психологічній сумісності членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України

Індивідуально-психологічні якості рятувальників міжнародного класу, які:	
<u>сприяють</u> психологічній сумісності та спільній діяльності	**<u>заважають</u> психологічній сумісності та спільній діяльності**
Організаторські здібності	Скептицизм
Емпатія	Нетерплячість до критики
Готовність до співробітництва	Авторитарність
Прагнення допомагати оточенню	Егоцентризм
Поступливість	Переоцінка своїх можливостей
Дружелюбність	Надконформність
Скромність	Агресивність
Відповідальність	Залежність від інших
Впевненість у собі	Потреба в постійній підтримці ззовні
Адекватна самооцінка	Неадекватна самооцінка
Наполегливість	Конфліктність
Вміння йти на компроміс	Недовірливість
Чесність	Нестриманість

Наведений перелік якостей можна використовувати для подальшої більш глибокої діагностики рятувальників міжнародного класу з метою прогнозування їх психологічної сумісності при виконанні професійної діяльності

в умовах конкретної міжнародної гуманітарної місії або пошуково-рятувальної операції.

Отримані нами дані дозволяють запропонувати підхід щодо визначення структури індивідуально-психологічних особливостей рятувальників міжнародного класу, які певною мірою обумовлюватимуть психологічну сумісність членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України.

Результати проведеного кореляційного аналізу (за *r*-критерієм К. Пірсона) свідчать, що рівень психологічної сумісності рятувальників міжнародного класу залежить від багатьох факторів (рис. 7.12).

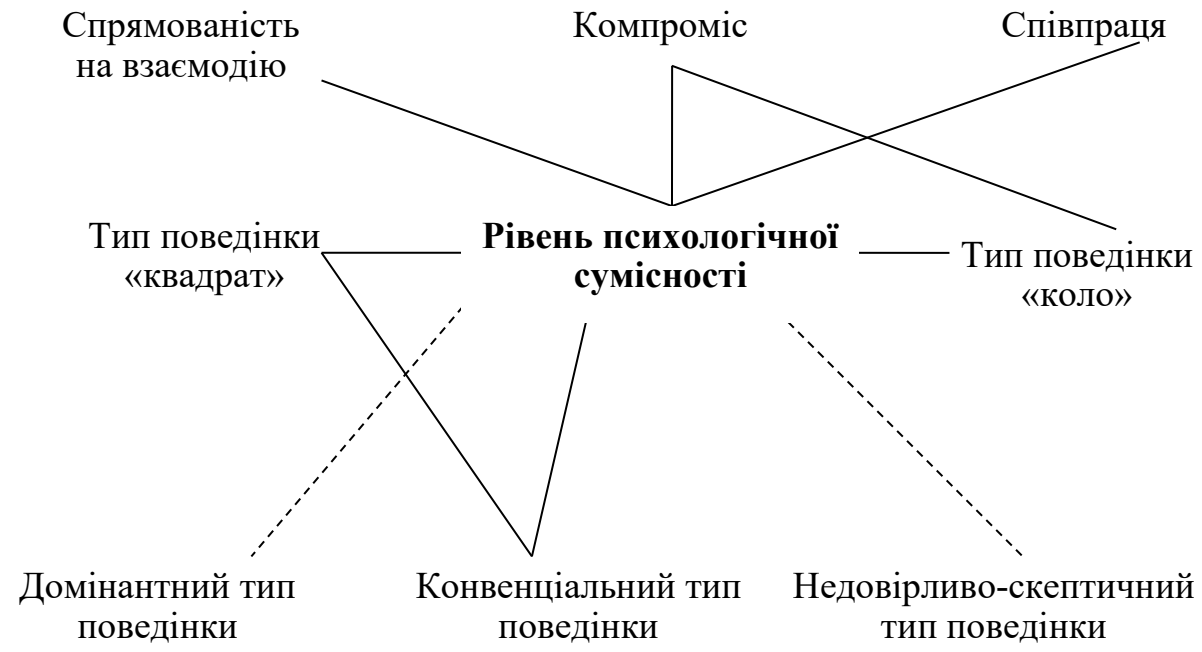

Примітка:

———— – пряма кореляція;

- - - - - - - - - - – зворотна кореляція.

Рис. 7.12. **Структура індивідуально-психологічних особливостей рятувальників міжнародного класу**

Встановлено, що спрямованість на взаємодію рятувальника міжнародного класу пов'язана із психологічною сумісністю членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України. Між цими явищами зафіксовано сильний позитивний взаємозв'язок (r = 0,74, при $p \leq 0,01$).

Аналогічну тенденцію зафіксовано у взаємозв'язку рівня психологічної сумісності рятувальників та їх спрямованістю на співпрацю (r = 0,61, при $p \leq 0,05$), а також здатністю йти на компроміс у випадку виникнення конфлікту (r = 0,40, при $p \leq 0,05$). Такі показники як здатність до компромісу, поведінка за типом «коло» та рівень згуртованості утворили кореляційну тріаду (r = 0,39, при $p \leq 0,05$; r = 0,28, при $p \leq 0,05$).

Рівень психологічної сумісності команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України також визначають конвенціальний тип поведінки рятувальника, який припускає прагнення фахівця до встановлення робочих відносин з колегами (r = 0,49, при $p \leq 0,05$). Між цими явищами спостерігається прямий помірний за силою кореляційний взаємозв'язок.

Замикають низку кореляційних зв'язків такі діади: рівень психологічної сумісності та домінантний тип поведінки (r = –0,48, при $p \leq 0,05$), а також рівень психологічної сумісності та недовірливо-скептичний тип поведінки рятувальника (r = –0,72, при $p \leq 0,01$).

Таким чином, проведення кореляційного аналізу надало змогу отримати розгорнуту картину щодо чинників, які в тому чи іншому ступені визначають рівень психологічної сумісності рятувальників – членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України.

Використані в ході дослідження підходи щодо визначення психологічної сумісності членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України дозволили встановити деякі недоліки в процесі саме ***прогнозування*** психологічної сумісності рятувальників міжнародного класу.

Відомо, що коли виникає гостра необхідність ліквідації негативних наслідків лиха за допомогою спеціально сформованих з числа фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України зведених загонів, процесу спеціального психологічного добору приділяється надто мало уваги.

На етапі формування зведених загонів майже не використовуються психодіагностичні процедури та техніки, які б дозволяли отримати дані щодо суб'єктивного уявлення структури міжособистісних відносин рятувальників. Недостатньо уваги приділяється і так званим додатковим показникам, до яких можна віднести психофізіологічні особливості, особливості мотиваційної та ціннісно-смислової сфер рятувальників. Зазначені особливості є дуже важливими, адже йдеться не про окремі показники результативності індивідуальної діяльності, а про ефективність групового виконання складних завдань МГМ або пошуково-рятувальної операції, від якості вирішення яких дуже часто залежать життя та здоров'я багатьох людей.

Отже, враховуючи велику відповідальність, яка лежить на членах команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України при проведенні МГМ або пошуково-рятувальних операцій, пропонуємо низку заходів, спрямованих на підвищення успішності їх діяльності на основі прогнозування психологічної сумісності рятувальників міжнародного класу:

1. Поширити перелік психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення не тільки індивідуально-психологічних особливостей рятувальників, а і їх типологічних та характерологічних якостей («Психогеометричний тест С. Делінгера», «РСК», «Прогноз», «СМДО», «16-ФОО» Кеттелла та ін.).

2. Ввести до процедури психологічного відбору спеціально розроблену бесіду, спрямовану на вивчення домінуючих мотивів особистості, визначення ієрархії цінностей фахівця. За умови наявності часу бажано використовувати психодіагностичні методики, такі як «Діагностика мотиваційної структури особистості» В. Мільмана, «Діагностика ступеня задоволеності основних

потреб», «Методика дослідження ціннісних орієнтацій (МДЦО)», «Конструктивність мотивації (КМ)», «Структура мотивації», «Структура мотивації трудової діяльності» (К. Замфір) та ін.

3. Додати комплекс методик, спрямованих на визначення структури міжособистісних відносин фахівця та його особистісної спрямованості («Діагностика міжособистісних відносин (ДМВ)», «Тріада особистісної спрямованості», «Методика визначення типу спрямованості особистості» Т. Данилова, «Методика дослідження цільової спрямованості особистості» Я. Васильєва, «Методика дослідження сприйняття індивідом групи» О. Залюбовської та ін.)

4. При комплектуванні команди до виконання завдань в умовах конкретної МГМ обов'язково звертати увагу на особистісну позицію фахівця:

а) його прагнення до домінування, лідерські риси, схильність до керування, приховані риси неформального лідера;

б) його залежну позицію, підкореність, скромність, нерішучість, конформність тощо.

Врахування таких особливостей дозволить збалансувати наявність всіх психотипів членів команди важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста ДП МРЦ ДСНС України. Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності спільної діяльності рятувальників міжнародного класу.

5. У зв'язку з тим, що нами був встановлений факт того, що психологічна сумісність здебільшого залежить від суб'єктивних факторів, а саме – від індивідуально-психологічних особливостей рятувальників, – вважаємо за потрібне пропонувати розробку математичної моделі прогнозування психологічної сумісності кандидатів при формуванні пошуково-рятувального загону ДСНС України для виконання конкретної міжнародної гуманітарної місії.

Для розробки такої моделі проведено множинний регресійний аналіз, призначений для вивчення взаємозв'язку залежної змінної та декількох

незалежних або вихідних змінних. У нашому випадку залежна змінна – це рівень психологічної сумісності рятувальників 1-го, 2-го та 3-го класу, а як вихідні незалежні змінні використано показники особистісних факторів, які характеризують рятувальників міжнародного класу.

При проведенні регресійного аналізу одержано формулу (7.3):

$$\boldsymbol{Y = Constant + (0,91)\ A + (0,16)\ B + (-0,29)\ F + (-0,75)\ H + (0,37)\ CC + (-0,14)\ IC + e,} \quad \textbf{(7.3)}$$

де *Y* – рівень психологічної сумісності пожежних-рятувальників;

Constant = 39,04;

e – помилка прогнозування;

A – рівень товариськості;

B – інтелектуальні здібності;

F – стриманість особистості;

H – несміливість, закритість особистості;

CC – спрямованість на співпрацю;

IC – індивідуальна спрямованість.

Спираючись на отримані результати, формула (7.3) набула вигляду (7.4):

$$\boldsymbol{43,93 = 39,04 + (0,91)\ A + (0,16)\ B + (-0,29)\ F + (-0,75)\ H + (0,37)\ CC + (-0,14)\ IC + 0,12.} \quad \textbf{(7.4)}$$

Результати, отримані за допомогою множинного регресійного аналізу, свідчать, що найбільший внесок у забезпечення *високого показника психологічної сумісності* рятувальників зробили такі особистісні фактори:

- ✓ рівень товариськості або комунікативна компетентність фахівця;
- ✓ інтелектуальний розвиток та загальні здібності;
- ✓ спрямованість на співпрацю.

Негативну роль відіграють:

- ✓ закритість, несміливість та стриманість рятувальника;
- ✓ індивідуальна особистісна спрямованість або спрямованість на самого себе.

Перераховані фактори можна віднести до сфери міжособистісних відносин рятувальника, що доводить важливість та необхідність вивчення цих відносин при відборі фахівців до складу зведених пошуково-рятувальних загонів ДСНС України.

Вважаємо за необхідне наголосити, що запропонований алгоритм може бути суттєво розширений та вдосконалений за рахунок подальших психологічних досліджень у сфері визначення чинників, що зумовлюють психологічну сумісність рятувальників міжнародного класу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

1. Рятувальники міжнародного класу провадять діяльність за умов, коли результат їх праці у більшій мірі залежить від низки зовнішніх чинників (спільних зусиль усіх фахівців, задіяних у МГМ, погодно-кліматичних умов, справності техніки, рішень керівника тощо), аніж від самого рятувальника як індивідуального суб'єкта праці. У таких умовах діяльності рятувальник міжнародного класу може відчувати себе пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин, а не активним суб'єктом власної професійної діяльності.

Основними особливостями свого способу життя в умовах МГМ рятувальники міжнародного класу вважають: тривалу відірваність від дому й родинного кола, відсутність вихідних і святкових днів, напружений графік роботи, замкнутий простір впродовж проведення МГМ, нестача вільного часу, проведення більшої частини часу в умовах виконання завдань за призначенням.

2. Рятувальники міжнародного класу зацікавлені в успішному вирішенні поставлених перед ними завдань МГМ, виконанні їх якнайкраще, орієнтовані

на ділову співпрацю, здатні відстоювати в інтересах справи власну думку, яка може бути корисною для досягнення спільної мети.

Вони більше орієнтовані на кінцевий результат спільної діяльності, аніж на сам її процес. Це може бути зумовлено зацікавленістю рятувальників у кінцевому результаті праці, що вимірюється кількістю врятованих людських життів та матеріальних цінностей.

Домінування у рятувальників міжнародного класу спрямованості на справу (завдання) зумовлене, з одного боку, об'єктивними вимогами організації МГМ (колективна форма організації й діяльності в умовах проведення МГМ вимагають від рятувальників згуртованості, злагодженої взаємодії, вміння вибудовувати відносини на діловому рівні), з іншого, – така спрямованість визначається уявленнями рятувальників про результат праці, що залежить від ефективної взаємодії з іншими фахівцями.

3. Для успішної професійної діяльності рятувальника міжнародного класу в умовах МГМ найбільш впливовими є такі професійно важливі якості: а) особистісна тривожність (бажано, щоб у рятувальника міжнародного класу був дещо підвищеним рівень лише реактивної (або ситуативної) тривожності, а рівень особистісної тривожності має бути оптимальним); б) нервово-психічна стійкість (саме ця якість зумовлюватиме успішність його професійної діяльності незалежно від професійного завдання, яке він буде виконувати в умовах МГМ); в) інтегральний показник інтелектуальних здібностей (рівень інтелекту, здатність до систематизації, узагальнення та аналізу інформації, вміння планувати та прогнозувати); г) загальний рівень інтернальності (відповідальність на рятувальнику міжнародного класу лежить не тільки за тих людей, яких потрібно рятувати під час МГМ або пошуково-рятувальної операції, а і за своїх колег, за імідж України на міжнародній арені).

4. Діяльність рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ пов'язана зі значними фізичними і нервово-емоційними навантаженнями, а також ускладнена впливом численних несприятливих і небезпечних факторів

навколишнього середовища. Ці обставини істотно підвищують ймовірність розвитку негативних змін функціонального стану фахівця, що проявляються у зниженні рівня або зривів психічної і психофізіологічної адаптації. Останні неминуче проявляються у професійних помилках і порушеннях в алгоритмах діяльності (зривах), порушеннях дисципліни, в психічних і психосоматичних розладах.

Під час проведення пошуково-рятувальних робіт навіть у добре підготовлених, досвідчених рятувальників міжнародного класу можуть виникати короткострокові реакції, пов'язані зі сприйняттям катастрофи (загальмованість або, навпаки, збудження, сльози, слабкість, нудота, серцебиття тощо), що не варто сприймати як зрив професійної діяльності. Ці явища досить добре коригуються психологічною підтримкою і допомогою, а при необхідності, – фармакологічними препаратами. Як правило, такі явища швидко проходять і не призводять до дезорганізації діяльності рятувальників, тому й не є підставою для їх усунення від участі в МГМ.

В умовах тривалого ведення МГМ може виникати досить характерна динаміка стану їх учасників, пов'язана з хроніфікацією пережитого ними стресу. При цьому відчуття небезпеки і мотивація до надання допомоги, які на початковому періоді відігравали роль активних стимулів, у зв'язку з виснаженням функціональних резервів і астенізацією віддаляються на другий план. Головними стають характеристики, що формують поведінку, спрямовані на збереження фізичних і душевних сил.

Знижуються активність, настрій і працездатність, підвищується рівень тривожності, напруженості і невпевненості в собі. Можуть виникати труднощі в ухваленні рішень, в аналізі ситуації, виокремленні головного з безлічі обставин.

5. На результативність та ефективність спільної діяльності рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ безпосередньо впливатимуть професійні відносини.

Якість професійних взаємовідносин певним чином визначатиметься ступенем задоволеності рятувальника міжнародного класу своєю професійною діяльністю.

Крім того, критерієм групової ефективності зведеного пошуково-рятувального загону ДСНС України в умовах МГМ є якість професійних стосунків рятувальників міжнародного класу.

6. У ході дослідження нами *розроблені:*

✓ прогностична модель професійної успішності рятувальника міжнародного класу на основі визначення основних професійно важливих якостей фахівця;

✓ математична модель прогнозування психологічної сумісності кандидатів при формуванні зведеного пошуково-рятувального загону ДСНС України для виконання конкретної міжнародної гуманітарної місії.

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення науково-прикладної проблеми психології діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій.

І. Загальнотеоретичний та методологічний рівень розгляду цієї проблеми уможливив формулювання низки положень, що сприяють більш повному розумінню цього питання у сфері прикладних психологічних досліджень.

1. Категорія «діяльність» є центральним поняттям вітчизняної психологічної науки та визначає активне ставлення людини до світу, спрямоване на його пізнання й цілеспрямоване перетворення.

На сьогодні в українській психологічній науці склалися два основні способи вирішення проблеми психологічного аналізу діяльності:

✓ структурно-морфологічна парадигма, відповідно до якої основним структурним компонентом діяльності є дія, а організація діяльності загалом трактується як ієрархія систем дій різного рівня складності;

✓ функціонально-динамічна парадигма, згідно з якою діяльність, через свою виняткову складність, не може ґрунтуватися і не ґрунтується на якомусь одному компоненті, наприклад, дії. Вона передбачає необхідність кількох якісно різнорідних психологічних компонентів – одиниць, що закономірно взаємопов’язані між собою й утворюють цілісну психологічну структуру діяльності. Ця структура динамічна, а її функціонування і є процесом діяльності.

Зазначені підходи не взаємовиключають, а радше взаємодоповнюють один одного.

2. Професійна діяльність є соціально значущою діяльністю, виконання якої потребує спеціальних знань, умінь і навичок, а також професійно обумовлених якостей особистості.

У процесі професійної діяльності особистість формується, розвивається та змінюється (у прогресивному або регресивному напрямах) у межах індивідуально-

окресленого діапазону. При цьому в особистості утворюються функціональні системи, перебудовуються операційні механізми, набуваються специфічні якості психічних процесів, властивостей і станів, змінюється когнітивна картина світу і ставлення до дійсності.

3. Сучасна психологічна наука має вагомий доробок різноманітних моделей психологічного аналізу діяльності, які здебільшого ґрунтуються на системогенетичному підході.

Метод моделювання у сучасній психологічній науці належить до основних і найбільш ефективних інструментів теорії і практики, що залежно від досліджуваних наукових проблем може розглядатися і як опис, і як схема, і як зображення певного процесу, і як цілісна система взаємопов'язаних та доповнюючих один одного елементів єдиної системи із поєднанням у ній окремо взятих функціональних підсистем.

Аналіз різноманіття можливостей практичного застосування методу моделювання надає змогу визначити власні пріоритети у розробленні концептуальної моделі психології діяльності МГМ та ПРО, метою якої є опис її базових компонентів та специфіки їх застосування у процесі виконання рятувальником міжнародного класу професійних завдань за призначенням.

Психологічне дослідження діяльності МГМ і ПРО повинно здійснюватися через аналіз суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних взаємозв'язків.

4. Аналіз суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків дає змогу розглянути реальність МГМ у нерозривному зв'язку з ознаками (характеристиками) суб'єкта діяльності. При цьому суб'єкт діяльності (рятувальник міжнародного класу) перебуває у нерозривній єдності особистісних, професійно-психологічних, психофізіологічних й індивідуально-типологічних якостей.

Виокремлені з нормативно-технологічної структури професії компоненти об'єкта діяльності є такими, що нормативно орієнтують ознаки суб'єкта його діяльності. Саме ці ознаки стають підставою для позначення цілей діяльності рятувальника міжнародного класу, психологічних дій, які мають ним

реалізовуватися під час проведення МГМ, й актуалізованих при цьому психічних і психофізіологічних процесів, протікання яких забезпечується специфічними професійно важливими якостями фахівця.

5. Найбільшою вірогідністю залучення зведених рятувальних загонів до ліквідації НС у складі МГМ та ПРО є великомасштабні землетруси, катастрофічні повені, масштабні пожежі в екосистемах, надзвичайні ситуації, пов'язані з епідеміями, війнами та локальними воєнними конфліктами.

6. Діяльність рятувальників відбувається на підставі єдиних керівних принципів та методології проведення міжнародних пошуково-рятувальних операцій, які визначені керівництвом консультативної групи з питань пошуку та рятування ІНСАРАГ ООН, а її розподіл має чітку регламентацію та структуру, що поділяється на такі компоненти, як: керівництво, пошук, рятування, медицина, МТЗ та логістика.

Діяльність рятувальника міжнародного класу, що може відбуватися як індивідуально, так і спільно у складі розрахунків, команд, груп, поділяється на методологічні цикли реагування ІНСАРАГ, які включають такі фази: готовності, мобілізації, пошуково-рятувальних робіт, демобілізації та післяопераційну.

Рятувальник міжнародного класу повинен відповідати вимогам рятувальної спеціальності та мати загальні компетенції, що висуваються ІНСАРАГ до рятувальників міжнародного класу. Він має бути: фізично та психологічно підготовленим; уміти надавати першу медичну допомогу; володіти навиками використання штатних засобів зв'язку, англійською мовою, зокрема рятувальною термінологією; обізнаним з правилами індивідуальної та групової безпеки; знати етичні норми при проведенні ПРР в іншій країні, її крос-культуральні особливості тощо. Крім того, рятувальник міжнародного класу повинен мати сертифікат про успішне проходження базового курсу підготовки за системою ІНСАРАГ (у тому числі проведення ПРР) та відповідні щеплення (медичні сертифікати) тощо.

7. Рятувальники міжнародного класу здійснюють діяльність за умов, коли результат їх праці більшою мірою залежить від низки зовнішніх чинників

(спільних зусиль усіх фахівців, задіяних у МГМ, погодно-кліматичних умов, справності техніки, рішень керівника тощо), а ніж від самого рятувальника як індивідуального суб'єкта праці. За таких умов діяльності рятувальник міжнародного класу може відчувати себе пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин, ніж активним суб'єктом власної професійної діяльності.

Основними особливостями свого способу життя в умовах МГМ рятувальники міжнародного класу вважають: тривалу відірваність від дому й родинного кола, відсутність вихідних і святкових днів, напружений графік роботи, замкнений простір упродовж проведення МГМ, відсутність вільного часу, проведення більшої частини часу в умовах виконання завдань за призначенням.

Рятувальники міжнародного класу зацікавлені в успішному вирішенні поставлених перед ними завдань МГМ, виконанні їх якнайкраще, орієнтовані на ділову співпрацю, здатні відстоювати в інтересах справи власну думку, яка може бути корисною для досягнення спільної мети. Вони більше орієнтовані на кінцевий результат спільної діяльності, ніж на сам її процес. Це може бути зумовлено зацікавленістю рятувальників у кінцевому результаті праці, який вимірюється кількістю врятованих людських життів та матеріальних цінностей.

8. Домінування у рятувальників міжнародного класу спрямованості на виконання завдання зумовлене, з одного боку, об'єктивними вимогами організації МГМ (колективна форма організації й діяльності в умовах проведення МГМ вимагають від рятувальників згуртованості, злагодженої взаємодії, вміння вибудовувати відносини на діловому рівні); з іншого, – така спрямованість визначається уявленнями рятувальників про результат праці, який залежить від ефективної взаємодії з іншими фахівцями.

9. Для успішної професійної діяльності рятувальника міжнародного класу в умовах МГМ найбільш впливовими є такі професійно-важливі якості: особистісна тривожність (бажано, щоб у рятувальника міжнародного класу був дещо підвищеним рівень лише реактивної (або ситуативної) тривожності, а рівень особистісної тривожності має бути оптимальним); нервово-психічна стійкість

(саме ця якість зумовлюватиме успішність його професійної діяльності незалежно від професійного завдання, яке він буде виконувати в умовах МГМ); інтегральний показник інтелектуальних здібностей (рівень інтелекту, здатність до систематизації, узагальнення та аналізу інформації, вміння планувати та прогнозувати); загальний рівень інтернальності (рятувальники міжнародного класу несуть відповідальність на не тільки за тих людей, яких потрібно рятувати під час МГМ або пошуково-рятувальної операції, а і за своїх колег, за імідж України на міжнародній арені).

10. Діяльність рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ пов’язана зі значними фізичними і нервово-емоційними навантаженнями, а також ускладнена впливом численних несприятливих і небезпечних факторів навколишнього середовища. Ці обставини істотно підвищують ймовірність розвитку негативних змін функціонального стану фахівця, що виявляються у зниженні рівня або зривів психічної і психофізіологічної адаптації. Останні неминуче виявляються у професійних помилках і порушеннях в алгоритмах діяльності, зривах, порушеннях дисципліни, психічних і психосоматичних розладах.

Під час проведення пошуково-рятувальних робіт навіть у рятувальників міжнародного класу можуть виникати короткострокові реакції, пов’язані зі сприйняттям катастрофи (загальмованість або, навпаки, збудження, сльози, слабкість, нудота, серцебиття тощо), що не варто сприймати як зрив професійної діяльності. Ці явища досить добре коригуються психологічною підтримкою і допомогою, і як правило, швидко проходять, не призводячи до дезорганізації діяльності рятувальників, тому не є підставою для їх усунення від участі в МГМ.

В умовах тривалого ведення МГМ може виникати досить характерна динаміка стану їх учасників, пов’язана з хроніфікацією пережитого ними стресу. При цьому почуття небезпеки і мотивація до надання допомоги, які на початковому періоді відігравали роль активних стимулів, у зв’язку з виснаженням функціональних резервів і асенізацією, відходять на другий план. Головними

стають характеристики, що формують поведінку, спрямовану на збереження фізичних і душевних сил.

11. На результативність та ефективність спільної діяльності рятувальників міжнародного класу в умовах МГМ безпосередньо впливатимуть професійні відносини. Якість професійних взаємовідносин певним чином визначатиметься ступенем задоволеності рятувальника міжнародного класу своєю професійною діяльністю.

Критерієм групової ефективності зведеного пошуково-рятувального загону ДСНС України в умовах МГМ є якість професійних відносин рятувальників міжнародного класу.

ІІ. Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час емпіричних досліджень, надала змогу виокремити, охарактеризувати, розробити та запропонувати:

- ✓ трирівневу професійну підготовку рятувальників міжнародного класу, що включає: загальну підготовку, спеціальну підготовку та цільову (або ситуативну) підготовку;
- ✓ структурну модель професійно-психологічної готовності рятувальників до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій;
- ✓ програму цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників;
- ✓ смугу психологічної підготовки рятувальників;
- ✓ структурно-функціональну модель спілкування рятувальників в умовах міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій;
- ✓ опис 40 провідних стрес-факторів МГМ та ПРО, набір яких притаманний діяльності членів пошуково-рятувальної команди важкого класу, що залучається OSOCC ООН до участі у міжнародних гуманітарних місіях та пошуково-рятувальних операціях. Виділені стрес-фактори є консорціумом ситуаційно-середовищних, соціальних, етнокультуральних, супутніх та власне психологічних стрес-факторів МГМ та ПРО;

- ✓ прогностичну модель професійної успішності рятувальника міжнародного класу на основі визначення основних професійно важливих якостей фахівця;
- ✓ математичну модель прогнозування психологічної сумісності кандидатів при формуванні зведеного пошуково-рятувального загону ДСНС України для виконання конкретної міжнародної гуманітарної місії та/або пошуково-рятувальної операції.

Подальшого наукового пошуку потребують:

- ✓ конкретні форми і методи удосконалення психологічного супроводу професійного становлення рятувальників міжнародного класу та підготовки їх атестації в системі ІНСАРАГ;
- ✓ розроблення та впровадження в систему професійно-психологічної підготовки рятувальників міжнародного класу сучасних технологій підготовки, моделювання екстремальних умов діяльності із застосуванням смарт- та кібертехнологій з можливостями відтворення віртуальних НС у реальному часі;
- ✓ впровадження комплексної програми професійно-психологічного забезпечення діяльності рятувальників МРЦ ШР на всіх етапах професіогенезу рятувальника міжнародного класу тощо.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Дубко Ю. В. Управління органами внутрішніх справ в особливих умовах: монографія / за ред. О. М. Бандурки. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. 776 с.

2. Психологія праці в звичайних та екстремальних умовах: навч. посіб. / М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, С. М. Миронець та ін. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. 652 с.

3. Дикая Л. Г. Становление нервной системы психических регуляций в экстремальных условиях деятельности // Принципы системности в психологических исследованиях. М., 1990. С. 112–121.

4. Тактика / В. Г. Резниченко, И. Н. Воробьев, Н. Ф. Мирошниченко и др. М. : Воениздат, 1988. 496 с.

5. Мартышов Ю. Х. О понятии особых условий // Актуальные вопросы советского административного права. М., 1972. С. 77–84.

6. Петриченко В. Г. Щодо визначення поняття «особливі умови» в службово-бойовій діяльності сил охорони правопорядку // Південноукраїнський правовий часопис. Київ, 2014. Т. 4. С. 247.

7. Смирнов Б. А., Долгополова Е. В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Харьков: Гуманитарный Центр, 2007. 276 с.

8. Екстремальна психологія: підруч. / О. П. Євсюков, А. С. Куфлієвський, С. М. Миронець та ін.; за заг. ред. О. В. Тімченка. Київ: Август Трейд, 2007. 502с.

9. Кризова психологія: навч. посіб. / Ю. В. Александров, Л. О. Гонтаренко, С. М. Миронець та ін.; за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2013. 383 с.

10. Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 берез. 2004 р. № 368 // Офіційний вісн. України. 2004. № 12. С. 740.

11. Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лип. 1998 р. № 1099 // Офіційний вісн. України. 1998. № 28. С. 106.

12. Миронець С. М. Психологічна готовність фахівців міжнародних гуманітарних місій до реагування на надзвичайні ситуації транскордонного характеру // Аспекти діяльності публічних органів влади в Польщі і Україні. Виробнича проблематика. [Zakres dzialania administracji publicznej w Polsce i na Ukrainie Wybrana problematyka] // Prof.dr hab. Oleksandr Loschchykhin, Akademia Zarzdzania Administracj Publiczn w Kijowie Dr hab. Markek Klimek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawa II. Warszawa-Kijów. 2016. P. 65–71.

13. Медичний захист населення в надзвичайних ситуаціях в єдиній державній системі цивільного захисту: Керівництво / В. П. Печиборщ, П. Б. Волянський, В. М. Якимець, В. В. Вороненко та ін. Київ, 2019. 425 с.

14. Миронець С. М., Тімченко О. В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: монографія. Київ: Консультант, 2008. 232 с.

15. Волянський П. Б. Державне управління медичним захистом населення від наслідків надзвичайних ситуацій в Україні: становлення і розвиток: монографія. Київ: Українська технологічна група, 2013. 360 с.

16. Миронець С. М. Оцінка і прогноз психологічної сумісності фахівців міжнародних гуманітарних місій // Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до Європейського простору: матеріали 18 Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників. Київ: ІДУЦЗ, 2016. С. 205–208.

17. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ніка–Центр, 2006. 580 с.

18. Миронець С. М. Психологічні особливості підготовки рятувальників міжнародного класу. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 15. Харків: НУЦЗУ, 2014. С. 149–156.

19. Миронець С. М. Психологічні аспекти діяльності міжнародних гуманітарних місій / за заг. ред. Н. В. Ківенко // Роль особистості у формуванні соціальних відносин у сучасному суспільстві: зб. наук. праць. Ірпінь: Вид-во Національного ун-ту ДПС України, 2014. С. 284.

20. Вавилов В. М. Оценка и прогноз психологической совместимости специалистов экстремального профиля: дис. … канд. психол. наук. М., 2001. С. 7–8.

21. Український соціум: загрози екстремальних ситуацій: монографія / Г. В. Рева, В. К. Врублевський, В. П. Ксьонзенко, І. В. Мариніч; за ред. В. К. Врублевського. Київ: Інтелект, 2003. С. 206.

22. Приходько І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: монографія. Харків: Акад. ВВ МВС України, 2013. С. 37.

23. История древнего мира / под. ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: Наука, 1982. Кн. 2. 576 с.

24. Моніторинг надзвичайних ситуацій: підруч. / Ю. О. Абрамов, Є. М. Грінченко, О. Ю. Кірочкін та ін. Харків: АЦЗУ, 2005. 530 с.

25. Жаровська І. М. Історія виникнення й розвитку міжнародного гуманітарного права // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Випуск 1. Том. 1. 2015. С. 12–13.

26. Радиш Я. Ф. Міжнародне гуманітарне право – важлива складова правового регулювання участі медичного персоналу в міжнародній миротворчій діяльності // Медичне право 1 (11) 2013. С. 54–66. URL: http:// medicallaw. org.ua/zhurnal-medychne-pravo/arkhiv-zhurnalu/ 11-2013/

27. Бодров В. А., Бессонова Ю. В. Развитие профессиональной мотивации спасателей // Психологический журнал. № 2. 2005. Т. 26. С. 45–56.

28. Миронець С. М. Формування психологічної сумісності фахівців міжнародних гуманітарних місій. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 22. Харків: НУЦЗУ, 2017. С. 175–184.

29. Миронець С. М. До проблеми професіографічного аналізу діяльності медиків-рятувальників. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Вип. 12. (Ч. ІІ.). Харків: НУЦЗУ, 2012. С. 3–11.

30. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доопр. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 122–123.

31. Гнатовський М. М. , Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів. 2-ге вид., допов. Одеса: Фенікс, 2015. С. 9.

32. Un souvenir de Solferino / H. Dunant. Geneve: Imprimerie Jules-Guillaume Fick, 1862.115 p.

33. URL: http://redcross-kr.at.ua/index/istorija_stvorennja_mizhnarodnogo_rukhu_chervonogo khresta / 012.

34. Міжнародний комітет червоного хреста. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki.

35. Мобільні формування державної служби медицини катастроф як механізм управління процесом подолання медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій: монографія / С. О. Гур’єв, П. Б. Волянський, С. М. Миронець та ін.// ІДУЦЗ МНС України, УНПЦ ЕМД МК МОЗ України. Київ, 2009. С. 107–108.

36. Реагування на виникнення надзвичайних ситуацій: монографія / С. О. Гур’єв, А. В. Терент’єва, С. М. Миронець та ін.; за заг. ред. С. О. Гур’єва. Київ: ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦ ЕМД та МК МОЗ України, 2010. 412 с.

37. M. Korolchuk, S. Mironets Psychology of activities of international humanitarian missions in conditions of extraordinary situations and military conflicts // Problem space of modern society: philosophical-communicative and pedagogical

interpretations: collective monograph. Part I. Warsaw: BMT Erida Sp. z o.o, 2019. P. 154–168. 672 p.

38. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, Н. В. Хендель. 2-ге вид., допов. Одеса: Фенікс, 2015. С. 9.

39. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань надзвичайних ситуацій. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052.

40. Приходько Р. В. Організаційно-правовий механізм регулювання сфери захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій / Теорія та практика державного управління. Вип. 3 (34). 2011. С. 2.

41. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Ратифікована Законом України від 06.07.99 № 832-XIV.

42. Гнатовський М. М. Нове народження звичаєвого міжнародного гуманітарного права // Укр. часопис міжнар. права. 2006. № 2. С. 17–22.

43. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion, 1996), ICJ, § 78.

44. Кризовий менеджмент та принципи управління ризиками в процесі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій: монографія / за заг. ред. С. О. Гур'єва // ІДУЦЗ, УНПЦЕМДМК МОЗ України. Київ, 2008. – 148 с.

45. Гуманитарная помощь: о праве на доступ к жертвам стихийных бедствий: 12.10.2004 / Рохан Дж. Хардкасл и Адриан Т. Л. Чуа // Международный журнал Красного Креста. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/resources/ documents/ article/other/review-article-121004.htm.

46. Управління процесом подолання наслідків катастрофічних повеней: монографія / С. О. Гур'єв, П. Б. Волянський, С. М. Миронець та ін. // ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України. Київ, 2009. 290 с.

47. Strengthening the Partnership: Improving Military Coordination with Relief Agencies and Allies in Humanitarian Operations / Lesser D. Byman, I. Pirnie, B. Benard. Santa Monica, 2000. 430 p.

48. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів: монографія / М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, С. М. Миронець та ін. / за заг. ред. М. С. Корольчука. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 276 с.

49. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія / С. Д. Максименко, В. П. Садковий, С. М. Миронець та ін.; за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка // НУЦЗУ. Харків: ФОП Мезіна В.В., 2017. 512 с.

50. Основи цивільного захисту: навч. посіб. / О. В. Бикова, Д. М. Деревинський, С. М. Миронець та ін.; за заг. ред. М. В. Болотських // МНС України, ІДУЦЗ УЦЗУ. Київ, 2008. 223 с.

51. Основи виживання: заходи, що забезпечують життєдіяльність в умовах автономного існування при надзвичайних ситуаціях: навч. посіб. / С. М. Миронець, Г. Г. Рощін, Н. І. Іскра та ін.; за заг. ред. С. О. Гур'єва // ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України; Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика. Київ, 2009. 209 с.

52. Екстремальна та кризова психологія. Термінологічний словник / Ю. В. Александров, І. Є. Богданова, С. М. Миронець та ін., за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків: ХНАДУ, НУЦЗУ, 2014. 291 с.

53. Кризова психологія: навч. посіб. / Ю. В. Александров, Л. О. Гонтаренко, С. М. Миронець та ін., за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2013. 383 с.

54. Наказ МНС України «Про створення ДП Мобільний рятувальний центр МНС України» від 18.08.2005 № 149.

55. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nato/ emergency-cooperation

56. URL: https://www.unicef.org/eca/ru/emergencies_ 22001.html

57. Kolb R. An Introduction to the International Law of Armed Conflicts / R. Kolb, R. Hyde. Oxford; Portland Oregon: Hart Publishing, 2008. P. 43–50.

58. Всеобщая декларация прав человека. URL: http:// www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr. shtml

59. Использование международных баз данных в рамках прогнозирования чрезвычайных ситуаций / М. И. Анюгина, М. А. Балер, А. С. Котосонов, О. А. Морозов // Вестник Воронежского института ГПС МЧС РФ 2016. № 2 (19). С. 450–452.

60. Осипов Е. А. Правовое обеспечение безопасности в чрезвычайных ситуациях: учеб. пособие. М.: МГИУ, 2012. С. 152.

61. Осипов В. И. Природные катастрофы в центре внимания ученых // Весник Российской академии наук. Т. 65. 1995. № 6. С. 483–495.

62. Сейсмическая база данных объединенных исследовательских институтов США. URL: http: // ds.iris.edu – Incorporated Research Institutions Seismology

63. Национальный геофизический центр информации по окружающей среде, США. URL: http/ ngdc.noaa.gov

64. Информационная база Дартмуртской обсерватории по наводнениям. URL: http: floodobservatory.colorado.edu

65. Система отчетности по крупным авариям, Италия. URL: http/eea.europa.eu

66. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki

67. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тезаурус

68. Клименко В. В. Психофізіологічні механізми праксису людини: монографія. Київ: Слово, 2013. 640 с.

69. Психофізіологічне забезпечення бойових підрозділів в екстремальних умовах: метод. посіб. / В. Є. Шевченко, Б. В. Кравченко, С. А. Галкін та ін.; за загальною редакцією М. С. Корольчука. Київ, 2001. С. 5.

70. Посібник з сучасної психотерапії при надзвичайних ситуаціях та кризових станах з основами православної психотерапії (організаційні, психодинамічні, гендерні аспекти, духовне наставництво): наук.-практ. видання / М. П. Беро, Р. Краузе, Т. Д. Бахтєєва та ін. Донецьк, 2010. 360 с.

71. Психиатрия войн и катастроф: учеб. пособие / под ред. В. К. Шамрея. СПб.: СпецЛит, 2015. 292 с.

72. Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV (редакція від 20.01.2018).

73. Клінічне керівництво Міністерства США у справах ветеранів та міністерства оборони США щодо лікування посттравматичного стресу. Київ, 2017. С. 4.

74. Інтернет ресурс. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0% 94%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%96%D0%BB%D0%BB% D1%8F (дата звернення 03.02.2020).

75. Додаток до II Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1899 р. та однойменної IV Гаазької конвенції 1907 р.

76. Тиунов О.И. Международное гуманитарное правою. 2-е изд. М.: Норма, 2009. С. 10; Международное гуманитарное право / под ред. А.Я. Капустина. М.: Юрайт-Издат, 2009. С. 9–13.

77. Кодекс цивільного захисту України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 20 січн. 2018 р.: (офіц. текст). Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2018. 132 с. (Кодекси України).

78. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 № 11.

79. Про затвердження Положення про спеціалізовані служби цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.2015 № 469.

80. Про затвердження Порядку утворення, завдання та функції формувань цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2013. № 787.

81. Про затвердження Положення про добровільні формування цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2013. № 787.

82. Бочелюк В. Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень із психології: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ., 2008. 360 с.

83. Щедровицький Г.П. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок. Психологія і суспільство. 2004. № 2. С. 30–49.

84. Осьодло В.І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія]. Київ: Золоті ворота, 2012. 463 с.

85. Karl. R. Popper The logic of scientific discovery (London, 1959), Conjectures and refutations ((London, 1964), objective knowledge (Oxford, 1972) Selekt works. P. 604.

86. Фурман Ф. Ґенеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. Психологія і суспільство. 2013. № 4. С. 18–36.

87. Грицанов А.А. Поппер (Popper) Карл Раймунд. Новейший философ. словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. [3-е изд., исправл.]. Мн.: Книж. Дом, 2003. С. 768–771.

88. Михайло Томчук (до 60-річчя від дня народження). Фундатори української психології. Психологія і суспільство. 2010. № 4. С. 39–46.

89. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с. С. 60.

90. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. 336 с. С. 194.

91. Максименко С.Д. Общая психология. М.: Рефл-бук; Київ: Ваютер, 1999. 528 с.

92. Крос-культурні дослідження – тип наукового пошуку, згідно з яким поведінку людини та соціальних груп вивчають у контексті їхніх культурних особливостей. Інтернет ресурс. режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2131.

93. Потапчук Н.Д. Чутки в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2018. 344 с.

94. Савчин М. В. Методологеми психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. С. 8.

95. Волянський П.Б. Державне управління медичним захистом населення від наслідків надзвичайних ситуацій в Україні: становлення і розвиток: монографія. Київ: Укр. Технолог. група, 2013. 360 с.

96. Фурман А. Принципи «чотирьох К» у контексті професійного методологування. Вітакультурний млин: методол. альманах. Київ, 2007. Модуль 5. С. 4–14.

97. Фурман. А. Типологічний підхід у системі професійного методологування. Психологія і суспільство. 2006. № 2. С. 78–92.

98. Томчук М. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. Терноп. нац. екон. ун-т. 2010. № 4 (42). С. 41.

99. Олійник Я.Б., Шишенко П.Г. Основи екології: підручник. Київ: Знання, 2012. 558 с.

100. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. СПб. : Питер, 2001. 272 с.

101. Гуцыкова С.В. Метод экспертных оценок: теория и практика. М. : Ин-т психологии РАН, 2011. 144 с., сер. Методы психологии.

102. Бешелев С.Д., Гуревич Ф.Г. Математико-статистические методы экспертных оценок. М.: Статистика, 1980.

103. Современная экспериментальная психология: в 2 т. / под ред. В.А. Барабанщикова. М.: Ин-т психологии РАН, 2011. Т. 1. С. 13.

104. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. М.: Радио и связь, 1993. С. 7–27.

105. Миронець С.М. Застосування методу аналізу ієрархій в системі заходів психологічного забезпечення фахівців ризиконебезпечних професій. Вісн. Чернігів. нац. ун-ту. Т. 2. Вип. 105 / ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів: ЧНПУ, 2012. С. 3–8. Сер.: Психологічні науки.

106. Інтернет ресурс: URL: https://kursoviks.com.ua/bd_ gumanitarnyye / article_post/1371-naukova-stattya-doslidzhennya-metodu-semantichnogo-diferentsialu-za-charlzom-osgudom (дата звернення 24.02.2020).

107. Кожевникова О.В., Вьюжина. С.А. Психосемантика. Метод семантического диференциала: учеб.-метод. пособ. Ижевск: Удмурт. ун-т, 2016. 120 с.

108. Про створення ДП Мобільний рятувальний центр МНС України: наказ МНС України від 18.08.2005 № 149.

109. Клименко В.В. Теоретико-методологічні проблеми психології (психосеміотичний аналіз понять): монографія. Київ: Слово, 2017. 304 с.

110. Вернадский В.И. Биосфера и Ноосфера. М.: Наука, 1089. 261 с.

111. Крутов В. Маніфест. Нова світоглядна парадигма розвитку миру і безпеки: лекція 5 лист.2019. С. 5–6.

112. Миронець С.М. Психологічне забезпечення міжнародних гуманітарних місій в контексті транскордонної безпеки. Global Challenges of National Economies Development = Глобалізаційні виклики розвитку національних економік: матеріали. Міжнар.наук.-практ. конф. (Київ, 19 жовт. 2016) Ч. 3 / відп. ред. А.А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. С. 1049–1058.

113. Білявський О.Г. Основи загальної екології, 2006 р. Інтернет ресурс. URL: http://www.eco-live.com.ua/ content / book/ 92-antropogenn%D1%96-

ekolog% D1%96chn%D1%96- katastrofi (заголовок з екрана, дата звернення: 30.08.2018).

114. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 23–25.

115. Екстрена медична допомога: догоспітальний етап – алгоритми, маніпуляції (базовий рівень) / Г.Г. Рощін, А.А. Гудима, В.Ю. Кузьмін та ін.; за заг. ред. Г.Г. Рощіна. МОЗ України, УНПЦЕМД та МК імені П.Л. Шупика ПТНЗ «Науково-методичний центр». Київ, 2012. 84 с.

116. Доклад о глобальных катастрофах: роль информации при бедствиях. Междунар. Федерация Кр. Креста и Кр. Полумесяца. Женева, 2008. 40 с.

117. Миронець С.М. Особливості психологічного забезпечення міжнародних гуманітарних місій: тези на конференцію рятувальників. Матеріали 16-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників (23–24 верес. 2014 р.) Київ: ІДУЦЗ, 2014. С. 193.

118. Український соціум: загрози екстремальних ситуацій: монографія / за ред. проф. В.К. Врублевського. Київ: Інтелект, 2003. 432 с.

119. Рамочная конвенция по оказанию помощи в области гражданской обороны Женева, 22.05.2000. Інтернет ресурс. Режим доступу: http://docs.cntd.ru/document/499057575.

120. Про правові засади цивільного захисту: Закон України від 24 червня 2004 р. № 1859-IV [6, с. 4].

121. Мобільні формування державної служби медицини катастроф як механізм управління процесом подолання медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій: монографія [С.О. Гур'єв, П.Б. Волянський, С.М. Миронець, А.В. Терент'єва, Г.Г. Рощін та ін.]. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМПМК МОЗ України. Київ, 2009. 384 с.

122. Коханов В.П., Краснов В.Н. Психиатрия катастроф и чрезвычайных ситуаций. М.: Практ. медицина, 2008. 448 с.

123. Про здійснення міжнародного співробітництва в системі МНС: наказ МНС України від 15.08.2007 № 556.

124. Підвищення ефективності та зміцнення координації міжнародної допомоги при проведенні пошуково-рятувальних операцій у містах: резолюція Генеральної Асамблеї ООН 57/150 від 16 грудня 2002.

125. Руководство по проведению международной аттестации/ переатестации ИНСАРАГ / INSARAG Preparedness. Response.

126. Кувшинов А.В. Інтернет ресурс: https://cyberleninka.ru/ article/n/k-voprosu-o-deyatelnosti-mezhdunarodnyh-gumanitarnyh-organizatsiy-po-okazaniyu-pomoschi-naseleniyu-i-zaschite-territoriy-ot-prirodnyh-i (дата звернення 22.07.2018).

127. Керівництво ДЖИДАКС – http://www.gdacs.org/ Documents/CDACS%20Guidelines%202014_-_FINAL.PDF.

128. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи / [за заг. ред. Н.Пророк]: навч. посіб. Т. 1. Київ, 2018. 208 с.

129. Ткач Т. Механізми та інструменти міжнародного співробітництва у подоланні наслідків стихійного лиха. Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Міжнародні відносини. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 66–74.

130. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях: учеб. пособ. для студ. учреждений высш. проф. образования. 5-е изд. перераб. и доп. М.: Академия, 2012. 320 с.

131. Томэ Х. Теоретические и эмпирические основы развития человеческой жизни. Принцип развития в психологии. М., 1978. С. 173–196.

132. Організація та управління процесом надання медичної допомоги постраждалим внаслідок землетрусів / С.О. Гур'єв, П.Б. Волянський, А.В. Терент'єва, С.П. Сацик, Ю.О. Гріненко; за заг. ред. Гур'єва С.О. Київ, 2008. 188 с.

133. Кекелидзе З.И. Принципы оказания психолого-психиатрической помощи при чрезвычайных ситуациях. Психиатрия и психофармакотерапия. 2001. № 4 С. 123–125.

134. Порфирьев Б.Н. Опасность природных антропогенных катастроф в мире и в России. Россия в окружающем мире. Аналитический ежегодник. М., 2004. С. 37–62.

135. Кофф Г.Л., Гусев, С.Н., Козьменко С.Н. Экономическая оценка последствий катастрофических землетрясений / под науч. ред. С.И. Полтавцева. М.: РАН, 1996. 202 с.

136. Disaster Loss Database Standards. URL: http://www.gripweb.org/gripweb/sites/default/files/methodologies_tools/Disaster%20database%20standards_black.pdf.

137. Vos F., Rodriguez J., Below R., Guha-Sapir D. Annual Disaster Statistical Review 2009: The numbers and trends // Centre for Research on the Epidemiology of Disasters, 2010. URL: http://cred.be/sites/default/files/ADSR_2009.pdf.

138. Національний класифікатор України / Класифікатор надзвичайних ситуацій: ДК019:2010. Київ. Держспоживстандарт України, 2010. 22 с.

139. Nanto D.K., Cooper W.H., Donnelly J.M. Japan’s 2011 Earthquake and Tsunami: Economic Effects and Implications for the United States. Congressional Research Service Report 7-5700, R41702, 2011.

140. From Shared Risk to Shared Value: The Business Case for Disaster Risk Reduction / The 2013 Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction (GAR13). Pocket Edition. NY: UN ISDR, 2013.

141. Крос-культуральная психология. Исследование и применение / пер.с англ. Харьков: Гуманитарный центр, 2007. 560 с.

142. Надання медичної допомоги постраждалим в осередках землетрусів. Досвід попередніх гуманітарних місій. URL: www.dsns.gov.ua.

143. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації. Київ: ПУЛЬСАРИ, 2017. 216 с.

144. URL: https://www.rescue.org/resource/mental-health-internationa/.

145. Про затвердження Порядку атестації аварійно-рятувальних служб і рятувальників: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.11.2013 № 828. URL: www.dsns.gov.ua.

146. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації / Перелік контрольних показників для використання на місцях. Київ: ПУЛЬСАРИ, 2017. 36 с.

147. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001. 800 с.

148. Онищенко Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Харків: Право, 2014. 584 с.

149. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: Закон України від 08.06.2000 № 1809-III (дію призупинено у зв'язку з уведенням Кодексу цивільного захисту України). URL: www.dsns.gov.ua.

150. Silove D., Manicavasagar V., Baker K., Mausiri M., Soares M., de Carvalho F., Soares A. and Fonseca Amiral Z. (2004). 'Indices of social risk among first attenders of an emergency mental health service in post-conflict East Timor: an exploratory investigation'. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry. 38:929-32. URL: http://www.who.int/ mental_health/emergencies/mh_key_res/ en/index.html.

151. Мушкевич М.І. Поняття професійного стресу і причини його виникнення. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/ 153576918.pdf.

152. URL: https://hromadske.ua/posts/nobelivsku-premiiu-myru-vruchyly-denysu-mukvehe-i-nadii-murad.

153. Мілютіна К.Л., Максимов М.В. Психологія міжкультурної комунікації: навч. посіб. Київ: Віпол, 2014. – 256 с.

154. Миронець С.М. Психологічне забезпечення міжнародних гуманітарних місій в крос-культурному середовищі / Вісник Національного університету оборони України: зб. наук. пр. Київ: НУОУ, 2012. Вип. 4 (28). С. 198–202.

155. Аверьянов Л.Я., Рунов А.В. Интернет как форма дистанционного обучения. Информационные технологии. 2003. № 4. С. 25–31.

156. Психология: словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.П. Ярошевского. М., 1990.

157. Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб.; за наук. ред. Л.М. Карамушки. Київ: ІНКОС, 2005. С. 192–214.

158. Миронець С.М. Психологічні особливості проявів комунікативних бар'єрів у рятувальників міжнародних гуманітарних місій. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2013. Вип. 13. С. 178 – 187.

159. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія. Київ: САММІТ – КНИГА, 2010. 432 с.

160. Миронець С.М. Писхолого-культуральні особливості діяльності зведених рятувальних загонів у складі міжнародних гуманітарних місій. Психологічне здоров'я та благополуччя нації: проблеми, реалії і перспективи: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конференції (25–26 листоп. 2011 р., м. Донецьк). Асоціація психологів Донбасу. Донецьк: ДНУ, 2011. С. 19.

161. Райгородський Д.Я. Психология мас: хрестоматія. Самара: Бахрах – М., 2006. 592 с.

162. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник. Київ: б.в., 1995. 304 с.

163. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія професійної комунікації: навч. посіб. Чернівці: Книга – XXI, 2010. 528 с.

164. Орбан-Лембрик Л.Е. Структурно-функціональна модель спілкування: соціально-психологічний аспект аналізу. Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. 2004. Вип. VI. С. 104–114.

165. Миллер Л.В. Модель экстренной психологической помощи. Теоретические и прикладные аспекты деятельности Центра экстренной психологической помощи МГППУ URL: Портал психологических изданий PsyJournals.ru.

166. Миллер Л.В., Вихристюк О.В. Создание модели службы психологической помощи в экстремальных и чрезвычайных ситуациях (в рамках Инновационной образовательной программы «Формирование системы психологического образования в университете как базовом ресурсном центре практической психологии»). Проект 2.3.4.8. «Экстремальная психология». МГППУ. Рукопись. 2008.

167. Дружилов С.А., Хашина Д.В. Сформированность концептуальной модели деятельности как условие профессиональной адаптации педагога. В кн.: А.А. Макареня, Н.Н. Суртаева, С.В. Кривых (Ред.), Реализация концепции российского образования в педагогической практике. Ч. 3. СПб.: Институт образования взрослых РАО, 2005. С. 87–91.

168. Дружилов С.А. Концептуальная модель профессиональной деятельности как психологическая детерминанта профессионализма человека. Вестник Балтийской педагогической академии. 2002. № 48. С. 46–50.

169. Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. 3-тє вид., стереотип. Київ: Либідь, 1997. 632 с.

170. Пушкин В.Н. Оперативное мышление в больших системах. М. : Энергия, 1965. 375 с.

171. Cook A. et al. Complex trauma in children and adolescents // Psychiatric Annals, 2005. P. 5.

172. Державний стандарт професійно-технічної освіти [Гончарук В.О., Іванов А.В., Осипенко С.І., Миронець С.М. та ін.]. ДСПТО.LO.75.25–2009.

Професія: Пожежний-рятувальник. Кваліфікація: Рятувальник 3, 2, 1 класи, вища категорія. Код: 5161. ДСПТО.LO.75.25–2009. Затверджено наказом МОН України від 28.10.2009 № 989.

173. Шадриков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход. Высшее образование сегодня. 2004. № 8. 26–31.

174. Конева Е.В. Модель ситуаций проблемности и профессиональный опыт субъекта. Вестник Ярославского гос. университета им. П.Г. Демидова. 2008. № 3. С. 35–39. (Сер.: Гуманитарные науки).

175. Романов И.В., Хван А.А. К анализу понятия «профессия». В кн.: Вопросы прикладной психологии. Новокузнецк: Новокузнецкий городской институт усовершенствования учителей, 1995. С. 51–60.

176. Дмитриева М.А. Психологический анализ системы «человек – профессиональная среда». Вестник Ленинградского университета. 1990. № 1. С. 82–90. (Сер. 6: Психология).

177. Суходольский Г.В. Метапсихология как новый подход к пониманию научной психологии. Вісник Харківського університету. 2000. № 498. С. 140–143.

178. Цимбалюк В.С. Науково-доктринальні положення щодо методологічних установок систематизації законодавства про інформацію. Інформація і право. № 2 (14). 2015. С. 76–82.

179. Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на Європейську та Євроатлантичну інтеграцію: навч. посіб.-хрестоматія: у 2 ч. / уклад. і коментар: І.В. Артьомов, Д.В. Вітер, Л.І. Загайнова, О.М. Казакевич, О.М. Руденко. Ужгород: Ліра, 2007. Ч. ІІ. 346 с.

180. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Миротворчі_місії_України (дата звернення 05.01.2020).

181. Про направлення національного персоналу для участі України в Багатопрофільній інтегрованій місії ООН зі стабілізації у Малі: Указ

Президента України від 09.01.2019 № 6. URL: https: // www.president.gov.ua/ documents/62019-25886.

182. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних сил України: монографія. Харків: ХУПС, 2008. 342 с.

183. Стасюк В.В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів: автореф. дис. …д-ра психол. наук: 19.00.05. НАОУ Київ: 2005. 34 с.

184. Решетников М.М. Психология войны: от локальной до ядерной. Прогнозирование состояний, поведения и деятельности. СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2011. 496 с.

185. Резолюція ООН № 2034 від 22.05.2000 (м. Женева) «Рамочна конвенція з надання допомоги в галузі цивільної оборони». URL: https://xn-80aagahqwyibe8an.com/ tsivilnoji-organizatsiya-mijnarodna_968/ ramochnaya-konventsiya-okazaniyu-pomoschi--22615.html.

186. Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи: Указ Президента України від 28.10.1996 № 1005. URL: www.dsns.gov.ua.

187. Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 24.12.2012 № 2012 URL: Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726/2012.

188. Операції з підтримання миру. Юридична енциклопедія [у 6 т.] ред. кол. Ю.С. Шемшученка (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4: П. 720 с.

189. Лисенко А. Сотрясенная Индия. Экстремальная зона. Киевские ведомости. 15.02.2001. С. 8–9.

190. URL: http://old2.niss.gov.ua/articles/1042/.

191. Макійчук І. Турецький розлом. Рятувальник. № 45 (107)-46 (108). 24–31.10.1999. – С. 6.

192. Сучасний стан організаційно-правового забезпечення державного управління пожежною безпекою в Україні: монографія / В.А. Андронов, С.М. Домбровська, О.М. Семків, В.Ю. Назаренко. Харків: ФОП Леонов Д.С., 2014. 230 с.

193. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Державний кордон України.

194. URL: http://www.dsns.gov.ua/ua/Perelik-mizhnarodnih-Ugod-u-sferi-kompetenciyi-MNS.html.

195. Бойко О.А. Державне управління у сфері цивільного захисту: грані міжнародного співробітництва в контексті Євроінтеграції України / Ефективність державного управління. – 2019. ВИП. 1. (58). Ч.1. – С. 123–132.

196. Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України: Закон України від 21.06.2018 № 249-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2017. № 30. Ст. 329.

197. Про основи національної безпеки України: Закон України від 21.06.2018 № 2369. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 39. Ст. 351.

198. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 08.07.2018 № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 40. Ст. 527.

199. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття: навч. посіб. / вст. ст. В.О. Татенко, Т.М. Титаренко. Вид. 3-тє. Київ: Либідь, 2017. – 1056 с.

200. Рубінштейн С.Л. Основы общей психологи. СПб.: Питер, 2010. 713 с.

201. Леонтьев А.Н. Деятельность, Сознание, Личность / 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. 304 с.

202. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи; РПН, Ин-т психологии. М.: Наука, 1999. 350 с.

203. Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. / под. ред. В.А. Бодрова и А.Л. Журавлева. – М.: Институт психологии РАН, 2009. 615 с. Вып. 1.

204. Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики / под. ред. В.А. Бодрова и А.Л. Журавлева. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 624 с. Вып. 2.

205. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – Київ: Либідь, 2012. – 296 с.

206. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О. Татенко. Київ: Либідь, 2006. 360 с.

207. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности: монография. М.: Наука, 1980. 334 с.

208. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. Київ: КММ, 2006. 240 с.

209. Петровський В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 512 с.

210. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека: монография. М.: Школа-Пресс, 1995. 384 с.

211. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003.376 с.

212. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. М.: Наука, 1982. 184 с.

213. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. М.: Институт психологии РАН, 1994. 109 с.

214. Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека. Вопросы психологии. 2000. № 2. С. 118–127.

215. Сеченов И.М. Впечатления и действительность. Избр. произвед.: физиология и психология. М., 1952. Т. 1. С. 465–486.

216. Ухтомский А.А. Учение о доминанте. Собр. соч. Т. 1. Л., 1950. 330 с.

217. Бренштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. М., 1966. 349 с.

218. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід. Київ: Слово, 2013. 592 с.

219. Кирилюк В.В. Професійна діяльність та готовність до професійної діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників: сутність та взаємозв'язок: зб. наук. пр. Педагогічні науки. Вип. 94, 2011. С. 137–142.

220. Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / сост. В.А. Бодров. М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. 855 с.

221. Сарычев С.В., Логвинов И.Н. История психологии: в 2 ч. Ч. 1.: учеб. пособие для академического бакалавраты. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Изд-во Юрайт, 2019. 279 с.

222. Собольников В.В. Психология профессиональной деятельности в особых условиях: учеб. пособие для вузов. М.: Юрайт, 2019. 190 с.

223. Нуркова В.В., Березанская Н.Б. Общая психология: учеб. для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2018. 524 с.

224. Леонтьев А.Н. Проблемы деятельности в психологии. Психологические основы деятельности. Хрестоматия / под ред. Б.А. Бодрова, М.: ПЕР СЭ, 2007. С. 78–90.

225. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учеб. пособ. для студ. вузов. 2-е изд., перераб., доп. М.: Академический проект; Екатеренбург: Деловая книга, 2003. 336 с.

226. Малкова Т.М. Професійне становлення особистості (на прикладі навчальних закладів системи МВС України): монографія. Київ, 2012. 396 с.

227. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации человека. М., 1969. – 271 с.

228. Психология труда: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.В. Карпов [и др.]; под ред. А.В. Карпова. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во ЮРАЙТ, 2016. 364 с.

229. Максименко С.Д., Осьодло В.І. Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта. Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за заг. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 8. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 3–19.

230. Москалець В.П. Проблема вивчення поняття «готовність до професійної діяльності» у психології. Вісник Національного університету оборони України. 4 (41). 2014. С. 268–273.

231. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посіб.; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Київ: Центр навч. л-ри, 2008. 592 с.

232. Климов Е.К. Пути в профессионализм (Психологический взгляд): учеб. пособие. М.: МПСИ: Флинта, 2003. 320 с.

233. Шнайдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учеб. пособие. М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2004. 600 с.

234. Трусов Н.В., Ядов В.П., Кузьмина В.Я. Социально-психологические исследования когнитивных процессов (по материалам зарубежных экспериментальных работ) Л.: ЛГУ, 1980. 144 с.

235. Бодров В.А. Развитие системного подхода в исследованиях профессиональной деятельности. Психологический журнал. 2007. Т. 28. № 3. С. 23–28.

236. Митина Л.М., Ушакова М.А. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-психологических условиях. М.: Сентябрь, 1999. 190 с.

237. Поваренков Ю.В. Психология профессионального становления личности (основы психологической концепции профессионализации). Курск: Изд-во КГПИ, 1991. 13 с.

238. Фонарев А.Р. Психологическое обеспечение личности становления профессионала. М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2006. 560 с.

239. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций: учеб. пособие [для вузов] М.: Академический проект; Екатеренбург: Деловая книга, 2005. 240 с.

240. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. 312 с.

241. Корчагина Г.И., Поваренков Ю.В. Профессиональное самоутверждение личности: системогенетический подход. Киров: ВятГГУ, 2009. 130 с.

242. Прищак М.Д., Лесько О.Й. Психологія управління в організації: навч. посіб. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Вінниця, 2016. 150 с.

243. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2. 280 с.

244. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности. Психологический журнал. 1981. № 2. С. 8–18.

245. Теплов Б.М. Избранные труды: в 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1985. 328 с.

246. URL: https://stud.com.ua/64953/psihologiya/ psihologiya_ pratsi

247. Сірко Р.І. Методологічні підходи до вивчення професійної діяльності в екстремальних умовах. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (37), Issue: 75, 2015. P. 110–112. [www.seanewdim.com].

248. Шибрук О.В. Теоретичний аналіз проблеми «Я-концепції» рятівника. Особистість в екстремальних умовах: зб. матеріалів

VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Львів: ЛДУБЖД, 2013. Ч. І. С. 316–319.

249. Каламаж Р.В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів: дис. … д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2010. 440 с.

250. Суворова Г.А. Психология деятельности: учеб. пособ. для студ. психологических и педагогических вузов. М.: ПЕР СЭ, 2003. 176 с.

251. Давыдов В.В., Зинченко В.П., Талызина Н.Ф. Проблема деятельности в работах А.Н. Леонтьева. Вопросы психологии. 1982. № 4. С. 61–66.

252. Корольчук М.С. Історія психології: навч. посіб. для студ. вузів. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2004. 248 с.

253. URL: http://www.kdpu-nt.gov.ua/uk/print/65923.

254. Макаренко М.В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми / Інститут фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України, НДЦГП Збройних сил України. Київ, 2006. 395 с.

255. Овчинникова О.В. Эмоциональные состояния и работоспособность. Эргономика: принципы и рекомендации. М.: ВНИИТЭ, 1970. Вып. 1. С. 161–174.

256. Карпов А.В., Савин И.Г. Психологический анализ деятельности: учеб. пособие; Яросл. гос. ун-т. Ярославль: ЯрГу, 2005. 114 с.

257. Тоом А.И. Психологическая комфортность диалога между человеком и компьютером. М.: Наука, 1996. 451 с.

258. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия, 1973. 847 с.

259. Психология: учебник для технических вузов / под ред. В.Н. Дружинина. СПб.: Питер, 2000. 608 с.

260. Жаданюк А.С. Психологические особенности динамики формирования личностных качеств в условиях профессионального стресса (на

материале деятельности работников спецподразделений на Северном Кавказе): дис. …канд. психол. наук. Ярославль: ЯГУ им. П.Г. Демидова, 2005. 195 с.

261. Психология катастроф: учеб. пособие для студ. вузов / П.И. Сидоров, И.Г. Мосягин, С.В. Маруняк; под ред. П.И. Сидорова. М.: Аспект Пресс, 2008. 414 с.

262. Толочек В.А. Современная психология труда: учеб. пособие / В.А. Толочек. СПб.: Питер, 2005. 479 с.

263. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Профессиональная деятельность в особых и экстремальных условиях (психолого-акмеологические основы). М.: РАГС, 1998. 267 с.

264. Дмитриева М.А., Суходольский Г.В. Методы описания, анализа и оценки деятельности. Методология исследований по инженерной психологии и психологии труда. Ч. 1. Л.: ЛГУ, 1974. С. 12–118.

265. Деркач А., Зазыкин В. Акмеология: учеб. пособие. СПб.: Питер, 2003. 256 с.

266. Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И. Психогении в экстремальных условиях. М.: Медицина, 1991. 177 с.

267. Стрельникова Ю.Ю. Структурно-динамическая модель личностных изменений специалистов профессий экстремального профиля: дис. … д-ра психол. наук: 01.03.02. Киев, 2005. 582 с.

268. Колошук О.П. Психологические и психологические критерии оценки профессиональной пригодности специалистов, аттестуемых на статус спасателя международного класса: дис. … на канд. психол. наук. 05.26.02 – Безопасность в чрезвычайных ситуациях (медицина катастроф). М., 2006. 179 с.

269. Вассерман Л.И., Беребин М.А. Факторы риска психической дезадаптации у педагогов массовых школ: метод. пособие / Л.И. Вассерман. СПб.: СПб НИП-НИ им. В.М. Бехтерева, 1997. 52 с.

270. Марищук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. СПб.: Сентябрь, 2001. 260 с.

271. Меерсон Ф.З., Пшенникова М.Г. Адаптация к стрессорным ситуациям и нагрузкам. М.: Медицина, 1993. 256 с.

272. Вассерман Л.И. Совладание со стрессом: теория и психодиагностика: учеб.-метод. пособие / под науч. ред. Л.И. Вассермана. СПб.: Речь, 2010. 2010. 192 с.

273. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности. М.: Политиздат, 1987. 286 с.

274. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии травматического стресса. СПб: Питер, 2001. 272 с.

275. Тарабриина Н.В. Психология травматического стресса: Теория и практика. М.: Институт психологии РАН, 2009. 304 с.

276. Соловьева С.Л. Психология экстремальных состояний. СПб.: ЭЛБИ-СПб, 2003. 128 с.

277. Шевченко В.Є., Котуза А.С. Сучасні організаційно-методичні аспекти психофізіологічного супроводу особового складу військових спецконтингентів: монографія. Київ: Науковий світ, 2010. 358 с.

278. Пергаменщик Л.А. Кризисная психология: учеб. пособие. Мн.: Віш. шк., 2004. 239 с.

279. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональных систем. М.: Наука, 1980. 197 с.

280. Сопов В.Ф. Психические состояния в напряженной профессиональной деятельности: учеб. пособие. М.: Академический проект; Трикста, 2005. 128 с.

281. Собчик Л.М. Введение в психологию индивидуальности. М.: ИПП-ИСП, 2000. 512 с.

282. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. М.: Наука, 1993. 368 с.

283. Стасюк В.В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування військових підрозділів в умовах збройних конфліктів: монографія. Київ: НАОУ, 2005. 232 с.

284. Караяни А.Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава Сухопутных войск в локальных военных конфликтах: дис. … д-ра психол. наук / А.Г. Караяни. Москва, 1998. 355 с.

285. Кулаков Д.В. Коррекция дезадаптивного нервно-психического состояния у сотрудников ГПС МЧС России на основе аудиовизуального воздействия и биологической обратной связи: дис…. канд. психол. наук / Д.В. Кулаков. СПб.: СПб УГПС МЧС России, 2011. 156 с.

286. Стрельников А.А. Патогенез посттравматических стрессовых растройств у ветеранов локальных военных конфликтов: автореф. дис…. д-ра мед. наук / А.А. Стрельников. СПб.: СПб ВМедА им. С.М. Кирова, 1998. 40 с.

287. Калмыков Е.С., Миско Е.А., Тарабрина Н.В. Особенности психотерапии посттравматического стресса. Психол. журн. 2001. Т. 22. № 4. С. 70–80.

288. Пушкарев А.Л., Доморацкий В.А., Гордеева Е.Г. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапія. М.: Институт психотерапии, 2000. 128 с.

289. Alien A., Blom S.L. Group and family treatment of post-traumatic stress dis-order. The Psychiatric Clinics of North America / Ed.D.A.Tomb. 1994. V.8. P. 425–438.

290. Pitman R.K. Post-traumatic stress disorder, hormones and memory. Biological Psychiatry. 1989. V. 26. P. 221–223.

291. Van der Kolk B.A. The psychological processing of traumatic experience: Rorscahach patterns in PTSD / B.A. van der Kolk, C.P. Ducey // J.of Traumatic Stress. 1989. V.2. P. 259–274.

292. Колов С.А. Клинические, психологические и социальные характеристики участников боевых действий и их динамика в процессе групповой психотерапии: дис…. канд. психол. Наук. СПб.: СПб НИПНИ им. Бехтерева, 2007. 203 с.

293. Медико-психологическая коррекция специалистов «силовых» структур: метод. пособие / под. ред. А.Б. Белевитина. СПб.: Айсинг, 2010. 268 с.

294. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1985. 431 с.

295. Тюхтин В.С. Актуальные вопросы разработки общей теории. Система. Симметрия. Гармония / под ред. В.С. Тюхтина, Ю.А. Урманцева. М.: Наука, 1988. С. 10–38.

296. Петровский В.А. Феномен субъективности психологии личности: дисс….д-ра психол. наук, в виде научного доклада. М.: [б.и.], 1993. 70 с.

297. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. С. 69.

298. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. М.: ИНФРА-М, 1998. 528 с.

299. Петровский А.В., Петровский В.А. Категориальная система психологи. Вопросы психологии. 2000. № 5. С. 3–17.

300. Каган М.С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа. М.: Политиздат, 1974. 328 с.

301. Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. М. : Тривола, 1994. 304 с.

302. Ломов Б.Ф. Категории общения и деятельности в психологии. Вопросы философии. 1979. № 8. С. 34–47.

303. Слободчиков В.И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности. Вопросы психологии. 2000. № 2. С. 42–52.

304. Платонов К.К. О системе психологии. М.: Мысль, 1972. С. 23.

305. Леонтьев А.Н. Философия психологии. Из научного наследия / под ред. А.А. Леонтьева, Д.А. Леонтьева. М.: Изд-во Моск. ун- та, 1994. С. 212.

306. Брушлинский А.В. Вопросы методологии и теории субъекта. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Воловиковой. М.: ПЕР СЭ, 2002. С. 9–33.

307. Абульханова К.А. Рубинштейновская категория субъекта и ее различные методологические значения. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Воловиковой. М.: ПЕР СЭ, 2002. С. 34–50.

308. Брушлинский А.В. Деятельность, действие, психическое как процесс. Вопросы психологии. 1984. № 5. С. 17–29.

309. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия. Психологический журнал. 1993. № 2. С. 3–16.

310. Коржова Е.Ю. Развитие личности в контексте жизненной ситуации. Психологические проблемы самореализации личности / под ред. Е.Ф. Рыбалко, Л.А. Коростылевой. СПб.: Алетейя, 2000. С. 155–159.

311. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита. Психологический журнал. 1994. № 1. С. 3–16.

312. Мясищев В.Н. Психология отношений. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 1995. 356 с.

313. Брушлинский А.В. К проблеме субъекта в психологической науке. Гуманистические проблемы психологической теории / под ред. К.А. Абульхановой-Славской, А.В. Брушлинского. М.: Наука, 1995. С. 5–14.

314. Брушлинский А.В. Психология субъекта / отв. ред. В.В. Знаков. М. : Институт психологии РАН; СПб.: Алетейя, 2003. 272 с.

315. Брушлинский А.В. Мышление как процесс и проблема деятельности. Вопросы психологии. 1982. № 2. С. 29.

316. Мильман В.Э. Функциональный анализ деятельности. Вопросы психологии. 1991. № 1. С. 71–80.

317. Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв.: в 2 т. М.: Педагогика, 1983. Т. 1. С. 169.

318. Суходольский Г.В. Метапсихология как новый подход к пониманию научной психологии. Вісник Харківського університету. Харків, 2000. № 498. С. 140–143.

319. Зиньковская С.М. Системное изучение человеческого фактора в опасных профессиях: автореф. дис. на соиск. науч. степени д.психол.н. спец. 19.00.01 – общая психология, психология личности, история психологии. М., 2007. 40 с.

320. Крупнов А.И. Системно-диспозиционный подход к изучению личности и ее свойств. Весник РУДН. Психология и педагогика. 2006. № 1 (3). С. 63–73.

321. Крупнов А.И. Психологические проблемы исследования активности человека. Вопросы психологии. С. 25–33. URL: http://www.voppsy.ru/issues/1984/843/843025.htm].

322. Психологические проблемы деятельности в особых условиях: сб. науч. тр. / отв. ред. Б.Ф. Ломов, Ю.М. Забродин. М.: ИП АН СССР., НАУКА, 1985. 232 с.

323. Пряжникова Е.Ю. Психология труда: теория и практика: учеб. для бакалавров. М.: Юрайт, 2012. 520 с.

324. Гаврилов В.Е. Использование модульного подхода для психологической квалификации профессий в целях профориентации. Вопросы психологии. 1987. № 1. С. 111–117.

325. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособие для вузов. М.: ПЕР СЭ, 2001. 511 с.

326. Психология здоровья / Г.С. Никифоров, В.А. Ананьев, И.Н. Гуревич и др.; под ред. Г.С. Никифорова. СПб: Изд-во СПбГУ, 2000. 504 с.

327. Разумов А.Н., Пономаренко В.А., Пискунов В.А. Здоровье здорового человека Health of the healthy: (Основы восстановительной медицины). М.: Медицина, 1996. 413 с.

328. Голиков Ю.Я. Современные концепции автоматизации и подходы к человеку и технике. Психол. журн. 2002. Т. 23. № 1. С.18–30.

329. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: у 2 т. Т. І. Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. Донецьк: ДЮІ, 2008. 240 с.

330. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: у 2 т. Т. ІІ. Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження. Донецьк: ДЮІ, 2008. 286 с.

331. Потапчук Є.М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: монографія. Хмельницький: Вид-во Національної академії ДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2004. 323 с.

332. Про затвердження довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України: Наказ МНС України від 01.12.2009 № 808. МНС України. Київ, 2009. 127 с.

333. Иванова Е.М. Аналитическая профессиограмма как средство обеспечения профессиональной пригодности кадров. Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. 1989. № 3. С. 13–20.

334. Иванова Е.М. Психология профессиональной деятельности. М.: ПЕР СЭ, 2006. 382 с.

335. Кришталь М.А. Особливості ергономічного забезпечення підготовки пожежників: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.03 – психологія праці, інженерна психологія та ергономіка; Київський ун-т. ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. 17 с.

336. Про заходи щодо вдосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій: Указ Президента України № 47/2003. URL: http: //zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/47/2003.

337. Мордюшенко С.М. Професіографічний аналіз діяльності кінологів-рятувальників МНС: дис.... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2013. 191 с.

338. Гонтаренко Л.О. Професіографичний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України: дис.... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2008. 219 с.

339. Снісаренко А.Г. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України: дис.... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2011. 236 с.

340. Рядинська Є.М. Професіографічний аналіз діяльності фахівців державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: дис.... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2011. 250 с.

341. Поляков І.О. Професіографічний аналіз діяльності рятувальників державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС України: дис.... канд. псих. наук: 19.00.09. Харків, 2011. 235 с.

342. Асоцький В.В. Діагностика та прогнозування пофесійно важливих якостей начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту: дис.... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2013. 195 с.

343. Середа Ю.І. Професіографічний аналіз діяльності працівників служби психологічного забезпечення Державної служби України з надзвичайних ситуацій: дис.... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2015. 281 с.

344. Бут В.П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України: дис... канд. психол. наук: 19.00.09; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2008. 255 с.

345. Вареник В.В. Інженерно-психологічне забезпечення професійного відбору до Державної служби пожежної охорони України: дис… канд. психол. наук: 19.00.03 Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 219 с.

346. Євсюков О.П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: дис… канд. психол.

наук: 19.00.09 Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2007. 190 с.

347. Лєбєдєв Д.В. Соціально-психологічні детермінанти помилкових дій у професійній діяльності фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: дис… канд. психол. наук: 19.00.09; Університет цивільного захисту України. Харків, 2009. 174 с.

348. Фомич М.В. Розвиток професійно важливих якостей фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту: дис…канд. психол. наук: 19.00.09; Національний університет оборони України ім. Івана Черняховського. Київ, 2012. 160 с.

349. Ошанин Д.А. Концепция оперативности в инженерной и общей психологии. М.: Наука, 1977. С. 131–145.

350. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. М. : Логос, 1996. 320 с.

351. Никифоров Г.С. Надежность профессиональной деятельности. СПб. : Изд-во СПбГУ, 1996. 175 с.

352. Запорожцева Г.Є. Психологічний аналіз професійної діяльності дільничного інспектора міліції та визначальні умови її удосконалення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Київ, 2002. 20 с.

353. Кретчак О. М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО при МВС України та визначальні умови її удосконалення: дис.... д-ра психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Київ, 2003. 224 с.

354. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.02 «Психофізіологія». Київ, 2004. 31 с.

355. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навч. посіб. Київ: Ніка-Центр, 2006. 536 с.

356. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. М.: Наука, 1980. 256 с.

357. Платонов, К.К. Вопросы психологии труда. М.: Воениздат, 1970. 264 с.

358. Щербатих Ю.В. Психология стресса. М.: Эксмо, 2008. 304 с.

359. Полякова О.Н. Стресс: причины, последствия, преодоление / под ред. А.С. Батуева. СПб.: Речь, 2008. 144 с.

360. Авакян А. Б., Истомина М.Н. Природные причины наводнений. Энергия. 2001. № 4. С. 27–31.

361. Акимов В.А. Безопасность жизнедеятельности. Новосибирск: НГТУ им. Р.Е. Алексеева, 2005. 44 с.

362. Медицина катастроф: виробниче видання / В.І. Кочін, Г.О. Черняков, П.І. Сидоренко; за ред. І.В. Кочіна. Київ: Здоров'я, 2008. 724 с.

363. Чавдырова Г.С. Проблемы стресса, психической дезадаптации и повышения стрессоустойчивости личности в условиях социальной изоляции. М. : Новый дом, 2000. 287 с.

364. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/povin. zakarpatty.2001].

365. Повінь у Польщі. URL: https://www.dw.com/uk/83/a-5585624.

366. URL: https://web.archive.org/web/20081123045905/greenfield. fortunecity. com/ hunters/228/zakarpat/vusnov.html.

367. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період воєнного конфлікту: навч.-метод. посіб. URL: https://www.humanitarianresponse.info/en/system/ files/documents/ files/lastradasimyi_ z_ditmy_v_period_viysk_ konfliktu.pdf.

368. Гуманітарна катастрофа чи гуманітарна голка – дві сторони однієї медалі: доступ до гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту на сході України / О.А. Біда, А.Б. Блага, О.А. Мартиненко, М.Г. Статкевич; за заг. ред. А.П. Бущенка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 54 с.

369. PPRD EAST2. EuropeAid/135314/C/SER/MULTI – Contract № 2014/352-249/ – Ключові характеристики країни: Україна. ДСНС України. 109 с. URL: http://pprdeast2.eu/wp-content/uploads/2015/08/UA-Country-Profile-UA.pdf.

370. Tribute to R Adams Cowley, M.D., University of Maryland Medical Center, R Adams Cowley Shock Trauma Center URL: https://www.umms.org/ummc/health-services/shock-trauma/about/history [Дата звернення 07.01.2020].

371. Шалеев О.А. Социально-психологические характеристики личности спасателей и групп службы медицины катастроф в экстремальных условиях [Электронный ресурс]: дис.… канд. психол. наук: 19.00.05. Ярославль: РГБ, 2007. 188 с.

372. Основи управління в органах і підрозділах МНС України: навч. посіб. / за заг. ред. В.П. Садкового. Харків: УЦЗУ, Міська друкарня, 2009. 370 с.

373. Предупреждение, готовность и реагирование на природные и техногенные катастрофы в странах Восточной Европы. Информационный бюллетень. № 1. Апрель 2016. 5 с.

374. Поддержка принимающей стороны – как подход в рамках программы «PPRD EAST2». Информационный бюллетень. № 5. Апрель 2018. 6 с.

375. The State of the Humanitarian System / [A. Stoddart, A. Harmer, K. Haver and other]. London: ALNAP, 2015. 76 p.

376. E. Davey A history of the humanitarian system Western origins and foundations / E. Davey, with, J. Borton, M. Fole. London: Humanitarian Policy Group, 2013. 60 p.

377. Ткач Т.Я. Міжнародна гуманітарна система. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. Вип. 105. С. 337–340.

378. Устав Международного движения Красного Креста и Красного Полумесяца // Ustav Mezhdunarodnogo dvizhenija Krasnogo Kresta i Krasnogo Polumesjaca [Електронний ресурс]. ICRC. 2006. URL:

https://www.icrc.org/rus/assets/ files/red–cross–crescent–movement/ movement_ statutes_ rus.pdf.

379. Про затвердження «Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та Статуту дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж»: наказ МВС України від 26.04.2018 № 340. URL: www.dsns.gov.ua.

380. Руководящие принципы и методология проведения международных поисково-спасательных операций. [Руководство консультативной группы по вопросам поиска и спасения (ИНСАРАГ)]. URL: https://www.insarag.org/ images/stories/INSARAG_Guidelines_Sep2012_RUS_FINAL.pdf. 232 P.

381. Программа PPRD EAST2: Успешное достижение поставленных целей. Информационный бюллетень. № 3. Июнь 2017. 10 с.

382. Про затвердження Положення про мобільний госпіталь, який належить до сфери діяльності МНС України: наказ МНС та МОЗ України від 20.12.2002 № 327/478 (зареєстровано у Мін'юсті 29.01.2003 № 68/7389). URL: www.dsns.gov.ua.

383. Аварія на Фукусіма-1. URL: https://zaxid.net/news/.

384. Основи виживання: заходи, що забезпечують життєдіяльність в умовах автономного існування при надзвичайних ситуаціях: навч. посіб. / С.М. Миронець, Г.Г. Рощін, Н.І. Іскра [та ін.]; за заг. ред. С.О. Гур'єва. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України. Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика. Київ, 2009. 209 с.

385. Практична психологія: навч. посіб. для студ. М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, Г.М. Ржевський, С.М. Миронець [та ін.]. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 728 с.

386. Миронець С.М. До питання психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців екстремальних професій (на прикладі рятувальників МНС України): зб. наук. пр. № 41. Ч. ІІ. Хмельницький: Вид-во

Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2007. С. 228–230.

387. Миронець С.М. Ефективність засобів комплексного психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. пр. Харків: УЦЗУ, 2007. Вип. 1. С. 194–202.

388. Миронець С.М. Правові аспекти психологічної безпеки. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. пр. Вип. 3. (Ч. 2.) Харків: УЦЗУ, 2007. С. 40–51.

389. Синишина В.М. Психологический анализ структуры стрессоустойчивости спасателей. Психолгия и право. 2013. Т. 3 (№ 3) (Web of Science CC (ESCI)).

390. Ришко Г.М. Основні концептуальні теорії та підходи до вивчення феномена стресостійкості особистості. Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. К-ПНУ імені Івана Огієнка. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2013. Вип. 22. С. 493–509.

391. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): дис.. … д-ра психол. наук: 19.00.06. Харків, 2003. 427 с.

392. Навчальний курс «Психологія здоров’я та здорового способу життя». Тема 5 (2) «Особистість і стрес». URL: http://repository. ldufk.edu.ua/bitstream/ 34606048/17594/1/%D0%9F%D0%97%D1%96% D0%97% D0%A1%D0%96-%20%D0%A25%282%29.pdf 28 с.

393. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар’єра працівників освітніх організацій / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової. Київ: Міленіум, 2004. 264 с.

394. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности: теория и практика / под. ред. Г.С. Никифорова. СПб.: Речь, 2010. 816 с.

395. Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров’я людини: навч. посіб. Луцьк: Вежа, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

396. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. М. : Речь, 2006. 523 с.

397. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика: учеб. пособ. М. : Юнити-дана, 2002. 607 с.

398. Взаимодействие опасных факторов пожара на психику пожарного-спасателя / К.В. Жиганов, П.В. Данилов, А.В. Пронин, Е.С. Титова. Пожарная и техносферная безопасность: проблемы и пути совершенствования: научный журнал. № 2(3). 2019. С. 64–68.

399. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/війна.

400. Державний стандарт професійно-технічної освіти [Іванов А.В., Осипенко С.І., Миронець С.М., Мельник В.В., Миропольський Ю.М. Парталян С.А. та ін.]. ДСПТО.LO.75.24–2009. Професія: Рятувальник. Кваліфікація: Рятувальник 3, 2, 1 класи, вища категорія. Код: 5159. ДСПТО.LO.75.24–2009. Затверджено Наказом МОН України від 28.10.2009 № 989.

401. Тофлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 2004. 345 с.

402. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості: монографія / О.М. Кокун, В.В. Клименко, О.М. Корніяка, О.Р. Малхазов [та ін.]; за ред. О.М. Кокуна. Київ: Педагогічна думка, 2015. 297 с.

403. Психофізіологічне забезпечення становлення фахівця у професіях типу «людина-людина»: монографія / за ред. О.М. Кокуна. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 266 с.

404. Кучеренко С.М. Определение психологической готовности личности к профессиональной деятельности: дис… канд. психол. наук: 19.00.01; Университет внутренних дел. Харьков, 2000. 172 с.

405. Горностай П.П. Психологія рольової самореалізації особистості: дис… д-ра психол. наук: 19.00.05; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2009. 429 с.

406. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект); Національна академія внутрішніх справ України. Київ: Ніка-Центр, 2002. 296 с.

407. Матохнюк Л.О. Психологія інформаційної компетентності особистості (генеза онтологічного розвитку): автореферат. дис… д-ра психол. наук. Одеса, 2019. 38 с.

408. Іллін Є.П. Мотивація і мотиви; пер. з рос. мови Т.В. Тадеєвої. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. 512 с.

409. Назаренко І.І. Особливості використання методу муляжування в системі цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників: дис. … канд. психол. наук: 19.00.05. НАОУ. Київ, 2015. 180 с.

410. Портфоліо. Мобільний рятувальний центр ДСНС України: команда важкого класу з пошуку та порятунку в умовах міста. Зовнішня переатестація систем INSARAG. Київ: Мобільний рятувальний центр ДСНС України. 2019. 72 с.